

Министерство науки и высшего образования РФ
ФГАОУ ВО «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова»
Научно-исследовательский институт Олонхо
Министерство культуры и духовного развития РС(Я)
АУ РС(Я) «Театр Олонхо»
МР «Таттинский улус»

РЕШЕТНИКОВ ПЕТР ЕГОРОВИЧ

АЙЫЫ ДЬУРАБАСТАЙ
УОРДАЙА ХААН

Олонхо

Утверждено к печати Ученым советом
Научно-исследовательского института Олонхо СВФУ имени М.К. Аммосова

*Издание осуществлено за счет средств
АУ РС(Я) «Театр Олонхо» и МР «Таттинский улус»*

Главный редактор д.и.н., проф. **В.Н. Иванов**

Рецензенты:

к.филол.н. **А.Е. Захарова**,
к.пед.н. **Г.С. Попова-Санаайа**

Научный редактор д.филол.н., проф. **В.В. Илларионов**

Самозапись **П.Е. Решетникова** (1999 г. и 2005 г.)

Компьютерный набор текста **М.А. Решетникова**

Составители:

А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов (вступ. статьи)
С.Д. Львова, А.Е. Божедонова, О.К. Павлова, М.Т. Сатанар (комментарии)

Ответственные редакторы: **Р.Н. Анисимов, Р.В. Корякина**

Решетников, Петр Егорович.

P47 **АЙЫЫ ДЪУРАҔАСТАЙ. УОРДАЙА ХААН** : олонхо / П. Е. Решетников ; [сост. : А. Ф. Корякина, Ю. П. Борисов и др. ; отв. ред. Р. Н. Анисимов] ; М-во науки и высш. образования Росс. Федерации, Сев.-Вост. фед. ун-т им. М. К. Аммосова, Научн.-иссл. ин-т Олонхо. – Якутск : Кытыл, Медиа-Холдинг Якутия, 2019. – 416 с. – (Серия «Олонхо современности»).

ISBN 978-5-471-00752-9.

Агентство СІР НБР Саха

В книгу вошли ранее не опубликованные тексты олонхо «Айыы Джурагастай» и «Уордайка Хаан» одарённого олонхосута Таттинского улуса П.Е. Решетникова. По классификации Н.В. Емельянова, публикуемые олонхо по своему основному содержанию и образу главного героя относятся к типу олонхо о защитниках племени айыы и ураангхай саха. Научный аппарат книги содержит подробные сведения о сюжетно-композиционных и стилистических особенностях современного олонхо, в комментариях и словаре дается толкование мифологических и эпических персонажей, этнографических реалий.

Книга предназначена для фольклористов, студентов и учащихся, а также для всех интересующихся эпическим наследием народа саха.

УДК 398.22 (=512.157)
ББК 82.3(2=634.1)

© Северо-Восточный федеральный университет, 2019
© Олонхосут Решетников П.Е., 2019
© Корякина А.Ф., Борисов Ю.П. и др., составители, 2019
© АУ РС(Я) «Театр Олонхо», 2019
© МР «Таттинский улус», 2019
© Оформление «Кытыл», 2019

ЭПИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ОЛОНХОСУТА П.Е. РЕШЕТНИКОВА – КӨӨНӨ БҮӨТҮР

Становление олонхосута. Петр Егорович Решетников родился 8 июня 1929 г. в Кюняйском наслеге (ныне Октябрьский) Таттинского улуса в многодетной семье Егора П. Решетникова и Евдокии Исаевны Новгородовой. Про родственников П.Е. Решетникова со стороны отца бытует много легенд. Их род был известен одаренными людьми, среди которых были олонхосуты и шаманы. Так, таттинцы помнят талантливого олонхосута Решетникова Николая Егоровича (Көһөҥө Ньюкулай) (1890-1938), обладавшего даром предвидения Семена Гаврильевича Решетникова (Мын Сэмэн) (1901 г.р.). Мать Петра Егоровича, уроженка с. Болтонго Чурапчинского улуса, была близкой родственницей основателя якутской письменности Семена Андреевича Новгородова. Её отец Исай Новгородов (Иэп Ноһуруодап) был известным, очень талантливым олонхосутом. В свое время отрывки из его олонхо С. А Новгородов внес в первое учебное пособие якутского языка.

Отец Петра Егоровича любил слушать олонхо и часто у себя дома устраивал его слушания. Он приглашал известных олонхосутов Андрея Брызгаева (Оччоох Өндөрөй) из с. Мырыла, Иллариона Давыдова (Дарыбыан Дабыйдап) из местности Сизэллээх, Дениса Эльберякова (Дэниис Элбэрээкэп) из местности Кюняэйи. Поэтому Петр с малых лет впитывал богатую палитру красок родного языка и рос в живой эпической среде. Видимо, тогда уже и зародилась трепетная любовь к устному творчеству своего народа. В годы Великой Отечественной войны (1943-1946 гг.), будучи подростком, он возил молоко колхоза «Боевой» на маслозавод и в дороге, сидя верхом на быке, во всё горло распевал разными голосами «партии» персонажей олонхо. Во время учебы в семилетней Черкехской и Ытык-Кюёльской средней школах Петр отличался хорошей учёбой, занимался спортом, участвовал в художественной самодеятельности. В 1953 г., после окончания двухгодичных учительских курсов в Якутске, он был назначен учителем математики и физики Бахынайской школы Жиганского района. Трудолюбивый, доброжелательный, активный, талантливый учитель снискал уважение жителей района, в котором он проработал 15 лет. В 1954 г. женился на Анне Спиридоновне Иннокентьевой. В семье родились три сына и дочка. В 1969 г. Решетниковы переехали в с. Черкёх. Построили дом, обзавелись хозяйством. Петр Егорович работал в родном улусе учителем, завучем, директором школы. С 1974 г. занимал должности председателя профкома, рабочкома, юриста совхоза «Таатта». В эти годы раскрылся разносторонний талант Петра

Егоровича: он занимался в драмкружке, пел тойук на концертах, занимался волейболом, легкой атлетикой, шахматами, шашками, участвовал в соревнованиях. Выполнил нормы кандидата в мастера спорта по шашкам, I разряда по шахматам. В эти годы как алгысчит проводил обряды благословления на районных и республиканских национальных праздниках ысыах.

Первый выход Петра Егоровича на сцену с исполнением отрывка олонхо состоялось в пору «перестройки», в 1985-1986 гг. Вплотную, сказыванием начал заниматься уже в преклонном возрасте, в конце 90-х гг., когда ему было уже под 70 лет. Творчество олонхосута начала изучать учительница якутского языка Чёркёхской средней школы Аграфена Ивановна Аржакова. Она попросила Петра Егоровича записать текст олонхо «Айыы Джурагастай» и привлекла своих учениц Халгаеву Иванну и Андрееву Анжелику в качестве помощниц.

В 2000 г. Петр Егорович участвовал в районном конкурсе сказителей. Свои олонхо «Айыы Джурагастай» (Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах Сыыйылла Хара сүүрүк аттаах аһыныгас санаалаах Айыы Дьураҕастай), «Уордаһа Хаан» (Тоҕус көс сири туйаҕын анныгар туората үктүүр, аҕыс көс сири атаҕын анныгар аралдьыта үктүүр Ала Дьоруо аттаах уордаах-кылыннаах Уордаһа Хаан бухатыыр) Петр Егорович мог сказывать продолжительностью по 4-5 часов без остановки.

Благодаря народному писателю Д.К. Сивцеву – Суорун Омоллоону творчеством сказителя заинтересовались в Управлении культуры и в научных эпосоведческих кругах. И.Я. Жерготова организовала вечер олонхо в Черкёхском музее. Сотрудник отдела фольклора ИГИ АН РС (Я) Н.А. Дьяконова произвела записи в исполнении олонхосута. В 2000 г. была сделана первая видео- и аудиозапись олонхо «Айыы Джурагастай» («Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах Сыыйылла Хара сүүрүк аттаах аһыныгас санаалаах Айыы Дьураҕастай») продолжительностью в 1 час 30 минут, а в 2002 г. записано на видео- и аудиокассеты исполнение этого же олонхо продолжительностью в 4 часа 30 минут.

Олонхосут произвёл самозаписи всех своих 5 олонхо: «Айыы Джурагастай», «Уордаһа Хаан» («Тоҕус көс сири туйаҕын анныгар туората үктүүр, аҕыс көс сири атаҕын анныгар аралдьыта үктүүр Ала Дьоруо аттаах уордаах-кылыннаах Уордаһа Хаан бухатыыр»), «Араат Мохсоҕол» («Ала чуоҕур аттаах Араат Мохсоҕоллой бухатыыр»), «Кюн Дархан» («Күүстээх-уохтаах Күн Дархан Боотур»), «Кюн Күндюлю» («Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр»). Из них был опубликован текст только олонхо «Кюн Күндюлю» (2009 г.). От кого именно олонхосут перенял свои олонхо, Петр Егорович в своих воспоминаниях не упоминал. Однако, в репертуаре выше упомянутого легендарного олонхосута Иллариона Михайловича Давыдова (Дарыбыан Дабыыдап), которого в детстве с упоением слушал П.Е. Решетников, значатся олонхо с названиями «Айыы Джурагастай» и «Ого Тулаях» («Ойоҕоһунан соҕотох батыйалаах Оҕо Тулаайах»). Можно предположить, что олонхосут взял за основу сюжеты, образы этих олонхо для своих основных олонхо.

Олонхосута из с. Мырыла Андрея Титовича Брызгаева - Оччоох Өндөрөй (1880-1960 гг.), он слушал в более раннем возрасте, так как 1938 году, олонхосут переехал в Алданский район, в местность Мас Аппа и прожил там до

конца своих дней. А также Петр Егорович тепло вспоминал сказителя Дениса Эльберякова, у которого он неоднократно слушал олонхо «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох».

Сказительское творчество Петра Егоровича Решетникова – Көһөҥө Бүөтүр было высоко оценено. Ему была присуждена именная стипендия Правительства РС(Я) «Ийэ олонхосут», он был удостоен Почетного звания «Отличник культуры РС(Я)», награждён знаком «Гражданская доблесть».

Талантливый олонхосут современности ушел из жизни в 2013 г., на 84-м году жизни.

Вклад П.П. Решетникова в сохранение, популяризацию якутского олонхо на современном этапе сегодня не забывается. Его олонхо часто исполняются на концертах, смотрах, ысыахах. Тексты его олонхо, являясь достоверным источником и богатым материалом, безусловно, имеют большое значение для дальнейшего научного изучения эпического наследия якутского народа. Это свидетельствует об актуальности изданий текстов олонхо П.П. Решетникова-Көһөҥө Бүөтүр.

Эпические традиции и олонхо «Айыы Джурагастай»

Сюжетно-композиционная структура. Олонхо П.Е. Решетникова «Айыы Джурагастай» имеет средний объем, состоит из 6282 поэтических строк. Действия развиваются по двум сюжетным линиям: 1. Героические походы богатыря Айыы Джурагастай для спасения людей айыы и его героическое сватовство; 2. Героическое сватовство другого богатыря – Хара Даадар. Олонхо, по классификации Н.В. Емельянова, относится к сказаниям о защитниках племени айыы и ураангхай саха.

Олонхо начинается с традиционного описания эпического мира. Время первотворения: Далеко за вершинами / Древних лет тревожных... Происходит заселение Среднего мира родоначальниками: по велению Юрюнг Аар Тойона в Средний мир спускают мальчика и девочку, которые должны стать родоначальниками племени ураангхай саха. Проходят времена. На Средней земле живут старик Айыы Саарын Тойон со своей старухой Сабыйа Баай Хотун, имеющие несметные богатства, описываются их владения: дом, юрта, двор, коновязь. В семье двое детей: единственный сын богатырь Айыы Джурагастай, единственная дочь красавица Айталыына Куо.

Завязка конфликта первого звена типична для якутского олонхо: однажды ночью, когда все спят глубоким сном, начинается страшная буря, вместе с ним заявляется богатырь абаасы Уот Суорун, сын Арсан Дуолая, и похищает Айталыыну Куо. С решения Айыы Джурагастая отправиться спасти свою сестру начинается *развитие* сюжета. Получив благословление Аан Алахчын Хотун, Айыы Джурагастай пускается в путь вслед за богатырем абаасы. Богатым, красочным языком описывается стремительная езда коня. Добравшись до Нижнего мира, по совету своего коня Айыы Джурагастай отрезает три головы коня Уот Суорун богатыря. *В кульминации* этого звена сюжета очень экспрессивно описывается схватка богатырей – равных по силам и мощи противников. Богатырь айыы, подняв высоко над собой богатыря абаасы и закрутив его до головокружения, бросает его со всей силы наземь и жестоко расправляется с побежденным врагом. *Развязка сюжета* – богатырь айыы освобождает сестру из заточения.

Далее завязывается второе звено сюжета: прилетает ястреб, оказавшийся богатырем Эрбэнтэй Бэргэн. Он приносит весть о том, что его сестра Сардаана Куо предназначена стать женой богатыря Айыы Джурагастай. Но её похитил хозяин гор Яны Тимир Дыабардаан. Услышав это, Айыы Джурагастай превращает сестру в пушистый шарик, прячет в ухе своего коня и велит своему коню отвезти её домой. *Развитие сюжета:* в мгновение ока богатырский конь убегает. Айыы Джурагастай, покрутившись-повертевшись по земле, превращается в морского сокола. Он прилетает во владения Тимир Дыабардаана, становится самим собой. Тимир Дыабардаан предлагает мирно поделить Сардаану Куо, разделив её пополам. Эти слова приводят богатыря айыы в ярость. *Кульминацией* является схватка богатырей на Белой горе. От яростной битвы богатырей айыы и абаасы начинает разрушаться жизнь обитателей трех миров. Главное Верхнее божество Юрюнг Аар Тойон велит шаману Уот Добун выявить и наказать виновного. Шаман Уот Добун камлает три дня и три ночи, пока не узнает: виновен Тимир Дыабардаан, который похитил Сардаану Куо, предназначенную стать женой Айыы Джурагастая Верхними божествами. Верхние божества лишают сил Тимир Дыабардаана. *Развязка конфликта:* богатырь абаасы в страхе просит у Айыы Джурагастая пощады, заклиная больше не чинить вреда людям племени ураангхай. Богатырь айыы сохраняет ему жизнь. Айыы Джурагастай объявляет о своем решении через три месяца приехать за невестой Сардаана Куо и, превратившись в беркута, улетает домой, где его с радостью встречают родичи: Саха Саарын Тойон, Сабыйа Баай Хотун, Айталыына Куо. Богатырь умывается на речке. С огромным аппетитом, как подобает богатырю, Айыы Джурагастай поедает лучшую пищу, специально приготовленную для него домочадцами.

Завязка третьего звена сюжета, связанного с судьбой Айыы Джурагастая: в один прекрасный день появляется Кытыгырас Бараанчай и извещает о том, что: сестра Айыы Джурагастая Айталыына Куо должна была стать женой богатыря Кюн Дархана. В тот день, когда Кюн Дархан хотел приехать свататься, богатырь абаасы Улуу Суодангса похитил его сестру Ючюгэй Ёкэйдэн. Отправившийся спасти свою сестру богатырь айыы Кюн Дархан не вернулся. Богатырь Араат Мохсогол, отправившийся спасти Ючюгэй Ёкэйдэн и ее брата, тоже пропал. Люди айыы считают, что спасти их никто не сможет, кроме богатыря Айыы Джурагастай. *Развитие третьего звена сюжета:* богатырь Айыы Джурагастай, получив благословление отца и матери, садится на коня и едет в страну Улуу Суодангса. Когда он добирается, к нему начинает приставать дочь абаасы Сырбангса Куо. Айыы Джурагастай идёт на хитрость и обещает ей ответную любовь. Обрадованная дочь абаасы теряет бдительность, богатырь, схватив её за талию, ударяет об камень. Раненая Сырбангса Куо, превратившись в дым, исчезает. *Кульминация звена:* появляется Улуу Суодангса, начинается словесная перепалка между богатырями, которая переходит в жестокую схватку. Когда силы начали покидать обоих, Айыы Джурагастай предлагает богатырю абаасы отдохнуть. Тимир Дыабардаан, появившись в облике двуглавой сказочной птицы, раскрывает богатырю айыы тайну: оказывается, что Айыы Джурагастай сражается не с самим абаасы Улуу Суодангса, а с его тенью, и, чтобы сразить его, надо ударить его в сажень мимо от него.

Когда битва возобновилась, Айыы Джурагастай ударяет острой саблей в воздух, мимо богатыря абаасы и попадает в самого абаасы. Побезденный Улуу Суодангса просит оставить его в живых и обещает отдать добровольно девушку Ючюгэй Ёкэйдэн и освободить из-под неволи десять плененных им богатырей. Улуу Суодангса, обернувшись мифической птицей, устремляется в небо. Айыы Джурагастай, оборачивается беркутом и летит вслед за ним. Богатыри айыы прилетают на черную гору, в пещере которой томились в кандалах богатыри айыы. Айыы Джурагастай освобождает их. Один из освобожденных богатырей Хардааччы Бэргэн извещает о том, что он – жених Ючюгэй Ёкэйдэн, бился за неё с Улуу Суодангса четыре года, но был побежден. Он просит Айыы Джурагастая взять его с собой. *Развязка:* богатыри Айыы Джурагастай, Кюн Дархан, Араат Мохсоголлой, Хардааччы Бэргэн – вчетвером отправляются в страну Улуу Суодангса и, разогнав дочерей абаасы, освобождают Ючюгэй Ёкэйдэн. Айыы Джурагастай поручает богатырям айыы вернуть ограбленное богатырями абаасы богатство племени айыы. Кюн Дархан превращает сестру Ючюгэй Ёкэйдэн в пушистый шарик, прячет в правое ухо своего коня.

Четвертое звено сюжета повествует о борьбе между богатырями разных племен. *Завязка:* Айыы Джурагастай отправляется домой. Стоя перед стариком Айыы Саарын и старухой Сабыйа Баай, сообщает, что подошло время привезти невесту Сардаану Куо домой. Вдруг появляется Эрбэнтэй Бэргэн и рассказывает, как натворил беду: богатырь Даадар Хара, обитатель морского острова, находящегося под южным небом, приехал свататься к Сардаане Куо. Он предложил Эрбэнтэй Бэргэну побороться с ним. Эрбэнтэй Бэргэн потерпел поражение. *Развитие действия четвертого звена сюжета:* Айыы Джурагастай отправляется освободить Сардаану Куо. Даадар Хара встречает его мирно, предлагая потягаться силой. Айыы Джурагастай, уверенный в своей победе, соглашается. *Кульминация:* борются три дня и три ночи, и не могут одолеть друг друга. Прилетает шаманка Нуогалджыйа в облике стерха и объявляет, что по велению Верхних божеств Одун Хаана и Джылга Хаана невестой Даадар Хара является Кырыытынай Тыкаарай Кынталджыйа Куо, и потому он должен уступить Сардаану Куо богатырю Айыы Джурагастаю. *В развязке* богатыри мирятся. Айыы Джурагастай, превратив невесту в пушистый мяч, кладет в сумку, а сам, обернувшись беркутом, летит на родину.

Вторая сюжетная линия следует за действиями следующего героя – богатыря Хара Даадар – за его героическим сватовством. *Завязка:* богатырь Хара Даадар оборачивается ястребом и летит в сторону севера. Обращаясь к родителям Кынталджыйа Куо, сообщает о своем намерении жениться на их дочери. Отец девушки Тойон Уолака отвечает, что у их дочери крутой нрав, поэтому ему самому лучше поговорить с ней. Кынталджыйа Куо говорит ему, что выйдет за него только в том случае, если он победит ее в поединке. Когда богатырь Хара Даадар одерживает победу, оскорбленная Кынталджыйа Куо убегает прятаться у богатыря абаасы Тюлях Уллунгах из горы Каменная Яна. Решение красавицы таково: если Хара Даадар не побоится богатыря абаасы, отберет её у него, она станет его женой. Тюлях Уллунгах прячет девушку, а сам зовет на помощь своего брата Тимир Дыбардаана, жалуется, что богатырь Хара Даадар хочет насильно жениться на Кынтал-

джыйа Куо. Два брата абаасы, Тюлях Уллунгах и Тимир Дыабардаан, нападают на богатыря айыы. В сражении Хара Даадар побеждает богатыря абаасы Тюлях Уллунгах. Но богатырь Тимир Дыабардаан, узнав об обмане брата, отказывается от дальнейшего сражения, велит богатырю Тюлях Уллунгах вернуть девушку жениху. Тем временем Кынталджыйа Куо опять убегает, на этот раз – во владения тунгусского богатыря Туоралджыйа. Обернувшись морским ястребом, Хара Даадар летит за девушкой. В то время, как Хара Даадар и Туоралджыйа богатырь ведут битву, прибывший на помощь Айыы Джурагастай ищет спрятавшуюся девушку. В это время прилетает шаманка Нуогалджыйа и говорит, что Кынталджыйа Куо является по судьбе предначертанной Верхними божествами суженой богатыря Хара Даадар, и надо её вернуть. Туоралджыйа богатырь показывает пещеру, где прячется Кынталджыйа Куо. По совету шаманки, богатыри проводят обряд очищения Кынталджыйа Куо, выбивая из нее нечисть, злые чары витой волосяной верёвкой и обрызгивая живой водой. Девушка, чувствуя себя заново родившейся, подходит к богатырю Хара Даадар и ложит ему голову на плечи. Хара Даадар превращает невесту в пушистый шарик, заталкивает в ухо коня. Сам оборачивается соколом, летит на родину. Богатырь Айыы Джурагастай оборачивается беркутом, прилетает в родные края, входит в родимый дом. А там сидит Кюн Дархан, который приехал за Айталыыной Куо. По велению богатыря Айыы Джурагастая, собирают всех богатырей с невестами, родителями, устраивают свадьбу-уруу, великий праздник ысыах. Во время праздника прилетает шаманка Нуогалджыйа в облике стерха, совершает обряд благословления.

Как видно из вышеизложенного, олонхо имеет две сюжетные линии, которые развиваются вслед за действиями богатырей Айыы Джурагастай и Хара Даадар. В первом сюжете конфликт происходит между богатырями айыы и абаасы во имя спасения девушек айыы, а также между богатырями айыы разных племен из-за недопонимания. Второй сюжет описывает героическое сватовство богатыря айыы Хара Даадар. В традициях якутского олонхо – описание героических сражений богатырей айыы трёх поколений в нескольких сюжетных линиях, и потому в олонхо П. Решетникова «Айыы Джурагастай» мы не обнаруживаем нарушения эпической традиции.

Система образов. В олонхо «Айыы Джурагастай» задействованы традиционные эпические герои: люди айыы – жители Среднего мира и чудовища-абаасы Нижнего мира. Людей айыы представляют Айыы Саарын тойон и Сабыйа Баай хотун, спущенные Верхними божествами в Средний мир стать родоначальниками племени айыы. Их жилища расположены в аласах со сказочно красивой природой, они владеют несметными богатствами, являются родителями будущего богатыря Айыы Джурагастая. Богатыри-защитники племени Айыы Джурагастай, Хара Даадар, Хардааччы Бэргэн, Кюн Дархан, Араат Мохсоголлой обладают внешней красотой, магическими свойствами, крутым нравом. Они предпринимают боевые походы ради освобождения плененных богатырями абаасы соплеменников, совершают героическое сватовство. Это – традиционные мотивы архаического олонхо. Красочно, в традиционном стиле, описывается внушительный облик богатыря айыы: *Бысталаабыт тиит быччыннаах, / Суллаабыт тиит сотолоох, / Икки улахан / Хоппо күрдэx күрдук / Куодаан-далаан ытыстардаах, /*

Икки силистээх тиит / Үүнэн тахсыбытын курдук / Тирэхтээх атахтаах, / Туут онгочону / Туруору тутан кэбиспит курдук / Күнү-ыйы бүөлүүр / Күтүр улахан көбүстээх [«Айыы Джурагастай», строка 463] ‘Мышцы, как обрубки дерева, / Ладони, как совковая лопата, / Ноги, как корневища листовенницы. / Мощная спина, как обвитая кожей лодка, / Загораживает солнце и луну’. Подчеркивается ум, смекалка, когда надо – и хитрость богатыря (Айыы Джурагастай обманывает девку-абаасы, чтобы ослабить ее бдительность и воспользоваться этим). Богатыри айыы обладают магическими способностями (умеют оборачиваться соколом, ястребом, беркутом, а также превращать женщин айыы в пуховый мяч и прятать в ухе коня). Как продолжатель архаичных традиций олонхо, П.Е. Решетников с особым пристрастием описывает богатырскую езду: *Ат сылгы барахсан / Сүүрэр сулус курдук / Субурус гынан, / Суос-соботохто / Онгочо куйаар кутуруга / Собуруу халлаан аннын диэки / Субурус гына түстэ* [«Айыы Джурагастай», строка 852] ‘Пустился богатырский конь / В сторону южного неба / Скоростью звезды небесной. / Хвост, как безвестная даль, / Моментально исчез’. Олонхо не олонхо без описания накала: поединок богатырей двух миров передается олонхосутом так, что всё происходящее предстает перед глазами слушателя «воочию»: *Айдаарбыт сангалара / Атыыр буолан кистээтэ, / Охсуспут сурахтара / Орто дойдуга иһилиннэ, / Аргыардаах тыыннара, / Атахтарын тыаһа / Аллараа дойдуну аймаата* [«Айыы Джурагастай», строка 1217] ‘Крик их громкий / Похож на рёв жеребца, / Весть об их сражении / Дошла до Срединной земли. / Грозный топот их ног / Взбудоражил темный Нижний мир’. В такой ожесточенной схватке победа оказывается на стороне богатырей айыы.

Девушки айыы Айталыына Куо, Сардаана Куо, Ючюгэй Ёкэйдэн становятся объектом нападения со стороны богатырей абаасы. С помощью сравнений, эпитетов, метафор олонхосут передает неземную красоту женщины айыы, например: *Тангас бүтэй / Тамана сандарбыт, / Таман бүтэй / Бүлтэһэ көстүбүт, / Бүлтэс бүтэй / Силиитэ дьалкыйбыт, / Киирэн эрэр күн / Килбиэнин курдук / Килбиэннээх издэстээх, / Тахсан эрэр күн / Сардангатын курдук / Сардангалаах сирэйдээх* [«Айыы Джурагастай», строка 428] ‘Сквозь одежду / Сияет тело, / Сквозь тело / Виднеются кости, / Сквозь кости / Колыхается костный мозг; / Щеки алые, / Как отблеск заходящего солнца; / Лицо светлое, / Как лучи восходящего солнца’. Среди девушек айыы имеется девушка, не желающая выходить замуж, её образ напоминает образ девушек-воительниц, это – Кынталджыйа Куо.

Как в архаических олонхо, раскрываются образы представителей племени абаасы Улуу Суодангса, Сырбангса Куо, Тимир Дыабардаан, Тонг Дуурай – страшных по внешнему виду, жестоких и коварных во время схватки.

Присутствуют и обязательные для традиционного якутского героического эпоса мифологические образы – образы Верхнего божества Юрюнг Аар Тойона, Священного дерева Аал Луук Мас, Аан Алахчын Хотун. Решающую роль в судьбе героев играет шаман Уот Добун, приходит на помощь богатырям айыы в трудные для них моменты шаманка Нуогалджыйа. В действиях олонхо участвуют второстепенные герои: Кытыгырас Бараанчай (Сорук Боллур), девки абаасы Кыыс Кыскыйдаан. Традиционно рисуются обряды благословления, очищения от нечисти людей айыы.

Таким образом, олонхосут в построении сюжета и композиции, в систе-

ме образов и подборе образной системы своего олонхо не выходит за рамки эпических традиций и полностью придерживается канонов якутского сказительства.

Эпические традиции и олонхо «Уордайа Хаан»

Сюжет. Текст олонхо состоит из 9210 строк. Главный герой Уордайа Хаан предназначен Верхними божествами защитником людей Среднего мира. По классификации Н.В. Емельянова, это олонхо относится к группе о защитниках племени айыы и ураангхай саха.

Всё кругом цветет-расцветает в Среднем мире. Аан Алахчын Хотун, Айыысыт и Иэйэхсит поднимаются в Верхний мир, чтобы попросить Верховное верхнее божество Үрүҥ Аар Тойона обосновать в Среднем мире племена айыы. По велению Юрюҥ Аар Тойона, Верхние божества Дьуон Дьааһын, Джылга Хаан, Одун Хаан заселяют в Средний мир Айыы Саарын тойона, Сабыйа Баай хотун, с назначением стать родоначальниками племени людей айыы. Восхищает богатство художественного языка в описании красоты местности, животного мира, жилища Саха Саарын Тойона и Сабыйа Баай Хотун. Из Нижнего мира в Средний мир стали заглядывать племена абаасы. Верхние божества заселяют в Средний мир трехлетнего Ого Тулаайаха, будущего богатыря, защитника племен айыы Хаан Джаргыйстая. Как подобает эпическому богатырю, Ого Тулаайах за несколько дней превращается в могучего силача.

Описываются владения Хонгордой тойона, старушки Хонкууда хотун – родителей красавицы Арылыйа Куо и богатыря Ойусар Соногос аттаах Ого Чочурдаана. Неожиданно в их стране Улуу Сысыы эбэ Хотун появляется богатырь абаасы Муус Буолунай с намерением взять в жены Арылыйа Куо. Ого Очурдаан Боотур, защищая сестру, вступает в схватку с Муус Буолунай обургу, поняв скорое поражение, оборачивается соколом и улетает. Богатырь абаасы похищает красавицу Арылыйа Куо. Ого Очурдаан прилетает к Туоралджыма Боотуру и просит помощи в спасении сестры Арылыйа Куо. Богатыри отправляются в Нижний мир. Поединок Ого Очурдаана и Туоралджыма Боотура с Муус Буолунай. Богатыри попеременно колотят Муус Буолунай, но абаасы оказывается сильнее. Туоралджыма Боотур предлагает отдохнуть. Муус Буолунай засыпает. Туоралджыма Боотур отправляется просить помощи у Ого Тулаайаха и богатыря Кюн Кюндюлю. Увидев перед собой вместо могучего богатыря совсем еще ребенка, Туоралджыма Боотур, расдосадованный, уезжает. Оскорбленный Ого Тулаайах отправляется в Нижний мир, где Ого Очурдаан Боотур и Туоралджыма Боотур бьются с Муус Буолунай. Ого Тулаайах вступает в бой с Муус Буолунай, не может одолеть его. Увидев, что Ого Тулаайах проигрывает, Ого Очурдаан берется помочь, а Туоралджыма Боотур обращается к Верхним божествам, прося помощи. Узнав об этом, в Нижний мир прибывает богатырь Кюн Кюндюлю, который сходу оглушает ударом богатыря абаасы Муус Буолунай. Ого Очурдаан и Туоралджыма Боотур добивают богатыря абаасы и освобождают Арылыйа Куо из заточения.

Кюн Кюндюлю сообщает, что Ого Тулаайах является ему братом и настоящее его имя богатырь Уордайа Хаан. Его предназначение – защита племен айыы от чудовищ-абаасы, но ему еще рано воевать. Разозливший-

ся Ого Тулаайах отказывается от предложения брата отвезти его домой и грозит убить его и отправляется домой. Ого Тулаайах узнает от Аан Алахчын хотун, хозяйки Священного дерева Аал Луук Мас, что его богатырский конь находится у Уолака Боотура, что о местонахождении его богатырских доспехов знают только Великие кузнецы. И что ему еще рано обзаводиться богатырскими доспехами и конём. Однако Ого Тулаайах, получив благословление духа огня, отправляется в путь. По пути он заезжает к Уолака Боотуру, велит подготовить его богатырского коня, которого он заберет в обратном пути через 9 дней. Отправляется к Великим кузнецам. Великие кузнецы удивляются тому, что Ого Тулаайах появился раньше указанного времени, но подсказывают местонахождение богатырских доспехов. Ого Тулаайах отправляется к Арылы Кустук Куралай Боотур, охраняющему его доспехи. После словесной перепалки, Арылы Кустук Куралай Боотур велит дать кровавую клятву. Ого Тулаайах соглашается не вступать в бой в течение двух лет и подписывает кровавый контракт. После чего он выбирает себе доспехи. Арылы Кустук Куралай Боотур благословляет Ого Тулаайаха, и он продолжает свой путь. По пути домой он приходит к Уолака Боотуру, который велит Ого Тулаайаху забрать коня через 3 года. Ого Тулаайах на глазах у Уолака Боотура усмиряет ретивого коня, которого до него пытались и не могли обуздать многие силачи. Восхищенный Уолака Боотур благословляет Ого Тулаайаха, нарекавши его Суровым Богатырем Уордайка Хаан с пегим иноходцем (Ала Дьоруо аттаах Уордаах-кылыннаах Уордайка Хаан бухатыр). Уордайка Хаан возвращается домой с богатырскими доспехами на верном коне и засыпает крепким сном.

На великой Улуу Туналыкы эбэ хотун живут Айыы Саарын тойон и Сабыйа Баай с дочерью Айталыына Куо. Свою дочь неземной красоты Айыы Саарын тойон, Сабыйа Баай хотун берегут как зеницу ока. Охранять мирную жизнь семьи наняты богатыри Хаарджыт Боотур, Эриэдэл Бэргэн. Спокойную жизнь племени айыы разрушает появление богатыря абаасы Тимир Тингсирики на змеином коне, который намеревается жениться на красавице Айталыына Куо. После словесной перепалки между с богатырями Хаардыт Боотур, Эриэдэл Бэргэн и Тимир Тингсирики начинается ожесточенная схватка богатырей Среднего мира с богатырем абаасы. Поняв, что им не одолеть Тимир Тингсирики, Хаардыт Боотур и Эриэдэл Бэргэн спасаются бегством. Богатырь абаасы похищает красавицу Айталыына Куо. Айыы Саарын тойон и Сабыйа Баай хотун отправляют посыльного к богатырю Уордайка Хаан с просьбой вызволить красавицу-дочь. Богатырь Уордайка Хаан отправляется в путь спасать девушку айыы. Пройдя ворота в Нижний мир, конь богатыря советует сперва убить трехглавого змеиного коня Тимир Тингсирики, что это ускорит победу над богатырем абаасы. Перехитрив девушку абаасы Курбангса Сарасын, которая взялась соблазнить богатыря, Уордайка Хаан убивает её. В Нижнем мире, во владениях абаасы Тимир Тингсирики, начинается беспощадная, разрушительная битва богатыря Уордайка Хаан с Тимир Тингсирики. Понявший свое близкое поражение богатырь Уордайка Хаан зовет на помощь своего брата – богатыря Кюн Кюндюлю, который убеждает брата в его скорой победе, благословляет его и покидает Нижний мир. Продолжается смертельная схватка богатырей, в которой богатырь айыы одерживает победу. Богатырь Уордайка Хаан ос-

вобождает Айталыына Куо. Красавица покоряет сердце богатыря. Уордаа Хаан зовет коня, обращает красавицу в пуховый шарик, отправляется в Средний мир. В честь возвращения дочери и богатыря Айыы Саарын тойон, Сабыйа Баай устраивают пир. Уставший богатырь Уордаа Хаан засыпает богатырским сном. Проснувшись, он объявляет о своем решении жениться на красавице Айталыына Куо. Родители девушки соглашаются и устраивают большую свадьбу-ысыах. В Среднем мире начинается счастливая, мирная жизнь.

Повелитель Нижнего мира Арсан Дуолай решает завоевать Средний мир. В Среднем мире Айыы Саарын Тойон узнает о затее богатырей абаасы и начинает готовить богатырей айыы к войне. Шаманки благословляют богатырей. Прибыв в Средний мир, богатыри абаасы предлагают устроить соревнования с условием, если победа будет за племенем абаасы, то они разгромят Средний мир, а если проиграют, то уйдут с миром. Посоветовавшись со своими богатырями, Богатырь Уордаа Хаан соглашается. В конных скачках победу одерживает всадник Среднего мира. В состязаниях по бегу быстроногому Боотуру Кытыгырас Бараанчай удается обогнать девушку-абаасы Сырбангса Сарасын. В соревнованиях по хапсагаю Уордаа Хаан укладывает богатыря Нижнего мира Уот Усуму на обе лопатки. Люди айыы одерживают победу. Разгневанные богатыри абаасы, нарушив уговор, объявляют войну. Начинается беспощадная, разрушительная, кровавая война богатырей Среднего мира с племенем абаасы. Богатыри Среднего мира побеждают богатырей абаасы. Во владениях старика Тёнэ Могол и старухи Тёлбэ Тёгюрюк устанавливается мирная счастливая жизнь.

Таким образом, во втором олонхо, П.Е. Решетников воспевает 3 героических похода богатырей айыы, что является сюжетом архаического олонхо. Первый героический поход совершают богатыри Ого Очурдаан, Туоралджыма Боотур, Кюн Кюндюлю, Ого Тулаайах (Уордаа Хаан) ради спасения девушки айыы Арылыя Куо от притязаний богатыря абаасы Муус Буолунай. Второй поход начинается тоже ради спасения девушки – Айталыына Куо, в котором принимают участие богатыри Хаардъыт Боотур, Эриэдэл Бэргэн, Уордаа Хаан. Они одолевают богатыря абаасы Тимир Тингсирики, Уордаа Хаан женится на Айталыыне Куо. Третий поход предпринимают богатыри айыы для спасения Среднего мира от племени абаасы Нижнего мира под предводительством Арсан Дуолана. Начавшийся мирными состязаниями поединок превращается в яростную битву насмерть между светлыми и темными силами. После долгого и упорного противостояния победу одерживают богатыри племени айыы. Здесь мы отмечаем своеобразие олонхо П.Е. Решетникова: не нарушая законы традиционного сюжета, олонхосут ввел дополнительный сюжетный мотив.

Образная система. В олонхо традиционная система образов. Как во многих ранних олонхо, родоначальниками Среднего мира становятся Айыы Саарын тойон, Сабыйа Баай хотун. Воспеваются красота, сила, мощь богатырей айыы, защищающих людей Среднего земли (Уордаа Хаан, Хаардъыт Боотур, Эриэдэл Бэргэн, Ого Очурдаан, Туоралджыма Боотур, Кюн Кюндюлю, Уордаа Хаан). Героические походы богатырей совершаются ради спасения девушек айыы, похищенных богатырями абаасы (Арылыя Куо, Айталыына Куо). Спасенные женщины становятся женами богатырей. Против-

никами богатырей айыы являются представители Нижнего мира (Тимир Тингсирики, Уот Усуму, Арсан Дуолан, Сырбангса Сарасын). Традиционные функции по установлению благополучия людей айыы выполняют мифические образы Юрюнг Аар Тойона, Джылга Хаана, Одун Хаана, Священного дерева Аал Луук мас, Аан Алахчын хотун, Иэйэхсит Хотун. Конь богатыря айыы – советчик, помощник богатыря, его езда сказочно стремительна, они обладают магическими свойствами: говорят по-человечески, летают. Присутствуют традиционные образы кузнецов, выковавших боевые доспехи богатыря. Второстепенный герой Арылы Кустук Куралай Боотур охраняет доспехи Уордайа Хаана. Присутствуют традиционные образы шаманов и шаманки. Таким образом, в образной системе олонхо «Уордайа Хаан» соблюдены все каноны архаического олонхо, дошедшего до нас из древних времен.

Заключение

Анализ сюжетно-композиционных структур олонхо «Айыы Джурагастай», «Уордайа Хаан» позволяет прийти к заключению: в олонхо П.Е. Решетникова сохранены установленные образцы якутской эпической традиции (эпический зачин, завязка, развитие действия, кульминация, развязка и заключительная часть). В олонхо описывается борьба богатырей айыы ради освобождения плененных богатырями абаасы девушек и богатырей айыы.

Образная система придерживается эпических традиций: главными героями являются богатыри из племени айыы аймага, имеющие небесное (божественное) происхождение. Образы богатырей айыы идеализированы, они рождены для славных побед. Противниками богатырей айыы являются богатыри и женщины абаасы, иногда и богатыри айыы как соперники в сватовстве. Важную роль в совершении героических подвигов богатыря выполняет богатырский конь, который, являясь близким другом, соратником и советником героя, обладает магическими свойствами. Присутствуют образы небесных божеств; мифических героев Священного дерева Аал Луук Мас, Аан Алахчын хотун, Иэйэхсит Хотун; родоначальников Среднего мира – родителей богатырей. Свои функции по оказанию помощи людям айыы выполняют шаманки и шаманы. Мотивы наречения богатыря, добывания коня и богатырских снаряжений, сватовства не отличаются от традиций олонхо. Олонхосутом создается образная картина бытия, древнего быта, обычаев.

Таким образом, соответствие сюжетно-композиционной структуры и образной системы олонхо П.Е. Решетникова традиционным канонам олонхо доказывает, что олонхосут П.Е. Решетников, как носитель живой эпической традиции, внес свой достойный вклад в сохранение традиционного якутского сказительства.

А.Ф. Корякина, к. п. н.

О СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕКСТОВ ОЛОНХО П.Е. РЕШЕТНИКОВА «АЙЫЫ ДЖУРАГАСТАЙ» И «УОРДАЙА ХААН»

В предоставленных рукописях олонхо тексты содержали некоторые отклонения от стихотворной структуры, они были отредактированы нами в соответствии со структурой эпических устойчивых конструкций языка олонхо. При этом мы исходили из основного принципа структурного построения якутского олонхо – ритмико-синтаксического параллелизма, а также придерживались аллитерации и ассонанса.

Кроме того, чтобы облегчить читателю восприятие стихотворной структуры текста использовали абзацный отступ, исходя из когезионных приемов языка олонхо. При этом мы учитывали следующие виды логического деления текста на части:

Во-первых, традиционный прием языка олонхо – анадиплосис (подхват), к использованию которого олонхосут прибегает множество раз. Например, в олонхо «Айыы Джурагастай»:

3192	Аарыма киэн аартык Таннары куугунаан түстэ. Ону ааһа түһэн истэбин аайы Туман-имэн дойду Туоһа туостаах, ...	Широкий проход Вниз спустился резко. Как он стал спускаться по ней С берестой из страны Туман-имэн ...
------	--	--

При анадиплосисе конец стиха подхватывается следующим стихом, вследствие чего возникает сцепление двух отдельных тематических групп. То есть, повтор основы ключевых лексем образует связку предыдущего и последующего эпических периодов, создает плавный переход от одного описания к другому, что в свою очередь, образует развитие нити повествования, согласно сюжету.

Во-вторых, когезионные словосочетания типа: *ол кэннэ, ити кэннэ* ‘после этого’; *ол курдук, ити курдук* ‘так, таким образом’; *ол гынан баран, ити гынан баран* ‘после этого’; *ол бириэмэбэ, ити бириэмэбэ, ити кэмнэ* ‘в это время’ и производные от них, находящиеся на стыке эпических периодов с различной тематикой, связывают повествование в единое целое. Например, в олонхо «Айыы Джурагастай»:

766	Аппайар айаҕар «хап» гыннаран, Бэлэһин түгэбэр Мэҥиэстэн кэбистэбэ. Ол кэнниттэн Бухатыыр киһи Ойон тура экирээтэ – ...	В широченной рот бросив, По глотке пустив Проглотил совсем. После этого Богатырь Быстро вскочил на ноги – ...
-----	---	---

В итоге тексты публикуемых олонхо приобрели традиционную поэтическую форму и стали более удобными для визуального восприятия читателей.

Основную лексическую базу в публикуемых текстах олонхо П.Е. Решетникова «Айыы Джурагастай» и «Уордайа Хаан» составляют традиционные, общепринятые для данного жанра фольклора обширные группы лексем, представляющие собой:

1) диалектные и индивидуальные особенности языка олонхосута, в том числе варианты слов с фонетическими соответствиями, например: *алгыччыт* (лит. *алгысчыт*), *домнуччут* (лит. *домнунут*), *тыаһа-ыма* (лит. *тыаһа-ууһа*), *өртүн* (лит. *өттүн*), *онгостуммут* (лит. *онгостубут*), *дъүөдьэ* (лит. *дүөдэ*), *буддун* (лит. *булдун*), *моойнугар* (лит. *мооннугар*), харча (лит. *хачча*), *тэмирдьигэн* (лит. *тоноҕосчут*), *кэмэдьитэ* (лит. *кэмэдьитэ*), *хартаҕаһын* (лит. *хартыгаһын*), *төкүрүтэ* (лит. *төкүнүтэ*), *өтүөтэ* (лит. *үтүөтэ*), *күгэһэ* (лит. *күһэнэ*) и др.

2) архаизмы-реалии: *өллөргө*, *сургуус*, *арҕардан*, *болуонай*, *далгы*, *мохсуо*, *күһэнэ*, *ааллас*, *хохучуол*, *манайкаан*, *нылба*, *хайын*, *өнгүс бас*, *көс*, *чалбаран*, *сири иһит*, *ымыйа иһит*, *чороон аях*, *кэриэн аях* и др.;

3) эпические топонимы, которые условно можно разделить на традиционные и авторские. Традиционные топонимы: *Орто бараан дойду*, *Уот Кудулу байҕал*, *Халлаанҥа харбахар хара таас хайа*, *Араал байҕал*, *Өлүү чөлкөчүөк*. Авторские топонимы: *Таас Дьяангы хайа*, *Болуонай муустаах байҕал*, *Итии байҕал*, *Одун байҕал* и др.;

4) русизмы: *бараад* 'парад'; *силинэй* 'сильный'; *тирээпкэ* 'тряпка'; *дьаама* 'яма'; *сокуон* 'закон'; *сургуус* 'сургуч'; *биэчэр* 'вечер'; *саарык* 'шар'; *ыстаал* 'сталь'; *хантараак* 'контракт'; *баппыыска* 'подписка', *араама* 'рама' и др. При этом, в отличие от текста современного олонхо В.Д. Данилова «Богатырь Батыйа Бэрт», слова и понятия отражающие современную нам действительность типа: *ил-түмэн*, *пиибэ* не употребляются.

Все вышеупомянутые лексические единицы были сохранены согласно текстологическим требованиям.

Поправки сделаны только в словах с явными грамматическими ошибками, так как они не сочетаются с ближайшим контекстом. Это объясняется в примечаниях, например: *айдара* < *айдаара*, *кумааҕын* < *кумаҕын*, *ууруу-хаан* < *уруу-хаан*, *талбаарбытанан* < *талбаарбытынан*, *таска* < *тааска*, *ойуулаан* < *ойуолаан*, *күөһө* < *күөһэ* и др.

Кроме того, при редактировании текстов исправлены возможные опечатки: *оҕус буолан айаатаан* (вместо: *кистээн*), *оноҕоһун* (вм. *соноҕоһун*), *анньынан* (вм. *аннынан*), *дьаама* (вм. *дьаамын*), *ааһар былыт* (вм. *аар былыт*), *арыаллаан* (вм. *арааллаан*), *иилээх-саҕалаах* (вм. *иилээх-санҕалаах*) и др. При редактировании некоторых опечаток мы исходили из принципа ритмико-синтаксического параллелизма, где соответствующие лексемы – ключевые слова расположены параллельно на оппозиции, например, в словосочетаниях: *аар былыт* 'проходящие облака' / *куотар былыт* 'пролетающие облака' исходя из этого были выявлены возможные опечатки.

В процессе подготовки к изданию двух текстов современного олонхо из репертуара одного сказителя нам представилась уникальная возможность

проследить творческое становление современного олонхосута П.Е. Решетникова, его умения использовать как традиционные устойчивые конструкции, так и идиостилистические конструкции импровизационного характера, свойственные только его творчеству.

Как отмечает ряд исследователей, системность эпоса прежде всего зависит от его иерархических уровней, то есть от основных структурообразующих элементов эпического текста. Таковыми, по мнению исследователей, являются (по убывающему порядку) в композиционном отношении: эпические периоды и тирады (В.М. Жирмунский, Н.В. Покатилова); типические (общие) места или *loci communes* (Н.В. Кийдаш-Покровская, А.И. Мирбадалева, И.А. Оссовецкий, Е.Н. Кузьмина, Т.В. Илларионова); эпические формулы (А.Б. Лорд, В.М. Жирмунский, И.А. Оссовецкий, П.Н. Дмитриев, В.В. Илларионов, Л.Л. Габышева).

Все упомянутые иерархические уровни эпического текста взаимосвязаны и взаимообусловлены основной структурной формой древнетюркского народного эпоса – принципом ритмико-синтаксического параллелизма.

Эти устойчивые конструкции являются основополагающими элементами якутского олонхо и наблюдаются во всех текстах. Они являются опорой для творческого исполнения сказителя-импровизатора и представляют тот поэтический язык, с помощью которого сказитель излагает свою тему, самостоятельно варьируя ее в рамках традиционной сюжетной схемы [Жирмунский, Кононов, 2007: 247].

При этом, использование олонхосутом тех или иных эпических формул и типических мест напрямую связано с субъективным фактором: насколько сказитель владеет фондом изобразительных средств, знает эпическую традицию и т. д. [Кузьмина 2005, с. 6]. То есть типические места наглядно демонстрируют знание и понимание сказителем эпической системы, его поэтической структуры.

Рассмотрим конкретные примеры устойчивых конструкций из публикуемых олонхо. Тексты олонхо традиционно начинаются с описания эпического времени, которое имеет важнейшую роль в интеграции информационных процессов реципиента и призвано визуально перенести слушателей в описываемый эпический мир, например, в олонхо «Айыы Джурагастай»:

1	Былыргы былдьаһыктаах дьылым Быдан мындаатыгар, Урукку охсуһуулаах дьылым Кулан уорҕатыгар, Ааспыт араллааннаах дьылым Анараа таһаатыгар,...	Далеко за вершинами Древних лет моих тревожных, Давно за хребтами Стародавних годов моих бранных, За вершинами Прошедших лет моих суматошных, ...
---	---	--

Пример из олонхо «Уордайа Хаан»:

1	Былыргы былдьаһыктаах дьылларым Быралыйар быраман мындааларыгар, Ааспыт алдьархайдаах дьылларым Ангаарыйар анараа таһааларыгар, Урукку охсуһуулаах дьылларым Уларыйар улаҕа өртүлэригэр,	Далеко за вершинами Древних лет моих тревожных, За дальними далями Прошедших лет моих бедственных, Давно за глубиной Стародавних лет моих бранных,
---	---	---

Өрдөөбүтэ кэтөн ааспыт күннэрим Өлбөөдүйбүт нөнгүө өртүлэригэр, Хаһан эрэ кэлэн ааспыт кэмнэрим Кэпсэммэтэх кэтэх кирбиилэригэр, ...	За потускневшими концами Стародавних дней моих, За нерассказанными гранями Дней моих когда-то прошедших, ...
---	---

Как видно из примеров, первая эпическая формула традиционно состоит из трехчленного ритмико-синтаксического параллелизма. А вторая эпическая формула выражена уже пятичленным ритмико-синтаксическим параллелизмом. При этом в обоих примерах подчеркивается личная причастность олонхосута, то есть он выступает очевидцем тех *«стародавних лет бранных»*. Следует отметить, что во втором примере ярко представлена авторская интерпретация эпической формулы времени, которая исходит из последних двух членов, где даны дополнительные характеристики эпического времени: *«өрдөөбүтэ кэтөн ааспыт күннэрим»* 'стародавние дни мои прошедшие' / *«хаһан эрэ кэлэн ааспыт кэмнэрим»* 'когда-то прошедшие мои дни'. Эти дополнительные члены не являются отклонением от традиций, так как подобные вариации эпической формулы времени встречаются довольно часто, например, у таких выдающихся олонхосутов прошлого, как Т.В. Захаров – Чээбий, В.О. Каратаев и мн. др.

В тексте олонхо «Айыы Джурагастай» олонхосут пользуется нетипичными конструкциями, например, использует числительное восемнадцать при обозначении священного дерева Аал Луук Мас:

712	Уон абыс салаалаах Аал Луук Мас...	Восемнадцативетвистая Аал Луук Мас...
-----	---------------------------------------	--

Традиционно в якутском олонхо священное дерево Аал Луук Мас имеет восемь ветвей, а в данном примере почему-то олонхосут использовал числительное восемнадцать. Однако, во втором олонхо «Уордайа Хаан» олонхосут возвращается к общепринятому количеству ветвей:

2867	Абыс салаалаах Аал Луук Мас...	Восьмиветвистая Аал Луук Мас...
------	-----------------------------------	------------------------------------

Особенное отношение олонхосута к числу восемнадцать проявляется и в следующем примере:

4449	Уон абыс хартыгастаах Айан суолун арыяр, Тобус тобойдоох Толомон манган суолу Тобулар күнүм үүннэ.	С восемнадцатью ярусами Путь-дорогу открывать, С девятью изгибами Белую дорогу открывать Время настало.
------	--	---

Здесь в эпической формуле представленной двучленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, описывается готовность к боевому походу богатыря Айыы Джурагастай. Обычно в аналогичных эпических формулах в других олонхо традиционно используется оппозиция числительных *абыс*

‘восемь’ / *тобус* ‘девять’ в качестве ключевых элементов формулы, которые аллитерируются с окружающим контекстом. Во втором тексте олонхо «Уорда́йа Хаан» олонхосут уже учел этот момент и применил следующую формулу, более удачную чем первая:

3035	Абыс аарыктаах Айан суолун ары́йар, То́бус то́бойдоох Толомон суолу тобулар, ...	С восьмью проходами Путь-дорогу открывать, С девятью изгибами Белую дорогу открывать, ...
------	---	--

Таким образом, можно отметить, что П.Е. Решетников не останавливался на достигнутых результатах, искал и находил более совершенные формы, постоянно оттачивал свои произведения.

Весьма интересным идеостилистическим примером, которая осталась неизменным в двух текстах является формула, описывающая людей племени *айыы аймага*. В олонхо «Айыы Джурагастай»:

130	Санниттын тэһииннээх, Аһыныгас санаалаах Айыы аймахтара аатыран, Көхсүттэн тэһииннээх, Көмүскэс санаалаах Күн дьонноро дэнэн...	С поводьями из плеч, С сострадательным помыслами Людьми айыы аймага прославляясь, С поводьями за спинами, С заступническими помыслами Людьми солнца называясь...
-----	--	---

В олонхо Уорда́йа Хаан:

354	Санниттан тэһииннээх, Аһыныгас санаалаах Айыы аймахтарын, Көхсүттэн тэһииннээх, Көмүскэс санаалаах Күн дьоннорун	С поводьями из плеч, С сострадательным помыслами Людей айыы аймага, С поводьями за спинами, С заступническими помыслами Людей солнца ...
-----	---	---

Как видно из примеров, эпические формулы переданы двучленными ритмико-синтаксическими параллелизмами, которые строятся на оппозиции ключевых словосочетаний: *санниттан тэһииннээх* ‘с поводьями из плеч’ / *көхсүттэн тэһииннээх* ‘с поводьями за спинами’. Здесь следует отметить, что в других олонхо в подобных примерах употребляется оппозиция типа: *арбаһыттаан тэһииннээх* ‘с возжами за холкой’ / *көхсүттэн көнтөстөөх* ‘с поводьями за спинами’, которая аллитерируется с другими элементами внутри членов параллелизма. Данная формула является для творчества П.Е. Решетникова особо устойчивой интертекстуальной конструкцией.

При описании основных и второстепенных персонажей олонхосут активно пользуется общими для всех олонхо традиционными типическими местами. Например, при описании внешности богатыря Айыы Джурагастай используется следующая формула:

- 463 Бысталаабыт тиит быччыннаах, Мышцы словно обрубленные лиственницы,
 Суллаабыт тиит сотолоох, ... Голени словно ободранные лиственницы...

В данном случае эпическая формула представлена двучленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, где отсутствует дополняющий член: *хастаабыт тиит харылаах* 'предплечия словно оголенные лиственницы', который традиционно используется почти во всех текстах в единой связке с приведенной формулой. Однако, во втором олонхо при описании уже богатыря Уордайка Хаан сказитель пользуется полным типическим местом:

- 1908 Алта былас дараҕар сарыннаах, В шесть маховых саженой плечи у него,
 Биэс былас биэкэйэр бииллээх, В пять маховых саженой талия у него,
 Үс былас өрбөйөр өттүктээх, В три маховых саженой бедра у него,
 Хастаабыт тиит харылаах, Предплечия словно оголенные лиственницы,
 Суллаабыт тиит сотолоох, Голени словно ободранные лиственницы,
 Бысталаабыт тиит быччыннаах... Мышцы словно обрубленные лиственницы...

В этом примере типическое место образовано сочетанием двух эпических формул, образованных на основе ритмико-синтаксического параллелизма, где дословно повторяющиеся элементы *былас* 'маховая сажень' и *тиит* 'лиственница' являются ядерными ключевыми словами. Обе формулы соединены между собой горизонтальной внутрстиховой аллитерацией периферийных элементов и грамматической рифмой, образованной аффиксами обладания «-лаах».

Рассмотрим эпические формулы, описывающие антогониста богатыря айыы в олонхо «Айыы Джурагастай»:

- 2001 Абааһы аймағын ааттааҕа, Сильнейший из рода абаасы
 Көстүбэт ууһун түөкүнэ,... Мошенник из рода невидимых,....

В приведенном примере эпическая формула передана двучленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, который образован на оппозиции синонимичных лексем: *абааһы* 'абаасы' / *көстүбэт* 'невидимый'; *аймағын* 'его родню' / *ууһун* 'его род'; *ааттааҕа* 'именитый, сильный' / *түөкүнэ* 'плут, мошенник', что обуславливает устойчивость эпической формулы.

Вариацию данной формулы можно обнаружить также и во втором олонхо «Уордайка Хаан»:

- 870 Абааһы аймағын адьарайдара, Чудовища из рода абаасы,
 Илиэһэй иччитин идэмэрдээхтэрэ, Людоеды из рода леших,
 Көстүбэт уустарын күтүр күүстээхтэрэ... Сильнейшие из рода невидимых...

Здесь эпическая формула трансформируется в более сложную структуру, состоящую из трехчленного параллелизма путем включения нового члена: *илиэһэй иччитин идэмэрдээхтэрэ* 'людоеды из рода леших', оформленного по аналогу уже наличествующих членов рассмотренных в предыдущем примере.

Рассмотрим типическое место, описывающее красоту прекрасной девы *айы* из олонхо «Айыы Джурагастай»:

428	Тагас бүтэй Тамана сандарбыт, Таман бүтэй Бүлтэһэ көстүбүт, Бүлтэс бүтэй Силиитэ дьалкыйбыт, Киирэн эрэр күн Килбиэнин курдук Килбиэннээх иэдэстээх, Тахсан эрэр күн Сардангатын курдук Сардангалаах сирэйдээх,...	Сквозь одежду Тело виднеется, Сквозь тело Кости виднеются, Сквозь кости Костный мозг колыхается, Будто отблеск Садящегося солнца Блестящие щеки имеет, Будто лучи Восходящего солнца Светлое лицо имеет,...
-----	---	--

В данном типическом месте объединены сразу две эпические формулы с единой тематикой. Первая формула состоит из трехчленного ритмико-синтаксического параллелизма, образованного дословным повторением ядерной лексемы: *бүтэй* 'целый', обозначающей целостность описываемого предмета. А вторая эпическая формула, состоящая из двучленного параллелизма, образована матричной конструкцией, где органично сочетаются антонимические словосочетания: *киирэн эрэр күн* 'садящееся солнце' / *тахсан эрэр күн* 'восходящее солнце' и послелог *курдук* 'будто'. Эти две формулы соединены между собой начальными аллитерирующими созвучиями.

А в олонхо «Уордайн Хаан» олонхосут описывает красивую девушку следующим образом:

4048	Тагас бүтэй Тамана сандарбыт, Таман бүтэй Бүлтэһэ көстүбүт, Бүлтэс бүтэй Силиитэ дьалкыйбыт, Сарыал манган күнүм Сырдыгын курдук Сардангалаах сирэйдээх, Киирэн эрэр күнүм Килбиэнин курдук Килбиэннээх иэдэстээх,...	Сквозь одежду Тело виднеется, Сквозь тело Кости виднеются, Сквозь кости Костный мозг колыхается, Будто свет Сияния восходящего солнца Светлое лицо имеет, Будто отблеск Садящегося солнца Блестящие щеки имеет,...
------	--	---

Здесь представлена вариация рассмотренного выше типического места, которая также состоит из двух эпических формул, объединенных начальными аллитерирующими созвучиями. В данной вариации первая часть, выраженная трехчленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, осталась неизменной. А вторая часть подвергнута трансформации, где вместо ядра первого члена параллелизма – антонимического словосочетания: *тахсан эрэр күн* 'восходящее солнце' использовано синонимическое по содержанию

словосочетание: *сарыал манган күн* 'утренний солнечный отблеск', а ядро второго члена осталось неизменным.

В сравниваемых текстах местами наблюдаются особо устойчивые конструкции, которые не подвергаются какой-либо вариации или трансформации, например, эпическая формула, отражающая характеристику отрицательных персонажей:

537	Абыс уон абыс Ааһар былыт албаһынан, Тоғус уон тоғус Қуотар былыт кубулғатынан,...	Хитростью словно восемьдесят восемь Проходящих облаков, Уловкой словно девяносто девять Пролетающих облаков,...
-----	---	--

Данная эпическая формула остается неизменной как в олонхо «Айыы Джурагастай», так и в олонхо «Уордайа Хаан». На наш взгляд, это связано, прежде всего, с тем, что эпическая формула образована на основе матричной конструкции ритмико-синтаксического параллелизма, где все элементы строго соответствуют друг другу. Аналоги данной формулы широко применяются в текстах других олонхо.

Рассмотрим эпическую формулу «богатырь в гневе» из олонхо «Айыы Джурагастай»:

1063	Уордаах санаата Уолугунан охсуллан, Хабыр санаата Хабарғатын ыган,...	Гневные мысли В груди ударив, Лютые мысли В горле накопились,...
------	--	---

Как видно из примера, формула образована двучленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, в котором ядерной лексемой является слово: *санаата* 'его мысли', а элементами на периферии каждого члена выступают однотипные синонимы, расположенные на оппозиции: *уордаах* 'гневный' / *хабыр* 'лютый' и контекстные синонимы: *уолугунан* 'грудиной' / *хабарғатынан* 'горлом', *охсуллан* 'ударившись' / *ыган* 'продавив'. Кроме того, элементы каждого члена связаны начальной аллитерацией. Общая семантика формулы сводится к описанию богатыря в гневе.

Аналог рассмотренной эпической формулы из олонхо «Уордайа Хаан»:

5466	Уордаах санаата Уолугунан охсулунна, Бардам санаата Баһыгар ытынна, Кэдэрги кэмэлдьитэ Кэтэҕинэн киирдэ, Өһөх хаана Көхсүгэр оргуйда,...	Гневные мысли В груди накопились, Дерзкие мысли В голову ударили, Привычка упрямства Через затылок ударила, Злобное упрямство В спине закипело...
------	---	--

Здесь прослеживается трансформация рассмотренной выше эпической формулы. В ней формула образована уже не двучленным параллелизмом, а

четырёхчленным, при этом наблюдается отсутствие второго члена: *хабыр санаата хабарбатынан ыган* 'Лютые мысли в горле накопились'. Однако, сказитель вместо нее ввел дополнительно три члена, оформленных по аналогии с первой. Это, в свою очередь, указывает на мастерство сказителя, его безупречное владение всем массивом художественного слова.

Таким образом, на основе вышеизложенного можно утверждать, что публикуемые тексты олонхо являются яркими образцами современного олонхо – целостными и основанными на канонах якутского героического эпоса. В них органично сочетаются основные поэтические приемы и соблюдены стилистические особенности, свойственные якутскому олонхо. Олонхосут мастерски пользуется всем основным массивом типичных устойчивых конструкций, и, в совершенстве владея навыками импровизации, легко трансформирует их и помимо этого местами применяет устойчивые интертекстуальные идиостилистические конструкции. Все вышеизложенное свидетельствует о том, что П.Е. Решетников был выдающимся олонхосутом, в совершенстве овладевшим искусством якутского сказительства.

Ю.П. Борисов, к. филол. н.

**СҮҮРЭР СУЛУС СЫРЫЫТА СЫРЫЫЛААХ
СЫЙЫЛЛА ХАРА СҮҮРҮК АТТААХ
АҢЫНЫГАС САНААЛААХ
АЙЫЫ ДЪУРАҢАСТАЙ БУХАТЫЫР**

- 1   Былыргы былдыаһыктаах дьылым
          Быдан мындаатыгар,
          Урукку охсуһуулаах дьылым
          Кулан уорҕатыгар,
          Ааспыт араллааннаах дьылым
          Анараа таһаатыгар,
          Уста уллунгахтаах,
          Эргийэр иэччэхтээх,
          Эмэн эттээх,
10   Уу дууһалаах,
          Босхо бастаах
          Борон ураанхайдар
          Үөскүү-төрүү иликтэринэ,
          Абыс иилээх-саҕалаах,
          Алаархай-тэлээркэй
          Айгыр-силик
          Аан ийэ дойдум
          Айыллыбыт эбит,
          Тоҕус уон томторҕолоох
20   Туламан¹ манган дойду
          Туругурбут эбит,
          Охтон баранар мастаах,
          Уолан бүтэр уулаах
          Орто бараан дойду
          Олохсуйбут эбит.
          Абыс үйэ ааһыта,
          Тоҕус үйэ туолуута,
          Уон үйэ унуоргуланыта
          Айгыр-силик
30   Аан ийэ дойду барахсан
          Ситэн-тупсан силигилээн,
          Киэркэйэн испит.
          Өндөл манган халлаан
          Үрдүгэр олохтоох,
          Үс киис тириитэ
          Өллүргэлээх бэргэһэлээх,
          Үрүң эһэ тириитэ олбохтоох,
          Үкэр куйаас тыыннаах
          Үүс-аас бэйэлээх
40   Үрүң Аар Тойон
          Ийэ сир барахсан
          Ситэн-хотон

¹ Лит.: *толомон* – полное, лучшее, выдающееся, превосходящее других место [Пек., Т. 1, стлб. 2715].

Сириэдийбитин билэн,
 Өндөл манган халлаан
 Үөһэ хартыгастарыгар олохтоох
 Үрдүк айыыларын –
 Дьылҕа Хаан, Одун Хаан,
 Дьуон Дьааһын, Айыы Саарын –
 Көтөр кынаттарын,
 50 Сүүрэр атахтарын,
 Охсор илиилэрин,
 Суолдьут уолаттарын
 Ынгыртаан ылан,
 Сүгэ-балта тылынан
 Сорудах биэрэ
 Олорбута эбитэ үһү:
 - Дьээ-буо!
 Этэр тылым эгэлгэтин
 Истэ дьүүллээн олорунг эрэ!
 60 Аҕыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөнгүөннээх
 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойду
 Айыллыбыта ыраатта.
 Ол дойду
 Силигитэ сиппит,
 Толору тупсубут,
 Онон иччилээх буолуохтаах.
 Ол иччитинэн –
 70 Уста уллунахтаах,
 Эргийэр иэччэхтээх,
 Эмэн эттээх,
 Уу дууһалаах,
 Босхо бастаах
 Борон ураанхайдар
 «Киһи» диэн ааттанан,
 Үөскээн-тэнийэн барыахтара.
 Ол орто туруу бараан дойдуга
 Уоллаах кыыс
 80 Оҕолору² түһэрэн,
 Көтөр кынаттаахтан,
 Сүүрэр атахтаахтан
 Сүүстүү көрүнгүнэрин түһэрэн,
 Орто дойдуга
 Олохтоон тахсын! – диэн
 Кытаанах дьаһалы,

² Лит.: оҕону.

- Суураллыбат соруудағы
Биэрдэбэ эбитэ үһү.
Өндөл манган халлаан
- 90 Үрдүк айыылара обургулар:
«Иһиттибиэт-истибэтибиэт», – диэтилэр даҕаны,
Кэлэн-баран элэгэлдьийэн,
Сүүрэн-көтөн күлүгүлдүһэн,
Уоллаах кыыс оҕону
Була охсоннор,
Сүүрэр атахтаахтан
Сүүс көрүнгүн,
Көтөр кынаттаахтан
Күтүр элбэх көрүнгүн
- 100 Көйө үүрэн
Көһөрөн киллэрэн,
Орто туруу бараан дойдуга
Олох диэни тэрийэн
Олохтоон, дыһайан кэбистэхтэрэ.
Иэйэхсит эдьийдэргэ,
Айыыһыт саҕастарга:
«Орто дойду
Олобун тускулун
Оҕоро турун,
Киһи аймах
- 110 Кэлэр кэскилин
Кэнэтэн биэрин!» – диэн
Этэн-тыынан
Табыстахтара эбитэ үһү.
Ол кэнниттэн
Сүүһүнэн үйэлэр
Сүүрүктээх үрэх
Уутун курдук
Уһаарыллан устан
- 120 Аһан испиттэр,
Тыһыынчанан сыллар
Тыһаһа-ыма³ суох
Айаннаан аһан испиттэр.
Охтон баранар мастаах,
Уолан бүтэр уулаах
Орто бараан дойдуга,
Иэгэйэр икки атахтаах
Биистэрин уустара
Ууһаан-тэнийэн,
- 130 Санныттын тэһииннээх,

³ Лит.: *тыас-уус* – сильный, громкий шум, шум-гам [БТСЯЯ, Т. 6, с. 334].

- Аһыныгас санаалаах
 Айыы аймахтара аатыран,
 Көхсүттэн тэһииннээх,
 Көмүскэс санаалаах
 Күн дьонноро дэнэн
 Элбээн-үксээн,
 Тэнийэн-диэлийэн барбыттар.
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөнгүөnnээх
 140 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойду
 Дьондойор саалыгар,
 Томтойор түөһүгэр,
 Талааннаах таһаатыгар,
 Дьоллоох-соргулаах тусаһатыгар
 Саха Саарын оҕонньор,
 Сабыйа Баай эмээхсин
 Эргэнэ хара тыа маһын курдук,
 Элбэх ахсааннаах
 150 Атас-доҕор дьоннорун,
 Аймах-билэ дьоннорун
 Сайдар саргыларын салайан,
 Уйгулаах олохторун онкуллаан,
 Үүнэр үйэлэрин үрдэтэн,
 Кэлэр кэскиллэрин кэнгэтэн,
 Байааттыбат баҕана буолан,
 Өһүллүбэт өһүө буолан,
 Уһун сыллар усталарыгар
 Барҕара байан,
 160 Дохсуннук тотон,
 Суон саалынан
 Мохсуо⁴ быраҕан,
 Халын хаһанан
 Туос уурунан,
 Убаҕастарыгар чачайан,
 Хойууларыгар бөтөн,
 Хотон-хотон аайы
 Хороҕор муостааҕы
 Холботолоон,
 170 Сынһы-сынһы аайы
 Сыспай сиэллээҕи
 Сырыһыннаран,
 Муннуларыгар тумуу да киирбэккэ
 Үчүгэй баҕайытык,
 Үүт-турааннык

⁴ Мохсуо – городки (спортивная игра) [БТСЯЯ, Т. 6, с. 304].

- Олорбуттар эбит.
Кинилэр диэтэх дьон
Туох-ханнык дойдуга
Олохсуйан олорбут
180 Эбиттэрий диэн
Одуулаан көрдөххө –
Анараа өтгүн
Алаархай харахтаах
Анааран-быһааран көрбөт
Ангаат-мунгаат
Алаастардаах эбит,
Унгуоргу өтгүн
Уу харахтаах
Одуулаан булбат
190 Улуу тунах
Хочолордоох эбит,
Кэтэх өттүн
Көрөр харахтаах
Ситэн көрбөт
Киэнг нэлэмэн
Сыһылардаах эбит,
Кылбаа манган халлаан
Кыраһыабай кыыла
Кыталык барахсан
200 Сарсыардаттан киэһээнгэ диэри
Кытытынан кырыһа көтөн
Эргийэн кэлэр
Алаар-мылаар
Аалылардаах⁵ эбит.
Собуруу диэки
Сураһан биллэххэ –
Тоҕус уон көстөөх сиринэн
Тохтообокко сүүрдэр
Сүлүүдэ таас курдук уулаах,
210 Сүүһүнэн ахсааннаах
Сүүнэ улахан үрэхтэр
Сүүрүгүрдэр эбиттэр.
Арҕаа диэки
Анааран быһаардахха –
Сүүһүнэн сүүрүктээх
Үрэхтэри-өрүстэри
Хоннобун анныгар
Холбуу уктан,

⁵ Лит.: алыы – узкая длинная речная долина, поросшая кочкарником, кустарником, молодыми березками [ТСЯЯ, Т. 1, с. 441].

- 220 Хоту халлаан аннын диэки
 Курулуу уста сытар
 Күтүр улахан өрүстээх эбит.
 Хоту диэки
 Хайыһан көрдөххө –
 Атыыр сылгылар
 Дьохсооттоһон⁶ туралларын курдук,
 Адаар-быдаар арбаастаах
 Таас Дьаангы хайа
 Сынһаһалаах-модьоболоох,
 Кырылыы тохто турар
- 230 Кыһыл кумах кылдыылаах,
 Үрүлүйэ сүүрэ турар
 Үрүң кумах үктэллээх,
 Сүүһүнэн ахсааннаах
 Үгүс үөрдээх
 Үрүң түүлээх
 Дьөһөгөй оҕолоро,
 Үтүрүһэ-үтүрүһэ
 Сүүрэн иһэллэрин курдук,
 Үрүң көмүс мууһунан
- 240 Үллүктүү бүрүммүт,
 Аарыма улахан
 Байбал буолан
 Аһааттан киирэн,
 Бара турар эбит.
 Илин өртүн
 Ингнэх гынан биллэххэ –
 Иирэ талах энгээрдээх,
 Ыккый⁷ ойуур ыксалаах,
 Аҕыс уон аҕыс
- 250 Адаархай арыылаах,
 Тоҕус уон тоҕус
 Туорай тумуллаах,
 Холооно-холобура суох куруңнардаах,
 Дьүүлэ-дьүһүнэ суох түбэлэрдээх,
 Лингиниир тиит мастардаах,
 Ханарыспыт харыйа мастардаах,
 Лагларыспыт хатын мастардаах,
 Бэдьэриспит бэс мастардаах,
 Тэлибирии турар тэтин мастардаах
- 260 Линкинэс сис тыа буолан
 Киирэн бара турар эбит.

⁶ Дьохсооттоо - вести себя агрессивно, неприязненно [ТСЯЯ, Т. 3, с. 420].

⁷ Лит.: ыркый.

- Маннык бэйэлээх дойду
Хайдах-туох көрүҥнээҕий диэн
Ааһан иһэн
Анааран быһаардахха –
Ангаат-мунгаат алаастара,
Киэнг нэлэмэн сыһыылара,
Улуу тунах хочолоро,
270 Күндү күөх көбүөрү
Күөгэччи тэлгэтэн
Кэбиспит курдук,
Күөх ньаассын отунан бүрүллэн
Күөгэйэ хамсыы турар эбит,
Сиздэрэй ойуулаах
Сиидэс таҥаһы
Тиирэ тардан
Тэлгэтэн кэбиспит курдук,
Сибэкки араас көрүҥүнэн
Ситэри киэргэммит эбит.
- 280 Маннык бэйэлээх дойду
Туох баайдаах эбитий диэн
Быһааран биллэххэ –
Линкинэс сис тыаларыгар,
Эргэнэ хара тыаларыгар,
Аҕыс уон аҕыс
Адаар арыларыгар
Араас кыыл бийһин ууһа
Адаҕыйан үөскээбит,
290 Тайах кыыл манна тардыспыт,
Эһэ кыыл манна энгээрдэспит,
Сизгэн кыыл манна сиэлбит,
Бэдэр кыыл манна бэдьэйбит,
Бүүчээн бүгэн үөскээбит,
Таба талбытынан таралыйбыт,
Туртас тутулуга суох
Үөскээбит эбит.
Унаар-тунаар хочолоругар,
Ангаат-мунгаат алаастарыгар,
Алаар-мэлээр арыларыгар
300 Сүүһүнэн элбэх ахсааннаах
Төгүрүк түөлбэ күөллэригэр,
Көмүс хатырыктаах
Күтүр үгүс көрүнгэ
Көрүлээн үөскээбит эбит.
Солуурунан баһыллар собо,
Мунҥханан баһыллар мунду,
Күөскэ оргуйбут курдук күөнэх

- Күүгүнэччи үөскээбит эбит.
 Тоҕус уон тоҕус
 310 Тоҕой сэлэ өрүстэригэр-үрэхтэригэр
 Хатыыс балык ханыыласпыт,
 Бил балык билсибит,
 Сордонг балык сундулуйбут,
 Тууччах балык тутуспут,
 Чыыр балык ыабыт,
 Күндүөппэлиин⁸-күстэхтиин,
 Муксууннуун-бийыттыын,
 Сыалыһардыын-сыа балыктыын
 Сатала суох сайан туран үөскээбиттэр.
 320 Итиччэ бэйэлээх күөх далай
 Өрүстэригэр-күөллэригэр
 Көтөр кынаттаах биийин ууһа
 Күнүстэри-түүннэри
 Күргүөмнээн көрүлээбит эбиттэр.
 Эргэнэ хара тыаларыгар
 Кэҕэ кыыла кэрээбэккэ эппит,
 Өтөн кыыла өрөөбөккө үөппүт,
 Кукаакытыттан хотойугар тийэй,
 Харангаччытыттан хахханыгар тийэй,
 330 Турааҕыттан туруйатыгар тийэй —
 Кустуун-кубалыын,
 Хаастыын-халбалыын,
 Ханыылаһан үөскээбиттэр.
 Айыы Саарын оҕонньор,
 Сабыйа Баай эмээхсин
 Туох уоруктаах-тутуулаах
 Дьон эбитий диэн
 Токоолоһон биллэххэ –
 Хаайан ылар хаһаалаах,
 340 Ыһыран ылар ыырдаах,
 Күөйэн ылар күрүөлээх,
 Далбаатаан ылар даллаах эбиттэр.
 Хороҕор муостааҕы
 Хорҕотон үөскэтэргэ аналлаах,
 Хонуу быһаҕаһын саҕа
 Хотон диэни хороччу анһан
 Тутан-онгорон кэбиспиттэр.
 Алаархай алаастарын
 Арҕаа өттүгэр,
 350 Малы-салы уурарга,

⁸ Лит.: күндүөбэй – ряпушка, кондевка (вид небольшой речной рыбы) [БТСЯЯ, Т. 4, с. 644].

- Аһы-үөлү хаһаанарга анаан,
Алаас ангаарын саға
Алыс улахан ампаары
Адаарыччы анһан
Туруоран кэбиспиттэр.
Утуйар уоруктара,
Олорор дьиэлэрэ
Тугуй-ханныгый диэн
Одуулаан турдахха –
360 Байааттыбатын диэн
Баараҕай тиит баһаналаах,
Өбүллүбэтин диэн
Үөл тиит өһүөлээх,
Соһурууттан-хотуттан үрэр тыал
Курдары охсубатын диэн,
Хоһуун тииттэн холлоһостоох,
Аллараттан анаарар тымныы
Аргыйбатын диэн
370 Алта хос дыапталҕа мас муосталаах,
Сүүс саһаан усталаах,
Тоһус уон саһаан туоралаах
Баараҕай улахан балаһаны
Балтаччы олордон кэбиспиттэр.
Аһыс киһи
Аччаччы тэбинэн
Арыччы⁹ аһар
Лип-лап халһанын сэгэтэн,
Иһин эргиччи көрдөххө –
380 Ортотун диэки
Тоһус саһаан сиртэн
Уотун суоһун
Тохтообокко биэрэр
Суорба таас оһоһу
Суоран онгорон туруорбуттар,
Тула өттүгэр
Утуйарга анаан,
Кэрискэ бараан тһам
Киил маһын
390 Кэрдэн киллэрэн,
Килэччи суоран,
Орон диэни тэлгэтэн
Онгорон кэбиспиттэр.
Уһа оронго олорор киһи
Улар саға буолан көстөр,
Ханас оронго олорор киһи

⁹ Лит.: арыычча.

- Хабды саҕа буолан көстөр,
 Кэтэҕэриин оронго олорор киһи
 Кэҕэ саҕа буолан көстөр,
 Суол ааныгар олорор киһи
 400 Суор саҕа буолан көстөр
 Улуу киэн уоруга буолан биэрдэ.
 Бу бэйэлээх улуу уорук
 Туох дьоннооҕуй-иччилээҕий диэн
 Уорбалаан одуулаан турдахха –
 Иэримэ дьиз иччитэ буолбут
 Саха Саарын, Сабыйа Баай
 Оҕонньордоох эмээхсинтэн ураты,
 Хангас диэки хаппахчы иһигэр
 Оҕонньордоох эмээхсин
 410 Соҕотох кыыстара –
 Былыттаахха быкпатах,
 Хаһыҥнаахха хаампатах,
 Сиикэй аһы сизбэтэх,
 Ахтыйбыт аһы аһаабатах,
 Көтүрдэр тиистэрин миилэтэ,
 Көрөр харахтарын дьүккэтэ,
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куо диэн,
 Кырдьык даҕаны,
 420 Харахтаабыт эрэ
 Барыта хайҕаабыт,
 Көрбүт эрэ
 Барыта сөхпүт
 Кыыс дьахтар
 Мааныта баар эбит.
 Аҥаар кырыытыттан
 Көрөн-дьүүллээн турдахха –
 Тангас бүтэй
 Тамана сандаарбыт,
 430 Таман бүтэй
 Бүлтэһэ көстүбүт,
 Бүлтэс бүтэй
 Силиитэ дьалкыйбыт,
 Киирэн эрэр күн
 Килбиэнин курдук
 Килбиэннээх иэдэстээх,
 Тахсан эрэр күн
 Сардангатын курдук
 Сардангалаах сирэйдээх,
 440 Икки хара киис кутуругун
 Харсыһыннары уурбут курдук

- 450 Хамсыыр хара хаастаах,
Буур тайах силиитин
Туруору туппут курдук,
Сылляхха айылаах
Сыйыллаҕас муруннаах,
Уус киһи ууран-чочуйан
Оҥорбутун курдук,
Уураһахха айылаах
Обуйукаан уостаах,
Уулуу турар
Улаан биэ курдук
Унаарыччы көрбүт,
Тойон болгуо сүрэхтээҕи долгутар
Тупсаҕай быһыылаах,
Кырдьык даҕаны,
Кырасыабай бэйэлээх
Кыыс оҕо бэрдэ эбит.
460 Уҥа оронноругар
Утуйа сытар
Соҕотох уолларын
Одуулаан көрдөххө –
Бысталаабыт тиит быччыннаах,
Суллаабыт тиит сотолоох,
Икки улахан
Хоппо күрдьэх курдук
Куодаан-далаан ыгыстардаах,
Икки силистээх тиит
470 Үүнэн тахсыбытын курдук
Тирэхтээх атахтаах,
Туут оҥочону
Туруору тутан кэбиспит курдук
Күнү-ыйы бүөлүүр
Күтүр улахан көбүстээх,
Чаан олгуй саҕа
Саллаҕар бастаах,
Саннын байаатыгар диэри
Саба түспүт
480 Хара куудара баттахтаах,
Икки хара бүлүүһэни
Кэккэлэһиннэрэ
Ууран кэбиспит курдук
Уоттаах эриллэбэс харахтаах –
Кырдьык даҕаны,
Күүстээххэ көрүҥнээх,
Быһыйга быһыылаах,
Бөҕө мөссүөннээх

- 490 Бухатыыр киэнэ бэрдэ,
Утуйан муннун тыаһа
Муннукка тиййбит,
Таныытын тыаһа
Тайҕаҕа тайаммыт...
Ол курдук
Айыы Саарын оҕонньор,
Сабыйа Баай эмээхсин
Бухатыыр уоллара,
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах,
Сыйылла Хара Сүүрүк аттаах,
Аһыныгас санаалаах
- 500 Айыы Дьураҕастай бухатыыр –
Санниттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймахтарын
Арангаччыта буолан,
Көхсүттэн тэһииннээх,
Көмүскэс санаалаах
Күн дьоннорун
Көмүскэһитэ буолан,
Үөһэттэн үргүйэр тыалы
- 510 Үтүлүгүнэн бүөлээн,
Аллараттан аргыйар тыалы
Атаҕынан сабан,
Аатыран-сураҕыран
Олордоҕо үһү...
Ол курдук
Айыы аймахтара
Үчүгэй баҕайытык,
Үүт-турааннык олордохторуна,
Биир бириэмэҕэ,
- 520 Түлэй бараан түүннэрэ
Түүйэ хааман кэлэн,
Түлүк ууларыгар
Утуйа сыттаһтарына –
Соҕуруу халлаан
Анныгар олохтоох,
Адьярай аймаҕын
Аҕата буолбут,
Арсан Дуолай оҕонньор,
Илиэһэй иччитин
- 530 Ийэтэ буолбут,
Иирэр Сэлээр эмээхсин
Улахан уоллара,
Уот Кудулу байҕал иччитэ,

- Уот Суорун бухатыыр –
Абааһы уолун ааттааҕа,
Көстүбэт уолун үтүөтэ,
Аҕыс уон аҕыс
Ааһар былыт албаһынан,
Тоҕус уон тоҕус
540 Куотар былыт кубулҕатынан,
Тууспан¹⁰ холорук буолан
Тоҕо ытыллан кэлэн,
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо
Көмүс уйатын,
Күүкэр чуулаанын
Үс хос үрдүн
Үрэйэ тэбэн баран,
Аҕыс былас
550 Долгуйар суһуоҕуттан
Тимир дэгиэ илиитигэр
Үс төгүл
Эрийэ баттаан ылан,
Ытаппытынан-соһоппутунан,
Соҕуруу халлаан
Аннын диэки
Тууспан холорук буолан,
Тоҕо ытыллан
Түһэ турдаҕа...
560 Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо
Ытыы-сонгуу барбыт сангата,
Ыраахтан ымыы чыычаах
Ырыата буолан,
Лынкынаан иһилиннэҕэ:
– Ыый-ыыйбын! Аай-аайбын!
Уот байҕал иччитэ,
Уот Суорун адьарай уола,
Көстүбэт түөкүнэ
570 Уоран-талаан илдэ барда...
Туохтаах буолан
Тугум абырыай?!
Кимнээх буолан
Кимим быһыһай?!
Түспүт күөрэйбэт,
Барбыт эргийбэт
Сиригэр бардым быһыһылаах.

¹⁰ Тууспан – большой, сильный костёр [БТСЯЯ, Т. 11, с. 227].

- 580 Айан үөскэппит
 Аар тойон аҕам!
 Күн сириҥ көрдөрбүт
 Күн күбэй ийэкэм!
 Сүгэн-көтөҕөн
 Көччөх гынан көтүппүт
 Убайдаатар убайым!
 Бар дьоннорум,
 Ахтар алаһам,
 Аан дойдум,
 Быдан дьылларга
 590 Бырастыы буолуохтун!
 Ый-ыйбын! Аай-айбын! – диэн
 Ытыы-сонну барбыт саҕата
 Сүтэн симэлийэн хаалла.
 Онтон соһуйан,
 Олус уолуйан,
 Хайҕахтаах хара быардара
 Халыгырыы хамсаан,
 Нохтолоох тойон сүрэхтэрэ
 Толугуруу мөхсөн,
 Оҕонньордоох эмээхсин,
 600 Ханна да барыахтарыҥ билбэккэ,
 Була сатаан муннугу кэйэн,
 Кэлэ сатаан кэлиҥ үүтүн кэнэтэн,
 Бара сатаан баҕана үүтүн батан,
 Санаалара астарынааҕар кылгаан,
 Көхсүлэрэ иннэ үүтүнээҕэр кыараан
 Өрө мөхсө сылдыбыттар,
 Үөһэ-аллара сүүрбүттэр.
 Онтон, өйдөрүн-төйдөрүн дьэ булан,
 Уҥа оронноругар
 610 Утуйа сытар уолларыҥ –
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыры,
 Үөттүрэҕинэн үлтү кэнэйдээн
 Арычча уһугуннаран баран,
 Оҕонньор киһи
 Хоммут уоһун хонгорон,
 Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
 Маннык диэн
 Саҕа саҕара, тыл этэ
 620 Олорбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Этэр тылым эгэлгэтин
 Икки тэргэн ый курдук кулгааххынан

Истэн-дүүллээн олор эрэ!
Соѳуруу халлаан
Анныгар олохтоох,
Уот Кудулу байѳал
Унгуоргу өртүгэр ордуулаах
630 Арсан Дуолай оѳонньор,
Иирэр Сэлээр эмээхсин
Улахан уоллара буолбут
Уот Кудулу байѳал иччитэ,
Уот Суорун диэн
Адьярай уолун ааттааѳа,
Көстүбэт уолун күүстээѳэ,
Аѳыс уон аѳыс
Ааһар былыт албаһынан,
Тоѳус уон тоѳус
640 Куотар былыт кубулѳатынан
Тууспан холорук буолан кэлэн,
Баар-суох мааны балтыгын,
Аѳыс былас суһуохтаах
Айтальыына Куону
Уоран-талаан ильдэ барда.
Онон ох курдук онгостонгун
Сэп курдук тэринэнгин
Ириэнэх суолун ирдээ,
Тонг суолун тордоо,
650 Тийиэн күөн көрсөн,
Күрэс былдьаһан көр! – диэн
Суоруллубат суон сорудаѳы,
Кэһиллибэт кэс тылы
Этэ олордоѳо.
Ону: «Иһитгиэм-истибэтиэм!» – диэтэ да,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыыр,
Утуйа сыппыт оронуттан
Ойон туран,
Аѳыс киһи аччаччы тэбинэн
660 Арыычча аһар
Аарыма даадар¹¹ аанын
Тэлэйэ аһан тахсан,
Дьиэтин тэлгэһэтигэр,
Чугдаарар тусаһатыгар
Тура түстэ да,
Аһаат-мунгаат
Араѳас ньээкэ алааһын

¹¹ *Даадар* – крепкий, сильный, мощный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 66].

- Арѳаа халдѳаайытыгар
 670 Үүнэн турар
 Уон аѳыс салаалаах¹²
 Аал Луук Маһыгар
 Сүүрэн лиһигирэйэн тийэн,
 Сөһүргэстии түстэѳэ.
 Ол гынан баран,
 Санга сангара, тыл этэ
 Олорбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Айгыр силик
 680 Аан ийэ дойдум
 Аналлаах иччитэ
 Аан Алахчын Хотун сангаһым!
 Иитиэхтээн үөскэппит
 Ийэ сирим иччитэ
 Иэйэхсит Хотун эдьийим!
 Ким кэлэн үгэн-сүктэн
 Эрэѳин диэтэргит,
 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
 Сыыйылла Хара Сүүрүк аттаах,
 Аһыныгас санаалаах
 690 Айыы Дьураѳастай уолгут
 Кэлэн турабын...
 Уот Кудулу байѳал иччитэ
 Уот Суорун бухатыыр кэлэн,
 Баар-суох мааны балтыбын –
 Аѳыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Уоран-талаан ильдэ барбытын,
 Ириэнэх суолун ирдээн,
 Тонг суолун тордоон,
 700 Аѳыс хартыгастаах
 Айан суолун арыяр,
 Тоѳус тоѳойдоох
 Толомон суолу тобулар
 Түбүктээх күнүм үүннэ.
 Онон уруй тускулун этэн,
 Алгыс бэрдин алѳаан
 Атаардаргыт күн-хачча буолуой? – диэн
 Этэ-тыына олордоѳо.
 Көрөн баран чыпчылыыах,
 710 Этэн баран эѳирийиэх
 Бэтэрээ өттүнэн,

¹² Уон аѳыс салаалаах – традиционнo в олонхо дерево Аал Луук имеет восемь ветвей.

- Уон аҕыс салаалаах
Аал Луук Мас
Төргүү мутугун
Үөһэ өртүнэн
Хотун дьахтар
Эмийин кэрэтигэр диэри
Былтас гына түстэ да,
720 Маннык диэн саҥа сангаран
Сайбаарда олордоҕо үһү:
– Буйака! Буйака!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай
Бухатыыр оҕоккобут,
Этиэххин этэҕин,
Сангарыаххын сангараҕын...
Айыы аймаҕын
730 Арангаччылыырга ананан,
Күн дьонун
Көмүскүүргэ ананан,
Күн сириҥ көрөн
Улааппыт буолуохтааххын...
Айан суолун арыйар
Аналлаах чааһыҥ арыллыбытынан
Алыптаах тылбытынан
Алҕаатахпыт буолуохтун!
Охтоохтон охтума!
Саалаахтан самныма!
740 Татаар тыллаах
Таба эппэтин!
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн!
Уон тарбахтаах
Куду харбаабатын!
Өстөөххүн өһөрөн,
Саастааххын самнаран,
Өрөгөйүҥ үрдээгин,
Саргыҥ салалыннын!
Кыайыы кынаттанан,
750 Үөрүү үктэллэнэн
Төрөөбүт дойдугар,
Аналлаах алааскар,
Иэримэ дьиэбэр
Эргиллэн кэлээр! Дом!!! – диэн
Алгыс ааттаагынан алҕаан,
Уруй тускулунан туойан баран,
Хангас хоннобун анныттан

- 760 Күба кыыл сымыытын саҕа
 Айыы араҕас илгэ аһын
 Сулбу тардан ылан,
 Үөһэнэн кыыратан
 Быраҕан биэрбитин
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Сыыһа түһэриэх бэйэлээх буолуо дуо,
 Аппайар айаҕар «хап» гыннаран,
 Бэлэһин түгэҕэр
 Мэниэстэн кэбистэҕэ.
 Ол кэнниттэн
- 770 Бухатыыр киһи
 Ойон тура эскирээтэ –
 Күүһүгэр күүс эбиллэргэ,
 Сэниэтигэр сэниэ эбиллэргэ дылы буолла,
 Дьизэтин тэлгэһэтигэр,
 Туһааннаах тусаһатыгар
 Туруору сүүрэн кэлэн,
 Сыыдам сырыылаах
 Сылгыһыт чаҕар уолаттарыгар –
 Уһун Улаан аттаах
- 780 Уолака Боотурга,
 Миинэр мингэтин,
 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
 Сыыйылла Хара Сүүрүк атын
 «Бэлэмнии оҕус!» – диэн
 Дьаһайа охсон баран,
 Баараҕай балаҕанын,
 Иэримэ дьизэтин,
 Улуу уоругун
 Лип-лап халҕанын
- 790 Тэлэйэ баттаан
 Иһирдэ киирэн,
 Үс хос үрүң көмүс куйаҕын
 Үллүнэ кэттэ,
 Биэс бэдэр тириититтэн
 Тиһиллэн тигиллибит
 Бэдэр бэргэһэтин
 Бигэтик тардынна,
 Үс үтүө оҕус тыһыттан
 Үүйүллэн оҕоһуллубут
- 800 Үргүннэх үтүлүгүн
 Уоһунан¹³ анһынна...

¹³ *Үтүлүк уоһа* – отверстие с внутренней стороны рукавицы на запястье, через которое можно вытащить руку, не снимая рукавиц полностью [БТСЯЯ, Т. 12, с. 224].

- Ол кэнниттэн
Улуу үрэх тоҕойдуу түһэн
Сытарын курдук,
Тоҕой сэлэ ох саатын
Тоңолоҕор иилиннэ,
Уол оҕо уостаах-тииһэ
Орболдуйан көстөр,
Кыыс оҕо кыламаннаах хааһа
810 Кынталдьыйан көстөр,
Кылбачыгас бэйэлээх
Сытыы кылыс батаһын
Таннары тайахтанна,
Атыыр оҕус саҕа
Ньирилиир таллан¹⁴ таас мээчигин
Хонноҕор хорҕотто.
Саха Саарын
Тойон аҕатын,
Сабыйа Баай
820 Күн күбэй ийэтин
Кытта бырастыылаһан,
Аллараа уостарыттан
Алта хамыйах
Хаан кэлиэр диэри,
Үөһэ уостарыттан
Үс хамыйах
Хаан кэлиэр диэри
Уураһан-сыллаһан баран,
830 Дьиэтин тиэргэнигэр,
Туһааннаах тусаһатыгар
Ойон табыста.
Томтоҕор чороон төбөлөөх
Тойон сэргэтигэр,
Бар-дьабыл кыыла бастаах
Бастын сэргэтигэр
Бааллан турар
Миинэр мингэтин,
Көлүнэр көлөтүн,
Соргулаах соноҕоһун,
840 Аналлаах атын
Үрдүк мындаатыгар,
Үөһэ таһаатыгар,
Үрүң көмүс ыңгырыгар,
Хаартан көппүт хабды курдук,
«Хап» гына хатана түстэ да,

¹⁴ *Таллан* – отборно крепкий [БТСЯЯ, Т. 10, с. 180].

- 850 Соғуруу халлаан аннын диэки
Салайа баттаан,
Туһаайа тутан,
Сып гына кымньыылаата,
Тинг гына тингилэхтээтэ.
Инньэ гынарын кытта,
Ат сылгы барахсан
Сүүрэр сулус курдук
Субурус гынан,
Суос-соғотохто
Оңочо куйаар кутуруга
Соғуруу халлаан аннын диэки
Субурус гына түстэ.
Хара сири хайа тэбэн
- 860 Халытан кэбиспитэ
Алта уон саһаан сиргэ
Хара ардах буолан саккыраата,
Тонг сири тоҕо тэбэн
Туора охсон кэбиспитэ
Тоғус уон саһаан сиргэ
Тонг тобурах буолан тоғунна.
Томтор сирдэри
Тоғута үктээтэ,
Аппа сирдэри
- 870 Атағын анныгар хаалларда –
Кырдык дағаны,
Сыыдам сырыылаах,
Дохсун айаннаах
Ат сылгы буолла.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьурағастай бухатыыр
Икки кулгаағын тыаһа
Орудуос кус кынатын
Тыаһын курдук
- 880 Өрө куугунаан истэ,
Икки харағын уута
Сааскы самыыр
Таммағын курдук
Икки издэһинэн
Тағнары саккыраата.
Ийэ сирэ
Ирбинньиктэнэн көһүннэ,
Ото-маһа,
Иэн ингиирин курдук,
- 890 Сыыйыллан истэ.
Ол курдук

- Олус дохсуннук,
Омуннаахтык айаннаан,
Ангаат-мунгаат алаастарын
Аһары дайбатан,
Улуу тунах
Хочолорун унгуордаан,
Киэнг нэлэмэн сыһыыларын
Кэннилэригэр хаалларан,
900 Собуруу халлаан аннын диэки
Сизэлэрэн-дьигиһитэн,
Ууннаран-офустаран,
Айаннаан-аарыгыран киирэн
Бара турдактара.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Күнүһүн сырдыгынан сыаналаан,
Түүнүн харангатынан сабажалаан,
Үс түүннээх күн устата
910 Сиилинэй силлиэ сирдьиттэнэн,
Дохсун холорук добуһуолланан,
Араллаан тыал арыалдыттанан
Адъарай Уолун дойдутугар –
Уот Кудулу байҕал муоратыгар
Айаннаан-астаран тийиэн кэллэ.
Сыйылла Хара Сүүрүк ат
Уот Кудулу байҕал
Бэтэрээ өттүгэр,
920 Дьапталҕа таас хайа оройугар
Тинг гына тирэнэ түстэҕэ.
Ол гынан баран,
Иччитигэр туһаайан
Сахалыы сангара,
Киһилии кэпсии турдаҕа:
– Буйака, буйака!
Тобуоруйан үөскээбит
Тойон иччим,
Этэр тылбын
Истэн сэргэбэлээ дуу!
930 Ыстанар чааһым ыксалатта,
Көтөр күнүм үүннэ!
Ыксары тутус,
Кытаанахтык кыпчый!
Адъарай Уолун
Уот Кудулуну
Байҕал унуоргу өттүгэр
Ситэ баттыам этэ.

- 940 Оччоҕо күөн көрсөн,
 Күрэс былдьаһан
 Көрүү этибит! – диэтэ да,
 Дьапталҕа таас хайаны
 Хайа тэбэн,
 Ыппыт ох курдук
 Ыстанан кэбистэ,
 Кутуругар-сиэлигэр сөрөнөн
 Көтөн күүгүнээтэ,
 Үрүң былыт үктэллэннэ,
 Хара былыт хайыңнанна,
 Эриэн былыт энээрдэннэ.
 950 Айыы бухатыыра
 Тутуһуоҕунан тутуста,
 Кыпчийыаҕынан кыпчийда,
 Түспэт эрэ мөккүөрүгэр истэ.
 Ат сылгы барахсан
 Сыыйылла сытайан¹⁵,
 Көтөн күүгүнэтэн,
 Уот Кудулу байҕал
 Уңуоргу өттүгэр,
 Тон тоһоҕону
 960 Туруору бырахпыт курдук,
 Дьорос гына тура түстэ.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Онно өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ –
 Уот Суорун бухатыыр
 Үс хос бастаах
 Уот садаҕай атыттан
 Саҕа түһэн,
 Алтахтаан эрэр эбит.
 970 Ону көрөн,
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Хангас өттүттэн
 Уол оҕо уостаах-тиийэ
 Орболдьуйан көстөр,
 Кыыс оҕо кыламаннаах-хааһа
 Кынталдьыйан көстөр
 Кылапачыгас бэйэлээх
 Сытыы кылыс батаһын
 Сулбу тардан ылан,
 980 Уот Садаҕай Моҕой ат
 Үс хос баһын

¹⁵ *Сытай* – усиливаться, нарастать [БТСЯЯ, Т. 9, с. 496].

- Быта курдук
Быһа охсон кэбистэ.
Уот Садаҕай Моҕой ат
Күнү-ыйы бүөлүүр
Күтүр улахан көхсө
Кур гына суулан түстэ.
Адъарай уола
Уот Суорун бухатыыр
- 990
Онтон соһуйан, олус өмүрэн,
Икки хоппо күрдьэх курдук
Тимир сабарай ытыһынан
Икки өттүгүн
Таннары сабаан,
Үөһүн тартаран,
Өрө көтүөкэлээн
Үөгүлүү-хаһыытыы турдаҕа.
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сырайын сылланнатан,
- 1000
Хайа хайдыбытын курдук
Хаспахтаах хараҕын хатаан,
Сэттэ илии кирдээх
Сирэйин килбэтэн,
Тоҕус илии тордохтоох
Ньюурун туһаайан,
Сатала суоһунан сангара,
Кэрээнэ суоһунан кэпсии,
Туолката суоһунан туойан
Тоҕо бара турдаҕа:
- 1010
– Ар-дьяалы! Ыарт-татай оҕолоор!
Эминэ тугуй эриэхсит!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Хайа икки ардыгар
Хамсык¹⁶ холоруктуу сөрөөн
Тийэн кэлэ оҕустун?!
Дьэй эрэ, нокойдоон,
Мин диэтэх киһи
Сангарар сангам сататын
- 1020
Өйдөөн-дьүүллээн
Истэн тур эрэ!
Абыс былас суһуохтаах
Айталыын Куону
Абыстаахпыттан анаммытым,
Үстээхпиттэн үлэспитим.

¹⁶ Лит.: хамсык – поветрие [Пек., Т. 3, стлб. 3290].

- 1030 Ол иһин хоойго сытар
Хотун ойох онгостоору,
Тэллэххэ сытар
Тэнгнээх доҕор гынаары,
Илэ бэйэбинэн тиййэн
Тиййэн аҕаллым.
Ону баара охсуһангын,
Ол-бу буолангын
Урууну уһатар буоллаххына,
Оройгун охсоммун,
Уодьугангын тардаммын,
Эриэн түөстүөм,
Этирик иэнниэм,
Чэгиэн эккин сэймэктиэм,
1040 Уһун унуоххун урусхаллыам!
Халын тириигин хайытан,
Хаарыан хаангын тоҕуом!
Арай киэһэ хойут утуйар,
Сарсыарда эрдэ турар,
Орон онгорор, тэллэх тэлгиир
Кулут уол буолар буоллаххына –
Уруу тамайан¹⁷,
Сырдык тыынгын быыһыам,
1050 Үрүн тыынгын өллөйдүөм этэ!
Сөбүлэһэргин-сөбүлэспэккин,
Буоларгын-буолбаккын
Бэрт түргэнник
Этэ оҕус эрэ, нохойдоон! – диэн
Айағын мунгунан
Айаатыы турдаҕа.
Итиччэни истэн баран,
Сүүрэр сулус
Сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк аттаах
1060 Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр обургу
Киирэр кинэ киирэн,
Уордаах санаата
Уолугунан охсуллан,
Хабыр санаата
Хабарҕатын ыган,
Киил мас курдук
Кэдирги таттарда,

¹⁷ *Уруу тамайан* – тяготеть к родне, чувствовать родственную связь с кем-л., проявлять родственные чувства [БТСЯЯ, Т. 10, с. 189].

- 1070 Чэгийн мас курдук
Чинэччи таттарда,
Чоруун мас курдук
Чоноччу тутунна,
Ингиир ингиирдэрэ тардыллыбыт
Айа кирсин курдук
Лынкыныы тыаһаата,
Быччынг быччынгара
Бысталаныах курдук
Быыппастан тағыста,
Сирэйиттэн сизэрэ уота
- 1080 Сирдиргэччи саккыраата,
Харағыттан хатат уота
Таннары таммалаата,
Саннын байаатыгар диэри
Саба түспүт
Хара куудара баттаба
Дулба аһын курдук
Төбөтүн оройугар
Өрө ытыллан тағыста.
Кини киһи,
- 1090 Абааһы уолун уун-утары
Лип-лап хааман киирэн,
Сирэйигэр сирэйн тирээн,
Харабар харағын хатаан,
Хаантаар¹⁸ муннугар
Хааннаах хокуосканы
Хантаччы анһан баран,
Түөһэ томтолдьуйан,
Уоһа орболдьуйан
Саһа саһара, тыл этэ
- 1100 Тыылла-хабылла турдаба:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Адьярай уолун
Айағын абатын, тумсун тууһун
Истэллээр-истэбэттээр?!
Эн кэрэдэх, атабаһтыыр киһинг
Мин буолбутум дуо?!
Баар-суох балтыбын
Ағыс былас суһуохтаах
Айталыына Куону
- 1110 Уоран-талаан ажалбыккын
Бэрт түргэнник

¹⁸ от хантай – быть приподнятым вверх, заданным кверху [БТСЯЯ, Т. 13, с. 297].

- Бэйэҕинэн биэрэ оҕус!
 Үс хара бараан күлүкпэр
 Үгэн-сүктэн
 Көрдөспөт буоллаххына,
 Үрүҥ тыыҥҥын өлбөөдүтүөм!
 Хара тыыҥҥын хараардыам!
 Уһун уңуоххун урусхаллыам!
 Итгэнэ уура сытыаран,
 1120 Искин тыырыам,
 Умса уура сытыаран,
 Көхсүгүн дьөлүөм!
 Ийэҕэр эппэтэх
 Элэ-была тылгын этитиэм!
 Аҕаҕар эппэтэх
 Аман өскүн амалытыам!
 Күлэ-күлэ
 Күлгүн таптайыам,
 Оонньуу-оонньуу
 1130 Уоккун умуруоруом!
 Сэп барда – сэрэн!!!
 Ох барда – онгоһун!!!
 Сэрэппэккэ сизэбитэ диэйэххиний¹⁹?!
 Инньэ диэт,
 Уол оҕо уостаах-тииһэ
 Орболдьуйан көстөр,
 Кыыс оҕо кыламаннаах-хааһа
 Кынталдьыйан көстөр
 1140 Кылбачыгас бэйэлээх
 Сытыы кылыс батаһын
 Ойутан таһааран,
 Кыырай халлаан кырсыттан
 Охсон кыыһыннарбытынан барда.
 Анараа күтүр аадаҕыс гына
 Аһаран биэрэн баран,
 Хантан ылбытын көрбөккө хаалла,
 Отут бууттаах
 Суорба таас соҕооччутун²⁰
 1150 Сулбу тардан таһааран,
 Айыы бухатыырын
 Оройун сиигинэн
 Ойбоннообутунан барда.
 Охсуһуу улаhana олохтонно,
 Айдаан ааттааҕа адаҕыйда,

¹⁹ В рук.: *диэнҥиний*.

²⁰ *Соҕооччу* – маленький пест, пестик (кухонный инструмент) [БТСЯЯ, Т. 8, с. 492].

- Өлөрсүү үлүгэрэ үөдүйдэ.
Саҕынньах курдук
Саптыһа түстүлэр,
Сон курдук
Суулаһа түстүлэр.
1160 Үөгүлэнэ-үөгүлэнэ
Өтгүктэнэн киирэн бардылар,
Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Хабырыйсан киирэн бардылар,
Орулаһа-орулаһа
Охторсо сатаатылар.
Унган охтор сирбит
Манан буолуо диэн,
Оройдорун ойбонностулар,
Чараас сирбит
1170 Манан буолуо диэн,
Чабырбайдарыгар дайбастылар,
Өлөр сирбит
Манан буолуо диэн,
Нохтолоох тойон сүрэхтэригэр
Тобулута түһүстүлэр,
Хайҕахтаах хара быардарыгар
Хайыта саайыстылар.
Үс үөстээх
1180 Үөрбэ таас үнүүлэринэн
Өтөрүтэ түһүспүттэрэ
Сордон балык
Ойоҕоһун уңуоһун курдук
Өбүлэн хаалбытын
Уҥа илиилэрин таһынан
Туора садьыйан кэбистилэр,
Сытыы кылыс батыйаларын,
Суорба таас соҕооччуларын
Тоҕута сынньан,
Тутааҕа эрэ хаалбытын
1190 Хангас илиилэрин таһынан
Илгэн кэбистилэр.
Ити кэнниттэн,
Эт илиилэринэн
Эттэнэн ньиллиргэтэн бардылар,
Тимир тирэнгэ атахтарынан
Тэлитэ тэпсигэн киирдилэр,
Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр,
Сүүрэ сылдьан сүллүргэстэстилэр.
Ол дойду
1200 Тонг буорун

- Тобуктарын үүтүгэр диэри
 Тоҕо үктээтилэр,
 Ириэнэх сири
 Иэччэхтэрин үүтүгэр диэри
 Ибили кэстилэр.
 Отун-маһын ордорбокко
 Үнтү үктээтилэр,
 Сири-буорун
 Синнэри үктээн
 1210 Уутугар киллэрдилэр,
 Уутун өрө дьалкытан
 Хонуутугар таһаардылар,
 Хаһыылар халлаанга тийдэ,
 Үөгүлэрэ үөһэ дойдуга иһилиннэ,
 Орулаабыт дорҕоонноро
 Оҕус буолан мөнгүрээтэ,
 Айдаарбыт сагалара
 Атыыр буолан кистээтэ,
 Охсуспут сурахтара
 1220 Орто дойдуга иһилиннэ,
 Аргыардаах тыыннара,
 Атахтарын тыаһа
 Аллараа дойдуну аймаата.
 Охсуспуттарын
 Уон хонуга туолуутугар
 Эт дьоннор элэйэ быһыытыян,
 Сыа дьоннор сындаһыа быһыытыян,
 Сынньана түһээри,
 1230 Сүүс сүүстэриттэн өйөһөн,
 Өйдөөн-дьүүллээн көрсүбүттэрэ –
 Адбарай уолун
 Үс хос тимир килиэ куйабыттан
 Икки хос куйаҕа
 Ибили сынньыллан,
 Илдьирийэн тохтубут,
 Айыы бухатырын
 Үс хос үрүн көмүс куйабыттан
 Биир хос куйаҕа
 1240 Үнтү сынньыллан,
 Үнтүрүйэн тохтубут.
 Ону көрөн,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Сылайбытын-элэйбитин
 Умна быһыытыйда,
 Күүһүгэр күүс эбиллэргэ,

- 1250 Сэниэтигэр сэниэ эбиллэргэ дылы гынна,
Охсоро өссө олустанна,
Тэбэрэ өссө тэбиэһирдэ,
Анньара өссө алыстанна.
Анараа да күтүр,
Антах хайыһан
Кэннинэн кэхтибэтэ,
Иннинэн ибири-сабыры киирэн
Эттэспитинэн барда.
Айдааннара эбии аарыгырда,
Охсуһуулара өссө улаатта,
Өлөрсүүлэрэ өссө күүһүрдэ.
1260 Үрүң кумаҕы үлтү үктээн
Үрүң туманы үөскэттилэр,
Хара буору хайа тэпсэн
Хара туманы халыттылар.
Күннэрэ күкээрэ өллө,
Ыйдара ыртаччы²¹ киирдэ,
Харах симсэр
Харангата сатыылаата,
Ойоҕосторугар
1270 Оһол уола орулаата,
Иннилэригэр-кэннилэригэр
Илбис кыыһа эккирээтэ,
Хангас өртүлэригэр
Халлаан хара суордара
Хаабырҕастылар.
Ол дойду
Сүөһүтэ-сылгыта,
Кыыла-сүөлэ,
Кыыллара туран²²
Кый-бырах²³ куоттулар.
Дьоно-сэргэтэ
1280 Дууһалара тахсаары
Туора дойдуга көстүлэр.
Сах быһылаана,
Өлүү дүбдүргэнэ
Манна үтүрүөтэ²⁴.
Үөһэ дойдуттан

²¹ *Ыртаччы* – приподнимая уголки губ, растягивая их и слегка обнажая зубы [БТСЯЯ, Т. 14, с. 488].

²² Лит.: *кыыла турбут* – быть в ярости, быть в бешенстве [БТСЯЯ, Т. 5, с. 420].

²³ *Кый-бырах* – уходить далеко, отрываться от родных мест, уходить куда глаза глядят [БТСЯЯ, Т. 5, с. 188].

²⁴ *Үтүрүөтэ* – наступил, нагрязнул, навалился [БТСЯЯ, Т. 12, с. 575].

- 1290 Өнгөйөн көрдүлэр,
Орто дойдуттан
Одуулаһан турдулар,
Аллараа дойдуттан
Анааран быһаардылар.
Охсуспуттарын
Отут хонуга туолуутугар
Аллараа дойду
Атамаанын ааттааба,
Уот Кудулу байбал иччитэ
Уот Суорун бухатыыр,
Киһи эрэ буоллар,
Үөһэ күүһэ өһүллэн барда,
Аллараа күүһэ алларыян барда.
- 1300 Аппа сиргэ
Ат буолан ылаттаата,
Томтор сиргэ
Тобуктатаалаан турда,
Сэттэ сиринэн
Сиикэй баастанна,
Абыс сиринэн
Аһаҕас баастанна,
Тоҕус сиринэн
Тохтор баастанна,
- 1310 Сиикэй этэ
Килэнгнээн көһүннэ,
Хара хаана
Халыйан табыста.
Оччо гынан баран,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Тулутуох бэйэлээх буолуо дуо,
Адбарай уолун
Тоҕус уон саһаан сиргэ
- 1320 Умса туруйалатан илдьэн,
Үс былас тимир
Чыллырыат²⁵ баттабыттан
Бэгэччэгэр үс төгүл
Эрийэ баттаан ылан,
Үүттээх өттүгэр
Өрө мөбүһүннэрэн,
Төбөтүн оройугар таһааран
Үстэ эргитэн баран,
Сири сэттэ дьэһээтинэ²⁶ холобурдаабы

²⁵ Лит.: *чыллырыыт* – чешуя [БТСЯЯ, Т. 14, с. 259].

²⁶ *Дьэһээтинэ* – русская мера земельной площади, равная 1,09 гектара.

- 1330   Сингнэри быраған түһэрдэ.
Ол гынан баран,
Үрдүгэр кыпчийар гына
Олоро түстэ да,
Унга өттүгүттэн
Кыһыл эти көрдөбүнэ,
Кыынын быатын
Быһа көтөн тахсар
Сытыы сындыыс быһыччатын
Сулбу тардан таһааран,
1340   Адьарай уолун
Муос хабарбатын
Хайа быһан эрдэбинэ,
Анараа күтүр
Айыы Дьураҕастай бухатыыры
Түөһүн тылыттан
Өрө анһан сытан,
Өлөн эрэр борооску курдук
Орулаан-сарылаан,
Өрө бөтүөхтээн,
1350   Үөһүн таттаран
Саңгаран айаара сыттаҕа:
    – Аар-дьаалыа! Ыарт-татай, оҕолоор!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр нохойдоон!
Айа-айа диэтэхтэринэ,
Алларастаан күлэрим,
Өллүм-өллүм диэтэхтэринэ,
Үөспүн таттаран күлэрим.
Айака-айака,
1360   Өлөр эт ыарыыта
Ынырык буолар эбит!
Айака-айака,
Тыынар тыын быстара
Баламат буолар эбит!
Кыайарын – кыайдың,
Өлөрөрүн – өлөрдүн
Буолан баран,
Аны отут сылынан,
Уол оҕон оноҕос тутуута,
1370   Кыыс оҕон кыптыйы кыбыныыта
Холумтанын анныттан күөрэйиэм!
Оччоҕуна имириир тыастааҕы²⁷
Иринньэх оҕотугар тийэ

²⁷ *Имириир тыастаах* – живое существо [ТСЯЯ, Т. 3, с. 672].

- Эһэ сизм диэн эрэннэрэбин!
 Бэрт түргэнник
 Тыыммын салгыы оѳус эрэ,
 Нохойдоон!
 Инньэ диирин кытта,
 Айыы бухатыыра
 1380 Адьарай уолун
 Муос хабарѳатыттан
 Хайа быһан
 Нохтолоох тойон сүрэхтэри,
 Хайѳахтаах хара быардары,
 Уһун унньуула оһоѳостору
 Сулуйа солоон ыллаѳа.
 Абааһы уолун
 Сииһин үөһүн анныттан
 1390 Аѳыс уон ааһар былыт албаһа,
 Тоѳус уон куотар былыт кубулѳата
 Тыһы тыймыыт буолан,
 Сир аннын диэки
 Сылыпс гынан эрдэѳинэ,
 Айыы Дьураѳастай обургу,
 Хангас илиитинэн тыймыыт үөнү
 Хабайар хаба ортотунан
 Хайа дайбаан кэбистэ, уонна:
 «Уруй-айхал!
 1400 Өрөгөй үрдээтэ!!!» – диэн
 Үөгүлүү түстэ.
 Кини киһи
 Суостааѳын суулларан,
 Саастааѳын самнаран,
 Өстөөѳүн өһөрөн,
 Өрөгөйө үрдээн,
 Талаана табыллан,
 Үөрэн-көтөн туран,
 Тойон киһи нохтолоох сүрэѳин,
 Хайѳахтаах хара быарын,
 1410 Уһун унньуула очоѳоһун
 Үс үөстээх үөрбэ таас
 Үнүүтүн төбөтүгэр
 Иилэн ылан баран,
 Өндөл маһан халлаан
 Үрүт өттүн диэки
 Өрө анһан туран,
 Өрөгөй тойугун туойа
 Турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 1420 Өстөөхпүн өһөрөн

- Өрөгөйүм үрдээтэ!
Саастаахпын самнаран
Саргы-дьяалым салалынна!
Халлаан хара маңаас суордара!
Тойон киһи нохтолоох сүрэбин,
Хайҕахтаах хара быарын,
Уһун унньуула оһоҕоһун өрө уунан
Бэрик-туһах тутан эрэбин!
1430 Бухатыыр киһи илиитин дьоһуотун,
Өттүгүн харатын кэлэ охсон,
Мэнэгэйдээх бэлэскитигэр түһэрэн,
Мэҥиэстэ охсун эрэ! – диэн
Үөгүлүү турда.
Инньэ диирин кытта,
Көрөн баран чыпчылыһыах
Бэтэрээ өттүгэр,
Этэн баран эбирийиэх
Бэтэрээ өттүгэр
Кынат тыаһа
1440 Кырылыы түстэ,
Хотоҕой тыаһа
Курулуу түстэ да,
Хантан кэлбиттэрин
Харахтаабакка хаалла –
Халлаан хара маңаас суордара
Хамсыык холоруктуу
Кырылыы көтөн кэлэн,
Тойон киһи нохтолоох сүрэбин,
Хайҕахтаах хара быарын,
1450 Уһун унньуула оһоҕоһун
Сулбу тардан ыллылар да,
Бэлэс тыаһа «пэл» гынна,
Куолай тыаһа «күл» гынна,
Айах тыаһа «сап» гынна.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Аһаан-сиэн бүтэ охсон,
Уһун субуйа тумустарын
Туора-маара соттон
Чуубурҕатан бүттүлэр.
1460 Бухатыыр киһини,
Үрүт өттүнэн
Үс өттүнэн эргийэ сылдьан,
Маннык диэн саҥа сангаран,
Айаара-куйаара сырыттылар:
– Иһиликпин-таһылыкпын!
Иэдээммин-куудааммын!

- 1470 Сиебэтэҕим сэттэ хонно,
 Үссэммэтэҕим үс хонно,
 Аһаабатаҕым аҕыс хонно.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Амтаннааҕы аһаттын,
 Өллөөбү уоптардын,
 Сибиеһэйи сиегтин!
 Сиргэн халлаанга диэри
 Барҕа махтал буолуохтун!
 Кэнэҕэски да кэмнэргэ
 Кэһиилээх-бэлэхтээх буолаар!
- 1480 Охтоохтон охтума,
 Саалаахтан самныма,
 Өстөөххүн өлөрөн
 Өрөгөйүң үрдээтин,
 Саастааххын самнаран
 Саргы-дьаалың салалыннын!
 Талааның таҕыстың!
 Дьолун-соргун тосхойдун! – диэн
 Алгыс албаан,
 Айдааран-куйдааран,
 Арҕаа халлаан аннын диэки
- 1490 Хотобойдорун тыаһа курулуу,
 Кынаттарын тыаһа кырылыы
 Көтө турдахтара.
 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
 Сыыйылла Хара Сүүрүк аттаах
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Улуу Суорун уругар,
 Тимир килиэ дьиегигэр
 Сүүрэн тиргиллэн тийиэн,
 Тиһиликтээх тимир аанын
- 1500 Тэлэйэ тэбэн киирэн,
 Хангас диэки хаппахчы иһигэр
 Хатана сытар балтын –
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Быһаан таһаарда.
 Убайды-балысты
 Үөһэ уостарыттан
 Үс хамыйах хаан кэлиэр диэри,
- 1510 Аллараа уостарыттан
 Алта хамыйах хаан кэлиэр диэри
 Уураһан-сыллаһан

- Ахтылбаннарын таһаардылар,
Үөрүүлэрин үллэһиннилэр.
Ити кэнниттэн,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Аналлаах атын,
1520 Көлүнэр көлөтүн,
Миинэр мингэтин
Ыңырарын кытта,
Ат сылгы барахсан
Кутуругунан-сизелинэн оонньоон,
Өр-өтөр буолбакка
Иччитин иннигэр
Хорос гына тура түстэ.
Онно өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө –
Сыйылла Хара ат
1530 Хос таманнамыт,
Халыҥ куннамыт,
Дьогдьойор саалламыт,
Кураахтаах²⁸ систэммит,
Уйан-тотон
Олус тупсубут эбит.
Ити турдаһтарына,
Илин халлаан
Эңийэтин диэкиттэн
Итир былыт
1540 Иэнигийэн табыста,
Хара былыт
Халыйан табыста,
Сытыы тыал
Быһыта сырбатта,
Курас тыал
Курдары оҕуста,
Хабыс тыал
Хастыы аста,
Курулас ардах
1550 Куугуначчы кутта,
Тон тобурах
Тоҕу түстэ.
Ол кэнниттэн
Кынат тыаһа
Кырылаан иһилиннэ,
Хотоҕой тыаһа
Курулаан кууһурда,

²⁸ Кураах – изгибы на концах [БТСЯЯ, Т. 4, с. 517].

- 1560 Моойугар мойбордоох²⁹
Муора мохсобол кыыла
Куугуначчы көтөн кэлэн,
Айыы бухатыырын иннигэр
Дьондос гына олоро түстэ,
Үнкүрүс-күөлэһис гынна да,
Эр бэрдэ, элик үтүөтэ,
Бухатыыр киэнэ буулаҕата
Эт дьүһүнүнэн,
Илэ бэрдинэн³⁰
Чиккэс гына тура түстэ.
Ол гынан баран,
Аһыныгас санаалаах
- 1570 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Иннигэр тобуктуу түһэн олорон,
Манньык диэн саҕалаах,
Итинник диэн кэпсээннээх
Киһи эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Тон күөһүгэр
Дорообо буолуохтун!
- 1580 Ким кэлэн
Кэпси олороҕун диэн
Ыйытар буоллаххына –
Илин халлаан
Эгийэтин анныгар олохтоох
Эһэкээн оҕонньор,
Эбирикээн эмээхсин диэн
Аҕалаах-ийэлээх,
Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэн диэммин.
Туох-ханньык соруқтааххын диир буоллаххына –
- 1590 Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сарданҕалаах сирэйдээх
Сардаана Куо диэн балтым,
Айыыһыт саҕастарбыт,
Иэйэхсит эдьийдэрбит этэллэринэн,
Сиргэ түспүт сэрэбиэйэ,
Окко түспүт оҕоһуута
Эйиигин³¹ кытта

²⁹ *Мойбор* – белая шерсть вокруг шеи наподобие ошейника [БТСЯЯ, Т. 6, с. 280].

³⁰ В знач.: *бэйэтинэн*.

³¹ Лит.: *эйигин*.

- 1600 Биир буолуохтаах эбит.
Онон кини эйиэхэ
Хойго сытар хотун ойох,
Тэллэххэ сытар тэнгнээх доҕор
Буолуохтаах эбит.
Ону баара
Хоту халлаан хонноҕор
Хорҕойон үөскээбит
Хоруонньа оҕонньор,
Хопчооло эмээхсин
Улахан уоллара,
1610 Абааһы аймаҕын
Атамаана буолбут,
Көстүбэт ууһун
Күүстээбэ буолбут,
Таас Дьаангы хайа иччитэ
Тимир Дьабардаан бухатыыр кэлэн
Күүс өтгүнэн күтүөттээн сытар.
Ону кытта уулар уон хонугу
Быһа охсуһаммын,
Халын тириибин хайыттаран,
1620 Хаарыан хааммын тохторон,
Куотан кэлэн
Эн үс үрүң бараа күлүккэр
Үнгэн-сүктэн
Көрдөһөн эрэбин! – диэн
Этэн-тыынан
Эбэрдэстээн³² кэбистэ.
Ону истэн,
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк аттаах
1630 Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Хахай хаана хааннанна,
Эһэ кинэ кингэннэ,
Хабыр санаата
Хабарҕатын хаайда,
Уордаах санаата
Уолугунан охсулунна.
Ол гынан баран,
Өндөл маңан халлаан
1640 Үөһэ өрөһөтүн диэки
Үс кырыылаах
Үөрбэ таас үнүүтүн

³² Эбэрдэстээн – в знач.: эбэрдэлээн.

- Өрө анһан туран,
 Үөгүлүү турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Көмүс түөстээх күөрэгэйбин,
 Алтан түөстээх далбарайбын,
 Алта уон саһаан сиртэн
 Сандааран көстөр
 1650 Сардангалаах сирэйдээх
 Сардаана Куону,
 Абааһы аймаһын адьырбатыгар,
 Көстүбэт улууһун түөкүнүгэр,
 Таас Дьаангы иччитигэр
 Тимир Дьабардаанһа
 Былдыатыам кэриэтин,
 Биир сымыыт
 Ханна сытыйбатаһай,
 Биир уол оҕо
 1660 Ханна төрөөн өлбөтөһөй?!
 Ол кэриэтин
 Халын тириибин хайыттарыам,
 Хаарыан хааммын тохторуом.
 Кэм-кэрдии кэтэспэт,
 Күн-дьыл күүһпэт,
 Тийэ охсон күөн көрсөн,
 Күрэс былдыһан көрүөххэ! – диэтэ.
 Ол гынан баран,
 Сыыйылла Хара Сүүрүк атын
 1670 Үс үөстээх
 Көнтөһүнэн көнтөстөөтө,
 Тилир-талыр
 Тэһиининэн тэһииннээтэ,
 Үрүң көмүс ыңгырын
 Ыгыта тардан холумнаата³³.
 Баар-суох мааны балтын,
 Аһыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Ытыһын түгэһэр
 1680 Түү мээчик гына
 Төгүрүтэ эргитэн баран,
 Атын уһа кулгааһар
 Анһан кэбистэ да,
 Атыгар туһаайан:
 «Хара харахтааһа көрдөрүмэ,
 Хаптаһай кулгаахтааһа иһитиннэриэм!
 Аналлаах алааскар,

³³ Холумнаата – потянул подпругу.

- 1690 Туһааннаах тусаһаһар,
Дьйэн тиэргэнигэр
Тиэрдэ оҕус!» – диэтэ да,
Атын хоту халлаан
Аннын диэки
Хайыһыннара туттаат,
Самыыга охсон
Лап гыннаран кэбистэ.
Сыйылла Хара ат
Түөрт түөрэм көмүс туйағынан,
Сытар ынах ханнын³⁴ саҕа
Сымара тааһы логлу тэбэн,
1700 Хоту халлаан аннын диэки
Оҕочо куйаар кутуруга
Суос-соҕотохто
Субурус гынан хаалла.
Ол кэнниттэн,
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэнгэ:
«Эһэкээн оҕонньор,
Эбирикээн эмээхсин
Дойдуларыгар тийэ охсон,
1710 Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сардангалаах сирэйдээх
Сардаана Куо
Сырдык тыынын
Быыһы охсуох,
Үрүҥ тыынын
Өллөйдүү охсуох!» – диэтэ.
Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ да,
Үс хос үрүҥ көмүс курдук
1720 Өгнөөх-түүлээх,
Аҕыс былас
Сарадах манган кынаттаах,
Кураанах титириктэри
Кумуйа тутан ылан
Сараадыччы анһан
Кэбиспит курдук
Сарадах куйаар кутуруктаах,
Тимир тордуох курдук
Хара дэгиэ тынҕрахтаах,
1730 Саабылаан батаһын курдук
Уһун сытыы тумустаах,

³⁴ В рук.: ханнык.

- Күтүр улахан халлаан
 Бар-дьябыл³⁵ кыыла буола түстэ.
 Ол кэнниттэн
 Өндөл манган халлаан
 Өрөһөтүн диэки
 Өрө көтөн куугунаан табыста,
 Алаас ангарын саҕа
 Хара былыты
 1740 Хайа тардан ылан,
 Үрүт өттүгэр
 Өндөс гына олоро түстэ.
 Саабылаан батаһын курдук тумсун
 Илин халлаан
 Эңгийэтин диэки
 Туһаайа тутан баран,
 Хара былытын
 Хайа тэбэн,
 Суос-соҕотохто
 1750 Супту түһэн,
 Кынатын тыаһа
 Кырылыы түстэ,
 Хотоҕойун тыаһа
 Куугунуу түстэ.
 Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэн,
 Үс төгүл үнкүрүс гынна да,
 Моонньугар мойбордоох
 Муора мохсоҕол кыыла буолан,
 Халлаан бар дьябыл
 1760 Кыылын кэнниттэн
 Курулуу көтөн
 Кууһуннарбытынан барда.
 Кинилэр диэтэх дьон
 Күүстээхтик көттүлэр,
 Түргэнник түстүлэр,
 Саталлаахтык айаннаатылар –
 Сэттэ сиилинэй силлиэ
 Сирдьиттэннилэр,
 Аҕыс араллаан тыал
 1770 Арыалдьыттаннылар,
 Тоҕус дуолан холорук
 Доҕуһуолланнылар,
 Хара былыт хайыгнаннылар,
 Үрүг былыт үктэллэннилэр,
 Эриэн былыт энээрдэннилэр.
 Курулас ардаҕы

³⁵ Бар дьябыл – большой орёл, беркут [ТСЯЯ, Т. 2, с. 191].

- 1780 Куугуначчы куттаран,
Тонг тобураҕы
Тоҕо түһэрэн,
Сүллэр этинг сүллүгэстэнэн,
Сааллар чаҕылҕан кымньыыланан
Сыыдам сындыыс курдук
Сырыылаах дьон буоллулар.
Күнүһүн сырдыгынан сыаналаан,
Түүнүн харангатынан сабаҕалаан,
Төрдүс күннэригэр
Эһэкээн оҕонньор,
Эбирикээн эмээхсин
Иитиллэн олорор
- 1790 Ийэ сирдэрэ
Иэнигийэн көһүннэ.
Оҕонньордоох эмээхсин олорор
Аһары киэнг
Алаархай-мэлээркэй
Аналлаах алаастарыгар
Астаран тийэн кэллилэр.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Ангаат-мунгаат алаас
- 1800 Арҕаа кытытыгар,
Кэрии тыа саҕатыгар
Үүнэн турар
Үс аарыма тиит төбөлөрүн
Дьөрбөлүү тардан ылан,
Холбуу тутан
Олорунан кэбистэ.
Ол гынан баран,
Эрилкэй тиэрбэс хараҕынан
Эргим-ургум
- 1810 Көрөн кэбиспитэ –
Кырдык даҕаны,
Харахтаах эрэ
Хайгыах курдук,
Көрбүт эрэ
Сөбүөх курдук,
Анараа таһаатын
Анааран кыайан быһаарбат,
Аһары киэнг-нэлэмэн,
Ангаат-мунгаат
- 1820 Алаас буолан биэрдэ.
Алаас барахсан,
Күөгэйэ хамсыыр

- Күөх ньаассын отунан
 Күөгэйэ бүрүллэн
 Долгуйа турар,
 Сиедэрэй ойуулаах
 Сиидэс таҥаһы
 Тэничи тардан
 Тэнитэн кэбиспит курдук
 1830 Араас бэйэлээх
 Дьикти-кэрэ сибэккинэн
 Ситэри киэргэммит эбит.
 Тула өттүн
 Одуулаан көрбүтэ –
 Тоҕус тоҕой тумулардаах,
 Аҕыс арылы арылардаах,
 Алта араҕас чараннардаах эбит.
 Соҕуруу диэки күн уотугар
 Күлүмүрдээн көстө сытар
 1840 Көмүс мөһүүрэ уулаах
 Күтүр улахан күөллээх эбит.
 Аҕыс аралы³⁶ араҕас чараннарыгар,
 Саха таҥаһын сайбаччы кэппит
 Хотун дьахталлар
 Сизэтиһэн баран
 Сэргэстэһэн киирэн
 Иһэллэрин курдук,
 Хампа күөх сэбирдэхтээх,
 Туналы маҕан ньуурдаах
 1850 Хатын мастар
 Ханыылаһан үүммүттэр.
 Тоҕус тумуларын тухары,
 Кэтит кэриискэтин тилэри
 Тойон дьонно
 Тоҕойдоон туралларын курдук,
 Логлоруттаҕас хатырыктаах,
 Лоһуор күөх мутукчалаах
 Тиит мастар
 Тэнийэн-ситэн үүммүттэр.
 1860 Айыы бухатыыра
 Ол олорон көрдөбүнэ –
 Хоту тумул үрдүгэр
 Тоҕус тууспан кутаа уота оттуллубут,
 Олор иннилэригэр
 Сыарҕалаах от саҕа
 Сүүнэ улахан киһи

---

³⁶ Лит.: арылы.

- 1870 Өттүгэстии түһэн
Үллэн сытар.
Тоѳус тууспан кутаа уотугар
Тоѳус кур оѳуһу,
Аѳыс байтаһын бизни,
Эргэнэ хара тыа үөл тиитин
Тосту тардан киллэрэн,
Үтэһэ онгостон үөлэтэлээн баран,
Сиикэйдии-буһуулуу сиэн
Икки дьабаддьытынан³⁷
Сыата-арыыта,
Симэһинэ-хаана
Саккырыы олорор эбит.
- 1880 Ону көрөн,
Айыы Дьураѳастай:
«Күтүөт буолуохсут
Ол олордоѳо», – дии санаата.
Киһи бэрдэ ыллыктаах санааланна,
Кингин-наарын кыатанна:
«Сибилигин тийиэн,
Адьярай уолун кытта
Айдааны тардан,
Күөн көрсөр,
1890 Күрэс былдыһар буоллаһа,
Бачча бэйэлээх
Үчүгэй дойдуну үнтү³⁸ тэпсэн,
Хара буорунан көрдөрдөххө
Аньыыта бэрт буолуо –
Төрүүр оѳо төннүө,
Иитэр сүөһү кэхтиэ», – дии санаата.
Туттан олорбут
Үс баараѳай тиитин төбөтүн
Ыһыктан кэбиһэн баран,
1900 Алта былас
Сарадах³⁹ манган кынатынан
Таннары сапсынан,
Эһэкээн оѳонньор,
Эбирикээн эмээхсин
Дьыэлэрин тиэргэнигэр,
Туһааннаах тусаһаларыгар,
Тойон сэргэлэрин
Таһыгар тийиэн

³⁷ Дьабаддьы – угол рта [ТСЯЯ, Т. 3, с. 275].

³⁸ Лит.: үлтү.

³⁹ Сарадах – веерная разветвленность чего-л. [БТСЯЯ, Т. 8, с. 266].

- 1910 Тура түспүтүгэр,
Эт бэйэтинэн,
Элик дьүһүнүнэн буола түстэ.
Эрдэттэн кэтэспит
Дьон быһыытынан,
Эһэкээн оҕонньор,
Эбирикээн эмээхсин
Абыс кындыа
Кыталык кыргыттара,
Тоҕус субан
Туруйа уолаттара
- 1920 Үөһэнэн-алларанан түстүлэр,
Иһирдьэнэн-таһырдьанан сырыстылар,
Оҕонньордоох эмээхсини
Сиэтэн таһааран
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Иннигэр туруоран кэбистилэр.
Эһэкээн оҕонньор
Хоммут уоһун хонгорон,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
Саҥа сагаран,
Аймана турдаҕа:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Саха Саарын Тойон аҕалаах,
Сабыйа Баай Хотун ийэлээх
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара аттаах
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Тон күөһүгэр
Дорообо буолуохтун!
- 1940 Эрэй энэрбитигэр иилиһиннэ,
Сор-мунг олохпугар суоһаата!
Таас Дьаангы хайа иччитэ,
Тимир Дьабардаан,
Адьярай ааттааҕа ааннаан,
Күүс өттүнэн күтүөттээн сытар.
Баар-суох мааны кыыспыт,
Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сардангалаах сирэйдээх
- 1950 Сардаана Куо,
Сиргэ түспүт сэрэбиэйин,
Окко түспүт оҕоһуутун быһыытынан,
Эйиэхэ тэллэххэ сытар
Тэннээх доҕор,

- 1960 Хоойго сытар
Хотун ойох буолуохтаах этэ.
Ону баара, илиэһэй уола:
«Биэрдэргит да илдьэбин,
Биэрбэтэргит да илдьэбин!» –
Дизэн эппитэ
Сарсын тобус хонугун туолар.
Онон оҕобут
Сырдык тыынын быыһаатаҕына
Эйиигин быыһыа дизэн,
Үрүҥ тыынын өрүһүйдэҕинэ
Эйиигин өрүһүйүүө дизэн
Эрэнэн ыңырдыбыт.
Мантан тобус көстөөх
Охсуһууга аналлаах
- 1970 Очуос таас хайа,
Кыргыһыга аналлаах
Кылбаа манган хайа баар буолуо.
Онно тийэн күөн көрсөн,
Күрэс былдьаһан көрүөххүтүн
Төһө-хачча буолуой? – дизэн,
Оҕонньор киһи
Сүһүөхтээх бэйэтэ
Сүгүрүс гынна.
- 1980 Айыы Дьураҕастай бухатыыр:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Иэйэхситтэр этэллэринэн,
Айыыһыттар ахталларынан,
Дьылҕа Хаан ыйааҕынан,
Одун Хаан оҕоһуутунан,
Сардаана Куо барахсан
Аналлааҕым буоларын
Астына иһиттим, онон,
Алтан түөстээх далбарайбын,
Көмүс түөстээх күөрэгэйбин
- 1990 Адьарай уолугар,
Тимир Дьабардаан түөкүҥнэ,
Биэрэн ыытыам кэриэтин –
Уһун уңуохпун урусхаллатыам,
Кылгас уңуохпун кыдьымахтатыам,
Халыҥ тириибин хайыттарыам,
Хаарыан хааммын тохторуом! – диэтэ да,
Ангаат-мунгаат алаас
Хоту томторун диэки
Сүүрэн субуруйда.
- 2000 Онно тийбитигэр,

- Абааһы аймағын ааттааҕа,
 Көстүбэт ууһун түөкүнэ,
 Тимир Дыабардаан бухатыыр,
 Сүрэҕинэн сэрэйэн,
 Быарынан таайан
 Олорор эбит.
 Ойон туран
 Уун-утары
 Хааман аадаҕастаан кэлэн,
 2010 Хоппо күрдьэх курдук
 Тимир сабарай ытыһын
 Утары уунан,
 Дорооболоспута буолан,
 Тонҕох гынна.
 Сэттэ илии кирдээх
 Сирэйин килбэннэтэн,
 Тоҕус илии тордохтоох
 Ньюурун ньолонготон,
 2020 Хайа хайдыбытын курдук
 Хаспахтаах хараҕын хатаан,
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сылластыгас сырайын туһаайан,
 Халлаан хайдарынан хаһытаан,
 Өһүө сууларынан үөгүлээн,
 Сатала суоҕунан сангара,
 Туолката суоҕунан тоҕо бара
 Турбута эбитэ үһү:
 – Ар-дьяалы! Ыарт-татай!
 Эминэ тугуй, оҕолоор!
 2030 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай атаспын
 Кэтэспитим дьэ кэллэ,
 Күүппүтүм дьэ көһүннэ.
 Чэй эрэ, нойоон-богдо!⁴⁰
 Этэр тылым эгэлгэтин
 Истэн-сэргээн тур эрэ!
 Алта уон саһаан сиртэн
 Сандааран көстөр
 Сардаҕалаах сирэйдээх
 2040 Сардаана Куоҕа
 Иккиэн кэргэн кэпсэтээри
 Кэлэн турдахпыт.
 Онон, сүбэ-соргу тобулан,
 Эйэ-дэмнээхтик

⁴⁰ *Богдо* – небольшой, невзрачный, неказистый [ТСЯЯ, Т. 2, с. 362].

- 2050 Сардаана Куону
Ангардаһан көрүөххэ –
Эн, үөһээ дойду киһитэ,
Биилиттэн үөһэ өттүн ыл,
Мин, аллараа дойду киһитэ,
Аллара өттүн ылыым!
Ону сөбүлээбэт буоллаххына –
Уу дууһабын тобуом,
Эт бэйэҕин сэймэктиэм,
Уһун унуоххун урусхаллыам,
Унгара-унгара таһыйыам!
Онон, бэрт түргэнник
Быһа-бааччы эппиэттии оҕус! – диэн
Айабын мунунан
Айааты турда.
- 2060 Ону истэн,
Айыы Дьураҕастай обургу,
Хахай хаана хааннанна,
Эһэ кинэ кингэннэ,
Хабараан санаата
Хабарҕатыгар аста,
Уордаах санаата
Уолугар оҕуста,
Өһүөннээх санаата
Түөһүгэр мөңүстэ.
- 2070 Үс үөстээх
Үөрбэ таас үнүүтүн
Өндөл манган халлаан диэки
Өрө уунна,
Сытыы кылыс батаһын
Аллара диэки
Таннары тайахтанна уонна
Уордаах-кылыннаах
Уордайбыт куолаһынан
Ордоотуу турбута эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
- 2080 Түүлээх уллунгах
Түүннү түөкүн,
Адьярай уола!
Айыы аймахтарын атаҕастыыр,
Күн дьоннорун күөмчүлүүр
Эн буолбутун дуо?
Сэттэ илии
Кирдээх сирэйгин кэрдэн,
Тоҕус илии
- 2090 Тордохтоох ньуургун

- Тоџута сыннһан,
 Оройгун охсон,
 Уһун уһуоххун урусхал онорон,
 Үрүн тыынһын өлбөөдүтүөм,
 Сырдык тыынһын хараардыам!
 Ийэџэр эппэтэх
 Элэ-была тылһын этитиэм!
 Аџаџар эппэтэх
 Аман өскүн амалытыам!
 2100 Искин тыырыам,
 Умса ууран сытыаран
 Көхсүгүн дьөлүөм!
 Куттанан-куойан⁴¹
 Куоппат буоллаххына,
 Мантан тоџус көстөөх сиргэ,
 Охсуһууга аналлаах
 Очуос хайаџа,
 Кыргыһыыга аналлаах
 2110 Кылбаа манган хайаџа батыһан көр!
 Онно тийһэн күөн көрсөн,
 Күрэс былдыһан көрүөххэ! – диэтэ да,
 Үстэ үһкүрүс гынаат,
 Халлаан бар-дыаџыл
 Кыыла буолан
 Хоту халлаан диэки
 Көтөн күһсүйдэ.
 Адьарай уола
 Тимир Дыабардаан обургу,
 Үһкүрүс-күөлэһис гынан,
 2120 Көхсүгэр өһөхтөөх
 Өлөр өлүү
 Өксөкү кыыла буолан,
 Айыы бухатыырын даџаспытынан,
 Анһынан кэбистэ.
 Кинилэр диэтэх дьон
 Тоџус көс сири
 Тулутуох бэйэлээхтэр буолуо дуо –
 Тууспан холоругу түһэрэн,
 Дуолан буурџаны үөскэтэн
 2130 Тоџо ытһыан,
 Суорба таас хайаџа
 Субуйа көтөн кэлэн,
 Тонг тоһоџону
 Туруору бырахпыт курдук
 Тура түстэхтэрэ үһү.

⁴¹ Куой – пугаться, страшиться от чего-л. [БТСЯЯ, Т. 4, с. 487].

- Ол кэнниттэн
Этиһиилэрэ бүппүт дьон быһыытынан,
Тарбах тарбахтарыттан
2140 Тардыспытынан бардылар,
Илии-илиилэриттэн
Эрийсибитинэн бардылар,
Суорҕан курдук
Суулаһа түстүлэр,
Саҕынньах курдук
Саптыһа түстүлэр.
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ
Үөрбэ таас үнүүлэринэн
Өтөрүтэ түһүстүлэр,
2150 Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Хатан кылыс батастарынан
Хайыта сынньыстылар,
Ордоотоһо-ордоотоһо
Суорба таас сүллүгэстэринэн
Сорунан туран охсустулар.
Сэттэ саһаан сиргэ
Тэйсэ-тэйсэ ньирилиир
Ньир таас мээчиктэринэн
Дэлбэритэ бырабыстылар.
2160 Сүүрэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр,
Сырса сылдьан кырбастылар.
Очуос таас хайа
Үрүт өттүн
Үлтү үктээннэр,
Үрүг күдэни
Өрө көтөбөн таһааран,
Үрүг былыты үөскэттилэр,
Алтан хайа
2170 Аллара өттүн
Араллаанныы кэһэн,
Хара күдэни
Халытан таһааран
Хара былыты халыттылар.
Охсуспут суостара
Уон көстөөх сиртэн тунуйда,
Атахтарын араллаана
Абыс көстөөх сиринэн аарыгырда.
Өрүс уутун
2180 Өрө көтөхтүлэр,
Сиккиэр уутун
Сиргэ тимиртилэр,

- Ардах уутун
 Таннары саккыраттылар.
 Ыһыылара ырайга иһилиннэ,
 Хаһыылара халлаанга тийдэ,
 Үөгүлэрэ үөһэ⁴² дойдуга доргуйда.
 Ол курдук
 Утуйалларын умнан туран,
 Аһыылларын антах анһан,
 2190 Ый отут хонугун устата
 Тура тэбинэн туран
 Охсуспуттарын түмүгэр –
 Чэгиэн эттэрин сэймэктэспэтилэр,
 Халын таманнарын хайытыспатылар,
 Халын тириилэрин хайыталаспатылар,
 Хара хааннарын тобуспатылар,
 Уһун уһуохтарын тоһуталаспатылар,
 Кылгас уһуохтарын кыдьымахтаспатылар –
 Тэгил сиртэн
 2200 Тэнгээхтэр тиксистилэр,
 Хол дойдуттан
 Холоонноохтор көрүстүлэр,
 Эрбии биитин курдук
 Тэнг эрэттэр эрийистилэр.
 Эһэкээн оһонньордоох,
 Эбирикээн эмээхсиннээх
 Элбэх эрэйгэ тэбилиннилэр –
 Оһоһостоох дьахталлара
 2210 Оһо куоттардылар,
 Төрүөхтээх ынахтара
 Торбостоон турдулар,
 Уулаах биэлэрэ
 Кулуннаан куоттардылар,
 Ыарыы-тумуу ыаллаһан барда,
 Дэнг-оһол дэлэйэн истэ,
 Өлүү-сүтүү үксээн турда.
 Оһонньор киһи
 Олоро-тура толкуйдаан,
 Сыта-олоро сыымайдаан,
 2220 Сүбэ-танҭа быһааран,
 Сүгүллэн олорон,
 Аһаһас эттээх,
 Ичээн бэйэлээх,
 Иччилээх тыллаах,
 Идэмэрдээх идэлээх,

---

⁴² Лит.: үөһэ.

- 2230 Саталаах сангалаах,
Көрбүөччү харахтаах,
Орто дойду улуу ойуунун
Уот Добун ойууну
Ыныттаран ылла уонна
Суураллыбат соруудабы,
Халбаннаабат дыһалы
Хаайа этэн
Сөнгөдүйэ олорбута эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Орто дойду улуу ойууна,
Уот Добун оҕонньор!
Үтүө сүбэ буолуо диэн,
Таба дыһал буолуо диэн
- 2240 Амалыйан эрэбин!
Аллараа дойду атамаана
Тимир Дыабырдаан,
Орто дойду одьунааһа
Айыы Дьураҕастай –
Тэгил дойдуттан
Тэнгнээхтэр тэмтэристилэр,
Хол дойдуттан
Холоонноохтор көрүстүлэр.
- 2250 Онон, олохпутун огдолуттулар,
Киһибитин-сүөһүбүтүн
Кэҕиннэрэр буоллулар.
Өндөн⁴³ маҕан халлаан
Үрүт өттүгэр тахсан,
Үрдүк айыылартан
Үгэн-сүктэн
Көрдөһөн көрүөҥ этэ –
Икки дуолан бухатыыр
Иирсээннэрин быһааран,
Буруйдаабы була охсуо этилэр,
- 2260 Буйака-буйака! – диэтэҕэ.
Ону толорон,
Орто дойду улуу ойууна
Уот Добун
Үс түүннээх күнү быһа кыыран,
Өндөн маҕан халлаан үрдүн диэки,
Өксөкү кыыл буолан,
Өрө көтөн кыыгынаан табыста.
Ол тахсан,
Үрдүк Айыыларга –

⁴³ Лит.: өндөл.

- 2270 Дьылҕа Хаанҕа,
Одун Хаанҕа,
Үнгэн-сүктэн көрдөстө.
Ону истэн,
Үрдүк Айыылар
Үкэр куйаас тыыннаах,
Үүс-аас бэйэлээх
Үрүҥ Аар Тойонҕо
Көрдөһүүнү тиэртилэр,
Илдьити эттилэр.
- 2280 Онуоха
Үкэр куйаас тыыннаах
Үүс-аас бэйэлээх
Үрүҥ Аар Тойон,
Сөҥ куолаһынан,
Сүбэ-танҕа биэрэ олордоҕо:
– Ноо-бу! Ноо-бу!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Айыы аймахтарын
- 2290 Арангаччылыырга ананан,
Күн дьоннорун
Көмүскүүргэ туһаайан
Күн сириҥ көрбүт.
Үрэллэбэт үүдэһиннээх⁴⁴,
Быстыбат тыыннаах,
Эмэҕирбэт эттээх,
Тохтубат хааннаах,
Толору дьылҕалаах
Орто дойду
- 2300 Дуолан бухатыыра буолуохтаах.
Тимир Дыабырдаан –
Аллараа дойду ааттааҕа,
Көстүбэт ууһун
Күтүр күүстээҕэ,
Элэйбэт иҥиирдээх,
Сылайбат сындааһыннаах,
Аллара тирэхтээх,
Үөһэ күүстээх
Сүҥкэн бухатыыр буолуохтаах.
- 2310 Онон тэҥил сиртэн
Тэҥнээхтэн тигиспиттэр,
Хол дойдуттан
Холоонноохтор көрсүбүттэр!

⁴⁴ Үүдэһин – сухожилия, связки [БТСЯЯ, Т. 12, с. 578].

- 2320   Онон орто туруу бараан дойду
                  Олоѳун огдолутуохтара,
                  Ийэ сир иччилэрин
                  Иэдээнгэ тэбиэхтэрэ!
                  Киирэ охсонгут
                  Биир буруйдаахтарын быһааран,
                  Халлаан хатыс тимир сыабынан
                  Хангас атаѳын
                  Хатыйа быраѳан,
                  Үрүт күүһүн өһүлэн,
                  Алын күүһүн аччатан биэрин! – диэн
                  Дьаһал таһааран,
                  Дьүүл ууран,
                  Сөнг куолаһынан
                  Сөнгөдүйэн кэбистэ.
                  Одун Хаан, Дьылѳа Хаан,
2330   Үрдүк Айыылар
                  Добун манган халлаан
                  Дьулай үрдүттэн
                  Орто туруу бараан дойду диэки
                  Унаар буруо курдук
                  Субуруйа көтөн киирэн,
                  Аламай манган халлаан
                  Аллараа хартыгаһын
                  Арыя баттаан,
                  Охсуһууга аналлаах
2340   Очуос хайа оройунан
                  Өнгөйөн туран,
                  Икки дуолан бухатыырдары
                  Одуулаан көрөн олордулар.
                  Кинилэр бэйэлээхтэр
                  Буруйдааѳы була,
                  Дьүүл дьүүллүү,
                  Сыана быһа,
                  Быһаарыы таһаара олордохторо:
                  - Үүс-аас бэйэлээх
2350   Үрүнг Аар Тойон
                  Үрдүкү сууттарыгар,
                  Суураллыбат сокуоннарыгар
                  Сурулла сылдьар,
                  Ыһыллыбат ыйаахтарыгар
                  Ыйылла сылдьар
                  Биһиги таһаарбыт ыйаахпытынан,
                  Айыы Дьураѳастай бухатыыр
                  Олоѳун доѳоро,
                  Аналлаах аргыһа,

- 2360 Хотун ойоґо –
 Алта уон саһаан сиртэн
 Аралыйан көстөр
 Сардангалаах сирэйдээх
 Сардаана Куо
 Буолуохтаах этэ.
 Ону баара
 Тимир Дыабырдаан бухатыыр
 Ойоґоһуттан киирэн,
 Күүс өттүнэн күтүөттээбитэ
- 2370 Сыһа эбит! – диэн,
 Уураах уурдулар,
 Ыйыы ыйдылар.
 Ол кэннэ туран,
 Үрдүк Айыылар обургулар
 Халлаан хатыс тимир сыабынан
 Тимир Дыабырдаан ханас атаґын
 Хатыйа быраґан кэбистилэр.
 Адьарай уола үрүт күүһэ өһүлүннэ,
 Алын күүһэ алларыйда.
- 2380 Айыы Дьураґастай
 Охсоро өссө олустанна,
 Тэбэрэ өссө тэбиэһирдэ,
 Анньара өссө алыстанна.
 Сүүрэ сылдьан сүллүгэстээтэ,
 Сырса сылдьан кырбаата,
 Эккирэтэ сылдьан эттээтэ.
 Тоґус тон күөс быстынґа
 Тохтоло суох охсуспуттарын түмүгэр,
 Тимир Дыабардаан
- 2390 Төхтүр⁴⁵ сиртэн ингнэн
 Тэмтэрийтэлиир буолла,
 Томтор сиргэ туруйалаан турда,
 Аппа сиргэ ат буолан ылаттаата.
 Үс хос тимир килиэ куйаґа,
 Үрүң буор курдук,
 Үнтү сынньыллан
 Үрэллэн тоґунна.
 Онон-манан
 Кирдээх этэ
- 2400 Килэйэн көһүннэ,
 Хара тамана
 Харааран көһүннэ,
 Сэттэ сиринэн

⁴⁵ Төхтүр – бугорчатый, неровный [БТСЯЯ, Т. 11, с. 69].

- Сиикэй баастанна,
Абыс сирина
Арбах баастанна,
Тобус сирина
Тохтор хаананна.
Ол сылдьан,
2410 Айыы бухатыырын
Түөһүн тылыттан
Төттөрү анһан
Тохтотон баран,
Иһин түгэбиттэн
Үөһүн таттаран,
Өрө бөтүөхтээн,
Тыын быһаҕаһынан тыына,
Этэн эппэнгии турбута үһү:
– Буйака, буйака!
2420 Ар-дьаалы! Арт-татай!
Абытай-абытай!
Айака-айака!
Ыалдьар эт ыарыытын
Билбэт буоларым,
Хара хаан тохторун
Толкуйдаабат буоларым.
Күн туллара,
Күнгэһэ⁴⁶ быстара диэн
Маннык буоллаҕа.
2430 Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай,
Айыы дьоно
Аһыныгас дииллэрэ!
Көрдөһөр да күттүүннээх,
Ааттаһар да ахсааннаах –
Үс бараа хара күлүккэр
Үгэн-сүктэн көрдөһөн эрэбин!
Үрүң тыыммын өллөйдөө,
Хара тыыммын харыстаа!
2440 Атыыр сылгы баһын саҕа
Аан дархан андаҕары
Андаҕайдаҕым буоллун!
Аны хаһан да
Айыы аймахтарын
Атаҕастыам суоҕа,

⁴⁶ Лит.: күһэнэ – общее название ритуальных украшений на спине шаманского плаща – металлических пластинок в виде круга, изображающих солнце, луну и т. п. [БТСЯЯ, Т. 5, с. 110].

- Күн дьоннорун
 Күөмчүлүөм суоҕа!
 Бу дойдуга
 2450 Эргилиннэхпинэ, иэччэбим эмтэрийдин,
 Хайыстахпына, хаалдьыгым⁴⁷ хайыннын!
 Үтүөбүн үтүөнэн төлүөбүм,
 Өлөр-хаалар күннэр
 Сүүскүттэн өйүөбүм,
 Быстар-ойдор күннэр
 Быыһабыл буолуобум!
 Абытай-халахай,
 Айыка-дьойоко!!! – диэн
 Хаһытыы-ыһытыы,
 2460 Айдаара⁴⁸-куйдаара сырыттаҕа.
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр:
 «Адьарай уолун
 Өлөрөн-өһөрөн
 Үтүө аатым
 Үрдүүрэ биллибэт», – дии санаата да,
 Адьарай уолун
 Хангас илиитинэн
 Халбарыччы анһан,
 Уҥа илиитинэн
 2470 Умса анһан баран:
 «Аны айыы аймахтарын
 Иннилэрин быһа хаамыма,
 Ураанхай омуктары
 Утары көрүмэ!» – диэтэ.
 Анараа күтүр
 Үнкүрүс-күөлэһис гынаат,
 Көхсүгэр өһөхтөөх
 Өлүү өксөкү кыыла буолан,
 Хоту халлаан аннын диэки
 Көтөн күпсүйэ турда.
 2480 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
 Сыыйылла Хара Сүүрүк аттаах
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Өстөөбүн өһөрөн
 Өрөгөйө үрдээн,
 Саастаабын самнаран
 Саргыта салаллан,
 Үөрэн-көтөн, өрөйөн-чөрөйөн
 Үс төгүл үнкүрүс гынна да,

⁴⁷ Лит.: хоолдьугум.

⁴⁸ В рук.: айдара.

- 2490 Халлаан бар-дьябыл кыыла буолла.
Эһэкээн оҕонньордоох
Иэримэ дьизэлэрэ
Манан буолуо диэн,
Саабылаан батаһын курдук
Уһун тумсун туһаайа тутан
Көтөн күүгүнэттэ.
Өр-өтөр гыммата,
Хотоҕойун тыаһа курулаан,
Кынатын тыаһа кырылаан
- 2500 Тийиэн кэлэн,
Дьизэлэрин тэлгэхэлэригэр,
Туһааннаах тусаһаларыгар
Тон тоһоҕону
Туруору бырахпыт курдук
Чиккэс гына тура түстэ.
Эт дьүһүнүнэн,
Илэ бэйэтинэн буола оҕуста.
Эһэкээн оҕонньор,
Эбирикээн эмээхсин,
Сүрэхтэринэн сэрэйэн,
- 2510 Санааларынан таайан,
Кэтэһэн олорор дьон быһыытынан,
Баар-суох мааны кыыстарын –
Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сардангалаах сирэйдээх
Сардаана Куону,
Таһгара табатын курдук
Лагаччы таһыннаран,
- 2520 Сир симэбин курдук
Ситэри киэргэтэн,
Тоһус субан туруйа
Уолаттарынан доһуһооллатан,
Аһыс кындыа кыталык
Кыргыттарынан арыаллатан,
Айыы бухатыырын иннигэр
Ситэһэн аһаллылар.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураһастай бухатыыр
- 2530 Онно өйдөөн-дьүүлээн көрбүтэ –
Харахтаабыт эрэ
Барыта хайгыах,
Көрбүт эрэ
Барыта сөбүөх,
Кыыс оҕо кылаан бэрдэ,

- 2540 Дьахтар киэнэ талыыта
 Куба курдук куоҕайан,
 Кыталык курдук кынтайан,
 Туруйа курдук дьоролдьуйан,
 Уу курдук устан,
 Долгуйа хааман
 Тийэн кэлэн турдаҕа.
 Аламаҕай манган күн
 Арылыыа тахсан эрэрин курдук
 Алта уон саһаан сиртэн
 Сандааран көстөр
 Сардангалаах сирэйдээх,
 Киһээңи киирэн эрэр күн
 Килбиэнин курдук
- 2550 Сэттэ уон саһаан сиртэн
 Кэрэтийэн көстөр
 Килбиэннээх иэдэстээх,
 Икки хара тиинг кутуругун
 Харсыһыннара уурбут курдук
 Хамсыыр хара хаастаах,
 Чубуку муоһун чочуйан онгорон
 Туруору туппут курдук
 Чочуонай муруннаах,
 Буспут дьэдьэн уутунан
- 2560 Кырыылыы сотон
 Кытардан кэбиспит курдук
 Тэтэркэй кыһыл имнээх,
 Уураһаахха айылаах
 Обуйукаан уостаах,
 Түүрт былас суһуоҕун,
 Көмөр хара⁴⁹ баттаҕын
 Икки аңыы өрүнэн,
 Чөмчүүк таас курдук
- 2570 Төгүрүк түөһүгэр түһэриммит,
 Кырдьык да
 Кырасыабай бэйэлээх кыыс оҕо
 Кэлэн турарын көрөн,
 Киһи эрэ буоллар,
 Биһиги киһибит
 Килбигийэ быһыытыйда,
 Талба таһаатын,
 Тупсаҕай быһыытын,
 Туруору бэйэтин көрөн,
 Тойон сүрэээ

⁴⁹ *Көмөр хара* – блестяще-черный, черный-пречерный [БТСЯЯ, Т. 4, с. 259].

- 2580 Толугуруу мөбүстэ,
Хара быара
Халыгырыы хамсаата,
Сүһүөбэ хамсаата,
Сүргэтэ көтөбүлүннэ.
Сардаана Куо,
Тойон киһи тонг күөнүгэр
Тонгох гынан
Дорообо ууран баран,
Обуйукаан уоһун сэгэтэн,
2590 Хоруонка таас тийһин кэчигэрэтэн,
Аргый сыыйан санга сангара,
Тыл этэ турдаҕа:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Тонг күөнүгэр дорообо буолуохтун!
Өстөөххүн өһөрөн,
Саастааххын самнаран,
Сырдык тыыммын быһаабыккар,
2600 Үрүң тыыммын өрүһүйбүккэр
Баскыттан атаһар диэри
Барҕа махтал буоллун!
Айан киһитэ
Ааспытын буолуо,
Суол киһитэ
Туоххаһыйбытын буолуо.
Алаһа дьийэм
Аанын аһангыһын,
Иэримэ дьийэм
2610 Иһигэр киирэнгин,
Айыы аһын
Амтаннаағын аһаан,
Үрүң илгэ
Сүүмэхтээгин көтөбөн,
Сытан сынньанан аһарың
Күн-хачча буолуой? – диэн,
Күндү көмүс күөмэйин
Көбүөхтэтэн кэбистэ.
Айыы ааттаах бухатыыра
2620 Алыс диэн астына иһиттэ,
Сүрэбинэн сөбүлээтэ,
Санаатынан хайҕаата,
Уһа өттүгэр уолан киһи,
Хангас өттүгэр хатын⁵⁰ дьахтар

⁵⁰ Лит.: хотун.

- 2630 Арыалдыттанан,
Аарыма даадар ааннарын
Арийан-гэлэйэн биэрбиттэригэр,
Эһэкээн офонньор
Иэримэ дьизэтин иһигэр киирэн,
Унга оронго модьоҕотун⁵¹ өйүү
Олорунан кэбистэ.
Кини да буоллар,
Сыа киһи сылайбытын дьэ биллэ,
Эт киһи элэйбитин дьэ биллэ.
Олорор оронугар
Тиэрэ түстэ да, утуйан [хаалла].
Муннун тыаһа
Муннукка тийдэ,
Таныытын тыаһа
2640 Тайҕаҕа тайанна.
Үс түүннээх күн
Тэбэн да көрбөккө,
Тигинэччи утуйда.
Ол бириэмэҕэ
Эбирикээн эмээхсин этиитинэн,
Тоҕус субан туруйа уолаттар,
Аҕыс дьаргыл кыталык кыргыттар
Айыы аһын
2650 Амтаннааҕын астаатылар,
Ураанхай утаҕын
Умсулҕаннааҕын онордулар.
Ураа муостаахтан
Кур оҕустары
Сүүрдэ сылдьан
Сүүскэ биэрдилэр,
Сыспай сиэллээхтэн
Сыыла байтаһыны
Хаамтаран иһэн
Хабарҕатын быстылар.
2660 Кыһыл эти кырбастаатылар,
Халын хаһаны хайыттылар,
Суон саалы бысталаатылар.
Үрүҥ илгэ
Сүүмэхтээбин сөрүүкэттилэр⁵²,
Кытыт⁵³ биэ
Кырылыы кыынньар

⁵¹ *Модьоҕо* – дверной порог [БТСЯЯ, Т. 6, с. 277].

⁵² Лит.: *сөрүүкэттилэр*.

⁵³ *Кытыт* – молодая кобылица двух-трех лет [БТСЯЯ, Т. 5, с. 404].

- Кымыһын кыынньардылар.
Улуу бухатыыр
Уһуктан турарыгар
2670 Сандалы манган остуол
Хотойорун тухары аһы-үөлү
Тардан кэбистилэр.
Айыы ааттаах бухатыыра,
Аччыктаабытын дьэ санаан,
Туоххаһыйбытын дьэ толкуйдаан
Сандалы манган остуолу
Толору кизэптээн
Олорунан кэбистэ.
2680 Кыһыл эти көрдөбүнэ,
Кыынын быатын
Быһа көтөн тахсар
Сытыы быһыччатын
Хангас ойоһоһуттан
Хаба тардан ылан,
Сыалаах өтгүттэн
Сыттык-сыттык сағаны
Быһа-быһа ыстаан ыланнатта,
Суорған-суорған сағаны
2690 Сулуйа быһан ылан,
Суулуу-суулуу суккуйда.
Тойон чороонго
Толору кутуллубут
Көй кымыһынан
Күөмэйин чөллөрүттэ,
Ыаҕас аайы
Ыдааччы кутуллубут
Арыы чалларангы⁵⁴
Айағын иһигэр
2700 Антах диэки аһарынан истэ.
Киһи эрэ буоллар,
Бөтө бэрдэрэн,
Тото быһыытыһан,
Туора олорон,
Эһэкээн оһонньорго,
Эбирикээн эмээхсингнэ туһаайан
Манньык диэн сағалаах,
Инник диэн кэпсээннээх
Буола олорбута үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
2710 Мин диэтэх киһи

⁵⁴ Лит.: чалларыын – обилие еды, пир, пиршество [БТСЯЯ, Т. 14, с. 98].

- 2720   Этэр тылым эгэлгэтин
           Истэ-сэнгээрэ
           Олорунг эрэ!
           Одун Хаан онгоһуутунан,
           Дьылҕа Хаан ыйаағынан,
           Алта уон саһаан сиртэн
           Сандааран көстөр
           Сардаана Куолуун
           Дьылҕабыт биир эбит.
           Онон, сөбүлүүр буоллаххытына,
           Аны үс ыйынан
           Сыһыы аҥаарынан
           Сыспай сиэллээҕи,
           Толоон ортотунан
           Ураа муостааҕы
           Тоҕу үүрэн аҕалан,
           Доҕордоотор доҕорбун,
           Аналлаах атаспын
           Сардаана Куону
 2730   Сүгүннэрэн көрүөм этэ.
           Ону туох дииргитин
           Биллэрэ охсун эрэ! – диэн баран,
           Эппиэт эрэйэн
           Эрилис-турулус көрөн олордо.
           Эһэкээн оҕонньор,
           Сэгэччи туттан,
           Хоммут уоһун хонгорон,
           Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
           Сөбүлэхэрин биллэрэн
 2740   Сөҥ куолаһынан
           Сөҥөдүйэн кэбистэ.
           Ону истэн,
           Айыы Дьураҕастай бухатыыр
           Олус үөрэн,
           Сүргэтэ көтөһүллэн,
           Барыларын кытта
           Илии тутуһан
           Бырастыылаһан баран,
           Аҕыс киһи
 2750   Аччаччы тэбинэн,
           Арычча аһар
           Лип-лап халҕанын
           Тиэрэ тэлэйэн,
           Дьыэлэрин тиэргэнигэр,
           Чугдааннаах тусаһаларыгар
           Туруору сүүрэн тахсан

- 2760 Үнкүрүс гынна да,
Халлаан бар-дьябыл кыыла буолан,
Өндөл манган халлаан
Үрүт өттүн диэки
Өрө көтөн куугунаан тахсан,
Өнөх хара былыты
Көнгү тардан ылан,
Үрүт өттүгэр олоро түстэ.
Ол гынан баран,
Саабылаан батаһын курдук
Хара уһун тумсун
Арбаа халлаан аннын диэки
Туһаайа тутан,
2770 Икки сарадах манган кынатын
Кыптыыйдыы тутан,
Хатанан озорор
Хара былытын хайа тэбэн,
Суос-соботохто супту түһэн,
Кынатын тыаһа кырылыы түстэ,
Хотобойун тыаһа курулуу түстэ.
Тобой сэлэ дойдум
Манан буолуо диэн туһаайа туттан
2780 Тобус тобойдоох суолу тобулан,
Абыс аргыардаах аартыгы арийан,
Айаннаан-мэнгэлээн
Аарыгыран киирэн бара турда.
Дойдутун ахтыбыт киһи быһыытынан
Дохсуннук көттө,
Кимиэллээхтик киирдэ,
Саталаахтык айаннаата.
Сааллар чабылбан кымньыыланан,
Сүллэр этинг сүллүгэстэнэн,
Ириэнэх ардабы ибили саккыратан,
2790 Тонг тобурабы тобо түһэрэн,
Тууспан холорук добуһуолланан
Түөрт түүннээх күн устата
Тура тэбинэн туран,
Тохтообокко-өрөөбөккө
Тобо түһэн айаннаата.
Ол кэнниттэн
Төрөөбүт дойдута,
Аналлаах алааһа,
Тобой сэлэ дойдута
2800 Тунааран көһүннэ.
Оччо гынан баран
Тулутуох бэйэлээх буолуо дуо,

- Куугунуу көтөн
 Курулатан кэлэн,
 Алаархай-мэлээркэй
 Алааһын ортотугар
 Халлаанга харбаһар
 Саар булгунньах
 Үллэн турарыгар,
 2810 Тон тоһоһону
 Туруору бырахпыт курдук
 Тура түһүүтүгэр
 Эт дьүһүнүнэн,
 Элик бэйэтинэн буола түстэ.
 Саар булгунньах үрдүттэн
 Сүүрэн лаһыгырайан тийиэн,
 Көй бараан уоругун
 Абыс киһи
 2820 Аччаччы тэбинэн
 Арыычча аһар
 Араллаан даадар аанын
 Арыя баттаан,
 Иэримэ дьэитин ис өттүгэр
 Көтөн түстэҕэ.
 Ийэлээх аҕата –
 Саха Саарын Тойон,
 Сабыйа Баай Хотун,
 Баар-суох балта
 2830 Абыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куо утары кэлэн
 Куустуһа түстүлэр.
 Үөһэ уостарыттан
 Үс хамыйах хаан кэлиэр диэри,
 Аллараа уостарыттан
 Алта хамыйах хаан кэлиэр диэри,
 Уураһан-сыллаһан
 Ахтылбаннарын таһаардылар.
 Ол кэнниттэн
 2840 Айыы бухатыыра
 Аналлаах алааһын
 Собуруу өттүгэр
 Сүүрэн субуруйан тийиэн,
 Сүлүүдэ таас курдук
 Сүдү ыраас уулаах
 Тоҕой сэлэ
 Улуу үрэҕэр киирэн
 Умсаахтыы оонньоото,
 Үрүт көлөһүнүн үрэйэ суунна,

- 2850 Халын көлөһүнүн хасты⁵⁵ аннынна.
Ити бириэмэҗэ
Сабыяа Баай Хотун
Аҗыс кыталык кыргызтарыгар,
Тоҗус тойон туруйа уолаттарыгар
Сорудах биэрэн,
Айыы аһын
Амтаннааҗын астаатылар,
Ураанхай утаҗын
Умсулҗаннааҗын оргуттулар,
Алаас аҗаарын саҗа
- 2860 Сандалы маҗан остуолларын
Хотойорунан ас тардан
Адалытан кэбистилэр.
Кэҗкэ кэмнэр кэлиилэриттэн,
Уһун хонуктар кэннилэриттэн
Дьэ, дьиз кэргэн, бииргэ олорон
Астына аһаатылар,
Ирэ-хоро кэпсэтилер.
Уоллара [буолаҗына]
Айыы Дьураҗастай бухатыыр,
Аналааҗын булан,
Аны күһүн сүгүннэрэн
Кэлэрин истэн,
Оҗонньордоох эмээхсин
Олус диэн үөрдүлэр,
Сүргэлэрэ көтөҗүлүннэ.
Айыы бухатыыра
Аһаан-сиэн кимийэн истэ,
Сыттык-сыттык саҗаны сылланнатта,
Тэллэх-тэллэх саҗаны тэллэннэттэ,
- 2880 Суорҗан-суорҗан саҗаны
Суулуу-суулуу суккуйда,
Толору кутуллубут
Кымыстаах тойон чороону
Куолайын түгэҗэр тоҗо кутан
Күөмэйин чөллөрүттэ,
Таһынан дьалкыйар
Чалбараннаах⁵⁶ чабычаҗы
Таҗнары куттунан
Тамаҗын илиттэ.
- 2890 Кини обургу аһаан-сиэн,
Астына быһыытыйан,

⁵⁵ Лит.: хастыы.

⁵⁶ Чалбаран – обильное угощение, большой пир [БТСЯЯ, Т. 14, с. 95].

- Уна оронугар тиэрэ түһэн,
 Утуйан куугунатта.
 Түүрт түүннээх күн
 Тэбэн көрбөккө
 Түлүк уутугар утуйан турда.
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Кэтэһиилээх кэрэ кэмин кэтэһэн,
 Бото болдьоҕун күүтэн,
 2900 Тэһийэ сатаан
 Хороҕор муостааҕын холботолоон,
 Сыспай сиэллээҕин сыымайдаан,
 Киирэ-тахса,
 Үлэлии-хамсыы сырытта.
 Эргэнэ хара тыаларыгар,
 Линкинэс сис тыаларыгар тахсан,
 Бултаан-алтаан,
 Тайаҕы танытыттан тардан,
 2910 Эһэни энэриттэн сиэтэн,
 Таба талбытын таралытан,
 Сүгэн-көтөҕөн киллэрэ сырытта.
 Биир үтүө күн
 Аҕаат-мунгаат алааһын
 Соҕуруу тыатыттан
 Бултаан-астаан, сүгэн-көтөҕөн
 Адаҕастанан киирэн истэҕинэ,
 Арҕаа халлаан анныттан
 Сытыы тыал быһа сырбатта,
 2920 Курас тыал курдары оҕуста,
 Хахсаат тыал хастыы аста.
 Ол кэнниттэн
 Тыстаах-баттахтаах хардан эһэ
 Тириитин курдук
 Хара былыт халыйан тахсан,
 Аҕаат-мунгаат алааһын
 Үрдүгэр тохтуу түһэн,
 Ортотунан тобулу ыстанна,
 Быһаҕаһынан быһа ыстанна да,
 Уол оҕо одьунааһа,
 2930 Унаар буруо курдук
 Субуруйа көтөн кэлэн,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр иннигэр
 Тонг тоһоҕону
 Туруору бырахпыт курдук
 Дьорос гына тура түстэ.
 Ол кэннэ

- 2940 Хоолдуктаах бэйэтэ
Хонкус гынан,
Сүһүөхтээх бэйэтэ
Сүгүрүс гынан,
Тойон киһи тонг күөнүгэр
Дорообо туттаран тонгох гынна
Уонна тыл этэн, санга сагаран
Сатарыта турдаҕа:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк аттаах
Аһыныгас санаалаах
- 2950 Айыы Дьураҕастай бухатыыр убайыгым!
Ким кэлэн
Кэпсии тураҕыный диэтэргин,
Арҕаа халлаан анныгар олохтоох
Түөнэ Моҕол оҕонньор,
Түөлбэ Төгүрүк эмээхсин
Сүүрэр атахтара,
Охсор илиилэрэ,
Суолдьут уоллара
- 2960 Кытыгырас Бараанчай Боотур диэммин.
Туох соруктаах буолан
Кэлинг диэтэргин,
Оҕонньордоох эмээхсин
Улахан уолларыгар,
Охсуһууга миинэр
Орулуос Дохсун аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыырга
Иэйэхситтэр этиилэринэн,
Айыыһыттар ахталларынан
- 2970 Сиргэ түспүт сэрэбиэйин,
Окко түспүт оҕоһуутун быһыытынан,
Эн балтын
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо
Хойго сытар хотун ойох,
Тэллэххэ сытар тэнгнээх доҕор
Буолуохтаах эбит.
Ону кэргэн кэпсэтэ
Кэлээри сырыттаҕына,
- 2980 Аллараа дойду
Ааттаах атамаана,
Үс күлүк Улуу Суоданса кэлэн
Баар-суох бастыҥ балтын

- Үрүн хаарга үктэннэҕинэ,
 Суола көстүбэт,
 Үүт-сүөгэй үрдүн курдук
 Үрүн субалаах,
 Үс былас суһуохтаах
 Үчүгэй Үөкэйдээни
 2990 Уоран-талаан ильдэ барбытыгар,
 Ону экирэтэн киирэн
 Ууга тааһы бырахпытты мэлийдэ.
 Күн Дархан бухатыыр быраата
 Араллаанга миинэр
 Ала Дьоруо аттаах
 Араат Мохсоҕоллой диэн
 Орто дойду дуолан бухатыыра,
 Тон суолларын тордоон,
 Киирэн эмиэ мэлийдэ.
 3000 Онон оҕонньордоох эмээхсин
 Оҕолорун сырдык тыыннарын
 Быһаатаҕына эйигин быһыа диэн,
 Илдьит ыттылар, – диэн
 Этэн-тыынан кэбиһэн баран,
 Эппиэт эрэйэн
 Эрилис-турулус көрө турда.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Кытыгырас Бараанчай Боотурга туһаайан:
 3010 «Дойдугар тийэн
 Оҕонньордоох эмээхсини уоскута оҕус!
 Мин манан быһа
 Айыы аймахтарын
 Сырдык тыыннарын быһыы көттөбүм!» – диэтэ.
 Кытыгырас Бараанчай бухатыыр:
 «Иһиттиэм-истибэтиэм», – диэтэ да,
 Үөрэн-көтөн сэгэс гынаат,
 Арҕаа халлаан аннын диэки
 Унаар буруо буолан
 3020 Субуруйа көтө турда.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Аҕаат-мунгаат алааһын ааһан,
 Киэнг нэлэмэн сыһытын
 Кэннигэр хаалларан,
 Улуу тунах ходуһатыгар
 Аһы сылдыар
 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
 Сыыйылла Хара Сүүрүк атын

- 3030   Үс үөстээх көнтөһүнэн көнтөстөөн,
Тилир-талыр тэһиининэн тэһииннээн,
Сизтэн дьигиһитэн аҕалан,
Томтоҕор чороон төбөлөөх
Тойон сэргэтигэр,
Бар-дьабыл кыыла бастаах
Бастын сэргэтигэр
Туомтуу тардан баайан кэбистэ.
Үс атыр сылгы тириититтэн
3040   Тангыллан онһоллубут сымнаҕас,
Халын ботонон⁵⁷ ботолоон,
Үрүң көмүс сирэйдээх
Ыңгырынан ыңгырдаан,
Хоп-дьип холумун⁵⁸ ыга тардан,
Атын ыраах айанҕа
Бэлэмнээн кэбистэ.
      Ат сылгы барахсан
Ыраах ырданарын быһааран,
Туора дойдуга
Туоруурун толкуйдаан,
3050   Хаардаах бугул саҕаны хойуулаан,
Уһаатынан убаҕаһы тоҕон
Чэпчэкилэнэн баран
Түөрт түөрэм көмүс туйағынан
Хара сири хайа табыһа,
Халарыктыы⁵⁹ мөхсө турда.
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Иэримэ дьиэтин, улуу уоругун
Аҕыс киһи
Аччаччы тэбинэн туран
3060   Арыычча арыһар
Арыма даадар аанын
Аһа тардан, иһирдэ киирэн,
Улуу үрэх
Тоҕойдуу түһэн
Сытарын курдук,
Тоҕой сэлэ ох саатын
Ойутан таһааран,
Аналлаах алааһын
Собуруу кырыытыгар үүнэн турар

⁵⁷ *Бото* – отдельная подкладка под седлом из сена, конских волос или другого материала, потник [ТСЯЯ, Т. 2, с. 421].

⁵⁸ *Холум* – широкий ремень седла, затягиваемый под брюхом лошади, подпруга [БТСЯЯ, Т. 13, с. 550].

⁵⁹ Лит.: *холоруктуу*.

- 3070 Аарыма баараҕай тииккэ туһаайан,
Уһун дьураҕас оноҕоһун туора ууран,
Кулгаабын эминньэбэр диэри
Ох саатын кураабын⁶⁰
Эрийэ тардан баран,
Ыытан кэбистэ.
Эрбэҕин тыаһа
Этинг этэрин курдук
Өрө ньирилии түстэ.
Уһун дьураа оноҕоһо
- 3080 Уоттаах сулус курдук
Субурус гынан,
Баараҕай тииккэ
Батары саалынна.
Ити кэнниттэн
Айан үөскэппит
Аар тойон аҕатыгар,
Күн сириҥ көрдөрбүт
Күбэй манган ийэтигэр,
Баар-суох балтыгар
- 3090 Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куоҕа,
Бар дьонноругар туһаайан,
Тыл этэн тыылла-хабылла
Турбута үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Ийэлээх аҕаккам,
Баар-суох балтым,
Бар дьонум!
Аҕыс хартыгастаах
- 3100 Айан суолун тобулар,
Тоҕус тоҕойдоох
Толомон манган суолу арыяр
Аналлаах чааһым үүннэ!
Айыы аймахтарын арангаччылыы,
Күн дьоннорун көмүскүү
Көтөр күнүм үүннэ!
Барбыт эргийбэт,
Түспүт күөрэйбэт
Дойдугар баран эрэбин.
- 3110 Баараҕай тииккэ
Уһун дьураа оноҕоспун
Батары ытан хааллардым,
Өлөр-хаалар күммэр

⁶⁰ Кураах – изгибы на концах лука [БТСЯЯ, Т. 4, с. 517].

- 3120 Төрдүнэн эмэх буолан суоллуоҕа.
Оччоҕо Эһэкээн оҕонньорго,
Эбирикээн эмээхсингнэ
Илдьити тиэрдээринг! – диэтэ.
Саха Саарын оҕонньор,
Сабыйа Баай хотун эмээхсин,
Айталыына Куо,
Бар дьоно,
Барааттаан тахсаннар,
Уолларын уруйдаан-айхаллаан
Ыраах суолга атаара турдактара.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Аналлаах атын,
Миинэр мингэтин,
Көлүнэр көлөтүн
- 3130 Үс үөстээх көнтөһүн
Төлө охсон ылан,
Үрдүк мындаатыгар,
Үрүт таһаатыгар,
Үрүг көмүс ыңгырыгар,
Хаартан көппүт хабды курдук
Хатана түстэ да,
Арҕаа халлаан аннын диэки
Салайа баттаан, туһаайа тутан,
«Сып» гына кымньыылаан,
«Тинг» гына тингэлэхтээн кэбистэ.
- 3140 Ат сылгы барахсан,
Хаардаах бугул саҕа
Хара сири хайа тэбэн,
Дулҕа саҕа
Тонг сири тоҕо тэбэн,
Оҕочо куйаар кутуруга
Арҕаа халлаан аннын диэки
Суос-соҕотохто
Субурус гына түстэ.
- 3150 Аналлаах алааһыттан арахсан,
Төрөөбүт дойдутуттан туораан,
Ат барахсан
Саталлаахтык айаннаата,
Кимиэллээхтик киирдэ,
Тонг сири тоҕо тэбэн
Туора охсубута –
Тонг тобурах буолан тоҕунна,
Ириэнэх сири ибили тэбэн
Илгэн кэбиспитэ –

- 3160 Ибиир ардах буолан саккыраата,
 Аппа сири
 Атаҕын анныгар хаалларда,
 Томтор сири
 Тоҕо тирэннэ.
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Сизллэрэн дьигиһитэн,
 Ууннаран оҕустаран,
 Айаннаан аарыгыран,
 Күнүһүн сырдыгынан сыаналаан,
 3170 Түүнүн харанатынан сабажалаан,
 Тоҕус дуолан холоругу тоҕо ытыйан,
 Аҕыс араллаан тыалы аргыстанан,
 Сэттэ сиилинэй силлиэ сирдьиттэнэн,
 Сааллар чаҕылҕан кымньыыланан,
 Сүллэр этинг сүллүгэстэнэн
 Куугуначчы көтүтэн истэҕэ.
 Алаар-мэлээр алаастары
 Ааһа түһэн,
 Киэнг мэлээр сыһыылары
 3180 Кэннигэр хаалларан,
 Улуу тунал хочолору унуордаан,
 Төрөөбүт дойдутуттан тэлэһийэн
 Баран истэҕин аайы,
 Атын дойду
 Туман-имээн дьүһүнэ көстөн истэ.
 Арҕаа халлаан аннын диэки
 Айаннаан-сэлэлээн
 Астаран истэҕин аайы
 Атыыр сылгы хабарҕатын
 3190 Хайа быһан баран
 Таннары ыйаабыт курдук
 Аарыма киэнг аартык
 Таннары куугунаан түстэ.
 Ону ааһа түһэн истэҕин аайы,
 Туман-имээн дойду
 Туоһа туостаах,
 Хатан-имээн дойду
 Хатынга хатынгнаах,
 Тардыһа турар талахтаах,
 3200 Тэбэ турар тииттэрдээх,
 Хатыһа турар харыйалаах,
 Буспатах мунду миинин курдук
 Бүдүө-бадаа дойдуга,
 Барбатах балык миинин курдук
 Быдыа-бадаа дойдуга тийиэн кэллэ.

- 3210 Баҗа үөн бадараанныыр
Дьюоҗа-дүөдэ дойдуну туораата,
Кыһыл кумаҕынан
Кырылыы тохто турар,
Үрүҥ кумаҕынан
Үрүлүйэ сүүрэ турар,
Кураанах тыалынан
Куугуначчы үрэ турар
Кураайы⁶¹ дойдуну курдаттаата.
Адьярай уолун дойдутугар
Астаран тийэн
Кэллилэр быһыылаах,
Сингнэллибит сирдээх,
Хайдыбыт хаспахтардаах,
3220 Тоҕута барбыт дойдулаах,
Охсуһа турар
Очуос таас хайалаах,
Дьарыйа турар
Дьапталҗа таас хайалаах
Дьаабы дойдуга тийэн,
Ат сылгы барахсан
«Тинг» гына тирэнэ түстэ.
Айыы Дьураҗастай бухатыыр:
«Улуу Суоданҗа дойдутугар
3230 Дьэ кэллибит быһыылаах», –
Дии санаата да,
Атыттан ыстанан түстэ.
Эрилиэ тиэрбэс хараҕынан
Эргим-ургум көрөн турдаҕына,
Дэриэспэ таас тыаһа дэлби ыстанна,
Үрүҥ күдэрик өрө бурҗайда,
Хара күдэрик халыс гынна.
Хантан кэлбитин
3240 Харахтаабакка хаалла,
Суос-соҗотохто
Унаар буруо курдук
Субурус гынан,
Түүҥнү сырыы,
Түүлээх уллунҗах,
Куйаар кутурук,
Курбанҗа сүүрүк,
Сырбай-татай
Сырбанҗа Куо,
Адьярай кыыһа

⁶¹ Кураайы – засушливый [БТСЯЯ, Т. 4, с. 514].

- 3250 Эмискэ үлүгэр
Эриллэ түстэ.
Айыы бухатыырын
Иннинэн-кэннинэн эргийдэ,
Үөһэнэн-алларанан түстэ,
Үтүөмсүйэн өттүк баттанан өтөйдө,
Киэбирэн сис туттан кэдэйдэ.
Онон-манан синньээн-соноон,
Кини киһи киэргэлин
Ситэн-ситэрэн кэппит,
- 3260 Тойон киһи
Тоноҕоһун уңуоһун
Тэҥнии тиһэн,
Оһуруо онорон,
Моонньугар иилиммит,
Төбөтүн уңуоһун
Түөһүгэр түһэрэн,
Мэтээл гына иилиммит,
Хотун дьахтар
Харытын уңуоһун
- 3270 Халыгыраччы тиһэн,
Илин-кэлин кэбиһэр онгостуммут.
Ол гынан баран,
Айыы бухатыырыгар
Сыстанныы сылдьан, маннык диэн
Сангаран сатарыта сылдьар эбит:
– Буйакаа! Буйакаа!
Иһиликпин-таһылыкпын!
Иэхэйбин-чуохайбын!
Аһыныгас санаалаах
- 3280 Айыы Дьураҕастай атаскааным
Бэйэтинэн тийэн кэллэ!
Күүппүтүм күтүр өр буолла,
Тэһийбэккэ тэллэхпэр тиэстибитим,
Тулуйбакка суорҕаммар сууламмытым.
Кыбынан сыттаһха
Кыыс оҕо кылааннааҕа,
Таптаһаһха
Дьахтар киэнэ талааннааҕа
Мин буоллаҕым! – диэн,
- 3290 Сыллаһаары уһун чумчуур⁶²
Тумсун чубурҕатта,
Сылластыгас сирэйин сылланнатта.
Айыы Дьураҕастай бухатыыр

⁶² Лит.: чумпуур

- Хабыр санаата хаайан туран
Хабарҕатыгар аста,
Уордаах санаата уһуктан туран
Уолугар оҕуста,
Икки куодаан-далаан ытыһынан
Абааһы кыыһын
3300 Курдары харбаан ылан,
Кум-хам тутан
Кэбиһиэх курдук санаан,
Харбыалыы сатаата да,
Биирдэ да таба харбаабата,
Куйбан-татай⁶³ куота көтөн,
Курбас гына сырытта.
Онтон кыыһыран,
Эһэ кинэ кингэнэн,
Хахай хаана хааннанан,
3310 Хангас өттүттэн,
Кыыс оҕо кыламаннаах-хааһа
Кынталдьыйан көстөр,
Уол оҕо уостаах-тииһэ
Орболдьуйан көстөр
Кылбачыгас бэйэлээх
Сытыы кылыс батаһын
Сулбу тардан ылан,
Кыырай халлаан кырсыттан
Охсон кууһуннарбытынан барда.
3320 Оҕустаһын аайы
Очуос тааһы ойо оҕуста,
Сырбаттаһын аайы
Сымара тааһы быһа сырбатта,
Үс үөстээх
Үөрбэ таас үнгүүтүн ылан
Өтөрү түһэн көрдө.
Ол дойду
Хара буорун хайа аста,
Үрүн кумаһын өтөрү түстэ.
3330 Сырбан-татай Сырбанса Куо
Сырбас гынан аһара сырытта,
Куйбас гынан куота көтө сырытта.
Айыы бухатыыра,
Уоҕа тахсан,
Уордайбыта уҕарыйан,
Уһун-киэн толкуйу толкуйдаан,
Тохтоон туран,

⁶³ *Куйбан-татай* – извивающийся, виляющий, вертлявый [БТСЯЯ, Т. 4, с. 440].

- Адъарай кыыһыгар туһаайан,
 Албын тылынан
 3340 Сангаран сыыйа турдаҕа:
     – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Сырбанг-татай⁶⁴ Сырбанса Куо!
 Алтан түөстээх далбарайыам,
 Көмүс түөстээх күөрэгэйиэм!
 Кыыһырбыккын кыйдаа,
 Уордайбыккын уҕарыт!
 Оонньоһоммун охсубута буоллум,
 Таптааммын таһыйбыта буоллум.
 3350 Эйэ-дэмнээхтик кэпсэтиэх,
 Киһи буолар кэскилбитин саныах,
 Сыллаһан сылаабытын таһаарыах,
 Уураһан уохпутун уҕарытыах,
 Таптаһан таҕылбытын ханнарыах! – диэн,
 Сяа-арыы тылынан
 Сыыйан сангара турда.
     Абааһы кыыһа ону истэн,
 Уордайбыта уурайан,
 Кыыһырбыта кыйданан,
 Уңуоҕа хамсаан,
 3360 Сүһүөҕэ сымнаан,
 Сүрээҕэ сүүдүйэн,
 Уураһаары уһун чумпуур⁶⁵ тумсун
 Чуубурҕатан,
 Сыллаһаары сылластыгас сирэйин
 Сыллаһнатан,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыырга
 Сыста кэлэн эриллэ түстэ.
     Онно эрэ наадыһыт
 3370 Айыы Дьураҕастай обургу,
 Икки таас сабарай ытыһынан
 Адъарай кыыһын
 Синньигэс биилиттэн
 Ыга харбаан ылан,
 Үс былас
 Тимир чыллырыыт баттаһыттан
 Ингиир бэгэччэгэр эрийэ охсон ылан,
 Ол дойду суорба таас сиригэр
 Үнтү сынньан
 3380 Чэгиэн этин сэймэктээтэ,

⁶⁴ *Сырбанг-татай* – шустрый, быстроногий, очень подвижный [БТСЯЯ, Т. 9, с. 456].

⁶⁵ *Чумпуур* – от русск. шомпол [Пек., Т. 3, стлб. 3685].

- Халын тириитин хайытта,
Хара хаанын тохто.
Сырбан-татай
Сырбанса Куо,
Ағыс уон ағыс
Ааһар былыт албаһа,
Тоғус уон тоғус
Куотар былыт кубулғата,
Үөн-көйүүр буолан
3390 Үллүктүү тоғунна.
Айыы бухатыыра
Ыһыктан кэбиспитэ,
Адъарай кыыһа
Албаһа-хомуһуна араһсан,
Эт бэйэтинэн,
Элик дьүһүнүнэн хаалан,
Дьахтарга маарынныыр быһыытыйан:
«Айыы аймағын кытта
Алтыһан туһаныа суохпун!
3400 Эһиги суолгут – инньэ,
Мин суолум – манһа!» – диэн,
Унаар буруо буолан,
Субуруйа көтө турда.
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк аттаах
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Адъарай кыыһыттан дьэ араһсан:
«Били күтүр ханна түстэбэй?» – диэн
3410 Эргим-ургум көрө турдағына,
Сааллар чағылған сабыта сыста,
Сүллэр этин лүһүгүрээн түстэ,
Дохсун холорук тоҕо ытылынна,
Улуу буурҕа үһууран киирдэ,
Тонҥ тобурах тоҕо саалынна,
Курулас ардах куугуначчы кутта,
Хара күдэрик халыйан тағыста,
Харах симсэр харангата сатыылаата.
Ол кэнниттэн
3420 Кыырай манган халлаан
Кырсын диэкиттэн,
Ағыс кырыылаах
Дьэнкир таас үөрбэ
Кыыгынаабытынан,
Айыы бухатыырын
Төбөтүн сиигинэн

- 3430 Дьөлө түһэн эрдэбинэ,
 Этэ тардан, ингиирэ күүрэн,
 Халбарыс гына аһаран биэрбитэ,
 Аҕыс кырыылаах
 Дьэнкир таас үөрбэ
 Ол дойду
 Хара сирин хайа түһэн,
 Сэттэ саһаан холобурдаабы
 Тимирчи түһэн баран,
 Күөрэйэн тахсыытыгар,
 Сытар ынах ханнын саҕа
 Сымара тааһы логлу тэбэн,
 Очуос тааска
- 3440 Ойоҕоһунан охсулунна,
 Дьапталҕа тааска
 Кырыытынан сырбатыллан
 Кынкыр гына түһүүтүгэр,
 Адьарай уола
 Эт бэйэтинэн,
 Элик дьүһүнүнэн
 Аадаҕыс гына тура түстэ.
 Ыйдангатаабы мунур харыйа
 Күлүгүн курдук,
 3450 Күнү-ыйы бүөлүүр,
 Күтүр улахан киһи,
 Сэттэ илии кирдээх
 Сирэйин килбэннэтэн,
 Тоҕус илии тордохтоох
 Ньюурун ньолонготон,
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сылластыгас сирэйин сыллангнатан,
 Хайа хайдыбытын курдук
 Хаспахтаах хараҕын хатаан,
 3460 Аам-дьяам айаҕын аппангнатан,
 Сыын-сыраан сыккыраан,
 Ыы-дьяар сытынан тыынан,
 Ый быстарынан,
 Күн тулларынан
 Ыһыытаан-хаһыытаан,
 Сатала суоҕунан сангаран,
 Ыпсыыта суоҕунан ыһыытаан
 Ыһа-тоҕо турда:
 – Аар-дьяалы! Ыарт-татай!
 3470 Эминэ тугуй, оҕолоор!
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,

- Ким ынгырбытыгар тийээн кэллин?
Иринньэх эттээх,
Уу дууһалаах,
Салгын куттаах
Айыы аймахтара
Мин диэтэх киһини
3480 Утары көрөн туһамматахтара!
Ол-бу буолбут орто дойду
Уон дуолан бухатыырын
Түүнүктээх түрмэбэр,
Хараҥа хаайыыбар
Сытытан сытыарабын!
Онон этиһиитэ-охсуһуута суох
Кэлбит суолун ханнаны да,
Төһөнө тур, нохойдоон!
Өрөлөһөн өтөрү көрөн
3490 Өсөһөр буоллаххына,
Өһөхтөөх санааланыам,
Өлөрөр өстөнүөм!
Ибили сынньан
Этирик этиэм,
Эриэн түөстүөм,
Тоҕута сынньан
Тордуох ньуурдуом,
Дууһабын таһаарыам!
Көрдөһөн-ааттаһан,
3500 Көңүл өттүгүнэн
Күрүү тур, нохойдоон!!! – диэн,
Тоҕо баран доргуутуу,
Хайа баран хаһыытыгы турдаҕа үһү.
Ону истэн туран,
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйыылла Хара Сүүрүк аттаах
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Хабараан санаата
Хабарҕатын хаайда,
3510 Уордаах санаата
Уолугар охсулунна,
Эһэ кингэ кингэннэ,
Хахай хаана хааннанна,
Киил мас курдук кэдэрги таттарда,
Чэгиэн мас курдук чинэччи тутунна,
Быччынҥара бысталаныах курдук
Быппастанан табыста,
Ингиридэрэ иирэ талах курдук

- 3520 Эриллэ хатылынна,
 Адьарай уолугар туһаайан,
 Түөһэ томтолдьуйан,
 Уоһа орболдьуйан,
 Сангаран сатарыта,
 Этэн эппэнгэтэ турдаҕа:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Адьарай аймаҕын албына,
 Көстүбэт уһун көлдүнэ,
 Айыы аймахтарын атаҕастыыр
 Аны эн буолбутун дуо?
- 3530 Күн дьоннорун күөмчүлүүр
 Эн буолбутун дуо?
 Хара тыынгын
 Харыһыйыах буолларгын,
 Көнгүл өттүгүнэн
 Орто дойду уон бухатыырын
 Босхолуу оҕус!
 Үс былас суһуохтаах
 Үчүгэй Үөкэйдээни убайыгар,
 Күүстээх-уохтаах
- 3540 Күн Дархан бухатыырга
 Бизэрэн ыыта оҕус!
 Онтон атын
 Оройгун охсон,
 Уодьугангын тардан,
 Уһун унуоххун
 Урусхал онгоруом!
 Кылгас унуоххун
 Кыдьымал онгоруом!
 Халын тириигин хайытан
- 3550 Хара хаангын тоҕуом!
 Оонньуу-оонньуу уоккун умуруоруом,
 Күлэ-күлэ күлгүн таптайыам!
 Бэрт түргэнник
 Сөбүлүүргүн-сөбүлээбэккин этэ тарт!!! – диэтэ.
 Ону истэн,
 Адьарай атамаана
 Үс күлүк Улуу Суоданса
 Өлөрөр-өһөрөр
 Өһөх хаана өрө үттэ,
- 3560 Алдьатар-сиир
 Хара хаана хабарҕатын ыкта.
 Хантан кэлбитин
 Харахтаабакка хаалла,
 Хангас өттүттэн

- Отут буутгаах
Суорба таас соѳооччутун
Сулбу тутан ылан,
Айыы бухатыырын
Оройун сиигинэн
3570 Ойбоннообутунан барда.
Айыы бухатыыра
Унга өттүгүттэн
Уол оѳо уостаах-тииһэ
Орболдьуйан көстөр,
Кыыс оѳо кыламаннаах хааһа
Кынталдьыйан көстөр
Кылбачыгас бэйэлээх
Сытыы кылыс батаһын
3580 Сулбу ойутан ылан,
Кыырай халлаан кырсыттан
Сырбатан кууһуннарбытынан барда.
Айдаан ааттааѳа саѳаланна,
Охсуһуу улахана олохтонно,
Өлөрсүү үлүгэрэ үөдүйдэ.
Сон курдук суулаһа түстүлэр,
Саѳынньах курдук саптыһа түстүлэр,
Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Хайыта сынньыстылар,
3590 Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ
Өтөрүтэ түһүстүлэр.
Чараас сирбит манан буолуо диэн,
Чабырѳайга дапсыстылар,
Өлөр сирбит манан буолуо диэн,
Үрүң үөстэригэр тобулута түһүстүлэр,
Уган охтор сирбит манан буолуо диэн,
Оройго ойбонностулар.
Сүүрэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр,
3600 Сырса сылдьан сырбастыстылар.
Сытыы кылыс батастарын
Сынтарыта сынньыһан,
Туут балык ойоѳоһун курдук
Токуруччу охсон кэбистилэр,
Суорба таас соѳооччуларын
Үрүң туос курдук үнтү сыстылар,
Туттар сэптэрин тоѳута сынньан
Тутааѳа эрэ хаалбытын
Унга илиилэрин таһынан
3610 Туора илгэн баран,
Тимир тирэнсэ атахтарынан

- Тэлитэ тэпсэн киирдилэр,
 Суорба таас сутуруктарынан
 Ойута охсуһан бардылар.
 Утуйалларын умнан туран,
 Сынньаналларын сыңарытан туран,
 Аһылыктарын антах анһан туран,
 Уон хонук усталаах туоратыгар
 Тура тэбинэн туран,
 Охсуспуттарын түмүгэр
 3620 Ся дьон сылайа быһыытыһан,
 Түөс-түөстэриттэн үтэйсэн,
 Тохтуу түһэн,
 Өйдөһөн көрсүбүттэрэ,
 Айыы бухатыырын
 Үс хос үрүн көмүс куйаһыттан
 Биир хос куйаһа
 Ибили сынньыллан,
 Илдьирийэн тохтубут.
 Адьарай уолун
 3630 Үс хос тимир килиэ куйаһа
 Ханан даһаны
 Халты охсуллубут сирэ көстүбэт,
 Отон да саһа
 Ойо охсуллубатах,
 Харыс да саһа
 Хайа охсуллубатах.
 Ону көрөн
 Айыы Дьураһыстай салла санаата:
 «Туох ааттаах
 3640 Өһүллүбэт күүстээх,
 Быстыбат тыыннаах
 Улуу күтүрэ түбэстэ?» – дии санаата да,
 Уон төгүл уордаһан туран оһуста,
 Бизэс төгүл бэһирэн туран биэртэлээтэ,
 Тэбэрэ өссө тэбиэһирдэ,
 Охсоро өссө олустанна,
 Анһара өссө алыстанна.
 Анараа да күтүр
 3650 Сылайбыта-сындалыйбыта биллибэтэ,
 Сырбатара өссө сытыырһайда,
 Өлөрсөрө өссө үлүгэрдэннэ.
 Хаһыылара халлаанһа тийдэ,
 Үөгүлэрэ үөһээ дойдуга иһилиннэ,
 Охсуспут сурахтара
 Орто дойдуну туолла,
 Атахтарын тыаһа

- Аллараа дойдуну аймаата.
Ол дойду
- 3660 Суорба таас хайатын
Сууллары үктээтилэр,
Дьапталҕа таас хайатын
Хайа тэбистилэр,
Үрүҥ кумаҕын
Өрүкүтэн таһааран
Үрүҥ туманы үөскэттилэр,
Хара буорун хайыта тэпсэн,
Халытан таһааран
Хара күдэриги халыттылар,
Ириэнэх сири
- 3670 Иэччэхтэрин үүтүгэр диэри
Ибили кэстилэр,
Тон буору
Тобуктарыҥ үүтүгэр диэри
Тоҕо үктээтилэр.
Сирин буорун сингнэри үктээн
Уутугар киллэрдилэр,
Уутун өрө дьалкытан
Хонуутугар халыттылар,
Аллараа дойду
- 3680 Ааттаах бухатыыра
Улуу Суоданса
Сирин-дойдутун
Атыйахтаах уу курдук
Аймыы хаамтылар.
Дьоно-сэргэтэ
Дууһалара тахсаары
Туспа дойдуга көстүлэр,
Кыыла-сүөлэ кыыллара туран,
Кыраман ыраах кыйданнылар.
- 3690 Кыһыйан туран кырбастылар,
Күүрэн туран күрэхтэстилэр,
Күннэрэ күкээрэ өллө,
Ыйдара ыртаччы киирдэ.
Харах симсэр
Хараҥата сатыылаата,
Сах быһылаана,
Өлүү дүбдүргэнэ манна буолла.
Иннилэригэр-кэннилэригэр
Илбис кыыһа экирээтэ,
- 3700 Ойоҕосторугар
Оһол уола орулаата.
Ол курдук охсуспуттарыҥ

- Отут хонугун туолуутугар
 Уохтарын хараары,
 Уоскуйа түһээри,
 Тохтуу түһэн
 Тоһоһолоон көрбүттэрэ,
 Айыы бухатыырын үс хос
 3710 Үрүң көмүс куйабыттан
 Икки хос куйаба
 Тоҕо сынньыллан
 Тохтон түспүт.
 Абааһы Уолун үс хос
 Тимир килиэ куйабыттан
 Эстэриин таас да саҕа
 Эмти охсуллубатах,
 Сутурук да саҕа
 Ойо охсуллубатах,
 Ханан да халты дайбаммыт
 3720 Сирэ көстүбэт эбит.
 Ону көрөн,
 Айыы бухатыыра,
 Хабыр санаата
 Хараастан ылла,
 Сытыы санаата
 Сынтарыйа быһыытыйда,
 Өрөгөйдөөх өйө
 Өлбөөдүйэ түстэ:
 «Өлбөт үөстээх,
 3730 Быстыбат тыыннаах,
 Үлтүрүйбэт үүдэһиннээх,
 Бүтүн оноһуулаах
 Көстүбэт ууһун
 Күтүр күүстээҕэр
 Түбэстим быһыылаах», – диэн
 Өлбөт өйүн,
 Умсубат толкуйун
 Була турдаҕа.
 Адьарай уолун
 3740 Антах анһан баран,
 Аҕыйах тылы
 Этэн-тыынан кэбистэҕэ:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Охсуспуппут ый отут хонугун
 Томточчу туолла!
 Эт дьон элэйэ быһыытыдыбыт,
 Ся дьон сылайа быһыытыдыбыт,
 Онон үтүө сүбэнэн

- 3750 Утуйа түһэн, уохта ылыахха,
Сынньана түһэн,
Сэниэтэ киллэриэххэ.
Онтон туран
Эрчимнээхтик эттэһиэхпит,
Омуннаахтык охсуһуохпут этэ,
Нойоон богдо! – диэтэ.
    Ус күлүк Улуу Суоданса
Сүрэҕинэн сөбүлүү иһиттэ,
Хайҕахтаах быарынан хайгыы санаата,
Кини киһи төтөлө суох⁶⁶,
- 3760 Мунгутаан турар сиригэр
Тиэрэ кэлэн түстэ да,
Утуйан муннун тыаһа
Буурҕаны үөскэттэ,
Таныытын тыаһа
Тайҕаҕа тайанна.
    Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр:
«Орто дойду
Уон дуолан бухатыырдарын
Түүнүктээх түрмэттэн,
Хараҥа хаайыыттан
Босхолоон таһааран,
Көмөлөөн көрбүт киһи» – диэн,
Соҕуруу суорба таас хайаны
Суоллаан көрдө,
Арҕаа дьапталҕа таас хайаны
Арҕаран⁶⁷ көрдө,
Чугастааҕы ыыры-ыллыгы
Ырынгалаан көрдө да,
- 3780 Ханна да хаайыы баарын буолбата,
Түрмэ баарын көрбөтө.
Ол сырыттаҕына,
Хоту халлаан диэкиттэн
Дуолан холорук
Тоҕо ытыллан түстэ,
Сиилинэй силлиэ
Сирилэччи үрдэ,
Тонҥ тобурах
Тоҕо саайда,
- 3790 Куугунаһ ардах
Курулаччы кутта,

⁶⁶ Төтөлө суох – без запинки, быстро [БТСЯЯ, Т. 11, с. 67].

⁶⁷ Арҕаран – исходить повсюду вдоль и поперек [ТСЯЯ, Т. 1, с. 548].

- Хара былыт
 Халыйан тахсан,
 Халын хаар
 Халыйа түстэ.
 Ол кэнниттэн
 Кынат тыаһа
 Кырылаан иһиллиннэ,
 Хотоҕой тыаһа
 3800 Курулаан иһиллиннэ.
 Хара күдэрик быыһыттан
 Көхсүгэр өһөхтөөх
 Өлөр өксөкү кыыла
 Көтөн күүгүнэтэн ааһан иһэн,
 Маннык диэн саңгалаах,
 Оннук диэн кэпсээннээх эбит:
 – Ар-дьаалы! Аарт-татай!
 Көрбөтөхпүн көрдүм,
 Истибэтэхпин иһиттим!
 3810 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Улуу Суоданса
 Тоҕус уон тоҕус
 Куотар кубулҕатын тобулбакка,
 Аҕыс уон аҕыс
 Ааһар былыт албаһын арыйбакка,
 Ый отут хонугун устата
 Күлүгүн кытта охсуһан табыстын.
 Эт бэйэтин, элик дьүһүнүн кытта
 3820 Кыргызыах буолларгын,
 Хангас диэки
 Саһаан аңаара бадахтаах
 Сатаҕай салгыны сырбат,
 Кураанах сири кууһуннар!
 Ким кэлэн
 Этэн аастың диэтэргин,
 Өлөр-хаалар күңгэр
 Сүүскүттэн өйүөх буолан,
 Атыыр баһын саҕа
 Андаҕары биэрбит,
 3830 Таас Дьаангы иччитэ
 Тимир Дьабырдаан бухатыыр
 Этэн аастым! – диэн,
 Ааһа көтөн, ыраатан
 Саңгатын дуораана
 Сүтэн-симэлийэн хаалла.
 Айыы Дьураҕастай,
 Итини истээт, эргичис гынна:

- 3840 «Маҕайкаан аллаах
Аҕыс уон ааһар былыт
Албаһын дьэ таайдаҕым,
Куотар былыт кубулҕатын
Дьэ тобуллаҕым!» – диэн саана түстэ.
Утуйа сытар Адьарай Уолугар,
Үс күлүк Улуу Суодансаҕа,
Сүүрэн лиһигирэйэн тийиэн,
Ойоҕоско тэбэн
Уһугуннаран туруорда:
«Айдааммытын салгыахха,
Охсуһуубутун олохтуохха!» – диэтэ.
- 3850 Инньэ диирин кытта,
Абааһы ааттааҕа
Ойон турда да,
Отут бууттаах
Суорба таас соҕооччутунан
Охсон кулаабытынан барда.
Айыы бухатыыра
Сытыы кылыс батаһын
Адьарай уолун ханас өттүнэн,
Саһаан аһаара холобурдаах
- 3860 Сатаҕай салгыны
Сырбатан сыыйылыннарда,
Кураанах сири
Охсон кууһуннарда.
Адьарай уола,
Эт бэйэтэ табыллан
Киһи эрэ буоллар,
Кэннинэн чинэрис гынна.
Айыы бухатыыра
Охсоро олустанна,
- 3870 Тэбэрэ тэбиэһирдэ,
Кырбыыра кыырыктанна,
Эттиирэ эрчимирдэ,
Сырбатара сытыырхайда.
Толору тоҕус тон күөс
Быстыһа охсуспатылар,
Айыы Дьураҕастай
Улуу Суоданса үс хос
Тимир килиэ куйағын
- 3880 Тордуйа курдук
Тоҕута сыста,
Үрүң буор курдук
Үлтүрүтэ оҕуста,
Тирээпкэ курдук

- Тэлэкэлээн⁶⁸ барда.
 Оџустаџын аайы
 Ойо охсон,
 Сырбаттаџын аайы
 Хайыта сыннџан,
 Адъарай уолун
 3890 Сэттэ илии кирдээх этэ
 Элэнгнээн көһүннэ,
 Тоџус илии тордохтоох ньуура
 Тордоџуран көһүннэ.
 Үрүт күүһэ үрэлиннэ,
 Алын күүһэ алларыйда,
 Сэттэ сириэнэн
 Сиикэй баастанна,
 Аџыс сириэнэн
 3900 Аһаџас баастанна,
 Тоџус сириэнэн
 Тохтор баастанна,
 Халын тириитэ хайынна,
 Хара хаана халыйда.
 Ол дойду суорба таастарын
 Күлүктэригэр суодайа көтөн,
 Куота сылдьан
 Айыы бухатыырын
 Антах аннџан тохтогон баран,
 3910 Үөһүн таттаран өрө бөтүөхтээн,
 Үөгүлүү турбута үһү:
 – Ар-дъаалы! Ыарт-татай!
 Эминэ тугуй, оџолоор!
 Айака-айака диэтэхтэринэ,
 Алларастаан күлэrim,
 Өллүм-өллүм диэтэхтэринэ.
 Үөспүн таттаран күлэrim.
 Абытай-айака!
 Күн туллара күһэнэ быстара
 Дъэ кэллэ быһыылаах.
 3920 Айыы Дъураџастай нохойдоон,
 Истэн-дъүүллээн тур эрэ!
 Миигин өлөрөн да,
 Үтүө аатын үрдүүрэ биллибэт,
 Үс хара бараан күлүккүн
 Быһа хаамыам суоџа,
 Үтүөбүн үтүөнэн төлүөм!
 Орто дойду
 Дуолан уон бухатыырдарын

⁶⁸ Тэлэкэлээ – разрезать, разрубать на большие куски [БТСЯЯ, Т. 11, с. 475].

- 3930 Хаптаҕай кулгаахтаах истибэтэх,
Хара харахтаах көрбөтөх
Сирдэригэр хаайан сытыарабын.
Ону көнгүл өттүбүнэн
Сырдык тыыннарын быһыһыам,
Үрүҥ тыыннарын өрүһүйүөм!
Үс былас суһохтаах
Үчүгэй Үөкэйдээни
Тарбаҕым төбөтүнэн даҕаны
Таарыйбатаҕым,
Орто дойду
- 3940 Талбыт таҕаһын таҕыннаран,
Амтаннаах аһын аһатан,
Маанылаан-күндүлээн сытыарабын.
Ону убайыгар
Күүстээх-уохтаах
Күн Дарханҥа
Көнгүл өттүбүнэн
Биэрэн ытыабын!
Улуу киһи үүннээх-тэһииннээх
Үтүө көрдөһүүтүн ылыннарҕын
Күн-хачча буолуой дуу?! – диэн,
Ийэтигэр эппэтэх
Элэ-была тылын этэ сырытта.
«Адъарай уола эмиэ даҕаны
Сөпкө сөллөҥнөөтө быһыылаах,
Ол хараҥа хаайыытын
Хантан булуомуй?» – дии санаат,
Айыы Дуолан бухатыыра
Абааһы уолун
- 3960 Хангас илиитин халбарыччы анһан,
Уҥа илиитин умса анһан:
«Уон орто дойду
Дуолан бухатыырдарын
Хараҥа хаайыыттан
Босхолуу охсуохха!» – диэтэ.
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Үҥкүрүс-күөлэһис гынна да,
Халлаан бар-дьаҕыл
Кыыла буола охсон,
Өрө көтөн куугунаата.
- 3970 Улуу Суоданса бухатыыр,
Үстэ үҥкүрүйэн,
Көхсүгэр өһөхтөөх
Өксөкү кыыл буолла да,
Тус хоту

- 3980 Тордуохтаах токур тумсун
Туһаайа тутан көтөн күүгүнэттэ.
Халлаан бар-дьабыл кыыла
Даҕаспытынан
Маҕан сарадах кынатын
Ыһыктынан кэбистэ.
Өр-өтөр гымматылар,
Үс көстөөх сири
Өрүкүйэ көтөн кэлэн,
Халлаанга харбаһар
Хара таас хайаҕа
Астаран кэбистилэр,
Сиргэ тийиэн «тин» гына
Тирэнэ түстүлэр.
- 3990 Адьарай уола,
Аа-дьуо аадагнаан тийиэн,
Хайа хайдыбыт хаспаҕа
Халыҥ тааһынан
Хаххаланан турарын
Халбарыччы аста.
Онно көрдөххө,
Сир түгэбин диэки
Дьапталҕа таас кирилиз
Дьырылаан түһэр эбит.
Ол устун
- 4000 Икки дуолан бухатыыр
Сүүрэн лаһыгырыйан киирдилэр.
Орто дойду
Уон дуолан бухатыыра
Харыларыттан харабаланаан,
Тобуктарыттан тоһоҕолонон туралларын,
Тонг сыабы тосторута тыытан,
Тимир сыабы тэһитэ тардан,
Уон бухатыыры
Босхолоон кэбистилэр.
- 4010 Айыы ааттаах бухатыыр дара,
Үрүҥ тыыннара өрүһүллэн,
Сырдык тыыннара быһһанан,
Үрүҥ күн сырдыгын көрөн,
Ыраас салгынынан тыынан,
Үөрүүлэрэ үрдээн,
Саргылар салаалан,
Куустуһа сылдьан,
Үөһээ уостарыттан
- 4020 Үс хамыйах хаан,
Аллараа уостарыттан

- Алта хамыйах хаан
Кэлиэр диэри уурастылар-сылластылар.
Күн сырдыгын көрөн,
Ыраас салгынынан тыынан,
Өйдөрүн-төйдөрүн булан,
Киһитийэ быһыытыян,
Биир быһый быһыылаах,
Күүстээх көрүгнээх,
Бөҕө мөссүөннээх
4030 Дуулаҕа бухатыыр киһи
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай иннигэр кэлэн
Хоолдуктаах бэйэтэ хонкуйан,
Сүһүөхтээх бэйэтэ сүгүрүйэн
Манньык диэн саҕалаах,
Оннук диэн кэпсээннээх
Буола турбута эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Ким кэлэн кэпсии
4040 Тураҕыный диэтэргин,
Улуу Тоҕой өрүс
Унгуоргу өтгүгэр олохтоох,
Күөнчэ Баай оҕонньор,
Күөгэл Хотун эмээхсин [диэн]
Аҕалаах-ийэлээх,
Туора тумуһахха
Тура тэбинэн төрөөбүт
Тураҕас Буурай аттаах,
Уһун охсуулаах,
4050 Хабыр хапсыылаах
Хардааччы Бэргэн диэммин.
Ол бу дойдуга тоҕо кэлэн
Симилиннин? диир буоллаххына,
Одун Хаан онгоһуутунан,
Дьылҕа Хаан ыйаабынан,
Үс былас суһуохтаах
Үчүгэй Үөкэйдээн
Олоҕум аргыһа,
Аналлаабым үһү диэн,
4060 Иэйэхсит эдьийдэрим этэллэрэ.
Ол иһин манна киирэн,
Үс күлүк Улуу Суодаҕсаны кытта
Түүрт уон төгүрүк
Күннээх түүн
Күрэс былдьаһан,
Күөн көрсөн,
Халын тириибин хайыттаран,

- 4070 Хаарыан хааммын тохторон,
Харанга хаайыыга сытарбын
Быыһаан таһаарбыккар
Барҕа махтал буоллун!
Эһигини кытта баран,
Үчүгэй Үөкэйдээн
Үрүҥ тыынын
Өрөһүйсэн көрөрүм
Күн-хачча буолуой?! – диэтэҕэ.
Онуоха Айыы Дьураҕастай:
«Сөпкө эттэҕин,
Бара охсуохха!» – диэтэ да,
- 4080 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк атын
Ыһыран ылан
Үрдүк мындаатыгар,
Үрүт таһаатыгар олоро түстэ да,
Адьярай уолун
Аналлаах алаһатын диэки
Салайа баттаан кэбистэ.
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр
- 4090 Орулуос Дохсун атын,
Араат Мохсоҕоллой бухатыыр
Ала Дьоруо атын,
Хардааччы Бэргэн бухатыыр
Тураҕас Буурай аттарын⁶⁹ үрдүлэригэр
Көй салгын
Мохсоҕол көтөрүн курдук
Көкөс гына олоро түстүлэр да,
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Кэннитгэн ойута турдулар.
- 4100 Орто дойду
Түөрт дуолан бухатыырдар
Сизэллэрэн дьыгиттэн,
Ууннаран оҕустаран,
Айаннаан аарыгыран
Абааһы уолун
Улуу Суоданса
Дьыэтин тэлгэһэтигэр
Астаран кэбистилэр.
Абааһы уолун
- 4110 Тимир килиэ дьыэтин
Тиһиликтээх дьиппиэн хара халҕанын
Тэлэйэ тэбэн киирдилэр.

---

⁶⁹ В рук.: атын.

- 4120 Хангас диэки хаппаччы аана
Халыйан турарын
Хайа анньан аастылар,
Баай ыал далын саҕа
Килэгир таас хаппахчыга киирэн
Көрөн турдахтарына,
Үс былас суһуохтаах
Үчүгэй Үөкэйдээни
Үс адьбарай кыргыттарын ааттаахтара,
Кыыс Кысыйдааннара
Илэ-сала көтөн,
Талбыт таҕаһын таҕыннара,
Айыы аһын амтаннааҕын
Аһата сатыы сылдыаллар эбит.
Онно өйдөөн көрбүттэрэ,
Баай ыал далын саҕа
Баараҕай киэнг хаппахчыны
- 4130 Тобус-голору
Орто дойду түүлээбэ
Үллүктүү мунһууллубут:
Саһыл киэнэ саарбалааҕа⁷⁰,
Киис киэнэ килбиэннээбэ,
Кырса киэнэ кырымахтааҕа,
Бэдэр киэнэ бэрдэ,
Үүс киэнэ үтүөтэ
Өрөһөлүү кыстаммыт.
- 4140 Айыы аһын араас көрүнгэ,
Амтаннаах өттө,
Ураанхай утаҕын умсулҕаннааҕа
Ууруллубут сирэ буолла.
Айыы бухатыырдар
Хангас илиилэринэн
Халбарыччы анньан,
Уҥа илиилэринэн
Умса анньан
Кыыс Кысыйдааннары
- 4150 Үүрэн таһаардылар.
Анараа күтүрдэр
Субурус гынан
Суох буола оҕустулар.
Күн Дархан бухатыыр
Уҥа өртүттэн,
Хардааччы Бэргэн
Хангас өртүттэн

⁷⁰ Лит.: саарбата – лучший из лучших [БТСЯЯ, Т. 8, с. 86].

- 4160 Көтөбөн ылан,
 Үчүгэй Үөкэйдээни
 Таһырдыа таһааран,
 Сүһүөбүн үрдүгэр
 Туруоран кэбистилэр.
 Үрүн хаарга үктэннэҕинэ
 Суола көстүбэт,
 Үүт-үрүмэ курдук
 Үрүн субалаах,
 Үс былас суһуохтаах
 Үчүгэй Үөкэйдээн,
 Куба курдук кынтайан,
 Туруйа курдук дьоролдьуйан⁷¹,
- 4170 Уулуу турар улаан биэ курдук
 Унаарыччы көрөн,
 Куба моонньун хонгук гыннаран,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Иннигэр киирэн,
 Тонг күөнүгэр дорообо туттаран,
 Сүһүөбүн үрдүгэр сүгүрүс гынна.
 Ол кэнниттэн,
 Уус киһи ууран-тутан
- 4180 Онгорбутун курдук,
 Уураһаахха айылаах
 Обуйукаан уостарын сэгэтэн,
 Тэбис-тэн дьэнкир таас
 Тиистэрин лэчигирэтэн,
 Саҥа сагаран сыыйа турда:
     – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Айыы аймабын
 Арангаччылыырга аналлаах,
 Күн дьоннорун
- 4190 Көмүскүүргэ түстээх,
 Орто дойду дуолан бухатыыра
 Айыы Дьураҕастай убайкааным!
 Сырдык тыыммын быһаабыккар
 Баскыттан атаххар диэри
 Барҕа махтал буоллун!
 Үчүгэй дьүһүннэнэн,
 Үтүө сурабыран
 Үрүн күнү көрөммүн,
 Орто дойду

⁷¹ Дьоролдьуй – от дьорой – быть стройным, статным и высоким [ТСЯЯ, Т. 3, с. 412].

- 4200 Олоѳун огдолуттум,
Ураанхай дьонун
Уйгутун оччоттум.
Адъарай уолун ааттааѳа,
Көстүбэт ууһун күүстээѳэ,
Үс күлүк Улуу Суоданса
Мин үрдүк ааппар
Орто туруу бараан дойду
Баайын-дуолун
Хоро таһан сытыарар.
- 4210 Ону оннуларын
Буллараргыт буоллар
Күн-хачча буолуо этэй? – диэн
Үнгэн-сүктэн көрдөһө,
Уулааѳынан-хаардааѳынан
Утары көрө турда.
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйыылла Хара Сүүрүк аттаах,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыыр
- 4220 Ону истээт да,
Араллаанга миинэр
Ала Дьоруо аттаах
Араат Мохсоѳоллой бухатыырга
Айыы аймаѳын аһын-тангаһын
Орто дойдуга утаарарга
Сорудах биэрдэ.
Араат Мохсоллоѳой
Аѳыс айыы бухатыырдарын кытта
- 4230 Сүүрэн-көтөн,
Кэлэн-баран элэстэнэн
Тоѳус уон дуолан көлөнү булан,
Орто дойду баайын-дуолун
Ыдааччы ыңгыырдан,
Айаннаан аарыгыра
Турбуттара эбитэ үһү.
Ити кэнниттэн
Охсуһууга миинэр
Орулуос Дохсун аттаах
Күүстээх-уохтаах
- 4240 Күн Дархан бухатыыр,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыырга туһаайан,
Хоммут уоһун хонгорон,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
Түөһэ томтолдьуйан,

- Уоһа орболдуйан,
Тыл этэн тыылла-хабылла турдаҕа:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Аһыныгас санаалаах
4250 Айыы Дьураҕастай бухатыыр атаскааным!
Этэр тылбын истиэнг буолаарай?
Иэйэхситтэр этэллэринэн,
Айыыһыттар ахталларынан,
Окко түспүт онһоһуунан,
Сиргэ түспүт сэрэбиэйинэн,
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куолуун
Аналбыт биир үһү.
Кини миэхэ
4260 Тэллэххэ сытар тэнгнээх доҕор,
Хойго сытар хотун ойох
Буолуохтаах үһү.
Онон оҕонньордоох эмээхсин
Сөбүлүүр буоллахтарына,
Аны алта ыйынан
Алаас аҕаарынан
Ынах сүөһүнү,
Сыһыы быһаҕаһынан
Сыспай сиэллээҕи
4270 Ууран ильдэн,
Уруу-хаан олугун
Оҕоруом этэ.
Ону сөбүлүүр буоллаххына,
Оҕонньордоох эмээхсингэ
Илдьиппин тиэрт, – диэн
Көрдөһө-ааттаһа турда.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Күүстээх-уохтаах
4280 Күн Дархан бухатыырга
Хардаран санга сангаран,
Тыл этэн тыылла-хабылла турда:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр!
Мин диэтэх киһи
Этэр тылым эгэлгэтин
Икки тэргэн ый курдук
Тэрэгэр кулгааххынан
4290 Истэн сэгэйэ тур эрэ!
Мантан тийиэн баран,

- Илин халлаан
Энгийэтин анныгар олохтоох
Энэкээн оѳонньор,
Эбирикээн эмээхсин
Баар-суох соѳотох кыыстарын,
Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран кѳстѳр
4300 Сардангалаах сирэйдээх
Сардаана Куону
Үлѳѳим быһыытынан
Сүгүннэрэн кэлиэхтээхпин.
Ол кэллэхпинэ
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотуру ыытан
Биллэриэ этибит.
Онон иккиэн холбоһон
Уйгулаах уһун урууну,
4310 Улуу тунах ыһыаѳы
Ыһыахпыт этэ.
Туора тумуһахха⁷²
Тура тэбэн төрөөбүт
Тураѳас Буурай аттаах
Уһун охсуулаах,
Хабыр хапсыылаах
Хардааччы Бэргэн,
Эн, мин буоламмыт
Үөһэттэн үргүйэр тыалы
4320 Үтүлүгүнэн бүөлээн,
Аллараттан анаарар тыалы
Атахпытынан саба үктээн,
Айыы аймаѳын арангаччылаан,
Күн дьоннорун көмүскээн
Көрүө этибит.
Төрөөбүт дойдугутугар,
Аналлаах алааскытыгар,
Туһааннаах тусаһаѳытыгар тийээн
Бар дьоннугутугар
4330 Халын хахха, суон дурда буолан
Үчүгэй баѳайытык
Үүт-турааннык олорун! – диэн
Этэн-тыынан кэбистэ.
Айыы Дьураѳастай бухатыыр
Аналлаах атын, миинэр мингэтин
Сыйылла Хара Сүүрүк атын,

⁷² Тумуһах – небольшой лесной мыс [БТСЯЯ, Т. 11, с. 111].

- 4340 Күн Дархан
Оруолус Дохсун атын,
Хардааччы Бэргэн —
Тураҕас Буурай атын
Ынҕыртаан ыллылар.
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр,
Баар-суох мааны балтын,
Үс былас суһуохтаах
Үчүгэй Үөкэйдээни
Ытыһын түгэбэр
Түү мээчик гына
Төкүнүтэ охсон кэбиһэн баран,
Атын уҥа кулгааҕар уган кэбистэ.
- 4350 Орто дойду үс дуолан
Бухатыырдара аттарын
Үрдүк мындааларыгар,
Үрүт өттүлэригэр,
Халлаан кырбый кыылын курдук
«Кып» гына кыпчыйа түстүлэр да,
Туруу бараан
Туһааннаах дойдубут
Манан буолуо диэн
Туһаайа тутан,
4360 Салайа баттаан
Айан аартыгын туттулар.
Кинилэр диэтэх дьон
Сэттэ сиилинэй
Силлиэ сирдьиттэнэн,
Аҕыс араллаан
Тыал арыалдьыттанан,
Тоҕус дуолан
Холорук доҕуһуолланан,
Сааллар чаҕылҕан кымньыыланан,
4370 Сүллэр этинг сүллүгэстэнэн,
Сизэлэрэн дьиһигитэ,
Ууннаран оҕустара,
Айаннаан аарыгыра
Турбуттара эбитэ үһү.
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйыылла Хара Сүүрүк аттаах
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Аллараа дойду
4380 Ааттаах бухатыырын,
Көстүбэт дойду
Күтүр күүстээҕин,

- 4390 Үс күлүк Улуу Суодансаны
Өлөрөн-өһөрөн,
Кыайан-хотон,
Өрөгөйө үрдээн,
Айыы аймахтарын арангаччылаан,
Күн дьоннорун көмүскээн,
Орто туруу бараан дойду
Түөрт бухатыырын
Харанга хаайыыттан быыһаан,
Үс былас суһуохтаах
Үчүгэй Үөкэйдээн
Үрүң тыынын өллөйдөөн,
Албан аата
Аан дойдуга аатыран,
Суон сураҕа
Атыыр оҕус буолан айаатаан,
Аяннаан-аарыгыран
4400 Төрөөбүт дойдутугар,
Аналлаах алааһыгар тийэн кэллэбэ.
Ат-сылгы барахсан
Туруору сүүрэн кэлэн,
Бар кыыла бастаах
Бастың сэргэтигэр,
Томтоҕор чороон төбөлөөх
Тойон сэргэтигэр
Түөрт түөрэм көмүс туйабынан
Тура түстэбэ.
4410 Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Атыттан ыстанан түһэн,
Аҕыс киһи аччаччы тэбинэн
Арыычча арыяр
Лип-лап халҕанын тиэрэ тэлэйэн,
Иэримэ дьиэтин иһигэр көтөн түстэбэ.
Ол гынан кини киһи
Ый отут хонугун устата сынньанан,
Күүс эбинэн баран,
4420 Ураа муостаахтарын үүртэлээн,
Сыспай сиэллээхтэрин сыымайдаан,
Бириэмэ ыытан
Уһун кэмнэ уоскуйа түстэбэ.
Ол кэнниттэн
Биир үтүө күңгэ
Аҕалаах ийэтин –
Саха Саарын Тойон,
Сабыйа Баай эмээхсин иннигэр

- 4430 Маннык диэн тыллаах,
 Оннук диэн сангалаах
 Буола турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Көр бу!
 Айан үөскэспит
 Аар тойон аҕаккам!
 Күн сириҥ көрдөрбүт
 Күбэй маҥан ийэккэм!
 Илин халлаан
- 4440 Эҥийэтин анныгар олохтоох
 Эһэккээн оҕонньор,
 Эбирикээн эмээхсин
 Баар-суох мааны кыыстарын,
 Алта уон саһаан сиртэн
 Сандааран көстөр
 Сардангалаах сирэйдээх
 Сардаана Куону
 Сүгүннэрэн кэлэр
 Кэмим тийэн кэллэ.
 Уон аҕыс хартыгастаах
- 4450 Айан суолун арыйар,
 Тоҕус тоҕойдоох
 Толомон маҥан суолу
 Тобулар күнүм үүннэ.
 Уһун Улаан аттаах
 Уолака Боотуру,
 Хара Дьабыл аттаах
 Хаардьыт Боотуру ыңгырангыт,
 Кыыс халымын,
 Хонуу ортотунан
- 4460 Хороҕор муостааҕы,
 Сыһы мунунан
 Сыспай сиэллээҕи
 Үүрдэрэн көрүҥ, – диэтэҕэ.
 Инньэ диэт даҕаны
 Дьэтин тэлгэһэтигэр,
 Туһааннаах тусаһатыгар
 Туруору сүүрэн тахсан,
 Бастыҥ сэргэтигэр бааллан турар
 Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
- 4470 Сыыйылла Хара Сүүрүк атын үрдүгэр,
 Үрдүк мындаатыгар,
 Үрүҥ көмүс ыңыырыгар
 Хаартан көппүт хабды курдук
 Хатана түстэ даҕаны,

- Илин халлаан энгийэтин диэки
Эрийэ тардан баран,
Күөс эти көнгү оѳустаѳа,
Кырбас эти быһа биэрдэѳэ.
4480 Ат-сылгы барахсан
Түөрт түөрэм туйабынан
Хара сири хайа тэбэн
Халыччы охсон кэбистэ,
Тонг сири тоѳо охсон
Туора садьыйан кэбистэ.
Ол гынан баран,
Оҥочо куйаар кутуруга
Илин халлаан энгийэтин диэки
Суос-соѳотохто
4490 Субуруйа көтөн,
Оѳустаран-ууннаран
Кимиэллээхтик киирдэ,
Саталлаахтык айаннаата.
Ол курдук айаннаан-аарыгыран,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыыр
Сирин ортолоон эрдэѳинэ,
Эрилиэс тиэрбэс хараѳынан
Эргим-ургум көрөн истэѳинэ,
Иннигэр
4500 Хара былыт халыйан таѳыста,
Эриэн былыт энэрдэнэн киирдэ,
Үрүҥ былыт үллэн турда.
Ол кэннэ
Хотоѳой тыаһа
Курулаан иһилиннэ,
Кынат тыаһа
Кырылаан иһилиннэ даѳаны,
Моонньугар мойбордоох
Муора мохсоѳол кыыла обургу
4510 Курулуу көтөн кэлэн
Тонг тоһоѳону
Туруору бырахпыт курдук
Тура түһүүтүгэр,
Эр бэрдэ, элик үтүөтэ
Эрбэнтэй Бэргэн
Илэ бэйэтинэн буола оѳустаѳа.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыыр
Соргулаах соноѳоһуттан,
4520 Миинэр мингэтиттэн,

- Аналлаах атыттан ыстанан түстэбэ.
 Ол түспүтүгэр
 Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэн
 Маннык диэн этэ-тыына
 Турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Көр бу!
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр убаккайым,
 4530 Буруйдаах тийэн кэллим.
 Эн хайдах
 Дьүүллүүрүҥ-дьүһүннүүрүҥ көҥүлүҥ!
 Соҕуруу халлаан анныгар
 Баараҕай байҕал
 Аарыма арытыгар олохтоох
 Күөх Моҕол, Күөнэ Ньамах
 Оҕонньордоох эмээхсин уоллара
 Халысхан айаннаах,
 Хахай Кыыла аттаах,
 4540 Хара Даадар бухатыыр тийэн кэлэн
 «Айыы дьонун кытта
 Аймахтыгы буолуохтаахпын,
 Ураанхай дьонун кытта
 Уруулуу буолуохтаахпын!» – диэн,
 Баар-суох балтыбын –
 Эн аналлаах доҕоргун,
 Илдэ бараары гыммытыгар
 Аккаастаан кэбиспиппин,
 Халысхан сырыылаах
 4550 Хара Даадар бухатыыр:
 «Оччоҕо тустан көрүөххэ,
 Кыайбыт тыла тилиннин!» – диэбитигэр,
 Бардам санаам
 Баспар ыттан,
 Киһиргэс санаам
 Кэтэхпэр киирэн,
 Тустан кыайар инибин дии санааммын,
 Тустабын диэммин, хотторон,
 Сардаана Куону мүлчү туттум – диэн
 4560 Этэн-тыынан эбилдытэн кэбистэбэ.
 Ону истээт,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
 Бардам санаата
 Баһыгар ытынна,
 Уордаах санаата

- 4570 Уолугар охсулунна,
Хабыр санаата
Хабарѳатын хаайда.
Ол гынан баран,
Анаммыт атын,
Туһааннаах доѳорун,
Соргулаах соноѳоһун
Соѳуруу халлаан аннын диэки
Салайа баттаата даѳаны,
Күөс эти көнү оѳуста,
Кырбас эти быһа биэрдэ.
Ат сылгы барахсан,
Тэхтир сиртэн тэптэрэн,
4580 Очур сиртэн оѳустаран,
Томтор сиртэн дугунан,
Суос-соѳотохто
Оґочо куйаар кутуруга
Соѳуруу халлаан аннын диэки
Субурус гына түстэ.
Уруккута диэн баара дуо,
Уон ордук түргэнник ыстанна,
Аѳыс төгүл ааһа айаннаата.
Ол курдук айаннаан-аарыгыран
4590 Ат сылгы барахсан
Үрүн былыт үктэллэнэн,
Хара былыт хайыґннанан,
Эриэн былыт энэрдэнэн,
Кутуругар-сиэлигэр сөрөнөн
Көтөн күүгүнэтэн истэ.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураѳастай бухатыыр
Аттан түспэт эрэ мөккүөрүгэр
Туруулаахтык тутуста,
4600 Кытаанахтык кыпчыйда,
Икки хараѳын уута
Сааскы самыыр таммаѳын курдук
Икки издэһинэн
Таннары саккыраата,
Ийэ сирэ ирбинньиктэнэн⁷³ көһүннэ,
Ото-маһа иэн иґиирэ буолан
Сыйыыллан хаалла.
Ат сылгы барахсан ол курдук
Олус дохсуннук,

⁷³ *Ирбэнньиктий* – отражая солнечные лучи, играть, пестреть бликами [ТСЯЯ, Т. 3, с. 725].

- 4610 Омуннаахтык ойон,
 Баараҕай байҕал
 Бэтэрээ кытытыгар
 Тон тоһоһону
 Туруору бырахпыт курдук
 Түөрт түөрэм көмүс туйахтарыгар
 Тура түһүүтүгэр,
 Үллэ сытар үрүн кумаҕы
 Тобугар диэри
 Тоҕо үктээн кэбистэҕэ.
- 4620 Ол тийэн тура түспүтүгэр
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Аналлаах атыттан ыстанан түһэн,
 Ынғырын-үүнүн төлүтэ тыытан,
 Сыгынньахтаан кэбистэ.
 Аналлаах атын,
 Соргулаах соноһоһун:
 «Бу дойду мүөттээх отуттан,
 Күөх сирэммитэн
- 4630 Мэччийэн, уйан-тотон
 Халын хаһаланан,
 Суон саалланан,
 Хат таманнанан көрсөөр!
 Ыһырдарбын эрэ
 Ыраах да буолларгын
 Чугас буолаар!
 Суох да буолларгын
 Баар буолаар!» – диэн
 Самыыга охсон кэбистэҕэ.
- 4640 Ат сылгы барахсан
 Кутуругунан-сиэлинэн оонньоон
 Куугуначчы сүүрэ турдаҕа.
 Ити кэнниттэн
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Үңкүрүс-күөлэһис гына түстэ даҕаны,
 Аҕыс былас сарадах манган кынаттаах,
 Үс хос үллүктүү үүммүт
 Үрүн түүлээх,
- 4650 Дьаангы хотуурун
 Таһнары туппут курдук
 Дэһиэ-дагыа тынғырахтаах,
 Саабылаан батаһын курдук
 Хара уһун тумустаах
 Халлаан бар-дьаҕыл

- 4660 Кыыла буола оџуста.
Ол гынан баран,
Баараџай байџал
Аарыма арыыта
Манан буолуо диэн
Соџуруу халлаан аннын диэки
Көтөн күүгүнээтэ.
Тоџус тонг күөс быстынга
Тохтообокко көтөн күпсүйэн иһэн
Өйдөөн-дьүүллээн көрдөџүнэ,
Баараџай байџал
Аарыма арыыта
Аарыгыран көһүннэ.
4670 Үрүмэ былыттар
Үтүрүһэн тахсан
Үллэйэн туралларын курдук
Үтүө күөх үүнээйи арааһынан
Үллэччи үүммүт,
Сиргэ үүммэтэх
Сибэкки арааһынан
Ситэри киэргэммит
Сиздэрэй дойду эбит.
Кырыытын диэки
4680 Кырылыы кытара сытар
Кыһыл кумах кылдьыылаах,
Үөһүн диэки
Үрүйэ сүүрэ турар
Үрүн кумах үктэллээх,
Ортотун диэки
Омуннаахтык ытыллыбыт
Ох саа хараџаһа⁷⁴
Оройун булбат
Очуос таас хайалардаах,
Тас өттүн диэки
4690 Чубуку кыыл туйгуна
Тоџус хонук устата
Туруору сүүрэн
Оройун булбатах
Суорба таас хайалардаах эбит.
Маннык үтүө дойду
Маанылаах таһаатыгар,
Дьоһун уорџатыгар
Халысхан айаннаах,

⁷⁴ Лит.: хараџа – чека, стержень для соединения или удержания на нем каких-л. деталей механизма [БТСЯЯ, Т. 13, с. 353].

- 4700 Хахай кыыл аттаах
Хара Даадар бухатыыр
Иэримэ дьиэтин тэлгэхэтэ,
Көй уоругун тусаһата
Нэлэйн көһүннэ,
Тойон киһи
Аналлаах алаһата,
Утуйар уоруга,
Иэримэ дьиэтэ
Килэйэн-халайан көһүннэ,
Түөрт уон саһаан төгүрүмтэлээх,
4710 Уон саһаан усталаах,
Үс саһаан үрдүктээх,
Дьапталҕа таас талыытынан,
Сымара таас сыыйыылааһынан
Сыбанан оҥоһуллубут
Улуу көй уорук
Күлүмнээн көһүннэ.
Ол аттыгар тийэн
Айыы Дьураҕастай тура түстэҕэ.
Халысхан сырыылаах
4720 Хахай кыыл аттаах
Хара Даадар бухатыыр
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Айаннаан иһэр сататын⁷⁵
Дохсун тыалын-ууһун
Барытын билэ олорор буолан,
Сүүрэн тахсан,
Ыйдангалаах харыйатын курдук,
Күнү-ыйы бүөлүүр көбүстээх
4730 Күтүр улахан хара бараан киһи,
Күүстээх көрүгнээх,
Быһыйга быһыылаах,
Бөҕөҕө мөссүөннээх,
Кырдыга даһаны
Бухатыыр бэрдэ
Дааданнаан кэлэн,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Иннигэр тура тэбинэ түһэн баран,
4740 Икки таас сабарай ытыһын
Утары уунан
Дорообо биэрэн

⁷⁵ *Сата* – неослабевающая сила [БТСЯЯ, Т. 8, с. 305].

- Тонхолдуйа турдаҕа.
Ол гынан баран, маннык диэн
Тыл этэ, саҕа саҕара
Турбута эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Көр бу!
Аһыныгас санаалаах
4750 Айыы Дьураҕастай бухатыыры
Күүппүтүм, кэтэспитим
Кэмэ кэллэ быһыылаах.
Мин диэтэх киһи
Этэр тылбын
Истэн-дьүүллээн тур эрэ!
Иэйэхсиппит этэринэн⁷⁶,
Айыыһыппыт ахтарынан⁷⁷,
Айыы аймахтарын кытта
Аймахтыгы буолуохтаах этим,
4760 Күн дьоннорун кытта
Уруулуу буолуохтаах
Оҕоһуулаах сурахтаабым.
Онон алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сардаана Куону убайыттан,
Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэнтэн
Сөбүлэнгин ыламмын
Кэргэн кэпсэтэн кэлбитим.
Ону эйигин
4770 Аналлаах доҕор буолуохтаах
Дизбиттэрин иһин,
Кэтэһэн, эйэ-дэмнээхтик
Кэпсэтээри олоробун.
Охсуһуута, айдаана суох
Быһаарсан көрүөххэ!
Онон тустан ким кыайбыт,
Ол тыла тилиннин диэн
Эрэллээх этиилээхпин! – диэн,
Кини обургу быдыһа⁷⁸ соҕус
Этэ-тыына турдаҕа.
4780 Ону истэн,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Бардам санаата
Баһыгар ытынна,

⁷⁶ В рук.: *этэллэринэн*.

⁷⁷ В рук.: *ахталларынан*.

⁷⁸ *Быдыһа* – от *быдай* – выпячивать, выставлять живот [ТСЯЯ, Т. 2, с. 672].

- Уордаах санаата
 Уолугар охсулунна,
 Киһиргэс санаата
 Кэтэбэр ытынна.
 4790 «Ама мин бэйэлээх,
 Бүтүн онгоһуулаах,
 Айыы аймахтарын
 Арангаччылыырга аналлаах,
 Күн дьоннорун
 Көмүскүүргэ онгоһуулаах
 Орто дойду туруу бухатыыра
 Бу ханнык эрэ
 Хара Даадар бухатыырга
 Тустан да кыайтарыам дуо?» –
 Дии санаата да,
 4800 Сөбүлэхэн кэбистэбэ.
 Инньэ гыннылар даҕаны,
 Хара Даадар бухатыыр
 Үөрэн ымах гына түһэн баран,
 Уу харахтаах унгуоргу өттүн
 Анааран быһаарбат
 Улуу тунаар хочотун туораан,
 Кэтэх өттүнэн хара харахтаах
 Кыайан көрбөт
 4810 Киэнг нэлэмэн сыһытыгар
 Сүүрэн лаһыгырайан тийдэбэ.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Кини кэнниттэн
 Эккирэтэн тийэн,
 Сүбэлэхэн бараннар:
 «Ким күүстээх,
 Ол түгнэри бырахтын,
 Онон бастаан
 Бырахсан көрүөх!» – диэтилэр.
 4820 Хара Даадар бухатыыр
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыры:
 «Эн урутаан көр!» – диэтэбэ.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Хара Даадар бухатыыры
 Самаҕын туорайыттан
 Өрө баһан таһааран,
 Төбөтүн оройугар эргитэн баран,
 4830 Алта уон саһаан холобурдаабы

- Өрө быраҕан куугунатта.
Анараа күтүрэ,
Эргийэн тийэн кэлэн,
Тимир тирэнгэ атаҕынан
Тирэнэ түстэҕэ.
Хара Даадар бухатыыр
Уочарата кэлэн,
Аһыныгас санаалаах
4840 Айыы Дьураҕастай бухатыыры
Самаҕын туорайыттан
Өрө баһан таһааран
Түөрт уон саһаан холобурдаах сири
Быраҕан кууһуннарбыта –
Төбөтүн сиигинэн
Өрө куугунаан тийэн,
Кини даҕаны
Тимир тирэнгэ атаҕынан
Сиэдэрэй сиригэр
4850 Тирэнэ түстэҕэ.
Инньэ гыннылар даҕаны:
«Тэҕил дойдуттан
Тэнгээхтэр көрүстүбүт,
Хол дойдуттан
Холоонноохтор холбостубут быһыылаах,
Ити аата –
Тарбах дьолуота,
Илии ингиирэ,
Атах тирэҕэ билиэҕэ!» – диэн буолла.
Ол гынан баран,
4860 Тарбахтарын төбөтүнэн
Тардыһан киирэн бардылар,
Таас сабарай ытыстарынан
Сабыта баттастылар,
Тимир тирэнгэ атахтарынан
Тэлитэ тэпсэн киирэн бардылар.
Орулаһа-орулаһа
Охторсо сатаатылар,
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ
Өттүктэхэн киирэн бардылар,
4870 Хаһытаһа-хаһытаһа
Халбарыйсан киирэн бардылар.
Ол курдук
Үс түүннээх күнү мэлдьи
Өрө мөхсөһнөр,
Үрүн күдэни көтүттүлэр,
Хара күдэни халытан таһааран,

- 4880 Халлаанга халыттылар,
Хайыылары халлаанга иһилиннэ,
Үөгүлэрэ үөһэ дойдуга билиннэ.
Онтон
Хайа хайалара да кыайбат,
Эрбии биитин курдук
Тэн эрэтгэр
Көрүстүлэр быһыылаах.
Үнтү биликтэспитгэрэ
Үс түүннээх күнэ туолуутугар
Өндөл маҥан халлаан
Үрүт өттүн диэкиттэн
4890 Сытыы тыал быһа биэрдэ,
Хаҕыс тыал хастыы аста,
Курас тыал курдары оҕуста.
Ол кэнниттэн
Үрүг күдэн өрө көтөн
Тахсыбытын кэнниттэн,
Кыырай маҥан халлаан
Кырасыабай кыыла –
Кылдьыылаах харахтаах,
Кырыылаах тумустаах,
Кыһыл атахтаах,
4900 Кылбаҕар бэйэлээх,
Кынтаҕар көрүгнээх,
Кылбаа маҥан
Кыталык кыыл
Кырылыы көтөн тийэн кэлэн,
Бухатыырдар үрүт өттүлэринэн
Үс төгүл эргийэ көтөн баран,
Кырыы соҕус
Кындал сиргэ тийэн,
4910 Кылбас гына олоро түстэҕэ.
Ол түһэн баран,
Киһилии кэпсэтэн,
Сахалыы саҕаран,
Манньык диэн саҥа саҕара
Олорбута эбитэ үһү:
– Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Көр бу!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Хахай кыыл аттаах
4920 Хара Даадар бухатыыр!
Ким кэлэн
Кэс туойан эрэҕин диэтэргит,

- Аламаҗай манган халлаан
Ааттаах арчыһыта,
Добун манган халлаан
Туйгун домньута
Нуоҗалдьыйа удаҗан
Бэйэбинэн тийэн кэллим.
Үрдүк Айыылар –
4930 Дьылҗа Хаан,
Одун Хаан ыйаахтарынан,
Хара Даадар Бухатыыр
Орто туруу дойду
Оҗолорун кытары
Уруулаһыах тустаах этин.
Онон, олоҗ дьүүллэринэн,
Эн аналын –
Хойго сытар
4940 Хотун ойоҗун буолуохтаах,
Тэллэххэ сытар
Тэнгээх доҗор[ун] буолуохтаах
Дьахтарын,
Хоту халлаан аннын диэки
Олохтоох,
Ураа муостааҗы
Ууһатан үөскэппит
Уолака Тойон оҗонньор,
Сыспай сиэллээҗи
4950 Сыһыаран ииппит
Сыспалдьыйа Хотун эмээхсин
Баар-суох соҗотох кыыстара –
Кылбаа Манган аттаах
Кыыс оҗо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куо диэн,
Кыыс оҗо кылааннааҗа,
Дьахтар киэнин талыыта
Үөскээн-төрөөн олоҗор.
Онон онно тийэнгин,
4960 Кыыс оҗо Кынталдьыйа Куону
Иннин ылангын,
Кэргэн кэпсэтэн кэлиэхтээххин!
Сардаана Куону аналлааҗар –
Айыы Дьураҗастай бухатыырга
Биэрэн ыыта оҗус! – диэн
Сүбэлии олоҗбута эбитэ үһү.
Ол кэнниттэн
Икки бухатыырдар

- 4970 Түөс түөстэриттэн анньыһан,
Тэйиччи түһэн бараннар,
Кинилэр диэтэх дьоннор
Илиилэрин эйэ-дэмнээхтик
Бэрсэн кэбистилэр.
Хара Даадар бухатыыр
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыырга туһаайан:
«Мин иэримэ дьиэбэр,
Туһааннаах тусаһабар,
Аналлаах алаһабар,
- 4980 Утуйар уорукпар киирэнгин
Сынньанан, өрөөн аас», – диэтэ.
«Алта уон саһаан сиртэн
Сандааран көстөр
Сардаана Куону
Араллаана суох
Бизэрэн ытыбын», – диэтэҕэ үһү.
Ону истэн,
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
- 4990 Сөбүлэхэрин биллэрэн
Тонгох гынан баран,
Кинилэр обургулар
Иэримэ дьиэлэригэр
Элэстэнэн тийдилэр.
Сардаана Куону
Таһара табатын курдук
Таһыннаран,
Сир симэбин курдук
Симээн таһааран,
- 5000 Айыы Дьураҕастай иннигэр
Туруоран кэбиспиттэрин
Бухатыыр киһи
Ытыһын түгэбэр
Түү мээчик гынан
Эрийэ охсон баран,
Хаппарыгар анньан кэбистэ.
Үңкүрүс-күөлэһис гынна да,
Халлаан бар-дьабыл кыыла
Буола түстэ да,
- 5010 Туһааннаах тусаһам,
Төрөөбүт дойдум,
Аналлаах алаһым
Манан буолуо диэн
Салайа тутта да,

- Көтөн күүгүнэтэ турда.
Хара Даадар бухатыыр
Итини истэн
Үңкүрүс-күөлэһис гынна да,
Муора мохсобол
5020 Кыыла буола түстэ да,
Тус хоту халлаан диэки
«Туһааннаах доҕорбун,
Аналлаах атаспын,
Кылбаа Манган аттаах
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куону
Кэргэн кэпсэтэн,
5030 Айыы аймахтарын кытта
Аймахтыгы буолуом,
Күн дьоннорун кытта
Уруулуу буолуом», – дии санаан,
Баараҕай байҕалы
Үрүт өтгүнэн
Көтөн күүгүнэтэ турбута эбитэ үһү.
Ол курдук
Кырдык даҕаны
Араллаан аартыгы айанныыр
Киһи буолан биэрдэ.
5040 Кимиэллээхтик киирэн,
Саталаахтык айаннаан
Алта былас сарадахтаах
Хара кынатынан
Тагнары сапсынан,
Хоту халлаан аннын диэки
Киирэн түһэ турдаҕа.
Ол курдук
Тоҕус түүннээх күнү мэлдьи
Тохтообокко көтөн
5050 Түүннэри түһэн,
Күнүстэри көтөн,
Күнүһүн сырдыгынан сыаналаан,
Түүнүн харангатынан сабаҕалаан,
Тохсус хонуга туолуутугар
Хоту халлаан аннын диэки олохтоох
Ураа муостааҕы
Ууһатан үөскэппит
Уолака Тойон оҕонньор,
5060 Сыспай сиэллээҕи
Сыһыаран иппит

- Сыспалдьыйа Хотун эмээхсин
 Дьыэлэрин тэлгэһэтигэр,
 Туһааннаах тусаһаларыгар
 Туруору тийэн
 Түһүнэн кэбистэ.
 Ол гынан баран,
 Иэримэ дьыэлэрин,
 Баараҕай балаҕаннарын
 Тиһиликтээх аанын
 5070 Тизэрэ тэлэйэн киирэн
 Иһирдьэ көтөн түстэҕэ уонна
 Оҕонньордоох эмээхсин иннилэригэр
 Маннык диэн тыллаах,
 Оннук диэн сангалаах,
 Этэ-тыына турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Көр буо!
 Сыспай сиэллэҕи
 Сыһыаран үөскэппит
 Сыспалдьыйа Хотун!
 5080 Ураа муостааҕы
 Ууһатан үөскэппит
 Уолака Тойон оҕонньор!
 Мин, аарыма арыы иччитэ
 Хара Даадар бухатыыр
 Илэ бэйэбинэн
 Тийэн кэллим.
 Туох соруктаах буолан
 Тийэн кэлин диэн
 5090 Ыйытар буоллаххытына,
 Айыы аймахтары кытта
 Аймахтаһар аналлаахпын.
 Одун хаан,
 Дьылҕа хаан ыйаахтарынан
 Эһиги кыыскытын,
 Кылбаа Манган аттаах
 Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куону,
 Тэллэххэ сытар
 5100 Тэнгнээх доҕор
 Буоллун диэммин,
 Кэргэн кэпсэтэ кэллим! – диэн
 Этиитин түмүктээтэҕэ.
 Онно туран
 Ураа муостааҕы
 Ууһатан үөскэппит

- Уолака Тойон офонньор
Манньк диэн харда этэ турдаба:
– Көр бу! Көр бу!
- 5110 Хара Даадар обургу!
Дьылҕа Хаан ыйааҕынан
Тийэн кэлбит буоллаххына,
Биһиги оҕобутун
Бэйэтин кытта
Сирэй көрсөн
Кэпсэтэн көрүөҥ этэ.
Ол кыыс оҕо
Куруубай хааннаах,
Кэдэрги кэмэлдьилээх,
5120 Эппитин ыһыктыбат,
Бэйэтин билиммит
Киһи буолуохтаах.
Ону алы гынаҥҥын иннин ылан,
Кэргэн гынар буоллаххына,
Биһиги офонньордоох эмээхсин
Үөрүүбүтүн кытта
Сөбүлэһиэ этибит, – диэтэҕэ.
Кылбаа Манган аттаах
- 5130 Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куо
Ити кэмгэ
Эргэнэ хара тыаларыгар,
Линкинэс сис тыаларыгар
Бултуу-алтыы
Баран хаалбыт кэмэ буолан,
Хара Даадар бухатыыр
Күүтэргэ күһелиннэ.
Үрүн күн арҕаа диэки
5140 Аттаныытын саҕана,
Туйах тыаһа
Лаһыгыраан иһилиннэ,
Сытыы тыал быһа биэрдэ,
Курас тыал курдары оҕуста,
Сиилинэй силлиэ силлиэрэн киирдэ.
«Арааһа саталаахтык айаннаан,
Дуоланнык ойутан,
Бухатыыр дьахтар киһибит
Тийэн кэллэҕэ» – диэн,
5150 Хара Даадар бухатыыр
Аарыма ааны аһа баттаан,
Тусаһаҕа тоһуйа табыстаҕа.

- Ол туран көрдөбүнэ –
 Үрүн көмүс туйахтаах
 Кылбаа ат кылбангыны көтөн
 Бар кыыл бастаах
 Бастын сэргэтигэр кэлэн
 Анныллан кэбистэбэ.
 5160 Кырдзык даҕаны,
 Көрүөххэ күтүр улахан
 Күүстээх көрүгнээх,
 Быһыйга быһыылаах,
 Бөҕө мөссүөннээх
 Кыыс оҕо
 Кырасыабай бэрдэ
 Кылбаа маҕан атыттан
 Ыстанан түстэ даҕаны,
 Туох да кэпсэтиитэ суох
 5170 Хара Даадар бухатыыр
 Кэлэн турарын
 Киһигэ холуйбакка,
 Аттынан ааһа баттаан,
 Дьэтин иһигэр
 Тилир гынан хааллаҕа.
 Балысхан сырыылаах,
 Хахай кыыл аттаах
 Хара Даадар бухатыыр
 Итини күүппэтэх киһи,
 Соһуйа быһыытыйда.
 5180 Ол буолан баран
 Соруктаах кэлбит
 Киһи быһыытынан
 Дьэтин аанын
 Тэлэйэ баттаан киирэн,
 Кылбаа Маҕан аттаах
 Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куо
 5190 Иннигэр тохтуу түһэн,
 Маннык диэн көрдөһө былаастаан,
 Аман өһүн амалыйа
 Турбута эбитэ үһү:
 – Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куо!
 Мин ыраах сиртэн
 Улуу соруктанан

- 5200 Иэйэхситтэрбит⁷⁹ этиилэринэн,
Айыһыттарбыт айыыларынан
Эн үрдүк ааккын ааттаан
Тийэн кэлэн турабын.
Онон этэр тылбын
Энчирэппэккэ истэргэр
Үс үрүн бараа күлүккэр
Үгэн-сүктэн көрдөһөн эрэбин!
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куо диэн
Кыыс оҕо кылааннааҕа,
5210 Дьахтар киэнин талыыта буоларгын
Этэн тураннар,
Эн миэхэ сиргэ түспүт сэрэбийим,
Окко түспүт онгоһуум быһыытынан
Аналлаах атас,
Дьоллоох доҕор буолуохтаах этинг.
Онон эйиэхэ анаан
Мин кэлэн кэпсэтэ турабын, – диэн
Сыйыа соҕус намыыннык,
Ааттаһа былаастаан
5220 Саһара турбута эбитэ үһү.
Ону истэн,
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куо,
Дьэ киһи кэллэ диэн,
Эргиллэ биэрэн,
Кини диэки хайыһан баран
Маннык диэн саһаран сатарыта
Турбута эбитэ үһү:
5230 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Халысхан айаннаах
Хахай Кыыл аттаах
Хара Даадар обургу!
Мин үрдүк ааппар
Үтүө сурахпын ааттаан
Тийэн кэлбит буоллаххына,
Дьэ, мин этэрдээх эристииммин –
Тустар сураххын истэр этим,
Онон бастаан тустан көрүөххэ!
5240 Тустан кыайтарар түгэнгэр –
Хантан кэлбитинг да,

⁷⁹ В рук.: *иэйэхситтэрбит*.

- Төннө туруоѳун!
 Кыайар күнгэр –
 Кэпсэтийн атын буолуоѳа! –
 Инньэ диэтэ даѳаны,
 Аарыма даадар аанын
 Аһа баттаан,
 Киэнгэ нэлэмэн сыһыытын диэки
 Тилэѳэ тэлээрэ турдаѳа.
 5250 Хара Даадар бухатыыр
 Кыыс оѳо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куо кэнниттэн
 Түһүнэн кэбистэѳэ.
 Ол гынан бараннар
 Кинилэр диэтэх дьоннор
 Киэнг нэлэмэн сыһыыга
 Тийэн кэлэннэр
 5260 Тарбахтарын төбөтүнэн
 Таарыйсан бардылар,
 Таас сабарай ытыстарынан
 Сабыта баттаһан
 Тустубутунан киирэн бардахтара.
 Үс тон күөс быстыһа
 Хайалара да кыайбакка
 Өрө мөхсө сылдьан
 Тустан көрдүлэр гынан баран,
 Дьахтар даѳаны
 5270 Иннин биэрбэт киһи буолла,
 Сырбас гынан
 Аһаран биэрэн,
 Куотан куйбас гынан
 Кураанах сири
 Куустара сырыттаѳа.
 Ол гынан баран,
 Дьахтар киһи
 Атахха тэбэн,
 Кэтэххэ охсон,
 5280 Хара Даадар Бухатыыры
 Чуут бүдүрүтэн
 Ат гына сыста.
 Анараа күтүр,
 Сүһүөхтээх буолан,
 Тоѳус саһаан сири
 Умса туруйалаан тийэн
 Охтубакка тура түстэ.
 «Ити буоллаѳына!» – диэн
 Хардан санаата

- 5290   Хабарѳатын ыкта,
Уохтаах санаата
Уолугунан охсулунна,
Хара Даадар бухатыыр
Кыыһыра быһыытыйда даѳаны,
Күүһүн-уоѳун барытын мунһан
Дьахтар киһини
Сабыта экирэтэн
Саба баттаан ылла.
Ол гынан баран
Синньигэс биилиттэн кууһан ылан,
- 5300   Бэйэтин тула үс төгүл
Эрийэ баттаан баран,
Ийэ сиригэр тас иэнинэн
Тиэрэ быраѳан түһэрдэ.
Инньэ гынарын кытта
Хара Даадар бухатыыр
«Уруй-айхал буоллун!
Мин илиим дьоло кыайда!» – диэтэ даѳаны,
Анараа күтүрү
Туруору тардан кэбистэѳэ.
- 5310   Кылбаа Манган аттаах
Кырыытынан Тыкаарай
Кыыс оѳо
Кынталдьыйа Куо,
Кыыһыран кытар гына түстэ,
Алтан аалыытын курдук
Адьярыс гына түстэ,
Тимир аалыытын курдук
Дьэбидис гына түстэ.
Ол гынан баран,
- 5320   Туора ойон тийэн
Тура түһэн баран,
Хара Даадар бухатыырга
Маннык диэн саҥа саҥара
Турбута эбитэ үһү:
    – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
Хара Даадар бухатыыр
Хара түөкүн!
Сирэйбинэн ийэ буорбар
Умса быраѳанҥын
- 5330   Килбиэннээх сирэйбин киртиттин,
Албан ааппын алдыаттын,
Суон сурахпын суурайдын!
Ити буоллаѳына,
Мантан хоту диэки

- 5340 Таас Дьаангы иччитэ –
 Түүлээх Уллунгах диэн
 Адьарай ааттааҕар,
 Көстүбэт күүстээҕэр тийэнгин,
 Куттанан-куойан
 Куоппат буолаххына,
 Онтон тийэн кэпсэтэн көрөөр! – диэтэ даҕаны,
 Унаар буруо буолан
 Субурус гынан,
 Хоту халлаан анныгар
 Субуруйа көтө турдаҕа.
 Дьэ туран
 Хара Даадар бухатыыр
 Хаһытыы хааллаҕа.
 Ол гынан баран,
 5350 Кини даҕаны
 Кэннинэн кэхтибэт
 Киһи буолан биэрдэ,
 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ даҕаны,
 Моонньугар мойбордоох
 Муора мохсоҕол кыыла буолан
 Өндөл манган халлаан үрүт өттүнэн
 Өрө көтөн табыста,
 Хоту халлаан аннын диэки
 Курулуу көтөн куугунатан истэҕэ.
 5360 Ол тийэн,
 Халлаанга харбаһар
 Хадьыр⁸⁰ таас хайаҕа,
 Былыттан быкпыт
 Суорба таас хайаҕа
 Охсуллан тийэн тура түстэ.
 Ону билбит курдук
 Таас Дьаангы иччитэ
 Түүлээх Уллунгах обургу
 Тахсан кэтэһэн турар эбит.
 5370 Кини обургу
 Көстүбэт хаппахчытыгар
 Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куону
 Кистээн кэбиһэн баран,
 Тугу да билбэтэх-көрбөтөх буолан тоһуйдаҕа.
 Хара Даадар бухатыыр
 Эрдэттэн билэр буолан,
 Иннигэр кэлэн

⁸⁰ Лит.: хайыр – гряда камней [БТСЯЯ, Т. 10, с. 99].

- 5380 Тура түһэн баран,
Туох да кэпсэтиитэ суох:
«Аналлааахпын
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куону
Аҕала оҕус!» – диэтэҕэ.
Инньэ диирин кытта
Анараа күтүр
Алтан аалыытын курдук
- 5390 Адьарыс гына түстэ,
Тимир аалыытын курдук
Дьэбидис гына түстэ,
Хаспахтаах хараҕын хатаата,
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сирэйин сылланнатта,
Тоҕус илии тордохтоох
Ньюурун ньолонготто,
Хара Даадар бухатыыры
Уун-утары кэлэн
- 5400 Маннык диэн
Сирэйгэ силлээн, харахха хаахтаан
Саңара турбута эбитэ үһү:
– Хара түөкүн!
Хара Даадар обургу!
Хара балыыргынан
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куону кэлэнгин
Миигиттэн кэлэн
- 5410 Иэстээбит буола-буолаҕын!
Билигин иттэннэри ууран
Искин тыырыаҕым!
Умсары уран
Көхсүгүн дьөлүөҕүм!
Бэйэм кыайбат буоллахпына,
Убайбыныын Тимир Дыабардаан бухатыырдыын
Көмөлөөммүт күүскүн өһүлүөхпүт,
Үрүң тыыннын өһөрүөхпүт,
Сырдык тыыннын быһыахпыт! – диэтэҕэ.
- 5420 Инньэ диэн баран,
Убайын – Таас Дьаангы иччитин
Тимир Дыабардааны ынгыран ыллаҕа.
Анараа күтүр кэлбитигэр:
«Хара Даадар бухатыыр
Айыы аймахтарын атаҕастаан,

- Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куону
 Күүс өттүнэн күһэйэн,
 5430 Үнтү таһыйан-кырбаан туран,
 Кэргэн кэпсэтээри гынар.
 Онон, убайым,
 Айыы дьонун араначчылыах,
 Күн дьонун көмүскүөх буолбутун,
 Кытаат, көмүскэ!» – диэтэҕэ.
 Хара Даадар
 Иннинэн-кэннинэн кэхтибэт
 Киһи буоллан биэрдэ.
 5440 «Кинилэр ибири-сабыры
 Иккиэ да буоллаллар,
 Киирсэр инибин» – дии санаан,
 Кыыс оҕо кыламаннаах-хааһа
 Кынталдьыйан көстөр,
 Уол оҕо уостаах-тииһэ
 Орболдьуйан көстөр
 Кылбачыгас бэйэлээх
 Сытыы кылыс батаһын
 Сулбу тардан ылла.
 Анараа күтүрдэр,
 5450 Отут буут суорба таастаах
 Соҕооччуларын
 Ойутан таһаардылар да,
 Хара Даадар бухатыыры
 Икки өттүттэн
 Охсон кууһуннаран бардылар.
 Ол курдук
 Хара Даадар бухатыыр
 Соҕотох да буоллар
 Икки киһиэхэ бэриммэт
 5460 Күтүр буолан биэрдэ.
 Отут түүннээх күнү мэлдьи
 Өрөөбөккө-утуйбакка
 Охсуспуттарын түмүгэр,
 Кэлин эт киһи элэйэн барда,
 С्या киһи сылайан барда.
 Икки өттүттэн көмөлөөннөр,
 Хара Даадар бухатыыр
 Алын күүһэ алларыйда,
 5470 Үөһэ күүһэ өһүллэн,
 Сүүрэн kuota көтө сылдьан,
 Маннык диэн саҥа саҥара,

- Оннук диэн тыл этэ
Сылдьыбыта эбитэ үһү:
– Дьэ бу! Көр бу!
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр убаккайыам!
Ойор-тэйэр тыыным
Эмньик кулут буолан
Икки кулгааххар
5480 Этэ дьизэрэйдин!
Таас Дьаангы иччилэрэ
Таас Уллунҕах, Тимир Дыабардаан
Бухатыырдар көмөлөөн,
Үрүт күүспүн өһүлэн эрэллэр.
Онон ыраах да буолларгын
Чугас буолан көрүүй,
Суох да буолларгын
Баар буола тардыый!
5490 Үрүг тыыммын
Өллөйдөөн көр эрэ! – диэн
Көрдөһө сырыттаҕа.
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Икки кулгааҕар
Ымыы чыычаах ырыата буолан,
Ыраахтан дьизэрэйдэн
Иһилиннэ даҕаны,
Миинэр мингэтин,
5500 Соргулаах соноҕоһун,
Аналлаах атын –
Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах
Сыйылла Хара Сүүрүк атын
Үрдүк мындаатыгар,
Үөһэ таһаатыгар
«Хап» гына хатана түстэ даҕаны,
Соҕуруу халлаан аннын диэки
Оҕустаран-ууннаран,
Сиэллэрэн-дьигиһитэн,
5510 Айаннаан аарыгыра турдаҕа.
Ат-сылгы барахсан
Алыс салайан кэбистэ,
Кырдьык да
Кимиэллээхтик киирдэ,
Ытыллыбыт ох
Соноҕоһун⁸¹ курдук

⁸¹ Лит.: оноҕос – стрела.

- Субуруйа көтөн,
 Кини обургу,
 Өр-өтөр гыммакка
 5520 Үс түүннээх күн устата
 Өрө сүүрэн тийиэн,
 «Тинг» гына
 Тирэнэ түһүүтүгэр
 Таас Дьяангы иннигэр
 Кэлэн тура түстэбэ.
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр
 Атыттан ыстанан түспүтүн
 Тимир Дыабардаан көрө биэрдэбэ.
 Ол гынан баран,
 5530 Охсуһа сылдыар быраатын,
 Түөскэ анһан
 Тохтотон кэбиһэн баран,
 Маннык диэн саҕалаах,
 Оннук диэн тыллаах
 Буола турбута эбитэ үһү:
 – Ар-дьаалы! Аарт-татай!
 Эминэ тугуй, оҕолоор!
 Таас Уллунгах нохойдоон!
 Тоҕо сымыйанан туойанһын,
 5540 Айыы аймахтарын утары
 Охсуһуннара тураһын?
 Ити буоллаһына,
 Бэйэһин иэнһин эттээммин
 Уодьуганһын тардыаһым,
 Уоххун-кылаанһын
 Кыларытан көрүөм, нохойдоон!
 Бэрт түргэнник
 Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 5550 Кынталдьыйа Куону
 Аналлааһар Хара Даадар бухатыырга
 Бизэрэн ыыта охсууй эрэ,
 Нохойдоон! – диэн,
 Быраатын дьяһыйа⁸² турбута эбитэ үһү.
 Инньэ гынарын кытары,
 Очумаас⁸³ таас
 Оройун анныттан,
 Суорба таас иһиттэн
 Унаар буруо суос-соҕотохто

⁸² *Дьяһыйа* – говорить осуждая или пресекая [ТСЯЯ, Т. 3, с. 282].

⁸³ *Очумаас* – с островерхими вершинами [БТСЯЯ, Т. 7, с. 375].

- 5560   Субуруйан тағыста дағаны,
Хоту халлаан аннын диэки
Куугунуу көтөн иһэн,
Кыыс-дъахтар сангата
Кыыгынаан иһилиннэбэ:
    – Дьээ-буо! Көр бу!
Хара Даадар бухатыыр
Куттанан-куойан
Куотарын буолуоҕа!
Мин диэтэх дъахтары
- 5570   Эккирэтэн сиппэккин быһыылаах!
Хоту дойду хоһууна,
Тонгус киэнин туруута
Туоралдьыйа бухатыыртан
Ситиэн буолларгын
Эккирэтэн көр! – диэбит сангата
Ыраахтан сүтэн хаалла.
    Ону кытта элбэҕи-үгүһү
Быһаарсар кыах суох буолла.
Халысхан сырыылаах
- 5580   Хахай Кыыла аттаах
Хара Даадар бухатыыр обургу
Үнкүрүс-күөлэһис гынан
Моонньугар мойбордоох
Муора мохсоҕол кыыла
Буола түстэ дағаны,
Кыыс оҕо
Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куо кэнниттэн
Түһүнэн кэбистэбэ.
- 5590   Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Онтон хаалыах киһи буолуо дуо,
Үнкүрүс-күөлэһис гынан
Халлаан бар-дъабыл кыыла
Буола оҕуста дағаны,
Аҕыс былас сарадах манган кынатын
Таһнары сапсынан,
Хара Даадар бухатыыр кэнниттэн
Аннынан⁸⁴ кэбистэбэ.
- 5600   Ол курдук
Икки дуолан бухатыырдар
Кынаттарын тыаһа кырылаан,
Хотоҕойдорун тыаһа курулаан

⁸⁴ В рук.: аннынан.

- Өр-өтөр гымматылар –
 Хоту дойду хонуун бухатыыра,
 Тонгус киэнин туруу бухатыыра
 Туоралдьыйа бухатыыр
 Төрөөн-үөскээн олорор түөлбэтигэр,
 5610 Иэримэ дьиэтигэр тийээннэр,
 Улуу ураһатын иннигэр
 Тура түстүлэр.
 Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куо,
 Ураһа иһигэр көтөн түһэн,
 Туоралдьыйа бухатыыр
 Ураһа түгэҕин диэки
 Улуу дьаамын аһан биэрбитигэр,
 Куйбас гынан
 Киирэн саһан хаалла.
 5620 Көрдөрөн туран мэлдьэختээх,
 Туттаран туран мөккүөрдээх,
 Тонгус киэнин туруута,
 Хоту дойду дуолан бухатыыра
 Туоралдьыйа бухатыыр,
 Улуу тунах ураһатыттан
 Ойон тахсан,
 Тугу да билбэтэх-көрбөтөх буолан
 Эргим-ургум көрө турдагына,
 Икки орто дойду
 5630 Дуолан бухатыырдар
 Курулуу көтөн кэлэннэр,
 Кини иннигэр
 Түһүнэн кэбистилэр.
 Ол гынан баран,
 Хара Даадар бухатыыр
 Туоралдьыйа бухатыырга туһаайан
 Этэн-тыынан эбилдытэн кэбистэ:
 – Тонгус киэнин туруута
 Туоралдьыйа Боотур обургу,
 Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куо
 5640 Манна кэлбитин биэрэ охсон ыыт!
 Аналлааҕа кэлэн турабын,
 Хара Даадар диэммин! – диэтэҕэ.
 Инньэ диирин кытта
 Тонгус киэнин туруу бухатыыра,
 Туоралдьыйа Боотур
 Маннык диэн тыл этэ
 Турбута эбитэ үһү:
 – Эчикийэ бэрдин дии,
 Эттэҕин эриэkkэһин!

- 5650 Ол кыыс оҕо
Кынталдьыйа Куону
Харахтаан да көрбөтөбүм,
Сурахтаан да истибэтэбим.
Онон, Хара Даадар обургу,
Хара балыыргынан балыйыма!
Хоту дойду
Булдун бултаан, табатын иитэн
Айахпын ииттэн олорор
Бухатыыр киһини моһуоктаама, нохойдоон!
- 5660 Бэрт түргэнник
Кэлбит сириг диэки
Төһөнө туруон этэ! – диэн,
Эриэккэс баҕайытык
Аккаастыы турбута эбитэ үһү.
Ону истэн
Хара Даадар бухатыыр:
– Ити буоллаҕына,
Сөбүлэһэн үрүг сүннүгүнэн
Кыыс оҕо
- 5670 Кырыытынан Тыкаарай
Кынталдьыйа Куону
Бизэрэн ыппат буоллаххына,
Күүс өттүбүнэн
Күүһүлээн да туран
Ильдэ барыабым! – диэт,
Сытыы кылыс батаһын
Сулбу тардан ыллаҕа.
Анараа күтүр даҕаны
Туоралдьыйа Боотур
- 5680 Үс үөстээх
Үөрбэ таас үгүүтүн
Сулбу тардан ылан,
Өтөрү түһүспүтүнэн бардылар.
Охсуһуу улаhana олохтонно,
Айдаан ааттааҕа атахтанна,
Иирсээн иэдээнэ энгэрдэннэ.
Ол курдук киирсэннэр
Кинилэр диэтэх дьон
Туундара ньуурун
- 5690 Тоҕута үктээн бардылар,
Хара сири хайыта тэпсэннэр
Хара былыты халыттылар,
Үрүг кумаҕы үлтүрүтэ үктээннэр
Үрүг күдэни көтүттүлэр.
Хаһыылара халлаанга иһилиннэ,

- 5700 Үөгүлэрэ үөһэ дойдуга билиннэ.
 Ити бириэмэҕэ
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьураҕастай бухатыыр:
 «Кыыс оҕо
 Кырыытынан Тыкаарай
 Кынталдьыйа Куону
 Ханна кистээбитэ буолуой?!» – диэн
 Ол дойду суорба таастарын,
 Дьапталҕа таастарын быыстарынан
 Кэрийэ көрөн сүүрэ сырытта даҕаны,
 Харахтаах кыайан харахтаабатах,
 Хаптаҕай кулгаахтаах кыайан истибэт[эх]
 Хаппахчытын иһигэр
 5710 Хатаабыт быһыылаах –
 Ханан даҕаны
 Харахтаан көрбөтө.
 Ити кэмгэ
 Кыырай халлаан
 Кыталык кыыһа
 Кырылыы көтөн кэлэн
 Кырыы өттүлэригэр
 Кынтас гынан олоро түһэн баран,
 Киһилии кэпсэтэн,
 5720 Сахалыы саңаран киирэн
 Барбыта эбитэ үһү.
 Охсуһа турар бухатыырдар
 Киһи эрэ буоллаллар,
 Кыырай маңан халлаан
 Кыраһыабай кыыла
 Кыталык Кыыл
 Кырылыы көтөн
 Кэлбитин көрөннөр:
 «Туох диэн туойарый,
 5730 Ким диэн кэпсириий?» – диэн,
 Кэтэһэн турбуттар.
 Кыталык Кыыл:
 – Дьээ-буо! Көр бу!
 Тонус туруу бухатыыра
 Туоралдьыйа Боотур!
 Аламаҕай маңан халлаан алгысчыта,
 Добун маңан халлаан домньута
 Нуоҕалдьыйа удаҕан
 Кэлэн олоробун.
 5740 Үүннээх-тэһииннээх
 Үтүө тылбын ылынангын,

- Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куону
Аналлааҕар Хара Даадар бухатыырга
Бизэрэн ыыта⁸⁵ оҕус!
Бизэрдэт түгэнгэр
Сэттээх-сэлээннээх,
Моһуоктаах-моһуоннаах буолуоҕа!
Онон көнө суобаскынан,
Киһилии кэмэлдьигинэн,
5750 Көнгүл өттүгүнэн
Бизэрэ тардыый эрэ! – диэн
Этэн эбэлдьитэн кэбистэбэ.
Киһи эрэ буоллар,
Тонгус киэнин туруу бухатыыра
Туоралдьыйа Боотур,
Киһилии кэмэлдьитэ киирэн,
Санаата көнөн
«Кырдык даҕаны
5760 Сөпкө эттэ быһыылаах», –
Диэн толкуйдаан,
Хара Даадар бухатыырга:
«Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куо
Ураһам түгэҕин диэки
Хаспахха хатанан сытар», – диэтэбэ.
Инньэ диирин кытта,
Хаспах тыаһа
Халыр гынна даҕаны,
Унаар буруо субурус гынан,
Соҕуруу халлаан
5770 Аннын диэки суос-соҕотохто
Көтөн субуруйа турдаҕа.
Ол гынарын кытта
Аламаҕай халлаан
Ааттаах алгысчыта,
Добун манган халлаан
Дьоһун домньута
Нуоҕалдьыйа удаҕан
Халлаан ап-чарай быатынан
Эһэн кэбиспитэ
5780 Көтөн эрэр кыталык кыыл
Хангас атаҕын
Хатыйа түһэн кэбистэбэ.
Ол кэнниттэн
Улуу удаҕан
Хара Даадар бухатыырга,

⁸⁵ В рук.: ыытан.

- Айыы Дьурабаастай бухатыырга туһаайан,
 Маннык диэн саҥа саҥара
 Турбута эбитэ үһү:
 – Дьэ-дуо! Дьэ-дуо!
- 5790 Хара Даадар бухатыыр обургу!
 Дьахтар диэнин талыыта,
 Кыыс дьахтар кылааннааҕа
 Кынталдьыйа Куону
 Ситэн тийэннит,
 Ийэ сиригэр түһэрэннит,
 Тоҕус тууспан
 Кутаа уотун отгоннут,
 Үөһэ төлөнүгэр
 Сырайа сылдыангыт,
 5800 Эриэн ситии талаҕынан
 Үстэ уңгара-уңгара таһыйааххыт.
 Ол кэнниттэн
 Уңган охтубутун кэннэ
 Өрүһү туораан,
 Үтүө өлбөт мэнэ уутун
 Хаппахчыбар хатаан
 Аҕалбыппын биэрэбин,
 Онон ыһангыт
 Эт бэйэтинэн,
 5810 Элик дьүһүнүнэн онгоруоххут.
 Ол кэнниттэн
 Кыыс оҕо бэйэтинэн
 Хара Даадар бухатыыры
 Эккирэтэ сылдыаҕа.
 Дом! – диэтэҕэ.
 Инньэ диэн баран,
 Хаҥас хаппахчытын иһиттэн,
 Өлбөт мэнэ уутун
 Харбаан ылан
 5820 Быраҕан биэрбитин
 Хара Даадар бухатыыр
 Хонноҕун анныгар
 Уктан кэбистэҕэ.
 Кинилэр обургулар
 Биирдэрэ – муора мохсоҕол кыыла
 Буола оҕуста,
 Иккиһэ – халлаан бар-дьаҕыл кыыла
 Буола түстэ да,
 Соҕуруу халлаан аннынан
 5830 Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куо
 Көппүт сириҥ диэки

- Көтөн күүгүнэтэн истэхтэрэ.
Ол курдук,
Үс көстөөх сири өрө көтөттөр,
Кинилэр обургулар
Өр-өтөр гыныхтар дуо,
Иннилэригэр кыталык кыыл
Кынтайа көтөн
5840 Кылбааран иһэрин экирэтэннэр,
Тоҕус көстөөх сиргэ
Умса туруйалатан
Ситэ баттаан ылан баран,
Икки өттүттэн кынатыйтан
Сабарай ытыстарынан
Саба баттаан ыланнар
Ийэ сирдэригэр
Сууларан түһэрдэхтэрэ.
Ол түһэрэн баран,
5850 Тоҕус тууспан кутаа уоту
Тигинэччи отгон кэбистилэр,
Имигэс эриэн талабы быһан ыланнар
Кылбаа Манган аттаах
Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куону
Тоҕус тууспан кутаа уот
Үөһэ төлөнүгэр сырайа сылдьан
Үс төгүл унгара-унгара таһыйдылар.
Ол гынан бараннар,
Күөх сирэм окко аҕалан,
5860 Тараччы унан хаалбыт
Этэ-сиинэ быһыта ыстанан,
Ааһар⁸⁶ былыт албаһа,
Куотар былыт кубулҕата
Үөн-көйүүр буолан
Чыллырҕаччы тохтубутугар,
Эт бэйэтин, элик этин
Тизэрэ ууран бараннар,
Өлбөт мэнэ уутунан
Үс төгүл ыһыахтаан кэбистилэр.
Ол ыһыахтыылларын кытта
5870 Кырдьык даҕаны,
Кыыс оҕо кылааннааҕа,
Дьахтар киэнэ талыыта
Талбаарбытынан⁸⁷
Утуяа сытан

⁸⁶ В рук.: Аар.

⁸⁷ В рук.: талбаарбытанан.

- Уһукта биэрбит курдук,
Ойон турдаҕа.
Хара Даадар бухатыыр
Өйдөөн көрдөбүнэ –
- 5880 Кыталык курдук кынталдьыйбыт,
Куба курдук куоҕалдьыйбыт,
Туруйа курдук дьоролдьуйбут,
Эт бүтэй тамана сандаарбыт,
Таман бүтэй бүлтэхэ көстүбүт,
Бүлтэс бүтэй силиитэ дьалкыйбыт.
Кырдык даҕаны,
Тахсан эрэр күн сардангата
Сардангалаах сирэйдээх,
Киирэн эрэр күн килбиэнэ
- 5890 Килбиэннээх издэстээх,
Икки хара киис кутуругун
Харсыһыннара уурбут курдук
Хамсыыр хара хаастаах,
Уус киһи ууран-тутан
Оҕорбутун курдук
Уураһаахха айылаах
Обуйукаан уостаах,
Буур тайах силиитин⁸⁸
- 5900 Туоруору тардан кэбиспит курдук
Сыйыллаҕас муруннаах,
Уулуу турар улаан биэ курдук
Унаарыччы көрбүт
Кыыс оҕо бэрдэ
Кынталдьыйа устан кэлэн,
Хара Даадар бухатыырга
Санныгар өйөнөн кэбистэҕэ.
Халысхан сырыылаах
Хахай Кыыла аттаах
Хара Даадар бухатыыр обургу
- 5910 Кыыс оҕону көрөн,
Нохтолоох сүрэҕэ
Толугуруу мөҕүстэ,
Хайҕахтаах хара быара
Халыгырыы хамсаата.
Манньык дьахтары
Хаһан даҕаны
Харахтаабатах буолан,
Киһи эрэ буоллар
Сүһүөҕэ сүүдүйдэ,

⁸⁸ *Силии* – костный мозг [БТСЯЯ, Т. 8, с. 382].

- 5920 Сүрэбэ көптө.
Ол гынан аналлаах атаһын,
Дьоллоох доҕорун
Кылбаа Манган аттаах
Кыыс оҕо Кынталдьыйа Куону
Кыбынан ылан түү мээчик гынан
Ытыһын түгэбэр
Эрийэн кэбиһэн баран,
Хоннобун анныгар
Уктан кэбистэ даҕаны,
5930 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ
Муора мохсобол кыыла буолан,
Соҕуруу халлаан аннын диэки
Көтөн күүгүнээтэ.
Ол бириэмэбэ
Аһыныгас санаалаах
Айыы Дьураҕастай бухатыыр
Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ даҕаны,
Аҕыс былас
Сарадах манган кынаттаах,
Үс хос үллүктүү үүммүт
5940 Үрүң түүлээх,
Дьаангы хотуурун танҕнары туппут курдук
Дэгийэ-дагыа тынгырахтаах,
Саабылаан батаһын курдук
Уһун хара тумустаах,
Чаан олгуй саҕа төбөлөөх,
Эрилиэс тиэрбэс курдук
Эриличчи көрбүт
Халлаан бар-дьабыл кыыла
Буола түстэ даҕаны,
5950 Төрөөбүт дойдум,
Аналлаах алааһым,
Туһааннаах тусаһам
Манан буолуо диэн
Уһун хара тумсун туһаайа тутан,
Соҕуруу халлаан аннын диэки
Супту түһэн көтө турдаҕа.
Кинилэр диэтэх дьоннор
Кимиэллээхтик айаннаан,
Өр-өтөр гыныхтара баара дуо,
5960 Хара Даадар бухатыыр
Баараҕай байҕал
Аарыма арыытын туһаайан
Астаран-айанныы турдаҕа.
Онтон Айыы Дьураҕастай бухатыыр

- Көтөн күүгүнээн тийэн,
 Туһааннаах тусаһатыгар,
 Дьэитин тэлгэһэтигэр
 Тон тоһоһону
 Туруору бырахпыт курдук
 5970 Тура түстэбэ.
     Ол кэнниттэн
 Иэримэ дьэитин,
 Аналлаах алаһатын
 Аанын аһа баттаан
 Иһирдэ көтөн түстэбэ.
 Ол киирэн көрдөбүнэ –
 Охсуһууга мииниллэр
 Орулуос Дохсун аттаах
 Күүстээх-уохтаах
 5980 Күн Дархан бухатыыр
 Унга оронго оллоонноон олорон,
 Маннык диэн саңара олорорун иһиттэ:
     – Дьээ-буо! Көр бу!
 Айыы Саарын Тойон аҕаккабыт!
 Сабыйа Баай Хотун ийэккэбит!
 Эһиги баар-суох кыыскыт
 Үрдүк аатын ааттаан,
 Үтүө сураһын истэн,
 Ийэхситтэrim этэллэринэн,
 5990 Сиргэ түспүт сэрэбиэйбинэн,
 Окко түспүт оһоһуубунан,
 Хойго сытар
 Хотун ойох буоллун диэммин
 Абыс хартыгастаах
 Айан суолун арыһаммын,
 Улуу сорук оһостоммун
 Тийэн кэллим.
 Онон сөбүлэхэр буоллаххытына,
 Айталыына Куону
 6000 Сүгүннэрэн барыам этэ.
 Ону туох дииргитин
 Истээри кэлэн олоробун, – диэтэбэ.
     Инньэ диирин кытта,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы Дьурабаастай бухатыыр,
 Урут кэпсэтэн,
 Тылын ылан кээспит
 Киһи быһыытынан,
 Маннык диэн саңалаах,
 6010 Оннук диэн тыллаах

- Буола турбута үһү:
– Охсуһууга сылдьар
Орулуос Дохсун аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр!
Хара Дьабыл аттаах
Халысхан сырыылаах
Хаардьыт Бэргэн диэн
Кулут-чабар уолбутун ыытаммыт,
6020 Эн ийэлээх-аҕабын
Күөнэ Мөбөл, Түөлбэ Төгүрүк
Оҕонньордоох эмээксини,
Кыыс энньэтин кытта
Үүрдэрэн аҕалыахпыт.
Онон, күндү күтүөт
Буолбут курдук сананан олор.
Ити кэмнэ
Уһун Улаан⁸⁹ аттаах
Уолака Боотур обургуну
6030 Илин энгэр халлаан
Эгийэтин анныгар ыытаммыт,
Эһэкээн оҕонньору
Эбирикээн эмээксини,
Кыыс энньэтин кытта
Үүрдэрэн аҕалыахпыт уонна
Орто дойду үс дуолан бухатыырын
Улуу тунах уруутун тэрийиэхпит.
Онон эппит тылым иччитэ
Дьийэрэйдэҕэ буолуохтун!
6040 Инньэ диирин кытта
Хара Дьабыл аттаах
Халысхан сырыылаах
Хаардьыт Бэргэн обургу
Арҕаа халлаан аннын диэки
Суос-соҕотохто
Субуруйа көтө турдаҕа.
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур обургу
Илин халлаан энгийэтин диэки
6050 Бара турдаҕа.
Өр-өтөр гыныхтара баара дуо,
Олонхо буолан баран
Омуннаах буолааччы,
Сотору соҕуһунан

⁸⁹ Улаан – чалый со светлыми гривой и хвостом [БТСЯЯ, Т. 12, с. 112].

- Арбаа халлаан диэкилтэн
 Түөнэ Моҕол оҕонньор,
 Түөлбэ Төгүрүк эмээхсин,
 Бар дьоннорун,
 6060 Тоҕус уон туруйа уолаттарын,
 Аҕыс [уон] кындыа⁹⁰ кыталык
 Кыргызтарын кытары,
 Быраата – араллаанга миинэр
 Ала Дьоруо аттаах
 Араат Мохсоҕоллойу кытары,
 Туора тумуһахха
 Тура тэбинэн төрүөбүт
 Тураҕас Буурай аттаах
 Уһун охсуһуулаах,
 Хабыр хапсыһыылаах
 6070 Хаардааччы Бэргэни,
 Үчүгэй Үөкэйдээни –
 Барытын хомуйа охсоннор
 Тийээн аҕалбыттар.
 Илин халлаан
 Эгийэтин диэкилтэн
 Эһэкээн оҕонньор,
 Эбирикээн эмээхсин,
 Алта уон саһаан сиртэн
 Сандааран көстөр
 6080 Сардаана Куо
 Халыымын кытары,
 Убайа, Эр бэрдэ
 Эрбэнтэй Бэргэни –
 Барытын ыңыран ыланнар,
 Үс түүннээх күн устата
 Улуу тунах ыһыағы ыстылар,
 Улуу урууну тэрийдилэр.
 Ити курдук
 Аһыныгас санаалаах,
 6090 Санныттан тэһииннээх
 Айыы аймахтара,
 Көхсүттэн тэһииннээх
 Күн дьонноро,
 Үс түүннээх күнү быһа
 Хаһан да онгорботох
 Ыһыахтарын ыһаннар,
 Урууларын олохтооннор,
 Көрү көбүлүттэн туттулар,

⁹⁰ В рук.: аҕыс кындыа кыталык.

- 6100 Оонньууну оройуттан туттулар.
Ол курдук сыспай сиэллээхтэн
Байтаһын биэлэрин,
Халын хаһалаахтан
Халын сааллаахтарын
Хаамтара сылдьан,
Хабарбаларын быстылар,
Ураа муостаахтан
Кур оҕустарын,
Байтаһын ынахтарын
Сүүрдэ сылдьан,
6110 Сүүскэ бирэннэр
Сымнаҕас эти тэлэкэлээтилэр,
Сытыы сыаны бысталаатылар.
Ол курдук астааннар-үөллээннэр,
Аҕыс уон кындыа кыталык
Кыргыттар арыаллаан⁹¹ тахсаннар,
Кэнгэмэ хара тыаларыттан
Сугун киэнин умсулбаннааҕын,
Дьэдьэн киэнин амтаннааҕын,
Отон киэнин уулааҕын хомуйаннар,
6120 Ураанхай киэнин
Умсулбаннаах утаҕын туруордулар.
Субай субайдааннар
Чабычах аайы
Чалбаран аһы астаатылар,
Томтоҕор чороон аайы
Толору куттулар,
Кытыт биэни кырыытынан
Хомуйан ыланнар
Кырылыы кыынньар
6130 Кытаанах кымыһы кыынньардылар.
Уон туруйа уолаттар обургулар
Эт эттээн ньиллиргэтэн,
Сыа бысталааннар
Араас аһы астааннар,
Сүүрэн-көтөн сүллүгэстэнэн,
Хас уон сүүс киһи
Аһыыр аһын астаан
Бүтэрэн кэбистэхтэрэ.
Ол курдук улахан урууну,
6140 Улуу ыһыаҕы хаһан даҕаны
Харахтаан көрбөтөх эбиттэр,
Үс дойдуттан үс саханы,

⁹¹ В рук.: арааллаан.

- Түөрт дойдуттан түөрт саханы
 Үмүрү тарданнар,
 Улуу ыһыахтарын
 Ыспытынан бардылар.
 Бу дойдуга
 Кытыгырас манна сырыста,
 Кылыыһыт манна кылыйда,
 6150 Бөҕө бүлгүннээхтэр⁹²
 Тустан хачыгырастылар,
 Хабыр хапсыһыылаахтар
 Хары баттастылар.
 Орто туруу-бараан дойду
 Аңаат-мунгаат алааһыгар,
 Үс улуу томторугар,
 Орто дойду үс улуу ойууннара
 Үрдүк айыыларга
 6160 Бэлэх-туһах туттулар,
 Айыы аһын амтаннаабын
 Таһааран аһаттылар,
 Ураанхай утабын умсулбаннаабынан
 Уос туттулар,
 Уруйдаан-айхаллаан
 Үрдүк Айыыларга
 Бэлэх-туһах ууннулар.
 Ону истэннэр,
 Үрдүк Айыылар –
 6170 Дьылба Хаан,
 Одун Хаан,
 Күрүө Дьөһөгөй
 Аламаҕай халлаан
 Алын хартыгаһын
 Арыя баттааннар
 Айыы аймахтарын
 Араначчылыы ыллаатылар,
 Алыптаах тылларынан
 Албаан биэрдилэр,
 Кэскиллээх тылларынан
 6180 Кэлэр кэскиллэрин
 Кэнэтэ туойдулар.
 Үс түүннээх күн устата
 Көрүлээн-оонньоон
 Дуоһуйа быһыытыйан,
 Үс саха үөрэн-көтөн
 Тарбаһар түгэннэригэр,
 Аһыныгас санаалаах

⁹² Бүлгүн – плечевое соединение [ТСЯЯ, Т. 2, с. 626].

- 6190 Айыы Дьураҕастай бухатыыр,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
Хоммут уоһун хоннорон,
Көрүүх-билиэ дьонноругар,
Аймах-билэ дьонноругар
Аат ааттаан, маннык диэн
Саҥа саҥаран
Сатарыта турбута эбитэ үһү:
– Дьээ-бу!
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймахтара!
Көхсүттэн тэһииннээх
- 6200 Күн дьонноро!
Уруйдаах-тускулаах
Улуу олохпут
Олохтонноҕо буолуоҕа!
Кэлэр кэрэ кэскилбит
Кэнээтэҕэ буолуоҕа!
Олохпут тускулун соргута
Туругурдаҕа буолуоҕа!
Айыы аймахтарын арангаччылаан,
Күн дьоннорун көмүскээн,
6210 Орто туруу бараан дойдубут
Үс дуолан бухатыырдар
Үйэлээх олоҕу түстээммит,
Үөһэттэн үргүйэр тыалы
Үтүлүкпүтүнэн бүөлээммит,
Аллараттан анаарар
Аргыардаах тыалы
Атахпытынан саба баттааммыт,
Ойоҕостон үрэр
Оһоллоох тыалы
- 6220 Көхсүбүтүнэн бүөлээммит,
Үрүң Айыы оҕолорун
Көрүүх-билиэ
Күргүөм дьоннорбутун,
Сарсынҥы күннэрэ
Сардангалаах буоллун диэммит,
Көмүскүү-харыһыйа,
Суон дурда, халың хахха
Буола туруохпут!
Уруй-айхал буоллун!!! – диэн
- 6230 Орто туруу бараан дойду
Олоҕун тускулун тупсарын
Түмүктээн эттэҕэ.
Ол бириэмэҕэ
Кырасыабай бэйэлээх
Кынтаҕар быһыылаах

- Кыталык кыыл
 Кырылыы көтөн кэлэн,
 Түһүлгэ ортотугар
 Тура түһүнэн кэбиһэн баран,
 6240 Аламаҕай халлаан
 Ааттаах алгысчыта,
 Добун манган халлаан
 Дьонун домньута,
 Нуоҕалдьыйа удаҕан бэйэтинэн
 Нусхайан тийэн кэллэҕэ.
 Ити гынан баран,
 Айыы аймахтарын
 Алгыы былаастаан,
 Күн дьонноругар
 6250 Туойа турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Санныттан тэһииннээх
 Аһыныгас санаалаах,
 Көхсүттэн тэһииннээх
 Көмүскэс санаалаах,
 Күндүл күнтэн түһэн,
 Үөскээн-тэһиин олорор
 Айыы аймахтара,
 Күн дьонноро!
 6260 Үрдүк Айыыларбыт
 Үтүө үүннээх
 Тылларын толороммун,
 Саха омук саргыта
 Салалыннын диэммин,
 Алыптаах тылбынан
 Алгыс эттэҕим буолуохтун!
 Олоххут уйгута
 Уолбат ойбон курдук,
 Баайдык-талымнык
 6270 Барҕа буолуохтун!
 Соргулаах олоххут
 Тускулланан-туругуран
 Тупсан туруохтун!
 Төрүүр оҕолоргут төлкөлөннүн!
 Иитэр сүөһүгүт иччилэннин!
 Иэйэхсит эдьийдэргит
 Эгэрдэһэ сырыттынар!
 Айыыһыт саҕастаргыт
 Аргыстаһа сырыттыннар!
 6280 Айхал-мичил,
 Уруй-тускул буолуохтун! – диэн түмүктээтэҕэ.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО

«АЙЫЫ ДЖУРАГАСТАЙ»

1 *Туламан...* – вариант лит.: *толомон* – полное, лучшее, выдающееся, превосходящее других место [Пек., Т. 3, стлб. 2715].

2 *Оџолору...* – лит.: *оџону*.

3 *Тыаһа-ыма...* – лит.: *тыаһа-ууһа*, от *тыас-уус* – сильный, громкий шум, шум-гам [БТСЯЯ, Т. 6, с. 334].

4 *Мохсуо...* – городки (спортивная игра) [БТСЯЯ, Т. 6, с. 304].

5 *Аалыылардаах...* – вариант лит. *алыылардаах*, от *алыы* – узкая длинная речная долина, поросшая кочкарником, кустарником, молодыми березками [ТСЯЯ, Т. 1, с. 441].

6 *Дьохсооттоһо...* – в рук.: *дьохсооттоһон*.

7 *Ыккый...* – лит.: *ыркый*.

8 *Күндүөпэлиин...* – вариант лит. *күндүөбэй* – ряпушка, кондевка (вид не-большой речной рыбы) [БТСЯЯ, Т. 4, с. 644].

9 *Арыычча...* – в рук.: *арыччы*.

10 *Тууспан...* – большой, очень сильный (напр., мороз, костёр) [БТСЯЯ, Т. 11, с. 227].

11 *...даадар...* – крепкий, сильный, мощный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 66].

12 *Уон аҕыс салаалаах Аал Луук мас...* – традиционно в олонхо дерево Аал Луук мас имеет восемь ветвей.

13 *Уһунан...* – *үтүлүк уоһа* – отверстие с внутренней стороны рукавицы на запястье, через которое можно вытащить руку, не снимая рукавиц полностью [БТСЯЯ, Т. 12, с. 224].

14 *...таллан...* – отборно крепкий [БТСЯЯ, Т. 10, с. 180].

15 *...сытайан* – усиливаться, нарастать [БТСЯЯ, Т. 9, с. 496].

16 *Хамсыык...* – вариант лит. *хамсык* – поветрие [Пек., Т. 3, стлб. 3290].

17 *Уруу тамайан* – тяготеть к родне, чувствовать родственную связь с кем-либо, проявлять родственные чувства [БТСЯЯ, Т. 10, с. 189].

18 *Хаантаар...* – от слова *хантай* – быть приподнятым вверх, задранным кверху [БТСЯЯ, Т. 13, с. 297].

19 *...диэнҥиний* – лит.: *дизьэххиний*.

20 *...соџооччутун* – от *соџооччу* – маленький пест, пестик (кухонный инструмент) [БТСЯЯ, Т. 8, с. 492].

21 *...ыртачы...* – приподнимающая уголки губ, растягивающая их и слегка обнажающая зубы [БТСЯЯ, Т. 14, с. 488].

22 *Кыыллара...* – вариант лит. *кыыла турбут* – быть в ярости, быть в бешенстве [БТСЯЯ, Т. 5, с. 420].

23 *Кый-бырах...* – уходить далеко, отрываться от родных мест, уходить куда глаза глядят [БТСЯЯ, Т. 5, с. 188].

24 *...үтүрүөтэ* – вариант лит. *үтүрээтэ* – наступил, нагрязнул, навалился [БТСЯЯ, Т. 12, с. 575].

- 25 Чыллырыят... – вариант лит. чыллырыыт – чешуя [БТСЯЯ, Т. 14, с. 259].
- 26 ...дъэһээтинэ... – русская мера земельной площади, равная 0,9 гектара.
- 27 ...имириир тыастаабы – от *имириир тыастаах* – живое существо [ТСЯЯ, Т. 3, с. 672].
- 28 Кураахтаах... – от *кураах* – изгибы на концах [БТСЯЯ, Т. 4, с. 517].
- 29 ...мойбордоох – от *мойбор* – белая шерсть вокруг шеи наподобие ошейника [БТСЯЯ, Т. 6, с. 280].
- 30 ...бэрдинэн – вариант *бэйэтинэн*.
- 31 Эйшигин – лит.: *эйигин*.
- 32 Эбэрдэстээн – в знач.: *эбэрдэлээн*.
- 33 ...холумнаата – потянул подпругу.
- 34 ...ханнын... – в рук.: *ханнык*.
- 35 Бар дьябыл... – большой орел, беркут [ТСЯЯ, Т. 2, с. 191].
- 36 ...аралы... – вариант лит. *арылы*.
- 37 ...дьябалдытынан – вариант лит. *дьябады* – угол рта [ТСЯЯ, Т. 3, с. 275].
- 38 ...үнтү... – лит.: *үлтү*.
- 39 ...сарадах – веерная разветленность чего-либо [БТСЯЯ, Т. 8, с. 266].
- 40 ...нойоон-богдо – *богдо* – небольшой, невзрачный, неказистый [ТСЯЯ, Т. 2, с. 362].
- 41 ...куойан – от *куой* – пугаться, страшиться от чего-либо [БТСЯЯ, Т. 4, с. 487].
- 42 ...үөһээ... – лит.: *үөһэ*.
- 43 Өндөн... – вариант лит. *өндөл*.
- 44 ...үүдэһиннээх – от *үүдэһин* – сухожилия, связки [БТСЯЯ, Т. 12, с. 578].
- 45 Төхтүр... – бугорчатый, неровный [БТСЯЯ, Т. 11, с. 69].
- 46 Күһэһэ... – лит.: *күһэнэ* – общее название ритуальных украшений на спине шаманского плаща – металлических пластинок в виде круга, изображающих солнце, луну и т.п. [БТСЯЯ, Т. 5, с. 110].
- 47 ...хаалдыгым... – лит.: *хоолдугум*.
- 48 Айдаара... – в рук.: *айдара*.
- 49 Көмөр-хара... – блестяще-черный, черный-пречерный [БТСЯЯ, Т. 4, с. 259].
- 50 ...хатын... – лит.: *хотун*.
- 51 ...модьоботун – от *модьобо* – дверной порог [БТСЯЯ, Т. 6, с. 277].
- 52 ...сөрүүкэттилэр – лит.: *сөрүүкэттилэр*.
- 53 Кытыт... – молодая кобылица двух-трех лет [БТСЯЯ, Т. 5, с. 404].
- 54 ...чалларангы – от *чалларыын* – обилие еды, пир, пиршество [БТСЯЯ, Т. 14, с. 98].
- 55 ...хасты... – рук.: *хасты*.
- 56 Чалбараннаах... – от *чалбаран* – обильное угощение, большой пир [БТСЯЯ, Т. 14, с. 95].
- 57 ...ботонон... – от *бото* – отдельная подкладка под седлом из сена, конских волос или другого материала, потник [ТСЯЯ, Т. 2, с. 421].
- 58 ...холумун... – от *холум* – широкий ремень седла, затягиваемый под брюхом лошади, подпруга [БТСЯЯ, Т. 13, с. 550].
- 59 Халарыкты... – лит.: *холоруктуу*.

- 60 ...*кураабын* – от *кураах* – изгибы на концах лука [БТСЯЯ, Т. 4, с. 517].
- 61 *Кураайы...* – засушливый [БТСЯЯ, Т. 4, с. 514].
- 62 ...*чумчуур* – лит.: *чумпуур*.
- 63 *Куйбан-татай* – извивающийся, виляющий, вертлявый [БТСЯЯ, Т. 4, с. 440].
- 64 *Сырбан-татай* – шустрый, быстроногий, очень подвижный [БТСЯЯ, Т. 9, с. 456].
- 65 *Чумпуур* – от русск. шомпол [Пек., Т. 3, стлб. 3685].
- 66 ...*төтөлө суох* – без запинки, быстро [БТСЯЯ, Т. 11, с. 67].
- 67 *Арбаран...* – исходить повсюду вдоль и поперек [ТСЯЯ, Т. 1, с. 548].
- 68 *Тэлэкэлээн...* – от *тэлэкэлээ* – разрезать, разрубать на большие куски [БТСЯЯ, Т. 11, с. 475].
- 69 ...*аттарын...* – в рук.: *атын*.
- 70 ...*саарбалааба* – вариант лит. *саарбата* – лучший из лучших [БТСЯЯ, Т. 8, с. 86].
- 71 ...*дьоролдуйан* – от *дьорой* – быть стройным, статным и высоким [ТСЯЯ, Т. 3, с. 412].
- 72 ...*тумуһаха* – от *тумуһах* – небольшой лесной мыс [БТСЯЯ, Т. 11, с. 111].
- 73 ...*ирбинньиктэнэн...* – от *ирбэнньиктий* – отражая солнечные лучи, играть, пестреть бликами [ТСЯЯ, Т. 3, с. 725].
- 74 ...*харабаһа* – от лит. *хараба* – чека, стержень для соединения или удержания на нем каких-либо деталей для механизма [БТСЯЯ, Т. 13, с. 353].
- 75 ...*сататын* – от *сата* – неослабевающая сила [БТСЯЯ, Т. 8, с. 305].
- 76 ...*этэринэн* – в рук.: *этэллэринэн*.
- 77 ...*ахтарынан* – в рук.: *ахталларынан*.
- 78 ...*быдыһа собус* – вариант от *быдай* – выпячивать, выставлять живот [ТСЯЯ, Т. 2, с. 672].
- 79 *Иэйэхситтэрбит...* – в рук.: *иэйэхсиппит*.
- 80 *Хадьыр...* – вариант лит. *хайыр* – груда камней [БТСЯЯ, Т. 10, с. 99].
- 81 *Сонобоһун...* – лит. *онобос* – стрела.
- 82 ...*дыабыһа...* – говорить осуждая или пресекая [ТСЯЯ, Т. 3, с. 282].
- 83 *Очумаас...* – с островерхими вершинами [БТСЯЯ, Т. 7, с. 375].
- 84 *Аннынан...* – в рук.: *аннынан*.
- 85 ...*ыыта...* – в рук.: *ыытан*.
- 86 *Ааһар...* – в рук.: *аар*.
- 87 *Талбаарбытынан* – в рук.: *талбаарбытанан*.
- 88 ...*силиитин* – от *силии* – костный мозг [БТСЯЯ, Т. 8, с. 382].
- 89 ...*Улаан...* – чалый со светлыми гривой и хвостом [БТСЯЯ, Т. 12, с. 112].
- 90 *Абыс уон кындыа...* – в рук.: *абыс кындыа кыталык*.
- 91 ...*арыаллаан...* – в рук.: *арааллаан*.
- 92 ...*бүлгүннээхтэр* – от *бүлгүн* – плечевое соединение [ТСЯЯ, Т. 2, с. 626].

М.Т. Сатанар

**УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ
ОЛОНХО «АЙЫЫ ДЖУРАГАСТАЙ»¹**

Аан Алахчын Хотун – дух-хозяйка Земли, обитающая в священном дереве *Аал Луук Мас*. 681

Айталыына Куо – девушка айыы, младшая сестра главного героя, дочь старика *Саха Саарын* и старухи *Сабыйа Баай*. 418, 544, 561, 643, 696, 1023, 1109, 1505, 1678, 2830, 2974, 3091, 3120, 4257, 5999.

Айыы Дьураҕастай (Айыы Джурагастай) – главный герой олонхо, защитник племени айыы; перевоплощается в птицу *бар-дьабыл* (беркут). 500, 612, 656, 690, 723, 764, 876, 906, 963, 971, 1013, 1061, 1243, 1316, 1344, 1354, 1394, 1471, 1496, 1517, 1570, 1577, 1631, 1705, 1798, 1881, 1924, 1937, 1979, 2031, 2061, 2244, 2288, 2357, 2380, 2431, 2460, 2483, 2529, 2595, 2743, 2869, 2897, 2933, 2950, 3008, 3022, 3056, 3126, 3165, 3228, 3280, 3293, 3367, 3370, 3407, 3472, 3507, 3638, 3767, 3810, 3836, 3876, 3920, 3965, 4032, 4077, 4098, 4174, 4192, 4219, 4242, 4250, 4278, 4333, 4378, 4411, 4495, 4518, 4529, 4563, 4597, 4622, 4645, 4718, 4723, 4738, 4749, 4782, 4812, 4822, 4825, 4839, 4918, 4964, 4976, 4989, 5000, 5476, 5493, 5526, 5591, 5699, 5786, 5935, 5964, 6005, 6188.

Айыыһыт (Айыысыт) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 106, 1594, 1982, 2969, 4253, 4756, 5199, 6278.

Араат Мохсоҕоллой (Араат Мохсоголлой) – богатырь айыы, младший брат *Кюн Дархана*. 2996, 4091, 4223, 4227, 6064.

Арсан Дуолай – родоначальник племени абаасы Нижнего мира, отец богатыря абаасы *Уот Суорун*. 528, 629.

Борон ураанхайдар (уранхайцы) – люди, заселенные Верхними божествами в Средний мир. 12, 75, 2472, 2650, 2857, 4201, 4543, 6120, 6162.

Дьөһөгөй / Күрүө Дьөһөгөй (Джэсөгөй) – божество-покровитель конного скота. 236, 6171.

Дьылҕа Хаан (Джылга Хаан), **Одун Хаан**, **Дьуон Дьааһын** (Джуон Джааһын), **Айыы Саарын** – Верхние божества, помощники *Юрюнг Аар Тойона*. 47, 1983, 2270, 2329, 2715, 4055, 4930, 5092, 5111, 6169.

Иирэр Сэлээр эмээхсин (старуха Иирэр Сэлээр) – родоначальница племени абаасы Нижнего мира, жена *Арсан Дуолая*, мать богатыря абаасы *Уот Суорун*. *Иирэр* от *иир* – сходить с ума, *сэлээр* – легкомысленный. 528, 629.

Иэйэхсит / Иэйэхсит Хотун / Иэйэхсит эдьийдэр – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту; в основном упоминается во множественном числе. 105, 684, 1595, 1981, 2968, 4060, 4252, 4755, 5198, 5989, 6276.

¹ В указателе имена собственные даются с транслитерацией в скобках, а персонажи без имён – с переводом.

Күн Дархан (Кюн Дархан) – богатырь айыы, суженый красавицы *Айталыына Куо*, старший сын старика *Тюёнэ Могол* и старухи *Тюёлбэ Тёгюрюк*. *Күн* – солнце, солнечный, *дархан* – почтенный. 2967, 2993, 3540, 4089, 4153, 4240, 4280, 4285, 4336, 4342, 5980, 6015.

Күөгэл Хотун эмээхсин (старуха Кюёгэл Хотун) – жена старика *Кюёнчэ Баай*, мать богатыря айыы *Хардааччы Бэргэн*. *Күөгэл* от *күөгэй* – двигаться тихо и плавно (о движении высокой стройной женщины). 4044.

Күөнчэ Баай оџонньор (старик Кюёнчэ Баай) – отец богатыря айыы *Хардааччы Бэргэн*. *Күөнчэ* от *күөнчээ* – мешать, препятствовать, *баай* – состоятельный. 4043.

Күөнэ Ньамах (Кюёнэ Нямах) – мать чужеземного богатыря *Хара Даадар*; вместе с мужем *Кюёх Могол* живут на острове посреди южного океана. *Күөнэ* от *күөн* – нижняя часть груди, *ньамах* – грязь, тина. 4536.

Күөх Моџол (Кюёх Могол) – отец чужеземного богатыря *Хара Даадар*; вместе с женой *Кюёнэ Нямах* живут на острове посреди южного океана. *Күөх* – голубой, зеленый, *моџол* – солидный, внушительный. 4536.

Кынталдьыйа Куо (Кынталджыйа Куо) – строптивая богатырка айыы, суженая богатыря *Хара Даадар*; перевоплощается в стерха. *Кынталдьыйа* от *кынтай* – надменно вскидывать голову. 4955, 4960, 5027, 5098, 5131, 5188, 5195, 5208, 5224, 5253, 5313, 5374, 5385, 5408, 5428, 5550, 5588, 5612, 5639, 5651, 5671, 5702, 5742, 5762, 5793, 5830, 5853, 5923.

Кытыгырас Бараанчай Боотур – посыльный парень у стариков *Тюёнэ Могол* и *Тюёлбэ Тёгюрюк*. *Кытыгырас* – резвый, *боотур* – воин. 2959, 3009, 3015.

Кыыс Кыскыйдааннар (Девы Кыскыйдааны) – три девки абаасы, прислужницы *Улуу Суодангса*, караулящие похищенную девушку айыы *Ючюгэй Юёкэйдээн*. *Кыыс* – дева, *кыскыйдаан* от *кыскый* – свистеть. 4122, 4148.

Нуоџалдьыйа удаџан (удаган Нуогалджыйа) – удаган Верхнего мира; прилетает на помощь к богатырю айыы в облике стерха. *Нуоџалдьыйа* от *нуоџалдьый* – ходить, мерно покачиваясь (о красивой, статной женщине). 4927, 5738, 5777, 6244.

Орто дойду үс улуу ойууннара (три великих шамана Среднего мира) – шаманы, проводящие обряд поклонения Верхним божествам во время свадебного праздника трех великих богатырей. 6157.

Сабыйа Баай эмээхсин (старуха Сабыйа Баай) – мать главного героя, родоначальница племени айыы; со стариком *Саха Саарын* являются первыми жителями Среднего мира. 147, 335, 406, 495, 819, 1933, 2827, 2851, 3119, 4428, 5985.

Сардаана Куо – девушка айыы, суженая главного героя. *Сардаана* – цветок лилия. 1593, 1651, 1713, 1950, 1985, 2040, 2045, 2364, 2517, 2585, 2718, 2729, 4300, 4446, 4559, 4764, 4963, 4984, 4995, 6080.

Саха/Айыы Саарын оџонньор (старик Саха Саарын) – отец главного героя, родоначальник племени айыы; со своей старухой *Сабыйа Баай* являются первыми жителями Среднего мира. 146, 334, 406, 494, 817, 1932, 2826, 3118, 4427, 5984.

Сырбанса Куо (Сырбангса Куо) – девка абаасы, пристающая к главному герою в Нижнем мире, в стране *Улуу Суодангса*. *Сырбанса* от *сырбай* – делать быстрые гибкие движения, упруго извиваться, быть очень шустрым. 3248,

3330, 3342, 3384.

Сыспалдьыйа Хотун эмээхсин (старуха Сыспалджыйа Хотун) – мать богатырки *Кынталджыйа Куо*; со стариком *Уолака Тойон* живут на севере Среднего мира. *Сыспалдьыйа* от *сыспалдьый* – двигаться изящно, грациозно (о женщине с длинными струящимися волосами). 4950, 5061, 5079.

Сыйыйлла Хара Сүүрүк (Сыйыйлла Хара Сююрүк) – богатырский конь главного героя. *Сыйыйлла* от *сый* – быть вытянутым, растянутым в длину; *хара* – черный. 498, 688, 783, 916, 1059, 1494, 1528, 1629, 1669, 1696, 1935, 2481, 2948, 3029, 3405, 3505, 4081, 4217, 4335, 4376, 4470, 5502.

Тимир Дыабардаан/Дыабырдаан – богатырь абаасы, сватающийся к девушке айыы *Сардаана Куо* против её воли; перевоплощается в птицу смерти *өлөр өлүү өксөкү кыыла* (двуглавая или трёхглавая мифическая птица). *Тимир* – железо, железный; *дыабардаан* от *дыабай* – быть слишком высоким и длинноногим. 1615, 1655, 1943, 1991, 2003, 2118, 2242, 2301, 2367, 2376, 2389, 3831, 5416, 5422, 5482, 5528.

Туоралдьыйа бухатыыр (богатырь Туоралджыйа) – тунгусский богатырь, известный своей хитростью и изворотливостью; помогает скрыться богатырке *Кынталджыйа Куо* от своего суженого. *Туоралдьыйа* от *туора* – поперёк, поперечный; в перен. чужой, посторонний. 5573, 5607, 5614, 5623, 5635, 5638, 5645, 5679, 5735, 5755.

Түөлбэ Төгүрүк эмээхсин (старуха Түөлбэ Төгюрүк) – мать богатыря айыы *Кюн Дархан*; со стариком *Тюёнэ Могол* живут на западной стороне Среднего мира. *Түөлбэ* – обширный, огромный по размерам, *төгүрүк* – круглый. 2955, 6021, 6057.

Түөнэ Моҕол оҕонньор / Күөнэ Мөҕөл (старик Тюёнэ Могол) – отец богатыря айыы *Кюн Дархан*; со своей старухой *Тюөлбэ Төгюрүк* живут на западной стороне Среднего мира. *Моҕол* – внушительный, солидный. 2954, 6021, 6056.

Түүлээх/Таас Уллунгах (Тюулээх Уллунгах) – богатырь абаасы, младший брат *Тимир Дыабардаана*; помогает скрыться богатырке *Кынталджыйа Куо* от своего суженого. *Түүлээх уллунгах* – ночной ходок, вор (досл. мохнатая подошва), *таас* – каменный. 5336, 5368, 5482, 5538.

Улуу Суоданса (Улуу Суодангса) – богатырь абаасы, сватающийся к девушке айыы *Ючюгэй Юёкэйдээн* против её воли; перевоплощается в птицу *өксөкү кыыл* (двуглавая или трёхглавая мифическая птица). *Улуу* – великий, грозный, *суоданса* от *суодай* – быть очень большим и внушительным. 2982, 3229, 3557, 3681, 3756, 3811, 3844, 3877, 3970, 4062, 4106, 4205, 4383.

Уолака Боотур – парень-табунщик главного героя. 780, 4305, 4455, 6029, 6048.

Уолака Тойон оҕонньор (старик Уолака Тойон) – отец богатырки *Кынталджыйа Куо*; со своей старухой *Сыспалджыйа Хотун* живут на северной стороне Среднего мира. 4947, 5058, 5082, 5107.

Уон дуолан бухатыыр – десять именитых богатырей Среднего мира, попавших в плен к богатырю абаасы *Улуу Суодангса*. 3481, 3769, 4003.

Уот Добун ойуун (шаман Уот Добун) – великий шаман Среднего мира, поднимающийся к верховным божествам в облике птицы *өксөкү кыыл* и передающий просьбу старика *Эсэкээн* о помощи. *Уот* – огонь, огненный; *добун* – чрезвычайно сильный и гигантский. 2229, 2237, 2263.

Уот Садагай Моҗой ат (конь Уот Садагай Могой) – трёхглавый конь богатыря абаасы *Уот Суорун*. *Уот* – огонь, огненный; *садагай* от *садага* – огромный, со многими мощными разветвлениями; *моҗой* – змей. 967, 980, 984.

Уот/Улуу Суорун – самый грозный богатырь Нижнего мира, старший сын родоначальника племени абаасы *Арсан Дуолай*. *Уот* – огонь, огненный; *улуу* – великий, грозный; *суорун* – непреклонный, суровый. 534, 568, 633, 693, 965, 989, 1296, 1497.

Үрүг Аар Тойон (Юрюнг Аар Тойон) – главное верховное божество. 40, 2277, 2283, 2350.

Үчүгэй Үөкэйдээн (Ючюгэй Юёкэйдээн) – девушка айыы, младшая сестра богатыря *Кюн Дархан*. *Үчүгэй* – хорошая, красивая; *үөкэйдээн* от *үөкэй* – быть прямым и высоким. 2989, 3538, 3936, 4057, 4073, 4120, 4158, 4167, 4345, 4393, 6071.

Хаардыт Боотур / Хаардыт Бэргэн (Хаарджыт Боотур) – слуга главного героя. *Хаардыт* (от *хаар* – снег) – следопыт, преследователь по следам на снегу; *боотур* – воин. 4457, 6018, 6043.

Халлаан хара мангаас суордара – белоголовые вороны, поедающие побеждённого богатыря. 1424, 1455.

Хара Даадар – чужеземный богатырь с острова в южном океане Среднего мира, перевоплощается в морского сокола. *Хара* – сильный; *даадар* от *даадай* – быть большим и широкоплечим. 4540, 4550, 4700, 4721, 4797, 4802, 4820, 4826, 4836, 4920, 4932, 4974, 5016, 5084, 5110, 5137, 5150, 5169, 5177, 5233, 5250, 5279, 5292, 5305, 5322, 5326, 5347, 5377, 5398, 5404, 5424, 5436, 5453, 5457, 5467, 5551, 5566, 5581, 8898, 5634, 5642, 5654, 5666, 5743, 5761, 5785, 5790, 5813, 5821, 5877, 5904, 5908, 5960.

Хардааччы Бэргэн – один из десяти богатырей айыы, освобождённых от плена абаасы главным героем, суженый девушки *Ючюгэй Юёкэйдээн*. *Хардааччы* – ястреб; *бэргэн* – меткий. 4051, 4093, 4155, 4316, 4338.

Хопчооло эмээхсин (старуха Хопчооло) – мать богатыря абаасы *Тимир Дыабардаан*; со стариком *Хоруоння* живут на северной стороне Нижнего мира. *Хопчооло* от *хончой* – быть узкозадным, поджимать зад (о человеке с приседающей походкой). 1608.

Хоруонья оҗонньор (старик Хоруоння) – отец богатыря абаасы *Тимир Дыабардаан*; с женой старухой *Хопчооло* живут на севере Нижнего мира. *Хоруонья* от *хоруо* – копать, сажать. 1607.

Эбирикээн/Этирикээн эмээхсин (старуха Эбирикээн) – мать богатыря *Эрбэнтэй Бэргэн* и красавицы *Сардаана Куо*; со стариком *Эсэкээн* живут на восточной стороне Среднего мира. *Эбирикээн* от *эбир* – пятна, веснушки. 1586, 1708, 1788, 1904, 1915, 2206, 2509, 2645, 2705, 3116, 4295, 4441, 6033, 6077.

Эһэкээн оҗонньор (старик Эсэкээн) – отец богатыря *Эрбэнтэй Бэргэн* и красавицы *Сардаана Куо*; со своей старухой *Эбирикээн* живут на востоке Среднего мира. *Эһэкээн* от *эһэ* – дед, старец. 1585, 1707, 1787, 1903, 1914, 1926, 2205, 2491, 2508, 2628, 2704, 2735, 3115, 4294, 6032, 6076.

Эрбэнтэй Бэргэн – богатырь айыы, старший брат *Сардааны Куо*; перевоплощается в морского сокола. *Эрбэнтэй* от *эрбэй* – растрепываться (о коротких волосах), *бэргэн* – меткий. 1588, 1706, 1755, 4515, 4523, 4765, 6083.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное дерево, выросшее на западном холме страны главного героя; в нём обитает дух-хозяйка Среднего мира *Аан Алахчын Хотун*. 671, 713.

Ангаат-мунгаат алаас (алаас Ангаат-мунгаат) – название местности, родины главного героя. 266, 298, 666, 894, 1799, 1819, 1997, 2913, 2925, 3023, 6155.

Баараҕай байҕал аарыма арыыта (огромный остров в океане) – остров в океане, где живут старик *Кюёх Могол* со своей старухой *Кюёнэ Нямах*. 4534, 4659, 4667, 5083, 5962.

Орто туруу бараан дойду – Средний мир. 24, 78, 102, 126, 2314, 2333, 4207, 4389, 6154, 6210, 6230.

Очуос таас хайа, Кылбаа манган хайа, Суорба таас хайа (Скала-утёс, Белая гора, Утёс-глыба) – скалистая местность для богатырских битв северной стороне, в девяти милях от жилища стариков *Эсэкээн* и *Эбирикээн*. 1970, 2109, 2107, 3222.

Таас Дьяангы хайа (гора Таас Джаангы) – место обитания богатырей абаасы *Тимир Дыабардаан* и *Тююлээх Уллунгах*; в основном упоминается как эпитет в составе имён богатырей абаасы. 227, 1614, 1654, 1942, 3830, 5335, 5367, 5421, 5481, 5523.

Тоҕой Сэлэ улуу үрэх (Великий ручей Тогой Сэлэ) – ручей на родине главного героя. 2845.

Улуу Тоҕой өрүс (река Улуу Тогой) – река напротив жилища стариков *Кюёнчэ Баай* и *Кюёгэл Хотун*. 4041.

Уот Кудулу байҕал (море Уот Кудулу) – огненное море Нижнего мира, на берегу которого обитает богатырь абаасы *Уот Суорун*; иногда упоминается как эпитет в составе имени богатыря абаасы. *Уот* – огненный; *кудулу* – широкий, прозорливый. 533, 627, 632, 692, 914, 917, 935, 957, 1295.

Халлаанна харбаһар хара таас хайа (Высокая черная скала-небо-скрёб) – скала-темница богатыря абаасы *Улуу Суодангса* для богатырей айыы. 3985.

С.Д. Львова

СЮЖЕТ ОЛОНХО «АЙЫЫ ДЖУРАГАСТАЙ»

Структура	Эпизоды	Строки
<i>Вступление</i>	Возникновение и заселение Среднего мира. По велению Верхнего божества Юрюнг Аар Тойона в Средний мир спускают юношу и девушку, отравляют птиц и зверей.	1-137
	Описание жизни старика Саха Саарын и старушки Сабыйа Баай, их страны, жилища, богатства и др.	138-401
	Описание внешности единственной дочери старика Саха Саарын и старушки Сабыйа Баай – красавицы Айталынына Куо.	402-458
	Описание внешности сына старика Саха Саарын и старушки Сабыйа Баай – богатыря Айыы Джурагастай.	459-514
<i>Завязка первого звена сюжета</i>	Богатырь абаасы Уот Суорун ночью похищает красавицу Айталынына Куо. Похищенная девушка айыы плачет и зовет на помощь.	515-592
	Старик Саха Саарын и старушка Сабыйа Баай обнаруживают пропажу дочери. Старик Саха Саарын отправляет сына богатыря Айыы Джурагастай вызволять из беды свою сестру.	593-653
	Перед отправлением в долгий путь Айыы Джурагастай идет к священному дереву Аал Луук Мас и просит благословения у духа-хозяйки земли Аан Алахчын Хотун. Дух-хозяйка земли благословляет богатыря.	654-768
<i>Развитие первого звена сюжета</i>	Сборы богатыря в путь. Проводы родителей – старика Саха Саарын и старушки Сабыйа Баай. Описание долгой дороги богатыря в Нижний мир.	769-904
	Прибытие богатыря Айыы Джурагастай к огненному морю Уот Кудулу байгал.	905-920
	Айыы Джурагастай находит богатыря абаасы Уот Суорун. Богатырь айыы убивает коня богатыря абаасы.	921-997
<i>Кульминация первого звена сюжета</i>	Начинается конфликт двух богатырей. Айыы Джурагастай достает свой смертоносный меч и начинается беспощадный поединок богатыря айыы и богатыря абаасы Уот Суорун. Из-за долгого и изнурительного поединка двух богатырей разбегаются и звери, и люди. На тридцатый день борьбы силы богатыря абаасы ослабевают.	998-1290
	Богатырь айыы разрезает горло богатыря абаасы, убивает его. Слетаются вороны и поедают то, что от него осталось.	1291-1492

<i>Развязка первого звена сюжета</i>	Айыы Джурагастай освобождает свою сестру Айталынына Куо из заточения. Радость брата и сестры непомерна.	1493-1534
<i>Завязка второго звена сюжета</i>	Приезд богатыря Эрбэнтэй Бэргэн. Он приносит весть, что к его сестре Сардаана Куо сватается и собирается силой взять её в жены атаман племени абаасы аймага, старший сын старика Хоруонньа и старушки Хопчооло эмээхсин, дух каменной горы Джаангы богатырь Тимир Дыабардаан. Эрбэнтэй Бэргэн просит помощи у главного героя и сообщает ему, что Сардаана Куо предначертана богатырю Айыы Джурагастай судьбой.	1535-1626
	Айыы Джурагастай решается спасти свою суженую Сардаана Куо. Богатырь айыы закатывает свою сестру Айталынына Куо в пуховый шарик и засовывает в ухо богатырскому коню Хара Сюрюк. Затем велит коню доставить в целости и сохранности Айталыныну Куо на родину.	1627-1695
<i>Развитие второго звена сюжета</i>	Айыы Джурагастай отправляется в путь, на спасение дочери старика Эсэкээн и старушки Эбирикээн Сардаана Куо.	1696-1806
	Описание страны, где живут старик Эсэкээн и старушка Эбирикээн. Богатырь айыы издалика видит своего соперника.	1807-1911
	Встреча богатыря Айыы Джурагастай со стариком Эсэкээн и старушкой Эбирикээн, родителями юной красавицы Сардаана Куо.	1912-1978
<i>Кульминация второго звена сюжета</i>	Ожесточенный поединок богатырей Айыы Джурагастай и Тимир Дыабардаан. Сильнейшие богатыри двух миров долго не могут одолеть друг друга. Поединок длится долгие годы.	1979-2204
	Из-за долгого и разрушительного поединка двух богатырей дети перестают рождаться, все живое умирает, болезни и смерть нависают над страной старика Эсэкээн и старушки Эбирикээн.	2205-2216
	Старик Эсэкээн обращается к шаману Уот Добун. Шаман поднимается в Верхний мир и сообщает Верхним божествам о разрушительном поединке двух богатырей.	2217-2279
	Юрюнг Аар Тойон велит усмирить пыл равных по силе богатырей и разрешить спор – кто прав, кто виноват.	2280-2328
	Божества Одун Хаан и Джылга Хаан спускаются в Средний мир. Их решение – Айыы Джурагастай и Сардаана Куо были предназначены друг другу судьбой и должны быть вместе. Тимир Дыабардаан препятствует этому. Одун Хаан и Джылга Хаан забирают силу у богатыря абаасы Тимир Дыабардаан.	2329-2377

	После этого богатырь айыы одолевает богатыря абаасы. Тот просит сохранить ему жизнь и дает слово прийти на помощь в трудную минуту.	2378-2490
<i>Развязка второго звена сюжета</i>	Айыы Джурагастай вызволяет предназначенную ему судьбой невесту – Сардаану Куо. Описание внешности юной красавицы Сардаана Куо.	2491-2584
	Спасенная девушка айыы благодарит богатыря Айыы Джурагастай. Богатырь айыы просит руки Сардааны Куо у старика Эсэкээн и старушки Эбирикээн и получает их согласие.	2585-2764
	Айыы Джурагастай отправляется в родную страну. Прибытие богатыря к родному очагу.	2765-2936
<i>Завязка третьего звена сюжета</i>	Посыльный парень старика Тьюэнэ Могол и старушки Тьюэлбэ Тёгюрюк Кытыгырас Бараанчай приносит весть: богатырь Кюн Дархан отправился на поиски своей сестры Ючюгэй Юёкэйдээни и пропал. Девушку Ючюгэй Юёкэйдээни похитил богатырь Нижнего мира Улуу Суодангса. Кюн Дархан является суженым красавицы Айтальына Куо. Старик Тьюэнэ Могол и старушка Тьюэлбэ Тёгюрюк просят Айыы Джурагастая спасти их детей.	2937-3020
	Богатырь айыы перед долгой дорогой оставляет на огромной лиственнице свою стрелу и предупреждает своих родных о том, что, если он погибнет, стрела упадет с этого дерева. После этих слов Айыы Джурагастай отправляется на богатырский поход. Описание пути в Нижний мир.	3021-3232
	В пути ему встречается девка абаасы Сырбангса Куо.	3233-3403
<i>Кульминация третьего звена сюжета</i>	Айыы Джурагастай находит богатыря абаасы Улуу Суодангса. Описание ожесточенного поединка двух богатырей и разрушительных последствий их битвы. Богатырь айыы понимает, что ему не одолеть своего противника и идет на хитрость – он предлагает поспать и набраться сил.	3404-3765
	Богатырь абаасы засыпает, в это время Айыы Джурагастай идет на поиски заточенных богатырей. Появление богатыря Тимир Дыабардаан. Он сообщает, что все это время Айыы Джурагастай бился с тенью богатыря Улуу Суодангса и дает совет, как его одолеть. Богатырь айыы будит спящего богатыря абаасы и побеждает его. Богатырю Улуу Суодангса сохраняют жизнь взамен на освобождение богатырей айыы и красавицы Ючюгэй Юёкэйдээни.	3766-3964

<i>Развязка третьего звена сюжета</i>	Освобождение 10 богатырей Среднего мира и девушки Ючюгэй Юёкэйдээни. Она благодарит Айыы Джурагастая за своё спасение.	3965-4235
	Богатырь Кюн Дархан просит у брата руки красавицы Айталыына Куо. Айыы Джурагастай дает своё согласие.	4236-4332
	Богатыри айыы отправляются в Средний мир. Возвращение богатыря Айыы Джурагастай в свою страну.	4333-4417
	Айыы Джурагастай собирается к своей невесте Сардаана Куо.	4418-4492
<i>Завязка четвертого звена сюжета</i>	Неожиданное появление богатыря Эрбэнтэй Бэргэн. Он сообщает, что красавицу Сардаана Куо похитил сын старика Кюёх Могол и старушки Кюёнэ Ньамах богатырь Хара Даадар. Эрбэнтэй Бэргэн не смог одолеть противника в состязании по вольной борьбе. Богатырь Хара Даадар силой увез с собой невесту богатыря Айыы Джурагастая.	4493-4560
<i>Развитие четвертого звена сюжета</i>	Богатырь спешно пускается в путь спасать свою невесту. Описание пути Айыы Джурагастая. Богатырь подходит к краю громадного моря, отпускает своего коня и велит вернуться по первому зову. Богатырь айыы перевоплощается в хищную птицу и летит над огромным морем.	4561-4662
	Айыы Джурагастай находит жилище богатыря Хара Даадар.	4663-4716
<i>Кульминация четвертого звена сюжета</i>	Хара Даадар предлагает разрешить конфликт мирным путем, состязаться с ним по вольной борьбе. Айыы Джурагастай даёт своё согласие и начинается состязание богатырей. Никто из богатырей не проигрывает.	4717-4884
	Прилетает стерх и сообщает богатырю Хара Даадар, что ему предназначена Кынталджыйа Куо. Нужно остановить состязание и отпустить девушку.	4885-4966
<i>Развязка четвертого звена сюжета</i>	Примирение двух богатырей. Хара Даадар возвращает богатырю Айыы Джурагастай его невесту Сардаана Куо. Счастливые жених и невеста возвращаются в свою страну.	4967-5015
<i>Завязка пятого звена сюжета</i>	Богатырь Хара Даадар отправляется свататься к своей невесте Кынталджыйа Куо. Прибытие богатыря в страну Госпожи Сыспалджыйа и Господина Уолака. Богатырь просит руки Кынталджыйа Куо. Господин Уолака дает своё согласие.	5016-5127
	Девушка-богатырка Кынталджыйа Куо возвращается с охоты. Хара Даадар видит свою суженую и поражается силой и красотой девушки-богатырки.	5128-5179

<i>Развитие пятого звена сюжета</i>	Богатырь просит девушку-богатырку выйти за него замуж. Девушка предлагает потягаться с ней силами.	5180-5244
	Схватка богатыря Хара Даадар и богатырки Кынталджыйа Куо. Победа богатыря.	5245-5309
	Девушка-богатырка предлагает Хара Даадару сразиться с богатырем абаасы Тююлээх Уллунгах.	5310-5345
<i>Кульминация пятого звена сюжета</i>	Приезд богатыря Хара Даадар к Тююлээх Уллунгах. Тот зовёт на помощь брата Тимир Дыабардаана. Силы противника удваиваются. Хара Даадар вытаскивает свой меч и начинается поединок. Их битва длится тридцать дней. Силы богатыря Хара Даадар убывают.	5346-5465
	Он зовет на помощь богатыря Айыы Джурагастая. Богатырь айыы приходит на помощь. Тимир Дыабардаан увидев, что на помощь приехал богатырь Айыы Джурагастай, велит брату Тююлээх Уллунгах вернуть девушку Кынталджыйа Куо.	5466-5554
	Кынталджыйа Куо снова убегает и бросает вызов богатырю Хара Даадар побежать с ней наперегонки. Кынталджыйа Куо прибегает к жилищу богатыря Туоралджыйа и прячется там. Хара Даадар просит богатыря отдать ему девушку. Туоралджыйа прячет девушку и утверждает, что её нет.	5555-5664
	Богатырь Хара Даадар достаёт свой меч и нападает на Туоралджыйа. Стычка двух богатырей переходит в ожесточенную схватку. В этот момент прилетает удаганка Нуогалджыйа и велит богатырю Туоралджыйа вернуть девушку Кынталджыйа Куо.	5665-5752
	Туоралджыйа Боотур указывает на место, где прячется девушка. Услышав это, девушка превращается в дым, исчезает. Удаганка советует богатырю Хара Даадар догнать Кынталджыйа Куо, вытрясти из неё злые чары и окропить её святой водой.	5753-5823
	Богатыри Хара Даадар и Айыы Джурагастай догоняют девушку и исполняют наказ удаганки. Кынталджыйа Куо преображается в прекрасную девушку невиданной красоты. Описание её внешности.	5824-5919
	Хара Даадар забирает свою невесту и отправляется в свою страну.	5920-5932
<i>Развязка пятого звена сюжета</i>	Возвращение богатыря Айыы Джурагастай в родную страну.	5933-5975
	Богатырь Кюн Дархан приехал свататься к сестре богатыря Айыы Джурагастай.	5976-6039
<i>Заключение</i>	Устраивается свадебный пир.	6040-6281

**ТОҒУС КӨС СИРИ ТУЙАҒЫН АННЫГАР
ТУОРАТА ҮКТҮҮР,
АҒЫС КӨС СИРИ АТАҒЫН АННЫГАР
АРАЛДЬЫТА ҮКТҮҮР
АЛА ДЬОРУО АТТААХ
УОРДААХ-КЫЛЫННААХ
УОРДАЙА ХААН БУХАТЫЫР**

- 1   Былыргы былдыаһыктаах дьылларым
          Быралыйар быраман мындааларыгар,
          Ааспыт алдьархайдаах дьылларым
          Ангаарыйар анараа таһааларыгар,
          Урукку охсуһуулаах дьылларым
          Уларыйар улаҕа өртүлэригэр,
          Өрдөөбүтэ көтөн ааспыт күннэrim
          Өлбөөдүйбүт нөнгүө өртүлэригэр,
10   Хаһан эрэ кэлэн ааспыт кэмнэrim
          Кэпсэммэтэх кэтэх кирбиилэригэр,
          Орто туруу бараан дойду
          Оҕолоро буолбут
          Уста уллунахтаах,
          Эргийэр иэччэхтээх,
          Бокуйар тобуктаах,
          Босхо бастаах,
          Икки атахтаах,
          Иннинэн сирэйдээх
          Иһиллэ-биллэ илигинэ,
20   Үс саха үөскүү илигинэ,
          Түөрт саха төрүү илигинэ,
          Алларааны алдьархайдаах дойдуга
          Адаҕайан айыллыбыт
          Абааһы аймахтарын,
          Илиэһэй иччилэрин,
          Көстүбэт түөкүттэрин
          Отут алта биистэрин уустарын тустарынан
          Сурах-садьык суох эрдэбинэ,
          Собуруунну суостуганнаах-содуомнаах
30   Соххор халлаан үрдүгэр
          Үөдүйэн үөскээбит
          Улуутуйан уһуктар
          Улуу Суорун Тойон,
          Уодаан-аадаан Хотун Куохтуйа
          Орулуур отут тоҕус биистэрин уустарын туһунан
          Орто тунгуй дойдуга
          Олох да иһиллибэт эрдэбинэ,
          Илинҥи илгэлээх халлааным
          Үрүт өрөһөтүгэр,
40   Үрүҥ күн анныгар олохтоох,
          Үрүҥ эһэ тириитэ үктэллээх,
          Үүттээх таас олбохтоох,
          Үүс-киис өллүргэлээх¹,
          Үрдүк нуоҕай бэргэһэлээх,

¹ Лит.: өлбүргэ – огузок, шкурка с задней части животного [БТСЯЯ, Т. 7, с. 417].

- 50 Үкэр куйаас тыыннаах
 Үүс-аас бэйэлээх
 Үрүң Аар Тойон,
 Күн Күбэй Хотун
 Тобус уон толуну уруулар,
 Абыс уон ааттаах аймахтара,
 Көхсүттэн тэһииннээх,
 Көрбүөччү харахтаах
 Күн дьонун ойууттарын,
 Арбаһыттан тэһииннээх
 Алгыччыт² сағалаах
 Айыы Намыһын удаһаттарын тустарынан
 Сурах-садбык букатын да суох эрдэбинэ,
 Дьулусханнаах дьолуо манган халлаан
 60 Аллараа дьураатыттан
 Тутум да саға тутулуга суох,
 Абыс хартыгаһтаах
 Аламай манган халлаан
 Аллараа хартыгаһыттан
 Харыс да хараһата суох,
 Сэттэ сииктээх
 Сибэтиэй манган халлаан
 Аллараа сиигиттэн
 Сип да саға ситимэ суох,
 70 Эргиччи иилээҕэ биллибэт,
 Ортотунан курдааҕа көстүбэт,
 Түү мээчик курдук
 Төгүрүйэн үөскээбит
 Орто дугуй дойду
 Олохсуйбут эбит.
 Бу орто дьабыл бараан дойду
 Туохтан тутулан турарый диэн,
 Ханныктан ханыыланан
 Айыллыбытыгый диэн
 Ааттаан-суоллаан,
 80 Анааран көрөр эбит буоллаһа,
 Собуруунгу содуомнаах халлааным
 Улаһатын диэки
 Ууннаран-оһустаран тийиэн
 Одуулаан турдахха –
 Унгуоргута көстүбэт,
 Улаһата биллибэт
 Унаар-тунаар урсуннаах,
 Оргуйа-долгуйа турар

² Лит.: алгысчыт.

- 90 Ороһуоллаах уулаах
Одун байҕал олбохтоох эбит.
Илин илгэлээх халлааным
Игнэри түһэр энгэрин диэки
Сизллэрэн сэгэйэн тийэн
Сэмээр бигээн биллэххэ,
Иннэ-кэннэ биллибэт
Киэнг нэлэмэн иэннээх
Ииригирэ-илгистэ сытар
Эриллэҕэс сүүрүктээх
Итии байҕал энгэрдээх эбит.
- 100 Хотугу холоруктаах халлааным
Хонноҕун аннын диэки
Курулуу көтөн тийэн
Холоон-дьүүллээн көрдөххө,
Түгэх өртө түөргэлэммэт,
Саҕаланыыта сабаҕаламMAT,
Кырылыы уста сытар
Кыһыл кумах кылдьыылаах,
Үрүлүйэ сүүрэ турар
Үрүҥ кумах үктэллээх,
Таас хайа дьайыҥнаах,
Муус хайа модьоҕолоох,
Кырылыы кыынна сытар
Кыдьымах муус кырыылаах,
Үрүлүйэ сүүрэ турар
Үрүҥ муус үллүктээх,
Баһаам баараҕай
Балкылла сытар
Болуонай³ муустаах
Байҕал ойоҕостоох эбит.
- 120 Арҕаангы⁴ алдьархайдаах халлааным
Аҥаарыйар анараа таһаатын диэки
Айаннатан-астаран тийэн
Анааран быһаардахха –
Анараа таһаата араарыллыбат,
Бэтэрээ биэрэгэ биллибэт,
Аҥаарыйан киирэн ааһа турар
Араал байҕал арҕастаах эбит.
Орой-буурай халлаан
Оройун диэки
- 130 Ороһуйа үүнэн тахсыбыт
Очуос таас хайа оройдоох эбит.

³ Болуо – огромный, жесткий, твердый [ТСЯЯ, Т. 2, с. 380].

⁴ Лит.: арҕаангы.

- Сырал чабыл күнүм
 Сырала сынтарыйа тыгар
 Сытар таас сындыыстаах,
 Киирэн эрэр күнүм килбиэнэ
 Кэлтэйдии тыган тахсар
 Дьапталба таас хайа дьайыгнаах эбит.
 Будулуйа оргуйа турар
 Буор хайа модьоҕолоох эбит.
 140 Сүүһүнэн ахсааннаах
 Сүүнэ улахан
 Сүүрдэ сытар өрүстэрдээх эбит.
 Хоһооно холобура суох,
 Аата ахсаана биллибэт
 Диринг далай төгүрүк түөлбэ
 Күөллэрдээх эбит.
 Сэттэ уон сэттэ
 Сискэл систэрдээх,
 Абыс уон абыс
 150 Аарыма адаар таас хайалардаах,
 Тоҕус уон тоҕус
 Толуу туорай тумуллардаах эбит.
 Үктүөтэххэ өбүлдүйбэт
 Үтүө мөссүөннээх,
 Баттаатахха маталдьыйбат
 Баараҕай таһаалаах,
 Кэбиэлээтэххэ кэдэлдьыйбэт
 Кэтит киэптээх,
 Анньыалаатахха хамсаабат
 160 Аарыма акылааттаах,
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Алта лэпсэлээх⁵,
 Алааркай-тэлээркэй
 Айгыр-силик аан дойду
 Айыллыбыт эбит.
 Уон уорҕалаах,
 Тоҕус тоҕойдоох
 Толомон манган дойду
 Туругурбут эбит.
 170 Ойон тахсар күннээх,
 Ойоҕолоон киирэр ыйдаах,
 Охтон баранар мастаах,
 Уолан бүтэр уулаах,
 Отохтоон⁶ үөскүүр оҕолоох,

⁵ от лэпсэ – вальтрап, чехол на седле, наседелье [Пек., т. 2, стлб. 1489].

⁶ от отох – запоздалый в росте, захудалый (человек, скотина); бедный; незначительный; малорослый [Пек., т. 2, стлб. 1897].

- Ороһулаан төрүүр сүөһүлээх
Орто дугуй⁷ дойду
Олохтоммут эбит.
Сүүһүнэн үйэлэр
180 Сүүрүктээх үрэх уутун курдук
Устан субуһан
Ааһан истэхтэрин аайы,
Тыһынчанан сыллар
Тыаһа-ыма⁸ суох
Сыылан-сылбийан
Ааһан истэхтэрин аайы,
Орто туруу бараан дойду
Оннуттан тупсан,
Күндү күөх көбүөрү
190 Күөбэччи тэлгэппит курдук
Күөх ньаахсын отунан
Күөгэйэ бүрүллэн,
Сиэдэрэй ойуулаах
Сиидэс таһаһы
Сахсыйан баран
Сабан кэбиспит курдук
Сибэкки арааһынан
Ситэри киэргэнэн,
Ийэ сир бэрдэ буолан,
200 Ситэн сириэдийэн
Силигилээн тахсыбыт үһү.
Былыргы дьылларга,
Ааспыт саҕахтарга,
Көтөн ааспыт күннэргэ,
Кэлэн ааспыт кэмнэргэ,
Ол бириэмэбэ
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун
Аламай маһан халлаан
210 Аллара хартаһаһыгар⁹ олохтоох
Айыыһыт саһаһыныын,
Иэйэхсит эдьийиниин
Сүүс киһи
Сүбэтин сүбэлэһэн,
Тоһус уон киһи
Толкуйун толкуйдаан,

⁷ *Дугуй* – существующий самостоятельно, не сливающийся с другими, отдельный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 181].

⁸ Лит.: *тыаһа-ууһа*.

⁹ Лит.: *хартыһаһыгар*

- Орто туруу бараан дойдуга
 Олох баар буолуохтаабын туһунан
 Өндөл манган халлаан
 Сокуона суруллубут
 220 Суорба таас кинигэтигэр
 Суруллубут буолуохтаах диэн,
 Илингни илгэлээх халлаан үрдүгэр,
 Үрүн күн анныгар
 Үөдүйэн үөскээбит
 Үүс-аас бэйэлээх,
 Үкэр куйаас тыыннаах
 Үрүн Аар Тойонго тахсан
 Үнэн-сүктэн көрдөһөн көрүөххэ диэн,
 Тоҕус хартыгастаах
 230 Добун манган халлаанга
 Суол тобуланнар,
 Абыс хартыгастаах
 Аламай манган халлаанга
 Аартык арийаннар,
 Кинилэр диэтэх бэйэлээхтэр
 Өрө көтөн куугунаан тахсаннар,
 Күнүстэри-түүннэри
 Күлүмүрдүү көрө турар
 Күлүм-чабыл күннээх,
 240 Сааһын тухары
 Сырдата-ыйданарда турар
 Ырай чабыл ыйдаах
 Ырай дойдутугар
 Ыттан тахсаннар,
 Үүс-аас бэйэлээх
 Үрүн Аар Тойон
 Үс үрүн бараа күлүгэр
 Үнэн-сүктэн көрдөһөн,
 Тоноҕостоох бэйэлэрэ тонхоһон,
 250 Сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэн,
 Хоолдьуктаах бэйэлэрэ хонкуйан,
 Аан Алахчын Хотун
 Ала чуораан айабын атан,
 Кэрэ чуораан кэпсээнин кэпсии
 Олорбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-буо, көр бу!
 Үүс-аас бэйэлээх
 Үрүн Аар Тойон эһэбит,
 Тон күөнгэр дорообо буоллун!
 260 Орто дугуй дойду,
 Аан ийэ дойду

- 270 Үрүт өттө үрүлүйэ күлүмнээн,
Алын өттө арылыа сырдаан
Ийэ сир бэрдэ буолан
Ситэн-тупсан сириэдийэн,
Орто дойду олуһа буолан
Туругуран тупсан турда.
Орто туруу дойдуга
Олох баар буолуохтаабын туһунан
Үрдүк мэнгэ халлаан
Сокуона суруллубут
Суорба таас кинигэтигэр
Суруллубут буолуохтаах.
Ол кэмэ-кэрдиитэ кэллэ,
Күнэ-дьыла үүннэ курдук!
Ону быһааран биэрэргэр
Күн хачча буолуой? – диэн
Сангаран сатарытан,
Этэн эбэлдьитэн кэбистэбэ.
- 280 Үүс-аас бэйэлээх
Үрүң Аар Тойон ону истэн,
Үүттээх таас олбофуттан
Өндөс гына түһэн баран,
Үс Күн Дьөһөгөй уолаттарыгар:
«Одун манган халлаан
Сокуона суруллубут
Суорба таас кинигэтин аҕалан
Арыйан көрдөрүң эрэ!» – диэн
Ордоотоон кэбистэбэ.
- 290 Ону истээт да,
Үс Дьөһөгөй уолаттара
Кэлэн-баран элгэлдьиһэн,
Сүүрэн-көтөн сүллүгэстэнэн,
Сэттэ сиринэн тиһиликтээх,
Тоҕус сиринэн сургуустаах¹⁰
Үрдүк мэнгэ халлаан
Сокуона суруллубут
Отут бууттаах
Суорба таас кинигэтин
- 300 Суодаччы көтөҕөн,
Алаас быһаҕаһын саҕа
Сандалы манган остуолга
«Лас» гына ууран баран,
Арыйан биэрдилэр.
Икки эр бэртэрэ,

¹⁰ *Сургуустаах* – запечатанный или залитый сургучом [БТСЯЯ, Т. 9, с. 173].

- Элик үтүүлэрэ
 Элэстэнэн кэлэннэр,
 Икки тордуохтаах тимиринэн
 Офонньор киһи икки халтаһатын
 310 Өрө тардан биэрдилэр.
     Үүс-аас бэйэлээх
     Үрүҥ Аар Тойон
     Сокуон суруллубут
     Сургуустаах кинигэтин
     Төҥкөс гынан көрөн баран,
     Хоммут уоһун хонһорон,
     Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
     Сөҥ куолаһынан сөҥөдүйэн
     Саһарбыт саһатын ис хоһооно
 320 Маннык эбитэ үһү:
     – Дьээ-буо, дьээ-буо!
     Аламай маһан халлаан
     Ахсыс хартаһаһыгар
     Ананан айыллыбыт
     Өндөл маһан халлаан
     Үрдүк айыылара
     Айыы Саарын,
     Дьылға Хаан,
     Одун Хаан уолаттарым, ноһолоор!
 330 Этэр тылым иччитин
     Истэн сэгэйэн оһорун эрэ!
     Үрдүк маһан халлаан
     Сокуона суруллубут
     Сэттэ сиринэн тиһиликтээх,
     Тоһус сиринэн сургуустаах
     Дьаһталға таас кинигэтигэр
     Орто туруу бараан дойдуга
     Олох баар буоһарын туһунан
     Суруллубут эбит.
 340 Аан ийэ дойду
     Киһилээх-сүөһүлээх,
     Баайдаах-дуоллаах буоһар
     Кэмэ-кэрдиитэ кэлбит эбит.
     Онон үрдүк мэнэ халлаантан
     Кыыһтаах уоһу киллэрэн,
     Орто туруу дойдуга
     Улуу Тунаһыкы Эбэ Хотунһа
     Олохтоон таһсын.
     Ол уоһлаах кыыс
 350 Айыы Саарын Тойон,
     Сабыһа Баай Хотун диэн ааттанан,
     Үс саһаны үөскэтэн,

Түөрт саханы төрөтөн,
Санньттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймахтарын,
Көхсүттэн тэһииннээх,
Көмүскэс санаалаах
360 Күн дьоннорун
Үөскэтэ турдуннар!
Орто туруу бараан дойду
Баайа-дуола буоллун диэн,
Сүүрэр атахтаахтан,
Көтөр кынаттаахтан
Сүүстүү көрүнү киллэрэн,
Тарбатан ыһан
Олохтоон тахсын! – диэн
Ыһыллыбат ыйаабы,
Суураллыбат сокуону
370 Таһаара олордоҕо.
    Үрүң Аар Тойон
Эппит тылын
Иһиттибит-истибэтибит диэтилэр даһаны,
Үөһэ мэнгэ халлаан
Үрдүк айыылара
Айыы Саарын,
Дьылға Хаан,
Одун Хаан
Арбаа халлаан анныгар
380 Аргыйа көтөн,
Собуруу халлаан улабатынан
Уһуура сүүрдэн,
Илин халлаан энгийэтинэн
Эргийэ көтөн
Уоллаах кыыс оҕону була охсон,
Аарыма алаас саға
Най хара былыты
Таһнары тардан ылан,
Кыыстаах уолларын,
390 Көтөрү-сүүрэри,
Кыылы-сүөлү,
Үөнү-көйүүрү
Үллэччи тиэйэн,
Аламай маһан халлаан
Аллара хартыгаһын
Арыя баттаан,
Орто туруу дойду
Томтоҕор түөһүгэр,

- 400 Дьогдьойор саалыгар,
 Дьоллоох тусаһатыгар,
 Талааннаах таһаатыгар
 Айылан үөскээбит
 Улуу Туналыкы Эбэҕэ
 Ууннаран-оҕустаран тийээн,
 Уоллаах кыыс оҕолору
 Олохтоон кэбистилэр.
 – Үс саханы үөскэтэ турун,
 Түөрт саханы төрөтө турун,
 Айыы аймахтары арҕардан¹¹,
- 410 Күн дьоннорун үөскэтэн,
 Орто дойду
 Оҕолорун олохторун
 Онгоро турун! – диэн
 Алыптаах тылларынан
 Алгыы сагаран,
 Дорҕоонноох тойуктарынан
 Уруйдуу туойан кэбиспиттэр үһү.
 Ол кэнниттэн
- 420 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Аан ийэ дойдуну
 Арҕара айаннааннар,
 Тийээн киллэрбит
 Кыылларын-сүөллэрин,
 Үөһнэрин-көйүүрдэрин,
 Көтөрдөрүн-сүүрэдэрин
 Ыһан-тоҕон,
 Орто дойду
 Баайа-дуола
 Буола турдун диэн
- 430 Алҕаан баран,
 Өндөл маһан халлаан
 Үрүт өрөһөтүн диэки
 Өрө көтөн куугунуу турдактара.
 Үрдүк мэнгэ халлаан үтүөлэрэ
 Уоллаах кыыс оҕолорун
 Туох-ханнык дойдуга
 Олохтообуттар эбит диэн
 Одуулаан турдахха,
 Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
- 440 Отут көс усталаах,
 Сүүрбэ көс туоралаах,

¹¹ Арҕар – побывать во многих местах, исходить повсюду вдоль и поперек [ТСЯЯ, Т. 1, с. 548].

- Түүрт уон көс төгүүрүмтэлээх
Дойду киэнэ долгурууна,
Сир киэнэ кэрэтэ буолан
Ситэн-тупсан,
Сириэдийэн-киэргэнэн турар эбит.
Күндү күөх көбүөрү
Күөгэччи тэлгэппит курдук
Күөх ньаассын отунан
450 Күөгэйэ бүрүллүбүт эбит.
Сиздэрэй ойуулаах
Сиидэс таҥаһы
Тэнитэн баран
Тэлгээн кээспит курдук
Дьэрэкээн сибэккинэн
Ситэри киэргэммит,
Тоҕус салаалаах
Торҕо күөх отунан
Торолуйа үүммүт,
460 Аҕыс салаалаах
Ача күөх отунан
Арылыһа сабыммыт,
Сэттэ салаалаах
Сиибиктэ күөх отунан
Сириэдийэ үүммүт
Толомон манган
Толооннордоох эбит;
Кырааскалаах атахтаах,
Кырыылаах тумустаах,
470 Кылбаҕар дьүһүннээх,
Кынтайар быһыылаах
Кыталык кыылым
Кырылыы көтөн,
Анараа кырыытын
Арыччы булар
Кындыа манган
Кырдаллардаах эбит;
Араҕас дьүһүннээх,
Адаархай түүлээх,
480 Аңгааран саңгарар
Акаары аңардаах
Аңыр кыылым
Ааһата көтөн,
Анараа таһаатын
Арыччы булар
Алаар-мэлээр
Арыылардаах эбит;

- 490 Дьоробор сотолоох
 Туруйа кыылым
 Турууктуу-турууктуу
 Туруору көтөн
 Тохтоон ааһар
 Тобус толуну
 Тумулардаах эбит;
 Илин диэкиттэн
 Сэттэ сииктээх үрэхтэрим
 Сиэттиһэн-сириэдиһэн киирэн,
 Сиигирдэн ааһар
 500 Сиздэрэй бэйэлээх
 Сыһылардаах эбит;
 Хоту холоруктаах халлааным
 Улабатын диэкиттэн
 Тобус толуну үрэхтэрим
 Тобо сүүрдэн киирэн,
 Толорон ааһар
 Туналы манган
 Толооннордоох эбит;
 Арбаа халлааным
 Аннын диэкиттэн
 510 Абыс аарыма үрэхтэрим
 Аргыстаһан ааллаһан¹² киирэн,
 Арылыа анһан ааһар
 Ангаат-мунгаат
 Алаастардаах эбит;
 Собуруунну содуомнаах халлааным
 Уорбатын диэкиттэн
 Уон улуу үрэхтэрим
 Утуу-субуу сүүрүгүрдэн киирэн,
 Угуттаан ааһар
 520 Улуу тунах
 Хочолордоох эбит.
 Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
 Арбаа өттүн диэки
 Арааран көрдөххө,
 Ааттаах атыыр мунхаларга,
 Кэтит кэрэ биэчэрдэргэ,
 Улуу тунах ыһахтарга
 Анаан-минээн киэргэнэн-симэнэн баран,
 Хатын дьахталлар
 530 Ханыылаһан баран,

¹² *Ааллаһан* – двигаться взад-вперёд толпой, разливаться, растекаться [ТСЯЯ, Т. 1, с. 138].

- Хаамсан иһэллэрин курдук
Хатын чараннар
Ханыылаһа үүнэн киирбиттэр.
Хотун эбэ
Хоту өттүн диэки
Холуйан көрдөххө,
Тойон дьоннор
Тутуһан баран
540 Туруору хааман иһэллэрин курдук,
Логлоруттаҕас хатырыктаах,
Лоһуор көмүс туорахтаах,
Солко нуолур мутукчалаах тиит мастар
Кэккэлии кэрэлээн
Кэчигирэхэн киирбиттэр эбит.
Ол анараа өттүн
Аһары баттаан көрдөххө,
Хонгорой хара тыа¹³ буолан
Холбоһон куугунаан
Түһэн барар эбит.
550 Ол кэннин
Эргитэ тардан биллэххэ,
Добун манган халлаан
Оройун диэки
Ороһуйа үүнэн тахсыбыт
Туруук таас хайалар
Туруору үүнэн
Туртаһан көстөллөр эбит.
Илин илгэлээх халлааным
560 Иэҕиллэн-иэнигийэн
Киирэр сири диэки
Эргитэ тардан көрдөххө,
Иирэ талах энгэрдээх,
Кыһыл талах кырыылаах,
Барҕа талах ыпсалаах,
Үөт талах өттүктээх,
Ыккый ойуур ыпсыылаах,
Лингинэс тиит мастардаах,
Ханарыспыт харыйа мастардаах,
Бэдьэриспит бэс мастардаах,
570 Лагларыспыт хатын мастардаах
Лингинэс сис тыа буолан
Лингинээн киирэн
Бара турар эбит.

¹³ *Хонгорой* – узкий, высокий и лишенный растительности лес [Пек., т. 3, стлб. 3490].

- Ол анараа өртүн
 Анара батгаан көрдөххө –
 Сиэр биз
 Сиэллээх кутуругун
 Силэйэ таппыт курдук
 Сигээн үрэхтэр
 580 Сиэлэн-хааман
 Сириэдийэн киирэллэр эбит.
     Ити кэлин өртүн
 Кэтээн көрөн биллэххэ,
 Эрдэбэс улар
 Түөһүн түүтүн курдук
 Эриэн дьабыл хайалар
 Энгээннэнэн тураллар эбит.
 Собурууну суостуганнаах халлааным
 Улабатын диэки
 590 Одуулаан турдахха,
 Туналыкы Эбэ Хотун
 Собурууну кырыытын диэки,
 Өндөл манан халлаан
 Өрөһөтүн диэки
 Өтөрү үүнэн тахсыбыт
 Аарыма бэйэлээх
 Саар булгунньах
 Сараччы үүнэн турар эбит.
     Саар булгунньах анараа өттүгэр
 600 Үс көстөөх сиртэн
 Күлүмүрдээн көстөр,
 Алта көстөөх сиртэн
 Арыльиан көстөр
 Уон көс усталаах,
 Тобус көс туоралаах,
 Күн уотуттан
 Күлүмүрдүү көбөрөн көстөр
 Көмүс мөһүүрэ уулаах
 Киэн Килэдики эбэ хотун
 610 Килэйэн-халайан,
 Нэлэһийэн сытар эбит.
 Суккулла сүүрэр
 Уон улуу үрэхтэрин
 Унуор туораан тағыстааха,
 Орой буурай халлаан
 Оройун диэки
 Ороһуйа үүнэн тахсыбыт
 Очуос таас хайалар
 Ойоѳосторунан өйөнсөн

- 620 Лочугураһан олороллор эбит.
Маннык бэйэлээх мааны дойду
Туох-ханнык баайдааһый-дуоллааһый диэн
Токоолоһон биллэххэ,
Эргэнэ хара тыалара¹⁴
Эриэн Элэмэс тый аттаах
Элэс Боотур диэн иччилээх,
Курун хара тыата
Кубаһай Буур аттаах
Кураһаччы Сүүрүк диэн иччилээх,
630 Линкинэс сис тыалара,
Аарыма тайҕа тыалара
Баһаам баайдаах,
Барҕа биэриилээх,
Барылы Кэскил
Баай Байанай диэн иччилээх эбиттэр.
Кинилэр диэтэх бэйэлээхтэр
Сискэл систэрин,
Баараһай тайҕаларын,
Улуу ойуурдарын
640 Кыылын-сүөлүн
Баһылаан-көһүлээн,
Көрөн-харайан,
Элбэтэн-дэлэтэн
Бараммат барҕа баайдаабыттар,
Быстыбат баһаам быяннаабыттар эбит.
Олортон сороһун
Сурдурһаччы соһус
Этэн эридьиэстээн биэрдэххэ,
Тайах кыыл манна тардыспыт,
650 Таба манна тамайбыт,
Эһэ манна энэрдэспит,
Сиэгэн манна сиэлбит,
Бөрө манна сундулуйбут,
Бэдэр манна бэдьэйбит¹⁵,
Кырымахтаах кырыстаах,
Күндү көмүс түүлээх
Күтүр үгүс көрүнгэ
Көрүлээн үөскээбит.
Бу бэйэлээх баай хара тыаһа
660 Саһыллыын-саарбалыын саараабыттар,
Киистиин-тиинниин тилийбиттэр,

¹⁴ *Эргэнэ хара тыа* – обнаженный от иголок (осенью) темный лес; крупный темный лес [Пек., т. 1, стлб. 288].

¹⁵ *Бэдьэйбит* – бежит трусцой [ТСЯЯ, Т. 2, с. 834].

- Кырсалыын-кырынаастыын кылайбыттар,
 Солондолуун-үүстүүн субуруйбуттар эбит.
 Улар манна олохсуйбут,
 Куртуйах манна кутурбут,
 Курупааскы курулуу көппүт,
 Буучугурас бырылыы дайбыт
 Бараммат баайдаах дойду эбит.
 Хоһооно-холобура суох
 670 Үгүс ахсааннаах
 Төгүрүк түөлбэ күөллэригэр,
 Сүүрүктээх сүүнэ үрэхтэригэр
 Атары кутуруктаахтар,
 Тараах лапчааннаахтар,
 Көмүс хатырыктаахтар
 Сүүһүнэн көрүһүнэрэ
 Көрүлээн үөскээбиттэр.
 Солуурунан баһыллар собо,
 Мунхаҕа киирбит курдук мунду,
 680 Күөскэ оргуйбут курдук күөнэх
 Күөллэрин аайы көрүлүү устубуттар.
 Сүүрүктээх үрэхтэрин, өрүстэрин аайы
 Үмүөрүһэн үөскээбит
 Үрүң көмүс хатырыктаахтар
 Үчүгэй өттүлэрин өйдөтөн аастахха –
 Хатыыс балык манна ханыыласпыт,
 Бил балык манна билсибит,
 Тууччах балык манна тутуспут,
 690 Сыалыһар балык манна сыбыытаабыт,
 Муксуун балык манна булуспут,
 Майаҕас балык манна баараласпыт,
 Күстэхтиин-күндүөбэйдиин,
 Быйыттыын-бырангаатталыын,
 Чыырдыын-тэнилилин,
 Собоуун-сордоннуун
 Сундулуһа усталлар эбит.
 Кэрээбэккэ этэр кэҕэлээх,
 Өрөөбөккө үөтэр өтөннөөх,
 Быстыбат былдьырыыттаах¹⁶,
 700 Бараммат бараахтаах,
 Көбүрээбэт көччөхтөөх,
 Аҕыйаабат андылаах,
 Убаабат уу кустардаах,
 Көй салгын көтөрдөрө,
 Хотойдоох хойуута,

¹⁶ от *былдьырыыт* – кулик; бекас сибирский [БТСЯЯ, Т. 2, с. 707].

- 710 Куорсуннаах күтүр үксэ
Үөскээбит үтүө дойдута эбит.
Хараначчытыттан хааһыгар тийэй,
Куһуттан кубатыгар тийэй,
Кырбыйыттан кыталыгар тийэй,
Чооруоһуттан туруйатыгар тийэй,
Хоптотуттан хотойугар тийэй
Күнүстэри-түүннэри
Көрүлүү көппүттэр эбит.
Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
Иччилэрэ буолбут
Айыы Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
Туох-ханнык
- 720 Тутуулардааһый диэн
Тоһоҕолоон бэлиэтээтэххэ –
Хаайан ылар хаһаалаах,
Күөйэн ылар күрүөлээх,
Далбаатаан ылар даллаах,
Кыбытан ылар кыбыылаах,
Хонуу мунгунан
Хороҕор муостааһы
Хорҕотон хоннорор
Хоһуун улахан
- 730 Хотонноох эбиттэр.
Кирдээби киллэрбэтэх,
Сыстыганнааһы сыһыарбатах,
Хоһохтооһу¹⁷ хоннорботох
Чэлгиэннээх тэлгэһэлээх эбиттэр.
Тордохтооһу тохтоппотох,
Туораны чугаһаппатах
Чускааннаах тусаһалаах эбиттэр.
Иэримэ дьэилэрэ,
Көй уруктара,
- 740 Аналлаах алаһалара
Тугуй-ханныгый диэн
Туоһулаһан биллэххэ,
Байааттыбатын диэн
Баараһай тииттэн баһаналаах,
Иэһэйбэтин диэн
Чиргэл тииттэн тирээбиллээх,
Өһүллүбэтин диэн
Үөл тиит үтүөтүттэн өһүөлээх,

¹⁷ от *хоһоох* – враждебное чувство по отношению к другому человеку; недоразумения [Пек., т. 3, стлб. 3522].

- 750 Үөһэттэн үрэр тыал
 Үргүйбэтин диэн
 Үс хос үөл тиит үрүттээх,
 Алларааттан агаарар тыал
 Аргыйбатын диэн
 Алта хос дьапталба таас муосталаах,
 Хотуттан-собурууттан үрэр тыал
 Супту охсубатын диэн
 Хоһуун тииттэн холлоѳостоох,
 Сүүс саһаан усталаах,
 Тоѳус уон саһаан туоралаах,
 760 Баһаам улахан балаѳан дьэини
 Балтаччы олордон кэбиспиттэр.
 Туламан манган күнүм толбоно
 Тохтообокко киирдин диэн
 Тоѳус сиринэн
 Тобулута охсон
 Уолѳан-чуолхан түннүктээн кэбиспиттэр.
 Аѳыс киһи
 Аччаччы тэбинэн
 Араччы аппатар
 770 Аарыма даадар ааннаан кэбиспиттэр.
     Лип-лап халѳанын сэгэтэн
 Иһин өнгөйөн көрдөххө,
 Ортотун диэки
 Тумул булгунньах төбөтүн
 Тоѳо тардан ылан
 Хоһуун улахан холумтаны
 Симэн-тэпсэн сириэдитэн,
 Тутан-онгорон кэбиспиттэр.
     Ол үрдүгэр
 780 Тоѳус саһаан сиртэн
 Суостуганын тохтообокко биэрэр
 Суорба таас оһоѳу
 Суодаччы туруоран кэбиспиттэр.
 Төгүрүччү өттүгэр
 Утуйарга анаан
 Эргэнэ хара тыам
 Киил маһын
 Кэрдэн киллэрэн,
 Килэччи суоран,
 790 Кэккэлэтэн-тэлгэтэн
 Орон диэн ааттаан,
 Онгорон кэбиспиттэр.
 Уһа оронго олорор киһи
 Улар саѳа буолан көстөр,

- 800 Хангас оронго олорор киһи
Хабды саҕа буолан көстөр,
Суол ааныгар олорор киһи
Суор саҕа буолан көстөр,
Кэтэбэриин оронго олорор киһи
Кэбэ саҕа буолан көстөр
Күтүр улахан уоруга,
Кэмэ суох киэнг дьиэтэ буолла.
Унга оронго
Тойон дьоннор
Утуйдуннар диэн
Аҕыс атыыр тайах
Тириититтэн аттаран,
Тэллэх диэн
Тэнитэ бырахпыттар.
810 Оҕонньордоох эмээхсин
Утуйдуннар диэн
Сэттэ эһэ
Тириититтэн аттаран,
Тэлгэх буоллун диэн
Тэнитэ бырахпыттар.
Хангас диэки
Хатын мас хараҕалаах,
Үөл мас олуурдаах
Хаппахчы аана
820 Халыйан көстөр эбит.
Үс саханы үөскэппит,
Түөрт саханы төрөппүт
Саха Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
Тоҕус уолларын
Тобоҕо буолбут,
Аҕыс кыыстарын
Ардайа буолбут
Кыыс оҕо бэрдин
830 Күн сириин көрдөрөннөр,
Киискэ кистээн,
Саарбаҕа саһыаран,
Хаппахчыга хатаан,
Күннэрэ онтон тахсан
Олорбуттара үһү.
Ити бириэмэбэ,
Ол кэмнэ,
Субу күннэргэ
Тоҕус хартыгастаах
840 Добун манган халлаан

- Үрүт өрөһөтүгэр
 Үөдүйэн үөскээбит
 Үрдүк айыыларбыт
 Айыы Саарын,
 Дьылҕа Хаан,
 Одун Хаан
 Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтгэрэ,
 Соҕуруунҥу содуомнаах
 Соххор халлаан
 850 Улаҕатыгар ууһаан олорор
 Улуутуйан уһуктар Улуу Суорун,
 Уодаан-аадаан Хотун Куохтуйа
 Отут тоҕус биистэрин уустарыттан,
 Тоҕус уон тоҕус
 Куотар былыт кубулҕаттаахтара,
 Аҕыс уон аҕыс
 Ааһар былыт албастаахтара,
 Обот соллонноохторо,
 Идэмэрдээх бэртэрэ
 860 Орто туруу бараан дойдуну
 Өнгөйөн көрөр буолбуттар.
 Аллараа алдьархайдаах дойдум
 Абааһы аймаҕын
 Аҕата буолбут
 Арсан Дуолай оҕонньор,
 Илиэһэй иччитин
 Ийэтэ буолбут
 Иирэр Сэлээр эмээхсин
 870 Отут алта биистэрин уһуттан
 Абааһы аймаҕын адьарайдара,
 Илиэһэй иччитин идэмэрдээхтэрэ,
 Көстүбэт уустарын күтүр күүстээхтэрэ
 Өндөҥнөһөн көрөр үгэстэммиттэр.
 Ону көрөн
 Үөһэ үрдүк айыылар
 Ыһыллыбат ыйаағы ылынан,
 Суураллыбат сокуону туруоран,
 Аламаҕай манган халлаан
 Ахсыс хартаҕаһыгар
 880 Айылан үөскээбит
 Айыы Дьаргыстай Тойон,
 Айынгат Сиэр Хотун
 Кыра уолларын –
 Үс саастаах оҕону
 Аламаҕай манган халлаан
 Үрүт өттүттэн

- 890 Үтэйэн түһэрэннэр,
Уон одурууннаах,
Тоѳус тоѳойдоох
Толомон маган дойдуга
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунга
Олохтоон тахсыбыттар:
– Муну муннугунан тыыран,
Эрэйи энэргинэн тэлэн
Киһи буолан,
Кииллийэн таѳыстаххына,
Сиһин этэ ситтэѳинэ,
Холунг этэ хойуннаѳына,
Буутунг этэ бустаѳына,
900 Орто дойду
Дуолан бухатыыра буолан,
Санниттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы дьонун арангаччылыыр,
Көхсүттэн көнтөстөөх,
Көмүскэс санаалаах
Күн дьонун көмүскүүр,
Ийэ сир оѳолорун
Суон дурдата,
910 Халын хаххата буолар аналлааххын, – диэн
Алѳаан тахсыбыттар эбит.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Эппиттэрин курдук,
Уол оѳо – Оѳо тулаайах
Үстэ өлө сыһан,
Биэстэ мэлийэ сыһан,
Үөһнээн-көйүүрдээн аһаан,
Борбуйун көтөѳөн,
Уол оѳо оройунан хойуостанан,
920 Ортотунан курданан,
Киһи киэнэ кииллээѳэ,
Саха киэнэ саарына буолан
Үүнэн-үрдээн тахсыбыт.
Уол оѳо – Оѳо тулаайах
Соѳотохтуу сураѳыран,
Аңардастыы аатыран
Утуйар уоругу онгостон,
Сытар-сынньанар дьизини тэринэн
Киэн Кэнкэмэ иччитэ аатыран
930 Олорбут эбит.
Эргэнэ хара тыа иччитэ
Элэс Бэргэнтэн,

- Курун хара тыа иччитэ
 Кураҕаччы Сүүрүктэн,
 Сискэл систэрин,
 Баараҕай тайҕаларын иччитэ
 Баһаам баайдаах
 Барҕа баарыылаай,
 Бадылы Кэскил
 940 Баай Байанай эһэтиттэн
 Кэмнээн-кэрдиилээн бэриһиннэрэн,
 Аҕыс ааттаах айатыгар,
 Тоҕус толугу туһаҕар,
 Уон улуу сохсотугар
 Тохторон, тоһуйан, тутан
 Ыраахтаах атахтаахтан,
 Адаар муостаахтан
 Тайах кыыл бастынгын,
 Таба талбатын,
 950 Халын куннаахтан,
 Сымнаҕас сылаахтан,
 Ардай аһыылаахтан,
 Адьырҕа кыылтан
 Эһэ киэнэ эмиһин бултаан,
 Сүгэн-көтөҕөн киирэн,
 Аһаан-сиэн олоҕбут эбит.
 Эр бэрдэ, элик үтүөтэ
 Ааспытын-туорбутун дьэ санаан,
 Туоххаһыйбытын-хоргуйбутун дьэ толкуйдаан,
 960 Курун хара тыатыгар
 Курбуулаан сүүрэн тахсан,
 Кураанах тииттэри
 Силистэри-мутуктары
 Синнэритэ тыытан ылан,
 Сүгэн сүллүгэстэнэн киирэн,
 Тоһута тутуталаан,
 Үнтүрүтэ тэпсэн,
 Үөрэҕэстээн киллэрэн,
 Тоҕус саһаан сиртэн
 970 Суостуганын тохтообокко биэрэр
 Суорба таас суоданса¹⁸ хара оһоҕор
 Толору хаалаан,
 Тоҕус тууспан
 Кутаа уоту оттон
 Куугунатан кэбистэ.
 Сүгэн-көтөҕөн киллэрбит

¹⁸ Суоданса – большой, крупный, внушительный [БТСЯЯ, Т. 9, с. 134].

- 980 Буддун¹⁹ этиттэн
Халын куннаабын
Хайыга тардан,
Тонг унгуохтаабын
Тосторута тутан,
Сымнафас сыалаабын
Сыйыта тыытан,
Тутуу²⁰ киһи туруоран тутан
Бугуллаан кэбиспит.
Сүүнэ бугулун
Түөрэ көтөн кэбиспит курдук
Күтүр улахан көһүйэ күөһүгэр
Толору хаалаан,
- 990 Тоҕус тууспан
Кутаа уотугар
Туруору ууран,
Буһарбыта буолан,
Сиикэйдии-буһуулуу
Сингэри тардан ылан,
Көтөһөн мадьалытан аҕалан,
Алаас быһаҕаһын саҕа
Сандалы маһан остуолугар
«Лис» гына ууран баран,
- 1000 Уңуо өттүттэн
Кыһыл эти көрдөһүнэ
Кыынын быатын
Быһа көтөн тахсар
Сытыы кылыс быһыччатын
Сулбу тардан ылан,
Сыалаах-сыалаах өттүттэн
Сыттык саҕаны
Сылыһа быһан ылан
Ыстаан ыланнатта,
- 1010 Халын-халын өттүттэн
Тэллэх саҕаны
Элийэ быһан ылан
Ыстаан тэллэнгэттэ,
Суон-суон өттүттэн
Суорҕан саҕаны
Сулуйа быһан ылан
Суулуу-суулуу суккуйда.
Аппа хайдыбытын курдук
Аам-дьяам айабын

¹⁹ Лит: *булдун*.

²⁰ В знач.: *туттуулаах*.

- 1020 Унуо дьабалдытынан
Уган истэ,
Хангас дьабалдытынан
Унуоѳун тибиирэ олордо.
Күтүр улахан күөһүн
Хоппо күрдьэх саѳа
Куодаан хара ытыһынан
Күөйэ харбаан ылан,
Көнгөрүттэн көстөр
Көндөй күөмэйигэр,
1030 Ангарыттан көстөр
Аһаѳас айаѳар
Таһнары тутан
Антах диэки аһара турда,
Иһирдьэ диэки мэлитэн истэ.
Ол гынан баран,
Аһаабыкка ааѳынан,
Топпукка холонон
Уоһун-тииһин
Туора-маара соттунан,
1040 Ойон туран,
Сэттэ киһи
Чиккэччи тирэнэн туран
Арыччы сэгэтэр
Лип-лап халѳанын
Тиэрэ тэлэйэн,
Чэлгиэннээх тэлгэһэтигэр,
Чускааннаах²¹ тусаһатыгар
Туруору сүүрэн таѳыста.
Уол оѳо Оѳо тулаайах
1050 Соѳотох да буоллар,
Уон киһи оонһуурун оонһоон,
Аѳыс киһи айдаанын айдааран,
Киэн Кэҥкэмэ Эбэ Хотун
Кэтит киэлитигэр,
Уһун ньууругар,
Киэн нэлэмэн иэнигэр
Кылыһан кыыралдыта²²,
Ыстангалаан ыланһната,
Куобахтаан чөкөөрүтэ,
1060 Чугуулаан²³ туманната сырыттаѳа.

²¹ Лит.: *чысхааннаах*.

²² *Кыыралдыт* – делать высокие и длинные прыжки [БТСЯЯ, Т. 5, с. 428].

²³ *Чугуулаа* – разбежавшись и сделав несколько прыжков на одной ноге (на последнем этапе якутской спортивной игры кылыы) [БТСЯЯ, Т. 14, с. 228].

- Ити бириэмэбэ,
Көтөн ааспыт күннэргэ,
Кэлэн ааспыт кэмнэргэ,
Саспыт сабахтарга
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунтан
Хоту холоруктаах халлаанын
Хоннобун аннын диэки
Дойду киэнэ долгурууна,
Сир киэнин сиедэрэйэ,
1070 Быйаннаах буордаах,
Уйгулаах уулаах
Улуу Сыһыы Эбэ Хотунга
Олохсуйан олорбут
Хонгордой Тойон офонньор,
Хонкууда Хотун эмээхсин
Орой-буурай дьоннорун,
Көрүөх-билэ дьоннорун
Уйгулаах олохторун уһансан,
1080 Кэлэр кэскиллэрин тэнитэн,
Сайдар аналларын сардангардан,
Барбара байан, дохсундук тотон,
Сыспай сиеллээби
Сыһыы аайы сырыһыннаран,
Хорофор муостаабы
Хонуу аайы хойуннаран,
Үүт турааннык,
Үчүгэй бабайытык
Байан-тайан олорбут эбиттэр.
1090 Хонгорой Тойон офонньор,
Хонкууда Хотун эмээхсин
Күнгэ көрбүт
Көмүс түөстээх күөрэгэйдэрэ,
Алтан түөстээх далбарайдара,
Көтүрдэр тиистэрин миилэтэ,
Көрдөр харахтарын дьүккэтэ,
Баар-суох мааны кыыстара
Абыс уон саһаан сиртэн
Арылыһа сырдаан көстөр
Арылыһа Куо диэн
1100 Кыыс киэнэ кыраһыабайа,
Дьахтар киэнин талыыта
Абыс дойдуга
Албан аата тарғанан,
Тобус дойдуга
Суон сураба сурабыран
Олорбута эбитэ үһү.

- Кини бэйэлээх
 Үрдүк аатыгар,
 Үтүө сураҕар
 1110 Үс дойдуттан
 Өнгөлдүһэр буолбуттар,
 Биэс дойдуттан
 Бэриннэхэр буолбуттар.
     Ол курдук байан-гайан,
 Суон саалынан
 Мохсуо²⁴ бырахсан,
 Халыг хаһанан
 Туос уурунан,
 1120 Хойууларыгар бөтөн,
 Убаҕастарыгар чачайан,
 Күө-бааччы олордохторуна,
 Биир үтүө күн
 Арылыһа Куо
 Соҕотох быраата
 Баатыр бастыга,
 Бухатыыр дуолана,
 Ойуһар Соноҕос аттаах
 Оҕо Чочурдаан бухатыыр
 1130 Хороҕор муостаахтарын хомуйа,
 Сыспай сизллээхтэрин сыымайдыы сырыттаҕына,
 Холоруктаах-кубулҕаттаах
 Хоту халлаан аннын диэкилтэн
 Эриэн дьаҕыл былыттар
 Эргийэ көтөн таҕыстылар,
 Куба кыыл кутуругун
 Өрө тутан кээспит курдук
 Кубаҕай дьаҕыл былыттар
 Курбуулуу көтөн таҕыстылар,
 Тыстаах баттахтаах
 1140 Тыһы энэ тириитин курдук
 Хара дьаҕыл былыттар
 Халыйа көтөн таҕыстылар.
 Силээхтэ киһи
 Силлээбит силэ
 Сиргэ тийибэт силлиэтэ
 Сирилэччи үрдэ.
 Сыылба киһи
 Сыынтаабыт сыына
 Сиргэ сыстыбат

²⁴ Мохсуо... – игра в городки [Пек., т. 2, стлб. 1598]

- 1150 Сытыгы тыала быһа биэрдэ.
Улуу буурҕа уһууран түстэ,
Дохсун холорук тоҕо ытылынна.
Ол кэнниттэн
Торбос төбөтүн саҕа
Тон тобурах
Тоҕо түстэ,
Уһааттаах ууну
Тоҕо туппут курдук
- 1160 Курулас ардах
Куугуначчы кутта,
Киһини сототун
Ортотунан бадахтаах
Халын хаар халыйа түстэ,
Үрүн туман үллэн табыста,
Хара күдэрик халыйан киирдэ.
Бэттэрэ биллэриkkэ түстэ,
Үтүөлэрэ үгэххэ түстэ,
Хоһууннара хотонго куотта.
Куһаҕан өттө курун тыаҕа куотта,
- 1170 Сылба өттө сытан хаалла,
Мөлтөх өттө мөлбөйө оҕунна.
Ойуһар соноҕос аттаах
Оҕо Очурдаан бухатыыр:
«Туох үлүгэрбит
Тоҕо ыстанна,
Ханнык алдьархайбыт
Хайа ыстанна» – диэн,
Эрилиэс тиэрбэс хараҕынан
Эргим-ургум көрө турдаҕына,
- 1180 Хоту халлаан аннын диэкиттэн
Тууспан холорук
Тоҕо ытыллан кэлэн,
Хоту тумул үрдүгэр
Тохтуу түһэргэ дылы гынна да,
Суос соҕотохто
Суо-баадай²⁵ киһи,
Ыйдангатааҕы харыйа
Күлүгүн курдук
Баадас гына тура түстэ.
- 1190 Онно өйдөөн-дьүүллээн көрдөбүнэ,
Дьүдү бараан дьүһүннээх,
Кэдэрги бараан киэптээх,

²⁵ Суо – большой, значительный, солидный [ТСЯЯ, Т. 9, с. 133]; баадай – тяжело ступать, переваливаясь с боку на бок своей грузной, толстой фигурой [ТСЯЯ, Т. 2, с. 50].

- Киһи диэxтэн кэдэрги,
 Кыыл диэxтэн атын,
 Адъарай уолун ааттааба,
 Көстүбэт уолун күүстээбэ кэлэн,
 Суодаллан турар эбит.
 Сүүһүн ортотугар
 Соботох хараба
 1200 Унуоргу тыа баһын
 Олоотуу көрбүт,
 Кэтэх тыа баһын
 Кэриччи көрбүт.
 Түөһүн тылыттан
 Суон тиит үөрэбэһин курдук
 Соботох илии үүнэн тахсан,
 Тонголобуттан аллара
 Икки салаа буолан
 Икки таас сабарай ытыстаммыт.
 1210 Самабын туорайыттан
 Баарабай тиит бағанатын курдук
 Баарабай атах үүнэн тахсан,
 Тобугуттан аллараа
 Икки атах буолан,
 Икки силистээх тиит курдук
 Хара сири хайа тирэммит.
 Хайа хайдыбытын курдук
 Соботох хаспахтаах харабыттан
 1220 Былыргы үйэтээбитэ
 Уолан хаалбыт
 Дьүөдэ²⁶ ньамабын курдук
 Саһара сытыйбыт ирингэтэ
 Икки издэһинэн саккырыы сылдьарын
 Икки салаалаах кыһыл моҕой,
 Биир былас түөс аһара тылынан салбанан
 Ыраастаммыта буолар эбит.
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сылластыгас сирэйин сыллантан,
 Тобус илии
 1230 Тордохтоох ньуурун ньолоннотон,
 Сэттэ илии
 Кирдээх издэһин килэнгэтэн,
 Аппа хайдыбытын курдук
 Аам-дьяам айабын аппантан,
 Халлаан хайдарынан хаһытыы,
 Былыт быстарынан ыһытыы,

---

²⁶ Лит.: дүөдэ.

- Үрүн күдэн өрүкүйүөр диэри
Үөгүлүү турдаҕа:
– Ар-дьяалы, аарт-татай оҕолоор!
- 1240 Ойуһар соноҕос аттаах
Оҕо Очурдаан бухатыыр тойон богдо!
Этэр тылбын истэн тур эрэ!
Ким кэлэн
Кэпсээтин диэтэргин,
Хоту холоруктаах
Халлааным анныгар олохтоох
Хонорой Хотой оҕонньор аҕалаах,
Суоданса Суор Хотун ийэлээх
Муус Болуонай бухатыыр
- 1250 Илэ бэйэбинэн,
Эт дьүһүммүнэн
Кэлэн турабын.
Эн эдьийинг
Арылыһа Куо
Албан аата
Аан дойдуга аатырда,
Суон сураҕа
Дойду аайы сураҕырда,
Ол үрдүк аатыгар
- 1260 Үтүө киһи сүгүллэн кэллим.
Айабынан аччыктатыам суоҕа,
Саннынан дьадатыам суоҕа.
Хонгордой Тойон оҕонньорго,
Хонкууда Хотун эмээхсингэ
Күндү күтүөт буолуом дии саныбын.
Миигиттэн ордук киһини
Ытынан да ирдэтэн буолуохтара суоҕа.
Быстар-ойдор күннэригэр
Быыһабыл буолуом,
- 1270 Өлөр-хаалар күннэригэр
Өйөбүл буолуом.
Онон бэрт түргэнник
Арылыһа Куо барахсаммын
Таһара табатын курдук таһыннаран,
Сир симэҕин курдук симээн
Таһаара охсон биэринг эрэ! – диэн
Айағын мунунан айаатыы турда.
Ону истэн,
Ойуһар Соноҕос аттаах
- 1280 Оҕо Очурдаан бухатыыр,
Киил мас курдук
Кэдирги таттарда,

- Чоруун мас курдук
 Чоноччу таттарда,
 Өхөх хаана
 Көхсүгэр оргуйда,
 Тардар тымырдара
 Айна кирсин курдук
 1290 Лынкыны тыаһаата,
 Күүстээх былчыннара
 Түллэнни мөбүстэ,
 Сирэйиттэн сирэ уота
 Сириэдийэн табыста,
 Харабыттан хатат уота
 Тагнарны саккыраата.
 Уордайдан хотонун холлобоһун
 Тоҕо көтөн кэбистэ,
 Омунугар үс үүт күрүөтүн
 1300 Үлтү үктээн кэбистэ.
 Охсуһар уордаах санаата
 Уолугунан охсулунна,
 Өлөрсөр өһөс санаата
 Түөһүгэр мөбүстэ.
 Ол гынан баран,
 Тыл этэн
 Тыылла-хабылла турбута үһү:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Адьарай уолун ааттааба,
 Көстүбэт уолун күүстээбэ
 1310 Муус Болуонай күтүр дьаалы!
 Күүскүн эрэнэнгин
 Баар-суох эдьийбин
 Арылыһа Куону
 Былдьаан-талаан бараары
 Кэлбитин дуо?
 Ити буоллабына,
 Сэттэ илии кирдээх
 Сирэйгин кэрдэммин,
 Тоҕус илии тордохтоох
 1320 Ньюургун тоҕо сынньаммын,
 Халын тириигин хайытан,
 Хара хаангын тоҕуоҕум!
 Иттэннэрэ ууран
 Искин тыырыам,
 Умса ууран
 Көхсүгүн дьөлүөм!
 Бэрт түргэнник
 Хантан кэлбитин да,

- 1330 Төннө оџус! – диэтэ.
Адъарай ааттааџа,
Көстүбэт күүстээџэ
Муус Болуонай ону истэн,
Алтан аалыытын курдук
Адъарыс гына түстэ,
Тимир аалыытын курдук
Дьэбидис гына түстэ,
Көмүс аалыытын курдук
Көнгөрүс гына түстэ,
Өрө көтүөккэлээтэ,
1340 Үөһүн тартарда.
Ол гынан баран,
Хантан ылбытын
Харахтаабакка хаалла,
Отут бууттаах
Суорба таас соџооччутун
Сулбу тардан ылла да,
Айыы бухатыырын
Оройун сиигинэн
Ойбоннообутунан барда.
1350 Уол оџо Оџо Очурдаан
Туора ойон аһаран биэрдэ,
Уңа өттүгүттэн кыырыктаах
Сытыы кылыс быһаџын
Сулбу тардан ылан,
Охсон кыыһыннарбытынан барда.
Сон курдук суулаһа түстүлэр,
Саџынньах курдук саптыһа түстүлэр.
Икки сырџан эһэ курдук
Сарылаһа-сарылаһа
1360 Хайыта сынньыстылар,
Икки сур бөрө курдук
Орулаһа-орулаһа
Супту түһүстүлэр.
Ойуһар соноџос аттаах
Уол оџо Оџо Очурдаан Боотур
Толкүй тобулан,
Санаа булунан,
Куоппута буолан
Хоту диэки сүүрэн,
1370 Аңаат-муңаат алаастарын
Аһары дайбаан,
Киэн кэнкэмэ сыһыыларын
Кэннигэр хаалларан,
Адъарай уолун батыһыннаран,

- 1380 Илиэһэй уолун экирэтиннэрэн,
Төрөөбүт төрүт түөлбэтин,
Иитиллибит ийэ сириҥ
Күөх ньээкэ кырсын,
Үрүҥ ньураа ньуурун,
Кэрэ бэйэлээх киэбин
Хайа тэпсэн хараардымаары,
Үнтү үктээн өлбөөдүтүмээри,
Ингнэри кэһэн иэдэтимээри,
Очуос таас хайа ойоһоһугар,
Туруук таас хайа тулатыгар,
Дьапталҕа таас хайа дьайыҥгар тийһэн
Күөн көрсөн,
Күрэс былдыһан бардылар.
- 1390 Сүүрдэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
Сырса сылдьан кырбастылар,
Экирэтиһэ сылдьан эттэстилэр.
Ириэнэх талах курдук
Ибили эрийистилэр,
Үөт талах курдук
Үнтү күөдэлгэхтэстилэр,
Өргөстөөх уһуктааһынан
Өтөрүтэ түһүстүлэр,
Кыырыктаах биилээһинэн
- 1400 Быһыта сынньыстылар,
Уһуктаах оройдооһунан
Тобулута сынньыстылар,
Үрүҥ кумаһы
Үнтүрүтэ үктээтилэр,
Үрүҥ туманы өрүкүттүлэр,
Кыһыл кумаһы
Кырыһын тэпсэннэр
Кыһыл былыты кытыаһынардылар²⁷.
- 1410 Мунгурун булларбатах,
Унуоргутун туттарбатах
Муус Болуонай обургу
Охсоро олустанан барда,
Тэбэрэ тэбиэһирэн истэ.
Оһо Очурдааны
Хото тутан киирдэ,
Баһыйа тутан барда,
Халын куйаһын хайыта сыста,
Кутуу куйаһын тоһута оһуста,

²⁷ *Кытыаһын* – гореть ярким пламенем, ярко пылать, полыхать [БТСЯЯ, Т. 5, с. 401].

- 1420 Халын тириитин хайытта,
Хаарыан хаанын тохто.
Оџо Очурдаан Боотур
Очуос таас хайа ойоџонугар
Сөрүөстэ түһэн,
Үнкүрүс-күөлэһис гынан,
Моойньугар²⁸ мойбордоох
Мохсоџол кыыл буолан,
Өндөл манган халлаан
Өрөһөтүн диэки
Өрө көтөн куугунаан тахсан,
Тус хоту халлаан улаџатын диэки
- 1430 Супту түһэн куугунуу турда.
Муус Болуонай обургу
Өрө көрөн туран:
«Орто дойду
Оџолоро даџаны
Ааһар былыт албастаах,
Куотар былыт кубулџаттаах
Эбиттэр эбээт!», – дии санаан,
Тоџус илии тордохтоох ньуурун
Ньолох гыннарда,
- 1440 Сэттэ илии кирдээх сирэйин
Килбэс гыннарда.
Ол гынан баран,
Үнкүрүс-күөлэһис гынан,
Көхсүгэр өһөхтөөх
Өксөкү кыыл буолан
Өрө көтөн куугунаан тахсан,
Хонгорой Тойон оџонньор,
Хонкууда Хотун эмээхсин
Аналлаах ааттаах алаастарыгар,
- 1450 Төрөөбүт төгүрүк түөлбэлэригэр,
Үөскээбит үтүө дойдуларыгар,
Унаар-тунаар урсуннаах
Улуу Сыһыыга
Көтөн күүгүнээн кэлэн,
Хоту тумул үрдүгэр
Сохсос гына олоро түстэ.
Ону билэн
Оџонньордоох эмээхсин
Тоџус субан
- 1460 Туруйа уолаттара,
Аџыс кындыа

²⁸ Лит.: моонньугар.

- Кыталык кыргыттара,
 Баарабай балабаннарын
 Абыс киһи
 Аччаччы тэбинэн
 Арачы аһар
 Араама²⁹ даадар аанын,
 Сэттэ киһи
 Дьирэччи тэбинэн
 1470 Арачы сэгэтэр
 Лип-лап халбанын
 Хатан тимир
 Хадабатынан хатаатылар,
 Тон тимир
 Олуурунан олуйдулар,
 «Туох да киирбэт буолла», – диэн,
 Уоскуйа санаан
 Олорон кэбистилэр.
 Муус Болуонай обургу
 1480 Туруору сүүрэн,
 Атаралыы анһан кэлэн,
 Арылыа Куо сытар
 Аналлаах хаппахчытын
 Үс хос үрдүн
 Үрэйэ охсон,
 Кыыс оҕону
 Алта былас
 Аралыйар суһуоҕуттан
 Эрийэ тутан ылан,
 1490 Ытаппытынан-сонгоптуунан
 Хоту халлаан аннын диэки
 Тууспан холорук буолан
 Тоҕо ытыллан бара турдаҕа.
 Ити бириэмэҕэ
 Ойуһар Соноҕос аттаах
 Оҕо Очурдаан Боотур
 Хоту халлаан аннын диэки
 Куугунуу көтөн,
 Унаар-тунаар урсуннаах
 1500 Улуу хочолору унуордаан,
 Алааркай алыылары аһан,
 Сискэл систэри,
 Баарабай тайбалары,
 Кэриискэ тыалары
 Кэннигэр хаалларан,

²⁹ *Араама* – четырехугольное крепление из брусьев, планок [ТСЯЯ, Т. 1, с. 511].

- 1510 Туундара дойдутугар
Дьурулуу³⁰ кетөн тийдэ.
Долгуйан кестөр
Далгы³¹ ураһаҕа,
Томтойон кестөр
Тойон ураһаҕа,
Догдойон кестөр
Долду ураһаҕа³²
Супту сурулаан тийээн
«Сур» гына тура түстэ,
Эргийэ көттө,
Илэ дьүһүнүнэн,
Эт бэйэтинэн буолла.
Туох ааттаахпыт
- 1520 Тоҕо сууллан түстэ диэн,
Тордох ураһатын иһиттэн
Хоту дойду хоһууна,
Туундара киэнин гуйгуна,
Тонус толуу дуолана
Туоралдьыма Боотур
Тоҕо сууллан тахсан
Уоттаах сулус харахтарынан
Супту көрөн турда.
Уол оҕо Оҕо Очурдаан
- 1530 Алтан чуораан айабын атан,
Кэбэ чуораан кэпсээнин кэпси
Турбута маннык эбитэ үһү:
– Дьэ-бу, дьэ-бу!
Хоту дойду хоһууна,
Тонус киэнин дуолана
Туоралдьыма Боотур!
Тон күөнгэр
Дорообо буолуохтун!
Ким кэлэн
- 1540 Кэпси турабыный диэтэргин,
Хонгорой Тойон аҕалаах,
Хонкууда Хотун ийэлээх,
Арылыа Куо эдьийдээх,
Ойуһар Соноҕос аттаах
Уол оҕо Оҕо Очурдаан бухатыыр диэммин.
Көрдөһөр да күттүөннээх,

³⁰ *Дьурулаа* – пронестись быстро, оставляя за собой сплошной длинный прямой след [ТСЯЯ, Т. 3, с. 451].

³¹ *Далгы* – с широким круглым основанием [ТСЯЯ, Т. 3, с. 99].

³² Лит.: *далла ураһа* – маленькая ураса (летняя юрта) [Пек., т. I, стлб. 672].

- Аатгаһар да ахсааннаах,
 Хоту дойду
 Хоннобун анныгар олохтоох
 1550 Муус Болуонай диэн
 Абааһы уолун адьырбата,
 Илиэһэй уолун идэмэрдээбэ³³
 Баар-суох аҕаспын
 Арылыһа Куону
 Былдыан-талаан бараары гыммытын,
 Күөн көрсөн,
 Күрэх былдыһан
 Халын тириибин хайыттаран,
 Хаарыан хааммын тохторон
 1560 Эйиэхэ кэллим.
 Иккиэн көмөлөөн көрүөх!
 Сылайбат сындааһыннаах,
 Көбүрээбэт күүстээх,
 Уйадыһбат унгохтаах,
 Быстыбат тыыннаах,
 Мунгурун булларбатах,
 Унуорун туттарбатах
 Көстүбэт уолун
 Күтүр күүстээбэ эбит.
 1570 Онон, ириэнэх суолун
 Ирдээн киирэн
 Күөн көрсөн көрдөрбүт
 Күн харча буолуой? – [диэтэ].
 Туоралдьыйа Боотур обургу
 Тура-олоро толкуйдаата,
 Сыта-тура сыымайдаата,
 Киирэ-тахса тэпсэннээтэ.
 Кэмниэ кэнэбэс,
 Кэтэһиннэрэ түһэн баран,
 1580 Оҕо Очурдаан иннигэр
 Сото кэбиһэн
 Дьондоллон туран,
 Хоммут уоһун өһүлэн,
 Маннык диэн
 Санга сангаран сайгыта турдаба:
 – Буйакаа, буйакаа!
 Ол Муус Болуонай бухатыыр
 Хоту хомурахтаах³⁴ халлааным

³³ *Идэмэрдээх* – алчный, жадный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 561].

³⁴ *Хомурахтаах* – от *хомурах* – надутая ветром куча снега, снежный занос, сугроб; вьюга [Пек., т. 3, стлб. 3475].

- 1590 Улаҕатыгар олорор
Абааһы аймахтарыттан,
Илиэһэй иччилэриттэн
Бэрийэр бэртэрэ,
Барыйар бастыгнара,
Көстүбэт түөкүттэриттэн
Күтүр күүстээхтэрэ буолуохтаах этэ.
Иккиэ да буолан көмөлөөн
Үрүң сүннүүн
Үүттүүрбүт биллибэт,
Уһун уңуоҕун
- 1600 Урусхаллыырбыт көстүбэт,
Кылгас уңуоҕун кыдьымахтыырбыт³⁵
Кыаллыбат суол буолуохтаах.
Ол да буоллар
Арылыһа Куо
Атаскааным иһин
Халың тириибин хайыттарыам,
Хаарыан хааммын тохторуом.
Биир уол ханна төрөөн өлбөтөҕөй,
Биир сымыыт ханна түһэн сытыйбатаҕай?!
- 1610 Ириэнэх суолун
Ирдээн тийээн,
Тон суолун
Тордоон тийээн,
Күөн көрсөн,
Күрэс былдыһаһан
Көрүөххэ! – диэтэ да,
Аҕыс ааттаах атыыр табатын,
Тоҕус туруу буур табатын
Тоҕус саһаан усталаах
- 1620 Туут туруук сыарҕатыгар
Көлүйэ охсон,
Топпут суор курдук
Сохсос гына олоро түстэ да,
Хоту халлаан аннын диэки
Суос соҕотохто
Унаар буруо курдук
Субуруйа көтүтэ турда.
Туоралдыма Боотур кэнниттэн
Моонньугар мойбордоох
- 1630 Муора мохсоҕол көтөрө [буолан]
Курулуу көтөн
Куугунаан истэҕэ.

³⁵ *Кыдьымахтыыр* – покрываться шугой, торосами [БТСЯЯ, Т. 5, с. 187].

- Ол курдук
Түүннэри түнэрэн,
Күнүстэри көтүтэн,
Айаннаан аарыгыран,
Айыы сирин
Аһары дайбатан,
Абааһы аймажа
1640 Адағыян айыллыбыт,
Илиэһэй иччитэ
Иитиллэн иэнигийбит,
Көстүбэт күүстэрэ
Көрүлээн үөскээбит
Күтүр дьаалы дойдутугар
Тоҕо сууллан киирдилэр.
Улуу буурҕанан
Уһуура турар,
1650 Дуолан холоругунан
Тоҕо ытылла турар,
Үрүн күдэнинэн
Үллэ турар,
Хара туманынан
Халыйа турар,
Муус кыаһанынан
Кырылыы сытар,
Будулҕан буһурағынан³⁶
Буруолуу турар,
1660 Тон тобурағынан
Тоҕо саайа турар
Дьулуо хара дойдуга
Тоҕо ытыллан тийидилэр.
Ол тийээн
Өйдөөн-дьүүлээн көрбүтгэрэ,
Муус Болуонай бухатыыр
Айаннаабыт саталарыттан таайан,
Кэлбит кимиэллэриттэн сэрэйэн,
Кэтэһэн кэнкэллэн турар эбит.
Туоралдыма Боотур,
1670 Уол оҕо Очурдаан бухатыыр
Соҕуруу халлаан аннын диэкилтэн
Сурулуу көтөн кэлэн,
Муус Болуонай иннигэр
Тон тоһоҕону
Туруору бырахпыт курдук,
Суос-соҕотохто

³⁶ Лит.: буһурук – туманный или метельный [ТСЯЯ, Т. 2, с. 586].

- 1680 Тура түстүлэр.
Туоралдьыма Боотур
Уоһа орболдьуйан,
Түөһэ томтолдьуйан,
Уордаахтык уһуутаан,
Хатаннык хаһыытаан,
Саһа сангаран сатарыта турдаҕа:
– Уһулаатан, аһылаатан!
Муус Болуонай!
Буор сирэй,
Бурҕалдьы сото,
Хааннаах айах,
Хара түөкүн!
- 1690 Айыы аймахтарын атаҕастаан,
Арылыһа Куо аналлаахпын
Уоран-талаан аҕалбыккын
Оройгун тобуламмын,
Уодьугангың тардаммын,
Уһун уңуоххун
Урусхал оноруом!
Кылгас уңуоххун
Кыдьымах гыным!
- 1700 Хара тыыңгың
Харыһыйар буоллаххына,
Үрүң тыыңгың
Өрүһүйэр буоллаххына,
Охсуһуута-содуома суох,
Этиһиитэ-эрэйэ суох,
Көңүл өттүгүнэн
Арылыһа Куону
Көңүллээн ыыт!
Бэрт түргэнник
Эппиэккин этэ тарт! – диэн
- 1710 Этэн-тыынан
Эбэрдэстээн кэбистэбэ.
Итини истээт
Адьярай уола
Аадыкыс гына түстэ,
Көстүбэт уола
Көөдөкүс гына түстэ,
Хайа хайдыбытын курдук
Хаспахтаах хараҕа
Хатан чабыл уотганна,
- 1720 Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сирэйэ
Сиэрэ уотунан сирили сирдьигинээтэ,

- Аам-дьяам айафын аллаччы атан,
 Тохсунньутаафы тонг ойбон
 Модьоѳотун курдук
 Уоһа боллоруттан,
 Алдьяамыт ардьяах туу
 Ойоѳоһун курдук
 Афыс ардъай тиһэ ардьяаннаан,
 1730 Халлаан хайдарынан хаһыытыы,
 Былыт быстарынан ыһыытыы турдаѳа:
 – Буйака, буйака!
 Ар-дьяалы, арт-татай,
 Эминэ тугуй оѳолоор!
 Туундара тойооскута
 Туоралдыма Боотур!
 Туоххар эрэнэнгин
 Тойтоллон турангын,
 Мин диэтэх киһини
 1740 Утары көрөн,
 Ол-бу тылы
 Тыллаһа турафын, нохойдоон?!
 Сибилигин сиһинг үөһүн
 Быһа охсон
 Сиикэйдии сии иликпинэ,
 Сибилигин тонг унуоххун
 Тосту тутаммын
 Туора уоба иликпинэ,
 Көхсүгүн тобулу тонгсуйан
 1750 Өһөх хаангын
 Супту уулуу иликпинэ,
 Сүннүгүн үүттээммин
 Сүрэххин-быаргын
 Өйүө онгосто иликпинэ,
 Өйгүн-төйгүн булунангын
 Төрөөбүт төрүт түөлбэбэр төннө тур!
 Кэлбит сиргэр кэбэлийэ³⁷ тур!
 Мэнэгэйдээх³⁸ бэлэһим түгэбэр
 Мэнгистэрим тийэн кэллэ,
 1760 Нойон-богдоо! – диэн,
 Тумук³⁹ туура ыстанарынан,
 Буор булгунных булгу барарынан
 Ордоотуу турдаѳа.
 Туоралдыма Боотур

³⁷ *Кэбэлий* – убираться, уходить прочь, проваливать куда-л. [БТСЯЯ, Т. 5, с. 447].

³⁸ *Мэнэгэйдээх* от *мэнэгэй* – прозорливость [Пек., т. 2, стлб. 1552].

³⁹ *Тумук* – тонкий, вытянутый, заостренный конец чего-л. [БТСЯЯ, Т. 11, с. 105].

- 1770 Алтан аалыытын курдук
Адъарыс гына түстэ,
Тимир аалыытын курдук
Дьэбидис гына түстэ,
Тон тордуйа курдук
Томороон дьүһүннэннэ,
Кэрэх тиит курдук
Кэдирги киэптэннэ,
Унуо өттүгүттэн
Үс өргөстөөх
Үрүйэ-түрүйэ үнүүтүн
Сулбу тардан ылан,
Супту түспүтүнэн барда.
Оҕо Очурдаан хангас өттүгүтэн
Оройугар оһоллоох,
1780 Кырыытыгар кырыыстаах
Сытыы кылыс батыйатын
Сылбы сыыйан ылан,
Сырбатан кыыһыннарбытынан барда.
Адъарай ааттааҕа Муус Болуонай
Отут бууттаах
Суорба таас соҕооччутун
Ойутан таһааран,
Охсон кулаабытынан барда.
1790 Тон күөс бадахтаах
Орулуу-оруюу
Ойута охсустулар,
Ыһыыты-ыһыыты
Быһыта кырбастылар.
Ол сылдьан
Туоралдыма Боотур
Оҕо Очурдаанга туһайан:
«Эн тохтоон сынньанан баран,
Мин сыа киһи сылайар кэммэр,
Эт киһи элэйэр кэммэр
1800 Киирэн солбуйан охсуһаар!», – диэтэҕэ.
Ол курдук
Ый отут хонугун
Усталаах туоратыгар
Солбуһа сылдьан
Охсуһан көрдүлэр.
Муус Болуонай күтүр
Үрүт күүһэ
Үрэллиэх түгэнэ көстүбэтэ,
Алын күүһэ
1810 Алларыыах быһыта биллибэтэ.

- Охсоро өссө олустанна,
Тэбэрэ өссө тэбизһирэн истэ.
Туоралдыма Боотур
Адъарай уолун
Түөскэ анһан
Тохтогон баран,
Албыдыйа⁴⁰ соғус
Сага сангаран сайгыта турда:
– Муус Болуонай бухатыыр!
- 1820 Тохтоо, болҕой!
Сыа дьон сылайан бардыбыт,
Эт дьон элэйэн бардыбыт,
Сынһанан сыта түһэн,
Тохтоон утуйа түһэн,
Күүс мунһунан,
Сэниэ эбинэн,
Омуннаахтык охсуһарбыт,
Кыырыктаахтык кыргыһарбыт буоллар,
Иккиттэн биирбит буолуо этэ.
- 1830 Туох диэн толкуйдаан тураһын,
Нойоон богдо? – диэтэҕэ.
Абааһы уолун ааттааҕа,
Көстүбэт уолун күүстээҕэ
Муус Болуонай бухатыыр,
Сөпкө эттинг диэн сөллөһнөөбөтө,
Сыһа эттинг диэн сылланнаабата,
Суорба таас дьиэтин иһигэр
Суодас гынан хаалла,
Халҕаһа таас аанын
- 1840 Хатан тимиринэн хараҕалаата,
Тон тимиринэн олуйда да,
Уна оронугар
Охтон түстэ [да],
Бастын оронугар
Баран түстэ да,
Утуйан муннун тыаһа
Буурҕаны үөскэттэ,
Таныытын тыаһа
Тайҕаны хамсатта.
- 1850 Хоту дойду хоһууна,
Туундара туйгуна,
Тонус дуолан бухатыыра
Туоралдыма Боотур,
Ойуһар Соноҕос аттаах

⁴⁰ *Албыдый* – притворяться, хитрить, напускать на себя [ТСЯЯ, Т. 1, с. 408].

- Оџо Очурдаанга туһаайан,
Айах атан аман өс амалыйда:
– Дьэ, көр бу!
Оџо Очурдаан!
1860 Этэр тылым эгэлгэтин
Истэн сэнээр эрэ!
Мантан тус соџуруу
Киэн Кэнкэмэ Хотун иччитэ буолбут
Уол оџо Оџо Тулаайах диэн
Сиһин этэ ситэ илик,
Буутун этэ буһа илик,
Холун этэ хойдо илик,
Кэлин орто дойду
Суон дурдата,
1870 Халын хаххата буолар аналлаах
Бухатыыр киһи үөскээн эрэр.
Ону ынгыран аҕалан,
Муус Болуонай айаҕар
Анньан биэриэххэ.
Онтон уол оџо убайын,
Үөһэ дойду
Өһүөтэ буолбут,
Аламаҕай халлаан
Акылаата аатырбыт
1880 Күөнэ Көџөччөр аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыры ынгыран,
Абааһы ааттааҕын
Аллараа күүһүн алларытыахпыт,
Үөһэ күүһүн үрэттэриэхпит.
Мин сыыдамнык сылдыһабым.
Онуоха дылы,
Улуу күтүр уһуктан турдаҕына,
Тулуһан көрөөр, – диэтэҕэ.
Инньэ диэн баран,
1890 Туоралдыма Боотур
Аҕыс ааттаах атыыр табатын,
Тоџус толугу буур табаларын
Күтүр улахан
Көлөөскө сыарҕатыгар
Көлүйэ охсон баран,
Тус соџуруу диэки
Субурус гынан
Суох буолан хаалла.
1900 Ити кэнниттэн
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунга

- Төन्नөн кэллэххэ,
Уол оҗо Оҗо Тулаайах
Борбуйун көтөҗөн,
Киһи бэрдэ буолан
Кииллийэн тахсыбыт,
Саха саарына буолан
Салаллан тахсыбыт.
- 1910 Алта былас дараҗар сарыннаах,
Биэс былас биэкэйэр бииллээх,
Үс былас өрбөйөр өттүктээх,
Хастаабыт тиит харылаах,
Суллаабыт тиит сотолоох,
Бысталаабыт тиит быччыннаах,
Икки силистээх тиит үөрэҗэһин курдук
Тирэхтээх тимир тирэнсэ атахтаах,
Түллэнһини мөхсөр
Күүстээх көмүөл түөстээх,
Күнү-ыйы бүөлүүр
- 1920 Күтүр улахан көбүстээх,
Чаан олгуй саҗа бастаах,
Саннын байаатыгар диэри
Саба түспүт
Хара куудара баттахтаах,
Үүн тиэрбэһин⁴¹ курдук
Өгүрүк-төгүрүк көрбүт
Уоттаах сулус курдук харахтаах,
Быһыйга быһыылаах,
Күүстээх көрүгнээх
- 1930 Бухатыыр буулаҗата буолан,
Богдоллон тахсыбыт.
Ол сылдьан
Саллаҗар баһыгар
Салгыы санаан,
Түүлээх төбөтүгэр
Төкүнүтэ өйдөөн,
«Бу мин диэтэх киһи
Хантан хааннаах,
Кимтэн кииннээх
Киһи эбитим буолла?»
- 1940 Үөһэ дойдуттан
Үтүрүллэн түспүтүм дуу,
Аллараа дойдуттан
Анһылан тахсыбытым дуу,
Орто дойдуттан

⁴¹ от үүн тиэрбэһэ – железные кольца у лошадиных удил [Пек., т. 3, стлб. 2655].

- Охсуллан кэлбитим дуу?» – диэн
Толкуйдуур эбит.
- 1950 Бардам санаата
Баһыгар ыттан,
Кэдирги санаата
Кэтэбинэн киирэн,
Ордук сананан, олус туттан,
Соѳуруу содуомнаах халлааным
Уорѳатын диэки
Суорба таас хайа оройугар
Субуруйа сүүрэн тахсан,
Суорба таас сутуругун көрдөрөн
Суоһурѳанар буолбут эбит.
- 1960 Арѳаа алдьархайдаах халлааным
Ангаарыйар анараа таһаатын диэки,
Адаар таас хайалар арѳастарыгар
Алаадыһа сүүрэн тахсан
Халлаан хайдарынан,
Былыт быстарынан хаһыытаан-ыһыытаан
Ыһытаһар адынаттаммыт эбит.
Хоту холоруктаах халлааным
Хонноѳун диэки,
Туруук таас хайалар үрдүлэригэр
Туруору сүүрэн тахсан,
Хокуоска көрдөрөн
- 1970 Хохучуоллаһар⁴² үгэстэммит эбит.
Илингги илгэлээх халлааным
Иһнэри тардар иирэтин диэки
Эриэн-дыабыл хайалар иэннэригэр
Эргийэ сүүрэн тахсан,
Эмэһэтин тонгсунан
Элэк гынар идэлэммит эбит.
- Ол курдук
Эргэнэ хара тыатыгар
Элэстэнэн тахсан
- 1980 Суон тииттэри сууллары тыытан,
Тон мастары тосторута тутуталаан,
Ириэнэх мастары ибилитэ харбаталаан,
Үөл талахтары үмүрү тардан,
Иирэ талахтары эрийтэлии оонньоон,
Кыдыгыһын таһааран
Көччүйэ-көрүлүү сырыттабына,
Биир үтүө күн
Кубулѳаттаах хоту халлаан

⁴² *Хохучуоллаһар* – вступать в ссору, браниться, ругаться [БТСЯЯ, Т. 13, с. 634].

- 1990 Улаҕатын диэкиттэн
Эриэхэлээн сии олорор
Эрдэбэс улар түөһүн курдук
Эриэн дыабыл былыттар
Эргийэ көтөн табыстылар,
Хара улар хааһын курдук
Кыһыл былыттар
Кытара кыыһан табыстылар,
Харалдьыкка хаама сылдыар
Хара улар түөһүн курдук
Хара даадар былыттар
- 2000 Халыйа көтөн табыстылар,
Хопто кыыл кутуругун курдук
Кубаҕай үрүн былыттар
Курбуулуу көтөн табыстылар.
Ити кэнниттэн
Сиилинэй силлиэ сирилээн киирдэ,
Сытыы тыал быһа биэрдэ,
Курас тыал курдары оҕуста,
Хабыс тыал хасты аста,
Тон тобурах тоҕо саайда,
2010 Курулас ардах куугуначчы кутта.
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Үс үөрэбэстээҕинэн⁴³
Өрө көрөн туран:
«Чэ, эбээт оҕолоор!
Мин киһи
Үрдүк ааппар,
Үтүө сурахпар
Үөһэттэн өгөйдүлэр дуу?!
Алларааттан адаҕайдылар дуу?!
2020 Орто дойдуттан охсулуннулар дуу?!» – диэн
Үөрэ соҕус туттан,
Кэтэһэн киппэллэн турда.
Киэн Кэҥкэмэ эбэтин
Хоту хонноҕун анныттан
Абыс аарыма адаар муостар
Адаарыһан көһүннүлэр,
Тоҕус толугу буурдар
Тоҕо сүүрэн киирдилэр.
Ангаат-мунгаат алааһын
2030 Ортотунан хайа сүүрэн,
Чэлгиэннээх тэлгэһэтигэр,

⁴³ от үөрэбэс – звено, отрезанная часть большой рыбы, отрубок дерева [Пек., т. 3, стлб. 3149].

- Чускааннаах тусаһатыгар тура түстүлэр.
Абыс саһаан бадахтаах
Аарыма сыарҕатыттан
Ыстанан түһэн баран,
Тонус дуолан бухатыыра
Туоралдьыма Боотур
Уол оҕо Оҕо Тулаайаҕы
Утары көрөн туран
2040 Маннык диэн тыл этэ,
Өс кэпсии турбута үһү:
– Оһулаатан, оһулаатан!
Киэн Кэҥкэмэ иччитэ буолбут
Оҕо Тулаайах,
Тон күөҥнэр
Дорообо буолуохтун!
Хоту дойду хоһууна
Туоралдьыма Боотур диэммин.
2050 Туох соруктаах кэллиҥ диэн
Ыйытар буоллаххына,
Хонгордой Тойон оҕонньор,
Хонкууда Хотун эмээхсин
Баар-суох мааны кыыстарын
Арылыһа Куону,
Аллараа дойду атамаана
Муус Болуонай бухатыыр
Уоран-талаан барбытын
Оҕо Очурдаанныын
Эккирэтэн киирэн
2060 Күөн көрсөн,
Күрэх былдьаһан
Кыайарбытын аастыбыт.
Оҕо чоочой эбиккин.
Туһата суох
Сииккэ сизэлбиппин,
Хаарга хаампыппын.
Ол дойдуга
Бара да сорунума!
Абааһы айаҕар
2070 Аһылык буолуон,
Илиэһэй бэлэһигэр
Мэҥиэ буолуон! – диэн
Хомуруйа соҕус этэн баран,
Унаар буруо курдук
Хоту халлаан аннын диэки
Субурус гынан
Суох буолан хаалла.

- 2080 Уол оѳо Оѳо Тулаайах
 Омунугар уон саһаан холобурдааѳы
 Өрө ыстангалаата,
 Күтүр улахан хоппо күрдьэх саѳа
 Куодаан-аадаан ытыһынан
 Икки өттүгүн өрө сабанан
 Өрө көтүөккэлээн,
 Үөһүн тартаран
 Үөгүлүү турда:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Бу тонгус тойоно буолбут
 Туоралдьыма Боотур
 2090 Мангайкаан аллаах,
 Айаѳын тыаһын абатын,
 Тумсун тууһун
 Истэллээр-истибэттээр!
 Үөѳэр-түрүйэр,
 Сиилиир-сэмэлиир киһитэ
 Мин буолбут[ум] дуо?!
 Ити буоллаѳына,
 Сиппит сирбиттэн
 Сиһинг үөһүн сиритэ харбыам!
 2100 Туппут сирбиттэн
 Тон унуоххун тосту тутуом!
 Эриэн түөстээн
 Ийѳэр эппэтэх
 Энин тылгын этитиэм,
 Аһаѳас баастаан
 Аѳаѳар эппэтэх
 Аман өскүн
 Амалыта туойдарыам!
 Абам да баар эбит! – диэн
 2110 Аймана турдаѳа.
 Сэттэ киһи чиккэччи тэбинэн
 Арыччы сэгэтэр
 Лип-лап халѳанын
 Тэлэйэ баттаан,
 Улуу уоругар,
 Аналлаах алаһатыгар,
 Иэримэ дьиеэтигэр
 Тэбиэһирэн туран
 Тилигир гына түстэ.
 2120 Үс хос түүнүктээх
 Түнэ сонун дүүдэччи кэттэ,
 Икки хос саарыптаах
 Сарыы ыстаанын

- 2130 Ыыдаччы тардынна.
Абыс атыыр тайах тыһыттан
Аттарыллан тигиллибит
Тимир тирии этэрбэһин
Чинник тардынна.
Бэдэр бэргэһэтин
Бигэтик кэттэ,
Бөртөлөөх бөрө үтүлүгүн
Уоһунан таһаарда.
Таһныбыкка холонон
Таһырдыа ыстанан табыста,
Тус хоту диэки
Туналғаннаах ньуурун туһаайан
Сүүрэн сүллүгэстэннэ,
Ыстангалаан ыланнатта,
Ойуолаан ороһуйда.
- 2140 Анхалааттары⁴⁴ атабын анныгар хаалларда,
Томтордору тоһута үктээтэ,
Аһаат-муһаат алаастарын
Аһары дайбаата,
Улуу тунах хочолорун
Уһуор туораталаата,
Киэн нэлэмэн сыһыыларын
Кэннигэр хааллартаата,
Эргэнэ хара тыаларын
Ибили кэһэн истэ,
- 2150 Сискэл систэрин
Силэйэ тэбэн истэ.
Ол иһэн
Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ,
Өлөрсүүгэ туттар
Өһөхтөөх өргөстөөбө,
Кыргыһыыга туттар
Кылааннаах биилээбэ,
Охсуһууга туттар
Уһуктаах оройдооһо
- 2160 Букатын да суох эбит.
Ону өйдөөн,
Кэнкэмэ хара тыам
Киил маһын
Силистэри-мутуктары
Сингнэри тардан ылан
Сүгэн кэбистэ:
«Манан да баалкалаан

⁴⁴ *Анхалаат* – яма, углубление на поверхности земли [ТСЯЯ, Т. 1, с. 499].

- Адъарайдары бастарын
 Хатараа инибин», – дии санаата.
 2170 Аналлаах ата да суох
 Айанныыр атас буолла,
 Көлүнэр көлөтө да суох
 Көтөр күтүр буолла.
 Төрөөбүт-үөскээбит
 Төрүт түөлбэтин нөнгүө түһэн,
 Иитиллибит ийэ сири
 Кэннигэр хаалларан,
 Туруук таас хайалары
 2180 Туруору сүүрэн туораталаата,
 Очуос таас хайалары
 Ойоѳосторунан ааһыталаата,
 Адаар таас хайалары
 Арѳастарынан туораталаата.
 Аабылааннары⁴⁵ ааһан
 Алыыларга киирдэ,
 Алыылары ааһан
 Туундараѳа киирдэ,
 Туундаралары ааһан
 2190 Толуу үрэхтэргэ түстэ.
 Ол курдук
 Ууннаран-оѳустаран,
 Айаннаан-аарыгыран,
 Хоту холоруктаах халлааным
 Тонус киһи
 Туут хайыһарын
 Тумсун курдук
 Токуруйан түһэр
 Туймуутугар кэлэн,
 2200 Эрилиэс тиэрбэс хараѳынан
 Эргим-ургум көрө истэѳинэ,
 Алталаах атыыр сылгы
 Хабарѳатын хайа быһан баран
 Хантаччы уурбут курдук
 Хара дьаралык аартык айаѳа
 Аңгайан көһүннэ.
 Хара дьаралык аартык
 Үс өттүттэн
 Үс тумул төбөтүн
 2210 Туура тардан ылбыт курдук
 Үс сүүнэ улахан сур бөрөлөр
 Хааннаах аяхтарын

⁴⁵ *Аабылаан* – заросль, густой кустарник [ТСЯЯ, Т. 1, с. 116].

- Кытарчы атан,
Абыс ардай тиистэрин
Ардыата атан,
Хабылалаһа турар
Халыан дойдутугар тийэн
Чугурус гына түстэ.
Ол күтүрдэр
Хара дьаралык аартык
2220 Харабыла буоланнар,
Сүүрэр атахтаахтан
Сур күүдээби,
Көтөр кынаттаахтан
Күөрэгэй чыычаабы даһаны аһарбакка,
Хааннаах айахтарынан
Хабылалаһа тураллар эбит.
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Эргичис гына түстэ.
2230 Туруук таас хайалар үрдүлэригэр
Уһаты-туора ойуолаан
Оонньуу сылдыар
Чубуку кыыллары көрөн,
Эккирэтэн ситэн,
Сүннүүлэрин тосту эрийэн
Кыбынан кэлэн,
Кыыраччы быраһан биэрбитин,
Анарааны ардай аһыылаахтар
Айахтарыгар түһэрэн
2240 Хам-кум ыстаан
Ыйыстыахтарын икки ардыгар,
Оҕо Тулаайах
Хара дьабыл аартыгынан
Төбөтүн оройунан түһэн
«Сур» гынан хаалла.
Ардай аһыылаахтар
Хааннаах айахтара
«Хал» гынан
Сыыһа хабан хааллылар.
2250 Идэмэрдээх илизһэй уолун
Иитиллибит ийэ сиригэр,
Амырыннаах абааһы уолун
Аналлаах алааһыгар,
Күтүр күүстээх көстүбэт уолун
Төрөөбүт төрүт дойдутугар
Төбөтүн оройунан түһэн,
Төкүнүйэн сүүрэн истэ.
Барбатах балык миинин курдук

- 2260 Бадья-бүдүө дойдуга,
 Буспатах мунду миинин курдук
 Бүдүө-бадыа дойдуга
 Оџустаран-ууннаран
 Оџустаран истэ.
 Тардына турар талахтаах,
 Тэбэ турар тииттэрдээх,
 Хатына турар харыйалаах,
 Үгүрүөлүү турар үөттээх,
 Ыһытыты турар ыккыйдаах,
 Хаһытыты турар хайалардаах,
 Охсуолаһа турар очуостаах,
 2270 Кырбаһа турар кырыы таастаах
 Кырыыстаах дойду буолан биэрдэ.
 Байтаһын ынах саџа баџалаах,
 Тингэһэ ынах саџа тэмирдьигэннээх⁴⁶,
 Тыһы тый саџа тыймыттаах,
 Торбос саџа чохулаах,
 Кунан оџус саџа хомурдуостаах,
 Эриэн ситии саџа чизэбэлээх,
 Үөнүнэн-көйүүрүнэн
 2280 Үллэннии сытар
 «Үтүө» дойду буолла.
 Икки атахтаах,
 Иннинэн сирэйдээх
 Сирэйин-хараџын
 Сирийэ сынньа турар
 Тингэһэ ынах саџа
 Дэриэспэ таас тибиилээх,
 Уста уллунахтаах,
 Бокуйар тобуктаах,
 Босхо бастаах
 2290 Борон ураанхай
 Муннун-уоһун
 Тоџо охсо турар
 Бургунас оџус саџа
 Лочугурас таас буурџалаах
 Будулџаннаах дойду буолла.
 Оџо Тулаайах
 Айаннаан аарыгыран,
 Көтөн-мөҥөн түөрэлдьитэн,
 Сүүрэн сүллүгэстэнэн,
 2300 Муус Болуонай
 Айыллыбыт алаһатыгар

⁴⁶ Лит.: *тэмэлдьигэн* – стрекоза [БТСЯЯ, Т. 11, с. 482].

- Анньылла түстэ.
Ол иһэн,
Эрилиэс тиэрбэс харабынан
Эргим-ургум көрө истэбинэ,
Тонус дуолан бухатыыра
Туоралдьыма Боотур
Муус Болуонайдыын
2310 Охсуһан туманнаһа сылдыбаллар эбит.
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Бардам санаата
Баһыгар ытынна,
Күүстээх санаата
Күөмэйин бүөлээтэ,
Кэдэрги кэмэддьитэ⁴⁷
Кэтэбинэн киирдэ,
Өһөх хаана
Көхсүгэр оргуйда.
2320 Маннайгы омунугар,
Кэдэрийэ сүүрэн тийэн,
Киил тиит баалкатынан
Охсуһа сылдыар дьону
Бас-атах биэртэлээн
Орулуу-оролуу охсон барда,
Хаһыыты-хаһыыты хайыта дайбаата,
Ыһыыты-ыһыыты быһыта кырбаата.
Туоралдьыма Боотур
Туора ойон биэрдэ.
2330 Муус Болуонай
Олус соһуйан
Туора-маары ойуолаата,
Ыстаан хайдарынан ыстанна,
Сыһа-халты оҕустарда.
Онтон өйдөөн-дьүүлээн дьэ көрөн,
Өйүн-төйүн булунан,
Уол оҕону
Түөскэ анһан
Тохтогон баран,
2340 Аам-дьаам айабын атан,
Ыы-дьаар сытынан ангылайан,
Сатала суоҕунан саңара,
Туолката суоҕунан тоҕо бара турдаҕа:
– Буйака, буйака!
Ар-дьаалы, аарт-татай, оҕолоор!
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотун

⁴⁷ Лит.: кэмэлдьитэ.

- Иччитэ буолбут
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах!
 Ол-бу буолан чолохоччуйан,
 Сииһин этэ ситэ илигинэ,
 2350 Холунг этэ хойдо илигинэ,
 Буутунг этэ буһа илигинэ,
 Кутуу куйаҕа,
 Туттар сэбэ суох сылдьан,
 Мин бэйэлээҕи утары көрөн
 Күөн көрсө,
 Күрэх былдьаһа
 Кэллинг дуо?
 Сибилигин оройгун тобулан,
 Уодьугангын тардан
 2360 Таммах хааны хаалларбакка,
 Кырбас эти ордорбокко,
 Айаҕым иһигэр
 Аһылык онгостуом!
 Бэлэһим түгэҕэр
 Мэнгиз онгостуом!
 Эйигиннээҕэр буолуоҕу
 Сир-буор дойдулаан,
 Икки атахтааҕы,
 2370 Иннинэн сирэйдээҕи
 Эмсэхтэммит бэйэм!
 Салгын куттааҕы,
 Саллаҕар бастааҕы
 Аһылыктаммыт баҕайым! – диэн
 Ардыах-ардыах гынна,
 Айаҕын мунунан алларастаата,
 Көҕөдүс-көҕөдүс гынна,
 Күөмэйин мунунан күлэн күһүгүрэттэ.
 Ону истэн,
 Оҕо Тулаайах
 2380 Уоһа орболдьуйан,
 Тииһэ сандаарыйан,
 Түөһэ томтолдьуйан,
 Омуннаах соҕустук уһуутуу турдаҕа:
 – Дьээ-буо! Дьээ-буо!
 Муус Болуонай,
 Түүлээх уллунгах,
 Түүнү түөкүн,
 Буор сирэй,
 Бурҕалды сото,
 2390 Адьарай атамаана!
 Айыы аймахтарын атаҕастыыр,

- Күн дьоннорун күөмчүлүүр
Эн буолбутун дуо?!
Сэнээбиккиттэн сэттэҕин ылыаҕын!
Холооботоххуттан тоҕускун тутуоҕун!
Иттэннэрэ быраҕан
Искин тыырыаҕым,
Умса быраҕан
2400 Көхсүгүн дьөлүөбүм,
Халын тириигин хайытыаҕым
Хара хаангын тоҕуоҕум!
Күлэ-күлэ
Күлгүн көтүтүөбүм,
Оонньуу-оонньуу
Уоккун умуруоруоҕум! – диэн этэн баран,
Баараҕай тиит баалкатынан
Баһын туһа диэн
Баалкалаабытынан барда.
2410 Манҕайгы омунугар
Муус Болуонайы
Тэхтир сиртэн тэмтэриттэ,
Томтор сиртэн туруйалатта,
Бөлкөй сиртэн бүдүрүттэ,
Эккирэтэ сылдьан эттээтэ,
Сүүрэ сылдьан сүллүгэстээтэ,
Сырса сылдьан кырбаата.
Ол курдук
Тохтоон көрбөккө
2420 Туттар сэбин,
Тон тиитин тоҕута оҕуста,
Баараҕай маһын быһыта дайбаата,
Үөл маһын үлтү сыста.
Абааһы уола Муус Болуонай
Уолуйбута ааһан,
Оннун булунан,
Өйүн-төйүн түмүнэн,
Отут бууттаах
Суорба таас соҕооччутунан⁴⁸
2430 Оҕо Тулаайаҕы
Оройун сиигинэн
Ойбоннообутунан барда,
Үс үөстээх
Үөрбэ таас үнүүтүнэн
Өтөрү түспүтүнэн барда.
Охсуһуу улаhana олохтонно,

⁴⁸ Соҕоочу – маленький пест, пестик (кухонный инструмент) [БТСЯЯ, Т. 8, с. 492].

- Айдаан ааттааба сабаланна,
 Өлөрсүү үлүгэрэ үөдүйдэ.
 Хахай кыыл курдук
 Хаһыытаһа-хаһыытаһа
 2440 Хайыта дайбастылар,
 Сырған эһэ курдук
 Ыһыытаһа-ыһыытаһа
 Быһыта кырбастылар.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Сырбас гынан аһаран биэрэн,
 Курбас гынан кюота көтөн,
 Ойоҕоһуттан киирэн
 Суорба таас сутуругунан
 2450 Ойута охсуталаата,
 Кэнниттэн киирэн
 Тимир тирэнсэ атабынан
 Тэлитэ тэбиэлээтэ.
 Ол да буоллар,
 Адьарай ааттааба,
 Көстүбэт күүстээбэ,
 Илиэһэй идэмэрдээбэ
 Кутуу куйаба суох,
 Туттар сэбэ суох,
 2460 Сийин этэ ситэ илик,
 Холун этэ хойдо илик,
 Буутун этэ буһа илик
 Оҕо киһини
 Киһилиэх бэйэтэ буолуо дуо?
 Үс хос түүнүктээх
 Түнэ сонун,
 Икки хос саарыптаах
 Сарыы ыстаанын
 Тон тордуйа курдук
 Тоҕута охсон барда,
 2470 Хаппыт харыйа курдук
 Хайыта сынньан барда.
 Абыс сиринэн аһаҕас баастаата,
 Тоҕус сиринэн тохтор баастаата,
 Сэттэ сиринэн сиикэй баастаата.
 Ону көрөн
 Оҕо Очурдаан
 Оҕо Тулаайабы быһыы түһэн
 Охсуһан кулаабытынан барда.
 Туоралдыыма Боотур
 2480 Өндөл манан халлаан
 Үрүт өттүн диэки

- Өтөрү көрөн туран,
Үөгүлүү турбута үһү:
– Дьээ дуу! Дьээ дуу!
Өндөл манган халлаан
Өһүөтэ буолбут,
Аламаҕай халлаан
Акылаата буолбут,
2490 Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр!
Ыраах да буолларгын,
Чугас буол,
Суох да буолларгын,
Баар буол!
Өлүү бөҕө үтүрүөтэ,
Алдьархай бөҕө ааннаата!
Эн киһи
2500 Бииргэ төрөөбүт быраатын,
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотун
Иччитэ буолбут
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Абааһы улун адьырҕатын,
Көстүбэт улун күүстээҕин
Муус Болуонай бухатыыр
Айаҕар аһылык буолара,
Бэлэһигэр мэһиэ буолара тийиэн кэллэ.
Онон кэлэ охсонгун
2510 Үрүн тыынын өрүһүй,
Сырдык тыынын быһһаа!
Ким эттин диэтэргин,
Хоту дойду хоһууна,
Тонус киэнин туйгуна
Туоралдьыма Боотур диэммин! – инньэ диэн
Эппит тылын иччитэ
Илэ дьизэһийэн тийиэн,
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү
2520 Таллан таас оройунан
Таба чугуулаан аастаҕа.
Олонхо буолан омуннаах,
Кэпсээн буолан кэнгэтиилээх,
Сэһэн буолан ситэриилээх диэбиккэ дылы,
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр:
«Иһиттиэм-истибэтиэм», – диэтэ даҕаны,
Аналлаах атын,

- 2530 Миинэр мингэтин,
Соргулаах соноѳоһун
Үрдүк мындаатыгар,
Үрүң көмүс ыңгырыгар
Көй салгын
Көтөрүн курдук
Көкөс гына
Олоро түстэ даѳаны,
Аламай манган халлаан
Аллараа хартаѳаһын⁴⁹
Арыяа тэптэрэн
Алаарда турбута үһү.
- 2540 Үрдүк мэнгэ халлаан
Өрөһөтүн үрдүттэн
Үс сүллэр этин
Өрө лүһүгүрээн түстэ,
Аѳыс сааллар чаѳылѳан
Сабыта оѳуста,
Дохсун холорук тоѳо ытылынна,
Улуу буурѳа уһууран киирдэ,
Хара былыт халыйан таѳыста,
Кыһыл былыт кыһан киирдэ,
- 2550 Үрүң былыт үллэн турда,
Курулас ардах куугуначчы кутта,
Ньиччэбэй самыыр ньирилэччи түстэ,
Хойуу туман үллэн таѳыста.
Ол күлүк өттүттэн,
Үс көстөөх сиртэн
Күөнэ көѳөччөр ат
Үс былас өрүкүйэр көбүлэ
Көѳөрөн көһүннэ.
Тумул быстыбытын курдук
- 2560 Толуу улахан ат үрдүгэр
Быһыйга быһыылаах,
Бөѳөѳө мөссүөннээх,
Бухатыырга моһуоннаах
Модьу-таѳа бухатыыр киһи
Үс хос үрүң көмүс куйаѳа
Күлүмүрдээн көһүннэ,
Икки хос кыһыл көмүс куйаѳа
Кылбачыйан көһүннэ.
Ол тийэн кэлэн
- 2570 Соѳуруу тумул үрдүгэр
Тохтуу түһэргэ дылы гынна,

⁴⁹ Лит.: *хартыгас*.

- Улуу үрэх тобойдуу түһэн
Сыгарын курдук,
Тоҕой сэлэ ох саатын
Сулбу тардан ылан,
Ойоҕоһугар оһоллоох,
Уһугар уоттаах
Уһун дьурбуу оноҕоһун
Туора ууран,
2580 Кулгаағын эминньэҕэр диэри
Эрийэ тардан баран,
Ыһыктан кэбиспитэ –
Эрбэҕин тыаһа
Этин этэринии
Ньирилии түстэ.
Уһун дьураа оноҕос
Уоттаах сулус курдук
Субурус гынан
2590 Суос соҕотохто
Адъарай уолун
Муус Болуонай
Хайҕахтаах хара быарын,
Нохтолоох тойон сүрэҕин
Икки ардынан
Дьөлө көтөн тағыста.
Муус Болуонай
Ардьас гына түстэ,
Аллараа күүһэ алларыйда,
Үөһэ күүһэ өһүлүннэ.
2600 Ити кэнниттэн
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр
Быраатыгар туһаайан
Манник диэн
Саҥа саңаран сатарыта,
Тыл этэн тыылла-хабылла
Олорбута үһү:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Көр бу,
2610 Уол оҕо Оҕо Тулаайах!
Мин этэр тылбын
Өйдөөн-дьүүллэн истэн тур эрэ!
Эн аҕалаах ийэнг
Аламай маңан халлаан
Ахсыс хартаҕаһыгар
Айыллан үөскээбит
Айыы Дьаргыстай Тойон,

- 2620 Айынгат Сиэр Хотун буолаллар.
Убайын Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр буолабын.
Үрдүк мэнгэ халлаан үтүөлэрэ,
Үрдүк айыылара
Ыйаах ылынаннар,
Сокуон туруораннар,
Эйигин үстээх саастааххар
Орто дойдуга түһэрэннэр
Киэн Кэнкэмэ эбэҕэ олохтообуттара.
Эн аналын –
- 2630 Орто дойду оҕолорун
Халын хаххата,
Суон дурдата буолуохтаах этин.
Толору аатын –
Тоҕус көс сири
Туйабын анныгар
Туората үктүүр,
Аҕыс көс сири
Атабын анныгар
Аралдыта үктүүр
- 2640 Ала Дьоруо аттаах
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр диэн буолуохтаах.
Ити тутуһан туран мэлдьэһтээх,
Көрдөрөн туран балыырдаах,
Албаҕалаах⁵⁰ санаалаах,
Албын тыллаах
Тонус киэнэ бэрдэ
Туоралдыма Боотур
Албыныгар киирэнгин,
- 2650 Холун этэ хойдо илигинэ,
Буутун этэ буһа илигинэ,
Сийин этэ ситэ илигинэ
Адьярай уолугар
Аһылык буола сыспыккын.
Онон аны ситтэххинэ-хоттоххуна,
Үс сылынан
Аан дойдун иччитэ
Аан Алахчын Хотун сангаскыттан ыйдаран,
Аналлаах аккын,
- 2660 Миинэр мингэҕин,
Соргулаах соноҕоскун,

⁵⁰ Албаҕа – плутовской, хитрый, коварный [ТСЯЯ, Т. 1, с. 403].

- Өлөрсүүгэ туттар өргөстөөх,
Кыргыһыга туттар кыырыктаах сэпкиң,
Охсуууга кэтэр кутуу куйаххын
Ыйдаран булуофун.
Билигин атым самыытыгар олорус,
Дьэиэбэр тиэрдэн биэриэбим, – диэтэбэ.
    Оҕо Тулаайах ону истэн,
Уордаах санаата
2670 Уолугунан охсулунна,
Хабыр санаата
Хабарбатын хаайда,
Өһөх хаана
Көхсүгэр оргуйда,
Үс үөстээбинэн
Өтөрү-батыры көрдө,
Үөһүн тартаран
Үөхсэ-үөгүлүү турдаба:
    – Дьээ-буо, көр бу!
2680 Көрөллөөр-көрбөттөөр!
Истэллэр-истибэттээр!
Үөһө дойду үтүөлэрэ аатырангыт,
Үс саастаах оҕону
Өлөр өлүүгэ
Үтэйэн түһэрэн барангыт,
Бэрт буолан мэңгийэн кэллинг дуо?
Ситэн-хотон,
Киһи буолан кииллийэн,
2690 Аналлаах аппын,
Миинэр мингэбин,
Соргулаах сонофоспун буллахпына,
Кутуу куйахпын,
Туттар сэппин буллахпына
Нүһэр хоноһо,
Ыар ыалдыт буолан тийиэбим!
Олорбут олоххутун огдолутуом,
Күлэ-күлэ күлгүтүн көмүөм,
Оонньуу-оонньуу уоккутун умуруоруом!
Хантан кэлбитинг да бара тур! – диэн
2700 Үөбэ-түрүйэ,
Хаһыыты-ыһыыты турар эбит.
    Күөнэ Көбөччөр аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндэли бухатыыр
Үрдүк мэңгэ халлаан
Өрөһөтүн диэки өрө көтөн
Куугунуу турдаба.

- 2710   Ити бириэмэбэ
               Туоралдьыма Боотур
 Оҕо Очурдаанныын иккиэ буолан,
 Адьарай уолун ааттаабын,
 Көстүбэт уолун күүстээбин
 Муус Болуонайы
 Үс хос тимир килиэ куйабын
 Тон тордуйа курдук
 Тоҕо охсоннор,
 Хаппыт хатырык курдук
 Хайа дайбааннар,
 Аппа сиргэ ат гыннаран,
 2720   Томтор сиргэ тобуктатан туруоран,
 Сэттэ сиринэн сиикэй баастаан,
 Абыс сиринэн аһаҕас баастаан,
 Тоҕус сиринэн тохтор баастаан,
 Эккирэтэ сылдьан
 Ибили эттээн,
 Сүүрдэ сылдьан
 Сүрэбин булкуйан,
 Хаамтара сылдьан
 Хампы сынньан,
 2730   Халын тириитин хайытан,
 Хара хаанын тоҕон,
 Уһун уңуоҕун урусхаллаан,
 Кылгас уңуоҕун кыдьымахтаан,
 Өлөрөн-өһөрөн,
 Ый ыһыаҕа гынан ыһан,
 Күн күдэнэ гынан көтүтэн,
 Өстөөхтөрүн өһөрөн,
 Саастаахтарын самнаран
 Өрөгөйдөрө үрдээтэ,
 2740   Саргы-дьаалылары салалынна.
               Ол гынан баран,
 Көстүбэт уолун
 Күтүр таас күүлэтин,
 Илиэхэй уолун
 Таас килиэ дьизитин
 Дэриэспэ таас халҕанын
 Дэлби тэбэн киирэн,
 Арылыа Куо барахсаны
 Сырдык тыынын быһаан,
 2750   Үрүҥ тыынын өллөйдөөн,
 Көтөҕөн таһааран
 Үрүҥ күнү көрдөрдүлэр,
 Ыраас салгынынан тыыннардылар.

- 2760 Оџо Тулаайах
Үтүөнү онгордум диэн үөрбэтэ,
Куһаҕаны онгордум диэн курутуйбата,
Кэлбит сирим манан буолуо диэн
Тус собуруу диэки туһаайан,
Сүүрэн субуруйан,
Ойон уйуһутан,
Ыстанан кыыралдьытан
Айаннаан аарыгыра турда.
Уол оџо Оџо Тулаайах
Аналлаах алааһыгар,
Төрөөбүт төрүт түөлбэтигэр,
Үөскээбит үтүө дойдутугар,
Иитиллибит ийэ сиригэр
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунҥа
Чэлгиэннээх тэлгэхэтигэр,
2770 Чугдааннаах тусаһатыгар
Туруору сүүрэн кэлэн,
Улуу көй уоругун,
Иэримэ дьэيتين,
Аналлаах алаһатын
Аарыма даадар аанын
Аһа баттаан дьэиз иһигэр
«Тилигир» гына түстэ.
Ол киирэн,
2780 Сьа киһи сылайбытын дьэ сыаналаан,
Эт киһи элэйбитин дьэ билэн,
Унуо бастын оронугар
Тиэрэ түстэ да, утуйан,
Муннун тыаһа
Буурџаны үөскэттэ,
Таныытын тыаһа
Тыалы таһаарда.
Үс түүннээх күн устата
Тэбэн көрбөккө утуйан,
Төрдүс күнүгэр ойон туран,
2790 Дьэيتين тэлгэхэтигэр
Тэлэһийэ сүүрэн табыста,
Чускааннаах тусаһатыгар
Туруору сүүрэн табыста.
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотун
Собуруу өттүн диэки,
Былыттан тут[уһ]ар,
Халлаанҥа харбаһар
Саар булгунньах
Сарайа үллэн турарын

- 2800 Анараангы өттүгэр
 Диринг далай
 Дэбилики эбэтигэр
 Сүүрэн лиһигирийэн тийэн,
 Сөтүөлээн көрүлээтэ,
 Умсаахтыы оонньоото.
 Үрүт көлөһүнүн
 Үрүлүйэ суунна,
 Арыт көлөһүнүн
 Аралыйа аста.
- 2810 Аччыктаабытын дьэ санаан,
 Туоххаһыйбытын дьэ толкуйдаан,
 Адаар хара тыатыгар
 Аадаҕастаан таҕыста,
 Сискэл систэригэр
 Сиэлэн тийдэ.
 Тала сылдьан
 Тайах талыытын
 Таныытыттан тардан,
 Эһэ киэнин эмиһин,
- 2820 Адьырҕа киэнин ааттаабын
 Сабырҕабыттан сыһан,
 Сүннүүлэрин үүттээн,
 Мооннууларын эрийэн,
 Сүгэн-көтөбөн киирдэ.
 Ол гынан баран,
 Суостуганнаах суо-дьаа оһоһун
 Оттон куугунатан,
 Буйун киһи
 Боччум бугулун
- 2830 Түөрэн кээспит курдук,
 Толору бэйэлээх
 Туой күөһүгэр
 Толору симэн,
 Буһарбыта буолан
 Сиикэйдии-буһуулуу
 Сиэн силлэннэтэ,
 Аһаан алланната оһорбута үһү.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах,
 Киирэ-тахса сылдьан,
- 2840 Киэн Кэнкэмэ эбэтин
 Кэтит нэлэмэн изнигэр,
 Уһун дьураа ньюуругар
 Уһаты-туора сүүрэн
 Оонньоу-көрүлүү сырытта.
 Ол курдук

- 2850 Ађыйах ый устата,
Сођотох да буоллар,
Уон киһи оонньоурун оонньоон,
Ађыс киһи айдаанын тардан
Аһаран баран,
Түүлээх төбөтүгэр
Төкүрүтэ⁵¹ өйдөөн,
Саллађар баһыгар
Салгыы санаан:
«Убай буолуохсутум,
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр
Тугу эттэ этэй?» – диэн
Толкүйдүү түһэн
- 2860 Тохтоон турбут эбит.
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотун
Илингги илгэлээх энэрин диэки
Ађыс көстөөх сиртэн
Арылыа сырдаан көстөр,
Тођус саһаан сиртэн
Туналыа тупсан көстөр,
Ађыс салаалаах
Аал Луук мас
Арылыа үүнэн тахсыбыт эбит.
- 2870 Үөһэ лабаалара
Өндөл маһан халлаан
Үрүт өрөһөтүн диэки
Өрө үүнэн тахсан иһэн
Төттөрү налыан түһэн,
Улуу үрэхтэри
Үрүт өттүлэринэн
Өнгөйөн киирэн,
Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунна
Төһнөн киирэн,
- 2880 Суол дьоно
Торђонноон иһэн,
Тођо аһаан ааһар
Үрүн илгэнэн
Үрүлүйэ тураллар эбит.
Алын лабаалара
Аллараа дойду диэки
Дьөлө үүнэн киирэн иһэн,
Тиэрэ эргийэн тахсан,
Аһаат-муһаат алаастары

⁵¹ Лит.: төкүһүтэ.

- 2890 Анараа таһааларынан
Алаара үүнэн кэлэн,
Киэнг Кэнгкэмэ эбэлэригэр
Кэтиллэр эбиттэр.
Аччыктаан ангаарыйан иһэр
Айан дьоно
Аһаан астынан аһар
Араҕас илгэнэн
Алла-балла тураллар эбит.
Дьэ ити
- 2900 Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун
Аналлаах маһыгар
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Аа-дьуо аадаҕастаан тийиэн,
Сөһүргэстии түһэн,
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун
Саһаһыттан көрдөһөн
Амалыйа туойа олорбута үһү:
2910 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
Көр бу,
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын
Хотун саһаһым!
Этэр тылым иччитин
Сэргээн истиий эрэ!
Орто дойду
Дуолан бухатыыра буолан баран,
Аналлаах атым,
2920 Миинэр мингэм,
Соргулаах соноҕоһум,
Охсуһууга кэтэр
Кутуу куйаҕым,
Өлөрсүүгэ туттар
Өргөстөөх үнүүм,
Кыргыһыыга туттар
Кыырыктаах сэбим суох эбит.
Ону хантан буларбын
2930 Ыйан-кэрдэн биэрдэргин диэн,
Тоноҕостоох бэйэм тонхойдум,
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйдүм,
Хоолдьуктаах бэйэм хонкуйдум, – диэн
Көрдөһө-ааттаһа олордоҕо.
Этэн баран эҕирийиэх,
Көрөн баран чыпчылыыах

- 2940 Бэтэрээ өттүгэр,
Абыс салаалаах
Аал Луук Мас
Аллараа төргүү мутугун үөһэ өттүттэн,
Арылы манган күнүм
Сардагатын курдук
Сырдаан көстөр
Сырдык сырайдаах,
Күлүм-чабыл күнүм
Күлүмүн курдук
Күлүмүрдээн көстөр дьүһүннээх,
Үрдүк-үтүө мөссүүннээх,
Талба-талыы таһаалаах
2950 Дьахтар киэнин талыыта
Эмийийн кэрэтигэр диэри
Былтас гына түһэн баран,
Ала чуораан айабын атан,
Кэбэ чуораан кэпсээнин
Кэпси олорбута үһү:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Этиэхтээх кэмим
Эрдэ да буоллар,
Көрдөспүтүң бэрдиттэн
Этэн көрдөбүм.
2960 Аналлаах аккын,
Миинэр мингэбин,
Соргулаах сонобооскун
Собурууну халлаан
Улабатын анныгар
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур диэн
Орто дойду дуолан бухатыыра
Көрөн-истэн олорор буолуохтаах.
Охсуһууга кэтэр
2970 Кутуу куйабын,
Өлөрсүүгэ туттар
Өргөстөөх уһуктаабын,
Кыргыһыга туттар
Кыырыктаах биилээбин
Онно тус арбаа
Ааһа көттөххүнэ,
Орто дойду улуу уустара,
Хара даадар уустарга
Баар буолуохтаах этэ.
2980 Аны икки сылынан тийээн,
Ситтэххинэ-хоттоххуна,

- Көрдөөн көрөөр.
 Онтон ыла толору аатын –
 Туйабын анныгар
 Тобус көс сири
 Туората үктүүр,
 Атабын анныгар
 Абыс көс сири
 Аралдыта үктүүр
 2990 Ала Дьоруо атгаах
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр диэн буолуо, – диэн
 Сагаран сайбаардан,
 Этэн энгээритэн кэбистэбэ.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Икки сылы күүтүөх бэйэлээх буолуо дуо,
 Иэримэ дьиэтигэр,
 Көй уругар,
 Аналлаах алаһатыгар
 3000 Алаһа-талаһа атыллаан киирдэ.
 Түүнүктээх түнэ сонун
 Түрдэччи кэттэ,
 Саарыктаах сарыы ыстаанын
 Ыгыччы тардынна,
 Тимир тирэнсэ этэрбэһин
 Чинник кэттэ,
 Бөрө бөртөлөөх үтүлүгүн
 Уоһунан таһаарда.
 3010 Үрдүк үтүө ыал төрүөбэ буолан
 Үгэһи тутуһан,
 Ытык ыал ыччата буолан
 Аналы ылынан,
 Суостуганнаах суо-даан⁵² оһоһун
 Куруһ маһынан
 Куугуначчы оттон баран,
 Сымнаҕас сыаттан
 Сыыйа быһан ылан,
 Хойуу хоргунтан
 Хомуйа баһан ылан,
 3020 Күл сыттык,
 Көмөр суорҕан
 Кыырык төбө,
 Бырдья бытык,
 Уот уххан
 Хатан Тэмиэрийэ эһэтин –

⁵² Суо-даан – суо-хаан (дархан) – имеющий внушительный вид [БТСЯЯ, Т. 9, с. 133].

- 3030 Аал уотун,
Алаһа дьэтин иччитин
Айах тутан айхаллаан,
Уос тутан уруйдаан,
Сангаран сайгыта олордоҕо:
– Дьээ-буо, көр бу!
Аал уотум,
Алаһа дьэм иччитэ
Хатан Тэмиэрийэ эһэкэм,
Аҕыс аарыктаах
Айан суолун арыяр,
Тоҕус тоҕойдоох
Толомон суолу тобулар,
3040 Аналлаах алааспыттан арахсар,
Иэримэ дьэзбиттэн тэлэһийэр
Үтүө күнүм үүннэ,
Аналлаах чааһым ааннаата!
Онон өлбөт-сүппэт
Үтүө сүбэҕин биэрэн,
Быстыбат-бараммат
Аналлаах алгыскын
Анаан араар! – диэн
Анаан-минээн
Ааттаһа олордоҕо.
3050 Эппит этии эҕирийэ илигинэ,
Сангарбыт санга ааһа илигинэ,
Күл-көмөр түгэх өттүттэн,
Аал уотум антах өттүттэн,
Кыһыл төлөнүм нөнгүө өттүттэн
Кыһыл айах кытар гынна,
Орбоҕор уос чорбос гынна,
Ардьай тиис ардыах гынна,
Унаар буруо субурус гынна,
Күөх төлөн көдөрүс гынна,
3060 Оҕонньор киһи куолаһа
Онолуйа туойда:
– Бойоко, бойокоо!
Оҕолоотор оҕоккойум
Оҕо Тулаайах!
Аҕыс аарыктаах
Айаны айаннаангыһын,
Тоҕус тоҕойдоох
Суолу тобулангыһын,
3070 Эккирэппиккин ситэнгин,
Куоттарбыккын булангыһын,
Көрдөөбүккүн көрсөнгүн

- Күнүн күөрэйдin,
 Дьолун тосхойдун!
 Оһолго оѳустарыма,
 Тэхтиргэ тэптэримэ,
 Кирдээх киирбэтин,
 Хооһохтоох хоммотун,
 Сыстыганнаах сыстыбатын,
 Өрөгөйүн үрдээтин,
 3080 Саргы-дьаалы салалыннын! – диэн
 Алыптаах тылынан
 Алгыы сагарда,
 Дорѳоонноох куолаһынан
 Уруйдуу туойда.
     Аал уотун
 Иччитин алгыһын
 Ылбыт киһи быһыытынан,
 Улуу уоругун
 Иччитин уруйун
 3090 Туппут киһи быһыытынан,
 Оѳо Тулаайах
 Алаһа дьиэтин
 Аарыма даадар аанын
 Аһа баттаан,
 Иэримэ дьиэтин тэлгэһэтигэр
 Тилигирии сүүрэн таѳыста,
 Тус соѳуруу диэки
 Туналѳаннаах ньуурун
 3100 Туһаайа тутан
 Түһүнэн кэбистэ.
 Кини обургу
 Сүүрэн субуруйан,
 Тилэѳэ харааран,
 Уллунаѳа төгүүрүйэн,
 Чиргэл сиртэн
 Тирэнэн тэбиэһирэн,
 Үрдүк сиртэн
 Үктэнэн үлүһүйэн,
 Томтор сиртэн
 3110 Дугунан ороһуйан,
 Соѳуруу халлаан аннын диэки
 Көтөн-ойон истэ.
     Ол курдук
 Күнүһүн сырдыгынан сыаналаан,
 Түүнүн харанатынан сабаѳалаан,
 Ууннаран-оѳустаран,
 Сиэлэн-дьигиһитэн,

- 3120 Сүүрэн сүллүгэстэнэн,
Айаннаан аарыгыра турда.
Сискэл систэрин
Силэйэ тэптэ,
Хара тыаларын
Хардырҕаччы кэстэ,
Курун тыаларын
Курдурҕаччы үктээтэ,
Аабылааннааҕы атаҕын анныгар хаалларда,
Лаанкылары таарыйбакка ааста.
Адаар таас хайалар арҕастарыгар
Алаара сүүрэн тахсан,
3130 Анаара таһааларыгар түһүтэлээтэ,
Очуос таас хайалар оройдоругар
Ороһуйа сүүрэн тахсан,
Унуоргу өттүлэригэр ойуолаата,
Улуу тоҕой сэлэ үрэхтэри
Унуор-мангаар ойуолаата,
Киэн кэнкэмэ үрэхтэри
Кэннигэр хааллартаата,
Уһун от үрэхтэри
Усталарынан сыыйталаата.
3140 Ый отут хонугун устата
Сынһаммакка-өрөөбөккө
Өсөһөн туран сүүрдэ,
Түөрт уон төгүрүк күн тухары
Төхтүрүйэн көрбөккө түһүннэ.
Күлүм-чабыл күнүм
Күлүмүрдүү көрөр
Күтүр улахан
Күөллэри төгүрүйдэ,
Сылам чабыл күнүм
3150 Сырдата тыгар
Сытала суох киэн
Сыһыылары сыыйда,
Толомон манган күнүм
Толбоннура сырдатар,
Тобурах тохтооботох
Туналы манган ньуурдаах
Толуу бэйэлээх
Толооннору туораата,
Сарадах манган күнүм сардангата
3160 Сандаара тыгар
Алаар-мэлээр
Алаастары ааһыталаата.
Ол иһэн Оҕо Тулаайах

- Эрилиэс тиэрбэс харабынан
 Эргитэ көрөн кэбистэбинэ
 Уһун Улаан аттаах
 Уолака Боотур
 Улуу уоруга
 Уон көстөөх сиртэн
 3170 Тунальиан көһүннэ.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Омуннуран-төлөһнүрэн
 Ойон тийэн
 Уолака Боотур
 Аналлаах алаһатын
 Аарыма таас аанын
 Аһа тардан,
 Аһар атабын
 3180 Иһирдьэ үктээн туран
 Маннык диэн саһгалаах,
 Итинник диэн
 Кэпсээннээх буола турбута үһү:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Ким кэллиһ диэтэргин,
 Киэн Кэһкэмэ Хотун иччитэ
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Илэ бэйэбинэн,
 Эт дьүһүммүнэн
 Кэлэн турабын.
 3190 Суол киһитэ тохтообоппун,
 Айан киһитэ аралдьыйбаппын,
 Ала Дьоруо аппын
 Төннөр күммэр
 Баарабай баһанаһар
 Баайан тоһуйаар.
 Ону толорбот күһнэр
 Оройгун тобулуоһум,
 Уодьуганһын тардыаһым.
 Мин кутуу куйаһпын,
 3200 Туттар сэппин ылан,
 Аны тоһус хонугунан
 Тоһуоруйан ааһыаһым! – диэтэ да,
 Тохтоон токоолоһо турбата,
 Кэпсээн кэһийэ барбата,
 Тус соһуруу
 Содуомнаах халлаан улаһатын диэки
 Сүүрэн субурус гынан хаалла.
 Суодайа көтөн,
 Суһумнуу сүүрэн

- 3210 Уон көстөөх сири
Тулутуох бэйэлээх буолуо дуо?
Өндөл манган халлаан
Үрүт өрөһөтүн диэки
Өрө үтэн тахсыбыт
Үрдүк бэйэлээх
Улуу уорук
Көстөөх сиртэн
Көҕөрөн көһүннэ,
Дьапталба таастан
- 3220 Таһыллан онһулуубут
Алаһа ааттааба
Арылуйан көһүннэ.
Оччо көрөн баран
Тулуйуох бэйэлээх буолуо дуо?
Туруору сүүрэн кэлэн,
Сүүнэ көрүгнээх,
Аарыма таһаалаах,
Бөдөн мөссүөннээх,
Киппэ киэптээх
- 3230 Килэгир таас дьиэ,
Килэйэн көстөр
Килэн таас халбанын
Арыһа тардан иһин диэки
Атыллаан кэбистэ.
Ол киирэн
Өйдөөн-төйдөөн көрдөбүнэ,
Түөлбэ күөл ангарын саба
Күтүр улахан күөтүнэн
Күөтчүт Көкөөнөй уол
- 3240 Күөттээн күүгүнэтэр эбит.
Улуу буор тумул тумсун
Тоҕо тардан киллэрэн,
Кутан-симэн онорбут
Толуу буор булгунньах саба
Дохсун улахан холумтанга
Кыһыл кыымынан
Ыһыахтыы сытар,
Холлоҕос⁵³ быһабаһа
Кутаа уотунан
- 3250 Охсуолана-оргуйа турар,
Саһарба манган уотунан
Сардыргыы турар,
Күөх төлөнүнэн

⁵³ Холлоҕос – высокое, длинное пламя [БТСЯЯ, Т. 13, с. 536]

- Күлүмнүү турар
 Күтүр күүстээх,
 Суоһар суостуганнаах уот
 Умайан уһуура турар эбит.
 Үс үтүө көрүгнээх,
 Баһаам бэйэлээх,
 3260 Баараҕай таһаалаах
 Хара даадар уустар
 Кыахтаах киһи
 Кыдаматын саҕа
 Ыстаал тимир ытарчаларынан
 Кытарбыт тимири
 Ытыттаран таһаараннар,
 Кытыт биэ
 Кырыыбалыы түһэн
 3270 Сытарын курдук,
 Кылбанг хара
 Кыстыктарыгар ууран,
 Байтаһын ынах саҕа
 Баараҕай балталарынан
 Баллырҕаччы сырбатан
 Балталаабыт тыастара
 Балтараа көстөөх сиргэ
 Баллырҕаан иһиллэр,
 Үс көстөөх сиргэ
 Чункунаан иһиллэр эбит.
 3280 Ону көрөн
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Этэ тарта,
 Иэнэ кэдэнгээтэ,
 Куйахата күүрдэ,
 Кута долгуйда.
 Ол да буоллар,
 Соруктаах киһи
 Соругун туоһулаһан,
 Наадалаах киһи
 3290 Наадатын этинэн,
 Алтан чуораан айаҕын атан,
 Кэҕэ чуораан кэпсээнин
 Кэпси турдаҕа:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Үс үтүө бэйэлээх
 Улуу хара даадар уустар,
 Тон күөгнүтүгэр
 Дорообо буоллун!
 Ким кэлэн,

- 3300 Кэс тылгын
Кэпсээтинг диэн
Ыйытар буоллаххытына,
Абыс хартыгастаах
Аламай маҥан халлаан
Ахсыс хартыгаһыгар
Ананан айыллыбыт
Айыы Дьаргыстай Тойон аҕалаах,
Айынгат Сиэр Хотун ийэлээх,
Үстээх саастаахпар
- 3310 Орто дойдуга
Үтэйиллэн түспүт
Оҕо Тулаайах диэммин.
Таҥнар таҥаһынан дьадайдан,
Туттар сэбинэн тутахсыйан
Тийиэн кэлэн турабын.
Ону эһиги бэйэлээхтэр
Ыйан-кэрдэн биэриэхтэрэ диэн истибитим, – диэн,
Этэн-тыынан эбэрдэстээн кэбистэбэ.
Ону истэн,
- 3320 Үс улуу хара даадар уустар
Үмүөрү түһэн,
Үлүгүнэйэн ыллылар.
Ортолоруттан биир улаханнара
Ойон тахсан,
Уол оҕону
Уоттаах хараһынан
Супту көрөн туран
Ордоотуу турбута үһү:
– Буйакаа, буйакаа!
- 3330 Оҕо Тулаайах!
Буутунг этэ буһа илик,
Холунг этэ хойдо илик,
Сийинг этэ ситэ илик буолуохтаах этэ.
Хайдах эрдэ кэллиг, нойон богдо?!
Эр бэрдэ,
Этэр тылбын
Истэн сэргээн тур эрэ!
Мантан арҕаа диэки
Абыс уон көстөөх сиргэ
- 3340 Таҥнар таҥаһыг,
Туттар сэбинг
Хара тимир хараҕалаах,
Тонг тимир олуурдаах
Суорба таас сугулаанга
Уурулла сытар.

- 3350 Ол сугулаан⁵⁴
Харабыла буолбут
Хантараакка киирбит,
Хааннаах баппыиска⁵⁵ биэрбит,
Ыйаахха ыйыллыбыт,
Ааттаах андабар биэрбит
Арылы Кустук Куралай Боотур диэн
Кытаанах соѳус
Харабыл баар буолуохтаах.
Ол киһиттэн ыйытан көрөөр, – диэтэ.
Ону иһиттиэм-истибэтиэм диэтэ даҕаны,
Оѳо Тулаайах
Ойон тахсан,
Тус арѳаа
- 3360 Түһүнэн кэбистэ.
Аѳыс уон көһү
Тулута барбата,
Алаарыйа сүүрэн иһэн
Анааран көрдөбүнэ,
Үрдүк мэнгэ халлаан
Үрүт өттүн диэки
Өрө үүнэн тахсыбыт
Дьапталѳа таас сугулаан
Суһуктуйан көһүннэ.
- 3370 Оччо гынан баран,
Өр-өтөр гыныа дуо?
Дьапталѳа таас уорук
Халыйан турар
Халын бэйэлээх
Таас килиэ халѳанын
Тардыалаан лиггидэ.
Ол турдаѳына
Ойоѳос өттүттэн
Арылы Кустук Куралай Боотур
- 3380 Сүүрэн лиһигирийэн кэлэн,
Туора анһан
Тохтотон кэбистэ:
– Көр бу, көр бу!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Айыы аймахтарын араҥаччылыырга,
Күн дьонун көмүскүүргэ

⁵⁴ *Сугулаан* – дом родового управления, мирская изба; сборный пункт в наслеге, заменяющий сборную избу и станцию [Пек., т. 2, стлб. 2319].

⁵⁵ *Баппыиска* – письменное, с подписью подтверждение [ТСЯЯ, т. 2, с. 184].

- 3390 Түстэнэн түспүт,
Ананан айыллыбыт,
Орто дойду
Суон дурдата,
Аан ийэ дойду
Халын хаххата буолуохтаах
Дуолан бухатыыр да буолларгын,
Көнгүлэ суох
Күүс өттүгүнэн
Киирээри турабын дуо?
Сийинг этэ ситтэбинэ,
Холунг этэ хойуннабына,
3400 Буутунг этэ бустабына,
Аны икки сылынан
Кэлэн ылаар! – диэн
Бардыгыныны собуус
Баргыытаан кэбистэ.
Уол оҕо Оҕо Тулаайах:
– Орто туруу бараан дойдум
Улуу уустарыттан,
Үөһэ мэнгэ халлаан
Ааттаах уустарыттан,
3410 Хара даадар уустартан
Көнгүл ылан кэллим.
Бэрт түргэнник
Биэрэр үһүгүн! – диэн
Этэн-тыынан кээспитигэр
Арылы Кустук Куралай Боотур:
– Оччоҕо икки сыл устата
Уһуктаах өргөстөөбү
Өрө тутуом суоҕа,
Кырыылаах биилээби
3420 Кыргызыныга туттуом суоҕа диэн,
Ханас илиинг эрбэбин
Хайа баттаан,
Хааннаах хантараакта биэр,
Оччоҕо биирдэ көңүллүүбүм, – диэтэҕэ.
Эр бэрдэ
Элик үтүөтэ
Элэстэнэн киирэн,
Сандалы маҕан туостан
Аттарыллан онгоһуллубут
3430 Хааннаах баппыыска уураар
Хантараабын кинигэтин таһааран
Халыс гына аһан биэрбитигэр,
Оҕо Тулаайах,

- Хангас эрбэжин хайа баттаан,
 Хааннаах баппыисканы ууран
 Дьэрэлис гыннарда.
 Халыйан турар таас халбан
 Хатан тимир харабата халбарыйда,
 Тонг тимир олуура босхолонно,
 3440 Аарыма аана аһыллан бизэрдэ.
     Оџо Тулаайах
 Ойон киирэн,
 Эргим-ургум көрбүтэ –
 Баарабай ампаар
 Киэн кэнкэмэ изнигэр
 Баай хара тыам
 Баарабай тииттэрин
 Суллаан⁵⁶ киллэрэннэр,
 Уон улуу остуолбалары
 3450 Тутан туруоран кэбиспиттэр.
 Уон улуу бухатыыр
 Тагнар тагаһын,
 Кутуу куйабын,
 Көџөн кус моонһун курдук
 Күөкэйэр көхөлөргө
 Күөгэччи Ыйаан кэбиспиттэр.
     Оџо Тулаайах
 Мангайгы сэргэџэ
 Ойон тийэн
 3460 Кутуу куйабы,
 Тагнар тагаһы
 Сулбу тардан ылан
 Кэтэн көрбүтэ –
 Сыллаан да көрбөтө.
 Онус сэргэџэ
 Ойон тийэн
 Мээрэйдээн көрбүтэ –
 Киэн буолла,
 Тохсус сэргэџэ
 3470 Ыйанан турар
 Тагаһы кэтэн көрдө –
 Сөрү-сөп буолла.
 Үс хос үрүн көмүс сонун
 Үллүктүү кэттэ,
 Икки хос тимир ыстаал ыстаанын
 Ыгыччы тардынна,

⁵⁶ *Суллаан* – снимать, сдирать, счищать верхний слой, защитную оболочку с чего-л. [БТСЯЯ, Т. 9, с. 119].

- 3480 Тимир тирэнсэ этэрбэhin
Чиккэччи тардынна,
Алтан-чугуун бэргэhэтин
Бигэтик кэттэ,
Киэн кэнкэмэ уорук
Хангас диэки халыйан көстөр
Икки аанын арыя баттаан,
Көтөн түстэ.
Ол туран көрдөбүнэ,
Уон сэргэстэhэ турар
Суорба таас остуолбаларга
Уһуктаах өргөстөөхтөр,
Кырыылаах биилээхтэр
- 3490 Бигэтик ыйаммыттар.
Уол оҕо Оҕо Тулаайах
Тохсус остуолбаҕа
Туруору хааман тийидэ.
Улуу үрэх тоҕойдуу сытарын курдук
Тоҕой сэлэ ох саатын
Хоннобун анныгар кыбынна,
Үс үөстээх
Үөрбэ таас үнүүтүн өрө тутта,
Кырыытыгар кырыыстаах,
- 3500 Ойоҕоһугар оһоллоох,
Субай хаан суунаҕалаах,
Кыһыл хаан кырааскалаах
Кыырыктаах батаһын
Таһнары тайахтанна,
Сэттэ бууттаах
Ньирилиир дэриэспэ таас мээчигин
Сизибигэр угунна,
Аарыма ампаар
Халҕаһа таас аанын
- 3510 Аһа баттаан
Ыстанан таҕыста.
Онно өйдөөн-дьүүллээн
Көрөн турдахха,
Ойоҕоһуттан көрдөххө –
Уһуктаах оройдоох
Тобулу охсуо суох курдук,
Үөһэттэн көрдөххө
Өргөстөөх төбөлөөх
Өтөрү түһүө суох курдук,
- 3520 Инниттэн көрдөххө
Илбистээх биилээх
Илбиритиэ суох курдук,

- Кырыытыттан көрдөххө
 Кыырыктаах биилээх
 Быһа сынньыа суох курдук
 Тимир килиэ киһи
 Дьирэллэн турар эбит.
 Арылы Кустук Куралай Боотур
 Оҕо Тулаайаҕы
 3530 Эргийэ сылдьан
 Чинчийэн көрдө,
 Бэри диэн бэккиһээтэ,
 Сөрү диэн сөбүлээтэ:
 «Орто дойду
 Суон дурдата,
 Аан дойду
 Халын хаххата буолаар!», – диэн
 Алгыы хаалла.
 Оҕо Тулаайах
 3540 Үчүгэйи эттинг диэн
 Үөрэ барбата,
 Куһаҕаны эттинг диэн
 Курус гыммата,
 Кэлбит сириҥ диэки
 Киэн-киэнник уурталаан,
 Ыраах-ыраах хардыылаан,
 Үөкү-чүөкү үктэнэн,
 Ойом-сайам ойуолаан,
 Ууннаран-оҕустаран сүүрэн
 3550 Субуруйа турда.
 Ол курдук
 Айаннаан-сэмэлээн
 Үс хонугун туолуута
 Уһун Улаан аттаах
 Уолака Боотур
 Аналлаах алааһыгар,
 Иитиллибит ийэ сиригэр,
 Төрөөбүт төгүрүк түөлбэтигэр,
 Туһааннаах тусаһатыгар,
 3560 Чэлгиэннээх тэлгэһэтигэр
 Тэлээрэ сүүрэн тийиэн кэллэ.
 Эрилис-турулус
 Эргийэ көрөн турдаҕына,
 Ортоку турар
 Томтоҕор чороон төбөлөөх
 Тойон сэргэҕэ
 Туомтуу тардыллан баайыллан турар
 Ала дьоруо ат

- 3570 Хара сири хайа дайбыы
Турар эбит.
Эргийэ сылдьан
Эллээн көрдөбүнэ –
Улуу уустар
Улахан туой күөстэрин
Умса уран кэбиспит курдук
Түөрт түөрэм көмүс туйахтаах,
Баай тииттэн
Бысталаан баран
3580 Бафана аспыт курдук
Баарафай атахтардаах,
Уон былас
Субуйа куйаар кутуруктаах,
Сэттэ былас
Кэлим хара сиэллээх,
Үс былас
Өрүкүйэр көбүллээх,
Уон тутум
Уофалаах түүлээх,
3590 Икки үрдүк харыйа төбөтүн
Кэккэлэһиннэрэ туппут курдук
Чөрөгөр кулгаахтардаах,
Икки көңдөй тиити
Кэккэлэһиннэрэ уурбут курдук
Икки тартафар таныылаах,
Икки чабычах айафын
Харсыһыннара уурбут курдук
Чанчыгынан көрбүт
Чафылхай харахтардаах,
3600 Аламангай халлаан
Ааттаах ата,
Дьөһөгөй офотун
Дьоһун бэрдэ,
Түөрт сүһүөбүн үрдүгэр
Үнтү битийэ,
Үнкүүлүү турар эбит.
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур
Уол офо Офо Тулаайафы
Утары тахсан
3610 Хоммут уоһун хоннорон,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн
Өс кэпси турдафа:
– Дьэ-буо, дьэ-буо!
Уордаах-кылыннаах

- Уордайа Хаан бухатыыр!
 Этэр тылбын
 Истэн сэгэйн тур эрэ.
 Ала Дьоруо ат
 3620 Үрдүк мындаатыгар,
 Үөһэ өттүгэр
 Иннинэн сирэйдээҕи,
 Икки атахтааҕы
 Олордон көрбөтө.
 Үөһэ дойду үтүөлэрэ
 Көлүнэр көлө онгостоору
 Сүннүүлэрин үлтү бырахтарбыттара.
 Аллараа дойду ааттаахтара
 Ат-сылгы онгостоору
 Анараа дойдуга аттамыттара.
 3630 Орто дойду одьунаастара
 Соргулаах соноҕос онгостоору
 Оройдорун тобулу бырахтарбыттара.
 Онон холунг этэ хойуннаҕына,
 Буутунг этэ бустаҕына,
 Сийинг этэ ситтэҕинэ,
 Аны икки сылынан
 Кэлэн миинэн барыаххын
 Күн хачча буолуой?
 3640 Оһолго оҕустарыан,
 Дэннэ тэптэриэн, – диэн
 Сэрэнэ соҕус этэн кэбистэ.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
 Өһүргэнэн өрө көрө түстэ,
 Кыһыһыран кыбдырына түстэ:
 – Биир ат арҕаһыгар
 Сатаан дабайбат,
 Биир соноҕос үрдүгэр
 Сатаан олорбот
 3650 Оҕо курдук көрбүккүн
 Оройгун тобулан
 Уһаран туруоруом ээ,
 Эмэһэҕин ибили таһыйан
 Ээххин этитиэм ээ,
 Киэр буол, антах тур! – диэтэҕэ.
 Борон былыт ботолоох,
 Лэһиэр былыт лэпсэлээх,
 Чараас былыт чаппараахтаах,
 Кыһыл былыт кычымнаах⁵⁷,

⁵⁷ от *кычым* – савры, тебеньки седельные, кожанные лопасти по бокам седла, иногда украшаемые узорами; боковые части вышитого чапрака [Пек., т. 2, стлб. 1454].

- 3660 Халлаан хатарчата ынгыырдаах,
 Күн күлүмэ көнтөстөөх,
 Ый сырдыга тэһииннээх
 Халлаан кустуга холумнаах⁵⁸,
 Кэннигэр кирдээх киһини киллэрбэт,
 Ойоһоһугар хохтоох киһини чугаһаппат,
 Иннигэр илбистээх киһини киллэрбэт
 Ат сылгы ааттааҕа,
 Дьөһөгөй оҕотун өтүөтэ⁵⁹
 Өрө мөхсө турар эбит.
 Уол оҕо Оҕо Тулаайах
- 3670 Ала Дьоруо ат
 Үс үөстээх
 Үрүн көмүс көнтөһүн
 Төлө тардан ылла,
 Сэттэ сиринэн дэбдиргэлээх⁶⁰
 Тимир тиһиктэй тэһиинин
 Тэлэ тардан ылла да,
 Аналлаах атын,
 Миинэр мингэтин,
 Көлүнэр көлөтүн
- 3680 Үрдүк мындаатыгар,
 Үөһээ таһаатыгар,
 Үрүн көмүс ынгыырыгар,
 Хаартан көппүт
 Хабдьы курдук,
 Хал гына хатана түстэ да,
 Тинг гына тингилэхтээн кэбистэ,
 Самыытыгар «лас» гына охсон кэбистэ.
 Ала Дьоруо ат
 Баараҕай баһана курдук
- 3690 Баадаллыбыт атахтарынан
 Хара сири хайа үктээн,
 Хамсаан көрбөккө
 Турунан кэбистэ.
 Сүүрүктээх үрэх күүгэннээҕинэн
 Күүгүнүү устарын курдук
 Күүгэннээҕинэн ииктээн күрүлэттэ.
 Хаардаах бугул саҕаны
 Саахтаан логлотто.
 Ынгыырын хонсуоругар⁶¹

⁵⁸ от холун – ремень, подпруга седельная [Пек., т. 3, стлб. 3464].

⁵⁹ Лит.: үтүөтэ.

⁶⁰ от дэбдиргэ – жертва, бросаемая или вешаемая (напр., перед неводьбою) для милостивления духа данного места [Пек., т. 1, стлб. 680].

⁶¹ Хонсуоччу – крючок на луке с передней стороны седла [БТСЯЯ, Т. 13, с. 583].

- 3700 Кырыытыгар кырыыстаах,
 Ойоҕоһугар оһоллоох
 Сытыы кылыс кымньыыта
 Ыйанан сылдыарын
 Сулбу тардан ылан
 Оҕо Тулаайах
 Кырбас эти быһа биэрдэ,
 Күөс эти көнгү оҕуста.
 Ат сылгы барахсан
- 3710 Өрө дьигиһис гына түстэ,
 Күүстээх көмүөл быччыннара
 Эриэн үөн курдук
 Өрө түллэнгнэхэ түстүлэр,
 Ингирдэрин тыаһа
 Ньирилээн иһилиннэ,
 Быыппаҕар⁶² быччыннара
 Быстыах курдук
 Быыппастан табыстылар.
 Ол гынан баран,
 Иннин диэки
- 3720 Ыстанан кыырайда,
 Ойон уйуһутта.
 Аҕаат-мунгаат алаастары
 Атабын анныгар хаалларда,
 Улуу тунах хочолору
 Үрүт өттүлэринэн күөрэйдэ,
 Туруук таас хайалары
 Туруору сүүрэн тахсан
 Тура түстэ,
 Өндөл маҕан халлаан
- 3730 Өрөһөтүн диэки
 Өрө көтөн куугунаан табыста,
 Онтон, өһүргэнэн үнтү түһэн
 Өлөөрү гыммыт үгүрүө курдук,
 Төбөтүн оройунан
 Төттөрү хойуостанан сурулаан түстэ.
 Түөрт түөрэм көмүс туйабынан
 Дьапталҕа та[a]ска
 «Тас» гына тура түстэ.
 Улуу ойуун күөччэбин⁶³ курдук
- 3740 Түктэри өттүнэн

⁶² *Быыппаҕар* – напряженный, способный быстро напрягаться [ТСЯЯ, Т. 2, с. 807].

⁶³ от *күөрчэх ойуун* – якутская деревянная игрушка в виде круга на вращающейся оси [БТСЯЯ, Т. 5, с. 67].

- Эргийэн кулахаччыйда.
Ойоѳоһунан уоннуу көһү
Туора ойуулаан,
Очуос тааска охсуллунна,
Кырыытынан кый ыраах ыстангалаан
Кырыы тааска сырбатылынна.
Ол курдук
Тоѳус тонг күөс быстына
Тохтообокко тоѳо мөнгүстэ.
- 3750 Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Киһи эрэ буоллар,
Уоѳа уѳарыйда,
Унуоѳа кыдьынна,
Төбөтө эргийдэ,
Өйө өлбөөдүйдэ,
Сүһүөѳэ хамсаата,
Сүрэѳэ мөѳүстэ,
Хараѳа иирдэ,
- 3760 Хара быара хамсаата,
Оройо доргуйда,
Олоѳо огдолуйда.
Уон атыыр солондо курдук
Уон уһун дьураа тарбахтара
Ынғыырын биттэѳиттэн
Ыга туппута
Ыһыллара кэллэ,
Икки тимир
Тирэнсэ атахтара
- 3770 Атын икки ойоѳоһугар
Хам сыстыбыта
Халбарыйар кэмэ кэллэ,
Өһөх хаана
Көхсүгэр оргуйда,
Өйө-төйө суох барда:
«Төлө туппатах киһи!», – диэнтэн атыны
Санаабат буолла.
- 3780 Айыы атын ааттааѳа,
Дьөһөгөй оѳотун үтүөтэ
Ала Дьоруо ат барахсан
Түүннээх күн устата
Тура тэбинэн мөнгөн баран,
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур
Тойон сэргэтигэр кэлэн

- 3790 Түөрт түөрэм атабынан
Тир гына тирэнэ түстэ,
Налыйан туран хаалла.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Үс тон күөс быстыга
Атын үрдүгэр дөйүөрэн олоодо.
Кэмниэ кэнэбэс
Киһитийэ быһыытыйан,
Тойон сүрэбэ долгуйбута тохтоон,
Хара быара хамсаабыга ааһан,
Өйүн-төйүн булунан
Аналлаах атын,
- 3800 Миинэр мингэтин
Үрүт өттүттэн,
Үрдүк мындаатыттан
Ыстанан түһэн
Тула эргийэ сылдыан
Ат сылгытын
Муннун-уоһун туппахтаан,
Үс былас
Өрүкүйэр көбүлүн
Үөһэ-аллараа сахсыйан,
- 3810 Сэттэ былас
Кэлим хара сиэлин
Иннигэр-кэннигэр имэрийэн,
Уон былас
Уһун куйаар кутуругун
Уһата-туора субуйан,
Аналлаах атыттан
Астына санаата,
Миинэр мингэтин
Биһири көрдө.
- 3820 Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур
Тутуу киһи
Туруоран кэбиспит
Толуу бугулун саба
Туос тордуйатыгар
Толору кутан
Атыыр сылгы бадараанныыр
Арабас илгэ арыылаах
Саамал кымыһы
- 3830 Ыадаччы көтөбөн таһааран
Уунан биэрбитин
Уордаах-кылыннаах

- Уорайа Хаан бухатыыр
Хоппо күрдьэх саҕа
Куодаан далай ытыһынан
Күөйэ тутан ылан,
Көндөй уһаат курдук күөмэйигэр
Көнү кутан ыймахтаан кэбистэ.
Сүрэбэ сөрүүкээтэ,
3840 Сүһүбүн булунна,
Санаата сааһыланна,
Сылайбыта ааста.
Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур
Уолуга томтойон,
Уоһа орбонноон,
Сандал манган тииһэ сандааран
Санга сангара, тыл этэ
Тыылла-хабылла турбута үһү:
3850 – Дьээ-буо, дьэ бу!
Туйабын анныгар
Тоҕус көс сири
Туората үктүүр,
Атабын анныгар
Абыс көс сири
Аралдыта үктүүр
Ала Дьоруо аттаах
Уордаах-кылыннаах
3860 Уордайа Хаан бухатыыр,
Уол оҕо одьунааһа эбиккин,
Бухатыыр киэнэ дуулаҕата буолбуккун.
Аатырыаххын аатырбыккын,
Сурабырыаххын сурабырбыккын.
Орто дойду оҕолорун
Суон дурдата буоларга
Түстэнэн түспүтүн сөп эбит,
Аан ийэ дойдум
Аймахтарын халын хаххата буоларга
Ананан айыллыбытын ааттаах эбит.
3870 Уон тарбахтаах
Куду харбаабатын,
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Өстөөххүн өһөрөн
Өрөгөйүн үрдүү турдун,
Саастааххын самнаран
Саргы-дьаалын салалла турдун!
Уруй-тускул буоллун! Дом! – диэн

- 3880 Алыптаах тылынан
Алгыы саңардаба.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Аналлаах атын,
Соргулаах соноҕоһун,
Миинэр мингэтин,
Көлүнэр көлөтүн
Ала Дьоруо атын
Үрдүк мындаатыгар,
Үөһэ таһаатыгар
- 3890 Үрүң көмүс ыңгырыгар
Хаартан көппүт хабды курдук
«Хап» гына хатана түстэ,
Хоту халлаан аннын диэки
Субуйа тутан кэбистэ.
Ала Дьоруо ат барахсан
Соруттара да барбата –
Хоту халлаан улаҕатын диэки
Онгочо куйаар кутуруга
Субурус гынан хаалла,
- 3900 Томтор сири
Тоҕута үктээн,
Аппа сири
Атаҕын анныгар хаалларан
Сиэлэн дьигиһитэн,
Сүүрэн субуруйан,
Айаннаан аарыгыра турдаба.
Хара сири
Хайа тэбэн,
Хаһыйа ыһан кээспитэ
- 3910 Аҕыс уон саһаан сиргэ
Хара самыыр буолан
Халыйа тоҕунна,
Ириэнэх сири
Ибили тэбэн эһэн кэбиспитэ
Сэттэ саһаан сиргэ
Ирбинньик⁶⁴ ардах буолан
Илгистэ ыһылынна,
Тонҕ сири
- 3920 Тоҕо үктээн
Туора охсон кэбиспитэ
Тонҕ тобурах буолан
Тоҕус уон саһаан сиргэ

⁶⁴ Ирбэнньик – заплетчивой, цепкий [Пек., т. 1, стлб. 954].

- Тоџо суулунна,
Тон маһы
Тоџо тэппитэ
Тойон киһи буолан
Доллоһуйа хаалла,
Ириэнэх маһы
Ибили тэппитэ
3930 Эдэр дьахтар буолан
Эймэһийэ хаалла,
Эмэх маһы
Эмти тэппитэ
Эмэн эмээхсин буолан
Энэлийэ хаалла.
Уон былас
Уһун субуйа кутуругуттан
Холлоџос быһаҕаһа
Кутаа уот
3940 Куугунуу умайда,
Сэттэ былас
Кэлим хара сиэлиттэн
Сиэрэ уота
Сирдьигинии умайда,
Үс былас өрүкүйэр көбүлүттэн
Күөх төлөн үллэ күөрэйэн
Көбөрөн көһүннэ,
Туйабын анныттан
Тууспан холорук
3950 Тоџо ыһылынна,
Атабын анныттан
Анысхан тыал
Аңаарыйан ытылынна,
Уорџатын анныттан
Улуу буурџа
Уйулаан түстэ.
Сиилинэй силлиэ сирдьиттэннэ,
Аарыма тыал арыалдьыттанна,
Дуолан холорук доџуһуолланна,
3960 Улуу буурџа суолдьуттанна.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Икки кулгаабын тыаһа
Орулуос кус кынатын тыаһын курдук
Өрө куугунаан истэ,
Икки харабын уута
Сааскы самыыр курдук
Икки чанчыгынан

- 3970 Тагнары сүүрдэ,
Ото-маһа иэн ингиирин курдук
Сыйыллан истэ,
Сирэ-дойдута
Ирбинньиктэнэн көһүннэ.
Тэхтир сиртэн тирэнэн
Тэбиэһирэн истэ,
Томтор сиртэн дугунан
Ороһуйан истэ,
Устунан сиэлигэр-кутуругар сөрөнөн
Көтөн куугунатта,
- 3980 Эриэн былыт энгэрдэннэ,
Хара былыт хайыгнанна,
Дьарбаа былыт дьайыгнанна,
Үрүн былыт үктэллэннэ,
Үс үллэр этинг сүллүгэстэннэ,
Абыс сааллар чабылбан кымньыланна.
Ол курдук
Түүннэри түлүгүрүү түһэн,
Күнүстэри күһүгүрүү көтөн
Төрөөбүт төрүт түөлбэтигэр,
- 3990 Иитиллибит ийэ сиригэр,
Үөскээбит үтүө дойдутугар,
Аналлаах ааттаах алааһыгар
Айаннаан астаран тийээн кэллэ.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Ала Дьоруо атын
Ньылбы тардан
Сыгынньахтаан баран:
- 4000 «Бу дойду
Ача күөх отун амтаһыйан,
Торбо күөх отун аһаан,
Сирэм күөх отун сиэн,
Уойан-тотон,
Хат таманнан,
Халын кунган,
Суон сааллан,
Уой-тот!», – диэн баран
Самыыга охсон,
«Сат!» диэн кэбистэ.
- 4010 Ол кэнниттэн
Иэримэ дьиэтин,
Улуу уоругун,
Аналлаах алаһатын
Ахтыбыт киһи быһыытынан,

- 4020 Аарыма даадар аанын
Аһа баттаан,
Баараҕай балаҕанын иһигэр
Багдас гына ойон киирэн,
Уҥа оронугар тиэрэ түстэ да,
Утуйан муннун тыаһа
Муннукка тийдэ,
Таныытын тыаһа
Таһырдыа иһилиннэ.
Улуу Туналыкы Эбэ Хотунҥа
Туох ханнык олорбуттары? – диэн
Эргийэн кэлэн
Элэн-сэлэн көрөн турдахха –
Айыы Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
- 4030 Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо диэн кыыстарын
Кырыы өттүттэн
Кыҥаан көрдөххө,
Хаардаахха хаампатах,
Сииктээххэ сиэлбэтэх,
Өксүөннээххэ өҥөйбөтөх,
Былыттаахха быкпатах,
Аһыны амсайбатах,
Сиикэи сиэбэтэх,
- 4040 Сыттааҕы сымсайбатах,
Киискэ кистэммит,
Саарбаҕа саспыт,
Кырсаҕа кыбыллыбыт,
Бэдэргэ биһиллибит,
Чуулаанҥа уйаламмыт,
Хаппахчыга хатаммыт
Кыыс оҕо эбит.
Таҥас бүтэй
- 4050 Тамана сандаарбыт,
Таман⁶⁵ бүтэй
Бүлтэһэ көстүбүт,
Бүлтэс бүтэй
Силиитэ дьалкыйбыт,
Сарыал манган күнүм
Сырдыгын курдук
Сардаҥалаах сирэйдээх,
Киирэн эрэр күнүм

⁶⁵ Таман – жир у конного скота между ребрами и наружным мясом; жир на боках [Пек., т. 3, стлб. 2544].

- 4060 Килбиэнин курдук
Килбиэннээх иэдэстээх,
Буспут дьэдьэн уутунан
Соппут курдук
Икки тэтэркэй имнэрдээх,
Хара киис кутуругун
Харсыһыннара аспыт курдук
Хамсыыр хара хаастаах,
Буур тайах силиитин⁶⁶
Туруору туппут курдук,
Сыллаһыахха айылаах
Сыйыллыгас муруннаах,
- 4070 Уус киһи ууран-тутан
Оҥорбутун курдук
Уураһыахха айылаах
Обуйукаан уостаах,
Улуу турар
Улаан биэ курдук
Унаарыччы көрбүт,
Чөмчүүк таас курдук
Үтүө мөссүөннээх,
Таһара табатын курдук
- 4080 Талыы таһаалаах,
Кыталык курдук кынталдьыйбыт,
Туруйа курдук дьоролдьуйбут,
Куба курдук нуоҕалдьыйбыт
Кыыс оҕо кырасыабайа,
Дьахтар киэнэ талыыта
Тарайан үөскээбит эбит.
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо,
Суон сураҕа
- 4090 Орто дойдуга сураҕырбыт,
Үөһэ дойдуттан
Өнгөйөн көрөр буолбуттар,
Орто дойдуттан
Сураһан көрөр буолбуттар,
Аллараа дойдуттан
Хантайан көрөр буолбуттар.
Ону билэн
Айыы Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
- 4100 Халыҥ халҕаннарыгар
Хатан тимир хараҕа онотторбуттар,

⁶⁶ *Силии* – костный мозг [БТСЯЯ, Т. 8, с. 382].

- 4110 Суон модьоҗолоругар
Тон тимир олуур онотторбуттар,
Суон дурдаларын,
Халын хаххаларын
Хара Дьоруо аттаах
Хаардьыт Боотуру,
Эриэн Элэмэс аттаах
Эриэдэл Бэргэни
Соҗуруу-хоту томторго
Харабыл туруорбуттар.
Ол курдук
Үүт турааннык
Үчүгэй баҗайытык олордохторуна,
Биир үтүө күн,
Былыта суох халлаанна
Этин эппитин курдук,
Соҗуруу содуомнаах
Соххор халлаан
- 4120 Улаҗатын диэкиттэн,
Эриэхэлээн сии олорор
Эрдэҗэс улар
Түөһүн түүтүн курдук,
Эриэн дыаҗыл былыттар
Эргийэ көтөн таҗыстылар,
Суор кыыл
Түөһүн түүтүн курдук
Суордуйа хара былыттар
Хараара анһан таҗыстылар,
4130 Хара улар хааһын курдук
Кыһыл дыаҗыл былыттар
Кытара кыһан таҗыстылар,
Хопто кыыл
Хоноруутун курдук
Үрүн күдэн былыттар
Үтүрүһэн киирдилэр,
Ньылба⁶⁷ торбос
Төбөтүн саҗа
Тон тобурах
- 4140 Тоҗо түстэ,
Ыаҗастаах ууну
Таннары туппут курдук
Куугунас ардах
Курулаччы кутта,

⁶⁷ Ньылба – родившийся раньше срока теленок, недоносок, выкидыш [БТСЯЯ, Т. 7, с. 160].

- Хара төлөн халыйан киирдэ,
 Үрүн туман үллэн турда,
 Силээхтэ киһи
 Силлээбит силэ
 Сиргэ тийибэт
 4150 Силлиэтэ сирили и үрдэ,
 Сыылба киһи
 Сыынтаабыт сыына
 Сиргэ сыстыбат
 Сытыы тыала сырылаччы сырбатта,
 Улуу буурба уһууран түстэ,
 Хоһуун холорук тобо ытыйда,
 Үс сүллэр этин төлүтэ тэптэ,
 Абыс сааллар чабылбан сабыта сыста.
 Ол кэнниттэн
- 4160 Абыс адаархай атахтаах,
 Үс хос бастаах,
 Үс үтүмэх усталаах,
 Уһун куйаар кутуруктаах,
 Уот садабай
 Эриэн үөнгө майгынныыр
 Улуу Дьаалы ат
 Кутаа уотунан уһууран,
 Күөх төлөнүнэн өрүкүйэн
 Улуу Туналыкы Эбэ
- 4170 Соһуруу тумулугар
 Хара сири хайа үктээн,
 Үрүн тааһы үнтү түһэн
 Дагдас гына тура түстэ.
 Уот Моһой ат үрдүттэн
 Табыллыбатах таһаалаах,
 Көстүбэтэх мөкү мөссүөннээх,
 Кэпсэммэтэх кэдирги киэптээх,
 Сатамматах сирэйдээх,
 Тупсубатах ньуурдаах
- 4180 Абааһы уолун ааттаах бэрдэ,
 Илиэһэй уолун идэмэрдээбэ,
 Көстүбэт уолун күүстээбэ
 Аадабыс гына түстэ.
 Ол гынан баран,
 Аадабыс-аадабыс хаамта,
 Оллур-боллур ойдо,
 Ыадабыс-хаадыабыс ыстанна,
 Өттүгүн охсунна,
 Өрө көтүөккэлээтэ,
 4190 Үөһүн таттарда.

- 4200 Хайа хайдыбытын курдук
Хаспахтаах харафын
Хатааһыннаахтык көрдө,
Сыыр быстыбытан курдук
Сылластыгас сирэйин сылланнатта,
Аппа хайдыбытын курдук
Аам-дьяам айафын аппаннатта,
Халлаан хайдарынан хаһыытаан,
Былыт быстарынан ыһыытаан,
Сатала суоҕунан сагаран,
Туолката суоҕунан тоҕо бара турдаҕа:
– Ар-дьяалы, арт-татай!
Эминэ тугуй оҕолоор!
Айыы Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун,
Мин бэйэлээх этэр тылбын
Истэн сэгэйэ олорун эрэ!
Соҕуруу халлаан улаҕатыгар олохтоох
Суордайа Хара оҕонньор,
4210 Соппойо Соххор эмээхсин
Улахан уоллара
Тимир Тинсирики бухатыыр
Илэ бэйэбинэн,
Эт дьүһүммүнэн
Кэлэн турабын.
Туох соруктаах кэлинг диэн
Ыйытар буоллахытына,
Эниги кыыскытын,
4220 Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куону,
Аҕыстаахпыттан анаммытым,
Уоннаахпыттан сураспытым.
Күүтэн-күүтэн,
Дьахтар киэнэ талыыта буолбут
Сурафын истэммин
Дьэ тийэн кэлим! – [диэтэ].
Эйэ-дэмнээхтик
Хара Дьабыл аттаах
4230 Хаардыт Боотур иккиэн
Чэлгиэннээх тэлгэһэлэригэр,
Чускааннаах тусаһаларыгар
Туран хааллылар.
Кинилэр диэтэх дьон
Кыргыһыга туттар
Кыырыктаах биилээх сэптэрин,
Өлөрсүүгэ туттар

- Өргөстөөх уһуктаах үөрбэлэрин
 Өрө тутан,
 4240 Сүүрэн сүллүгэстэнэн тиййэн,
 Адьарай уолун иннигэр
 Өттүк баттанан
 Өтөллөн туран,
 Эриэн Дьабыл аттаах
 Эриэдэл Бэргэн
 Маннык диэн
 Сага сангаран, тыл этэн
 Түөһэ томтолдьуйа,
 Уоһа орболдьуйа турбута үһү:
 – Дьэ-буо, дьэ-буо!
 4250 Тимир Тинсирики дэриэтинньик,
 Түүннү түөкүн,
 Түүлээх уллунгах!
 Айыы аймахтарын
 Атаҕастыы кэлбиккин,
 Күн дьоннорун
 Күөмчүлүү кэлбиккин,
 Тоҕус илии тордохтоох ньуургун
 Тоҕо охсоммут,
 Сэттэ илии кирдээх сирэйгин
 4260 Кэрдэн тураммыт,
 Халын тириигин хайытан,
 Хара хаангын тоҕуохпут,
 Иттэннэрэ ууран
 Искин тыырыахпыт,
 Умса ууран
 Көхсүгүн дьөлүөхпүт.
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Хараххар да көрдөрүөхпүт суоҕа,
 4270 Хантан кэлбитин да,
 Төһө тур! – диэн
 Этэн-тыынан
 Эҕилдьитэн кэбистэ.
 Адьарай уола
 Ардых-ардых гынна,
 Алларастан ылла,
 Көппөх-көппөх гынна,
 Күлэн күһүгүрэттэ.
 Алдыаммыт ардыах туу⁶⁸

⁶⁸ от ардыа – большая верша, морда для ловли карася и другой крупной рыбы [ТСЯЯ, Т. 1, с. 557].

- 4280 Ойоџоһун курдук
Аџыс тийһэ
Ардьах гынна,
Икки салаалаах
Кыһыл чиэрбэ тыла
Былтас гынна,
Тохсунньу ыйдааџы ойбон
Тон хайындын⁶⁹ курдук
Оллур-боллур уоһа
4290 Орбос-чорбос гынна,
Үөһүн тартаран
Үөгүлүү турда:
– Буйакаа, буйакаа!
Истэллээр-истибэттэр!
Мин бэйэлээх киһини
Утары көрөн үөхсэ турар
Тумсуларын тууһун!
Суолбар туора турбуту тобоџолуурум,
Айаммар аңалах буолбуттары араҥастыырым,
Иннибэр кэнттик буолбуттары иинниирим,
4300 Барар сирбэр баџаайы буолбуту
Баһын хатарарым.
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтөџө,
Уон тарбахтаах
Куду харбаабатаџа,
Эниги бэйэлээхтэр
Икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх,
Уу дууһалаах,
4310 Салгын куттаах,
Саллаџар бастаах баџайылар
Тулуһуоххут дуо?
Оройгутун тобулан,
Уодьугангытын тардан,
Чэгиэн эккитин сэймэктии оонньоом,
Уһун уңуоххутун урусхаллыам,
Кылгас уңуоххутун кыдьымахтыам,
Үрүн тыынгытын
Өллөйдүөххүтүн баџарар буоллаххытына,
4320 Үрүө-тараа барын, үөдэттээр! – диэн
Үөгүлүү турдаџа үһү.
Эриэн Дьаџыл аттаах
Эриэдэл Бэргэн,

⁶⁹ *Хайын* – невысокая насыпь вокруг чего-л. (проруби) [БТСЯЯ, Т. 13, с. 205].

- Хара Дьабыл аттаах
 Хаардыт Боотур
 Тимир Тинсирики
 Адьарай уолугар туһаайан:
 – Куттанан-куойан
 4330 Куоппат буоллаххына,
 Мантан тус собуруу
 Отут көстөөх сиргэ
 Охсуһууга аналлаах
 Очуос таас хайа,
 Кыргыһыыга аналлаах
 Кырпай манган хайа баар буолуо.
 Онно тийиэн
 Күөн көрсөн көрсүөххэ! – дэстилэр.
 «Бу дойдуга охсустахпытына,
 4340 Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
 Сирэм күөх сирэйин
 Илды тэпсиэхпит диэн,
 Торбо күөх ньуурун
 Тобо үктүөхпүт,
 Чээлэй күөх иэнин
 Ингнэри тэпсиэхпит» – диэн,
 Собуруу диэки
 Субурус гынан хааллылар.
 Кинилэр кэннилэриттэн
 4350 Харыс да хаалбакка
 Адьарай уола
 Адахыс гынан хаалла.
 Ол тийдэбинэ
 Кыргыһыыга аналлаах
 Кырпай манган хайа кырсыгар
 Тура түстүлэр да,
 Этиһиилэрэ эстибит,
 Айдааннара ааспыт,
 4360 Үөхсүүлэрэ бүппүт дьон быһыытынан,
 Сон курдук
 Суулаһа түстүлэр,
 Сабынньах курдук
 Саптыһа түстүлэр.
 Үөгүлэнэ-үөгүлэнэ
 Өтүрүтэ түһүстүлэр,
 Хаһыытаһа-хаһыытаһа
 Хайыта сынньыстылар,
 Ыһыытаһа-ыһыытаһа
 Ыксары ылыстылар,
 Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр,

- 4370 Сүүрэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
Сырса сылдьан кырбастылар,
Хара буору хайа үктээн
Халытан таһаардылар,
Үрүң кумаҕы үнтү тэпсэн
Кыыгыначчы ыстылар.
Эриэдэл Бэргэн,
Хаардыт Боотур
Үрүт күүстэрэ өһүллэн барда,
Аллараа күүстэрэ алларыйан барда,
- 4380 Сынньана-сынньана
Хардары-таары киирэн,
Харсыылаах атыыр оҕус курдук
Харса суох киирсэ сырыттылар.
Онно өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө –
Айыы бухатыырдарын
Үрүң көмүс куйахтара
Үнтү сынньыллан
Үрэллэн түспүт,
Ыстаал ыстааннара
- 4390 Тырыта сынньыллан
Тырыттан ыһыллыбыт,
Сэттэ сиринэн
Сиикэй баастаммыттар,
Аҕыс сиринэн
Аһаҕас баастаммыттар,
Тоҕус сиринэн
Тохтор баастаммыттар,
Сыыһа оҕустаран,
Ааһа дайбатан
- 4400 Куота көтөр идэлэммиттэр.
Ол сылдьан
Айыы бухатыырдара
Тыыннарын быыһаан,
Тыас хомунан
Икки аңы ингэн-сүтэн,
Иитиллибит ийэ сирдэрин,
Айыллыбыт аан дойдуларын
Тыаларын быыһыгар,
Хайаларын күлүктэригэр
- 4410 Ингэн-сүтэн куотан хааллылар.
Адьярай уола
Соҕотох уоттаах сулус хараҕынан
Ол-бу диэки олоотоон
Көрөн-истэн баран:
«Оҕо чоочойдору,

- Орой мэниктэри
 Эккирэтэ оонньуу сылдьан
 Уруу буоларым уһуо,
 Кэргэн тэринэрим кэнгиэ», – диэн
 4420 Уоһун иһигэр үлүгүнэйэн баран,
 Улуу Туналыкы диэки
 Суодас-саадас ойуолаан,
 Багдас-багдас ыстангалаан,
 Туналыкы Эбэ Хотун
 Соҕуруу тумулугар
 Аадаҕаччы сүүрэн кэлэн
 Үөмэс-чүөмэс көрө-истэ турдаҕа.
 Айыы Саарын Тойон,
 Сабыйа Баай Хотун
 4430 Халын халҕаннарын
 Хатан тимир халҕанын хатаан,
 Тонг тимир олуурунан олуйан,
 Бөҕөх соҕустук туттан
 Бүгэн олордулар.
 Тимир Тинсирики бухатыыр
 Халлаан хара саапһаһын⁷⁰
 Таһнары тардан ылан
 Харах симсэр харангатын түһэрдэ.
 Аҕыс былас суһуохтаах
 4440 Айталыына Куо сытар
 Үрүн көмүс чуулаанын
 Үс хос үрдүн үрэйэ тэбэн,
 Аҕыс былас суһуоҕуттан
 Таас сабарай ытыһыгар
 Үс төгүл эрийэ тутан ылан,
 Соҕуруу халлаан аннын диэки
 Тоҕо ытыллан түһэ турдаҕа.
 Кыыс оҕо
 Ытыы-сонгуу барбыт сангата
 4450 Ыраахтан ымыы чыычаах
 Ырыата буолан
 Ыйманыан иһилиннэҕэ:
 – Ыый-ыйбын, аай-аайбын!
 Айан төрөппүт
 Аар тойон аҕам,
 Күн сирин көрдөрбүт
 Күбэй манган ийэм,
 Аймах-билэ дьонум,
 Быдан дьылга быраһаайдарың!

⁷⁰ Саапһас – вихрь большой силы, несущий черные тучи [БТСЯЯ, Т. 8, с. 81].

- 4460 Түспүт күөрэйбэт,
Барбыт эргийбэт сиригэр
Бардым быһыылаах.
Адъарай уолун атамаана,
Көстүбэт уолун күүстээбэ
Мунгурун булларбатах,
Улаҕатын туттарбатах
Тимир Тинсирики күтүр
Уоран-талаан барда.
Туохтаах буолан,
4470 Тугум өрүһүйүөй,
Кимнээх буолан,
Кимим быһыһай?
Ый-ыйбын, аай-айбын! – диэн
Ыты-сонгуу барбыт сангата
Ыраахтан сүтэн хаалла.
Айы Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
Ону истэн,
4480 Нохтолоох сүрэхтэрэ
Толугуруу мөхсөн,
Хайҕахтаах хара быардара
Халыгыры хамсаан,
Санаалара астарынааҕар кылгаан,
Көхсүлэрэ иннэ үүтүнээбэр кыараан,
Бара сатаан
Баҕана үүтүн батан,
Кэлэ сатаан
Кэли үүтүн кэйэн,
Хараҕаҕа харбыалаан хааллылар.
4490 Кэмниэ кэнэбэс,
Хойутун-хойут
Өйдөрүн-төйдөрүн булан,
Сорук Боллур уолларын
Ыҕыран туран,
Оҕонньор киһи
Хоммут уоһун хоннорон,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
Сорук Боллур уолга
Сорудах биэрэн,
4500 Онолуйа туойа
Олорбута үһү:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Сүүрэр атаһыт,
Охсор илиибит,
Сорук Боллур уол,

- Этэр тылбын
 Өйдөөн-дьүүлээн истэн тур эрэ!
 Мантан тус аржаа
 4510 Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотунгна олохтоох
 Орто дойду оёолорун
 Суон дурдата,
 Халынг хаххата буолуохтаах
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр диэн
 Дуолан бухатыыр баар буолуохтаах.
 Бэрт түргэнник
 Онно тийэн,
 Илдьити тиэрдэ оёус.
 4520 Баар-суох кыыспытын,
 Аёыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону,
 Соёуруу халлаан анныгар олохтоох
 Суордайа Хара оёонньор,
 Соппойо Соххор эмээхсин
 Улахан уоллара
 Тимир Тинсирики диэн
 Адъарай уолун ааттааёа,
 Илиэһэй уолун идэмэрдээёё
 Уоран-талаан барда.
 4530 Ириэнэх суолун ирдээн,
 Тон суолун тордоон
 Күөн көрсөн,
 Күрэх былдьаһан
 Көрүөн үһү диэ!
 Инньэ диирин истээт да,
 Таалалаах⁷¹ убаһа
 Уорёата сонноох,
 Өрөёөтө ыстааннаах,
 Илин тыһа үтүлүктээх,
 4540 Кэлин тыһа этэрбэстээх,
 Баттаёа бэргэһэлээх
 Сорук Боллур обургу
 Улуу уоруктарын,
 Иэримэ дьиилэрин,
 Ааттаах алаһаларын,
 Чэлгиэннээх тэлгэһэлэригэр,
 Чугдааннаах тусаһаларыгар
 Туруору сүүрэн тахсан
 Тон тоһоёо[ёо]

⁷¹ Лит.: тааёылаах – линияющий.

- 4550 Туруору баайылан турар
Тыһы тый атын
Үрдүк мындаатыгар,
Үөһэ өттүгэр
Чөкөс гына
Олоро түстэ да,
Арҕаа халлаан аннын диэки
Унаар буруо курдук
Суос-соҕотохто
Субурус гынан хаалла.
- 4560 Ити бириэмэҕэ,
Ол күннэргэ
Киэн Кэҥкэмэ Эбэ Хотуммутугар
Эргиллэн кэллэххэ,
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Утуйа сыппыт оронуттан
Ойон туран,
Сэттэ киһи арыччы сэгэтэр
Лип-лап халҕанын
- 4570 Тэлэйэ баттаан,
Дьиэтин тэлгэһэтигэр,
Чэлгиэннээх тиэргэнигэр,
Чусхааннаах тусаһатыгар
Дьоройо сүүрэн тахсан
Соҕуруу-хоту олоотуу турдабына,
Илин илгэлээх халлааным
Иҥнэри тардыллар
Иитин диэкиттэн
- 4580 Итир эриэн былыттар
Иэнигийэн киирдилэр,
Үрүн күдэн былыттар
Үмүөрүһэн түстүлэр,
Эриэн дьабыл былыттар
Эргийэ тардыллан киирдилэр.
Ибир ардах ибигирии тоҕунна,
Сылаас самыыр сыккыраан барда,
Сытыы тыал быһа оҕуста,
Хаҕыс тыал хастыы аста,
Сиккиэр тыал сирилээн түстэ.
- 4590 Ол кэнниттэн
Үрүн туман үллэн табыста,
Үрүн туман кэтэх өттүттэн
Тыһы тый ат
Тыраадыйан көһүннэ,
Илинҥи тумул үрдүгэр

- Тойтос гына тохтуу түстэ.
 Тыһы тый үрүт өттүттэн
 Таалалаах убаһа
 Уорѳата сонноох,
 4600 Өрөѳөтө ыстааннаах,
 Кэлин тыһа этэрбэстээх,
 Илин тыһа үтүлүктээх,
 Баттаѳа бэргэһэлээх,
 Сорук Боллур уол
 Ойон түһэн,
 Киэн Кэҥкэмэ Эбэ Хотуну
 Ортотунан ойуолаан сүүрэн истэѳинэ,
 Этэрбэһин быата сөллөн,
 4610 Эмэһэтин ибили сыспытыттан тэптэн,
 Өссө ыстанан биэрэбин диэн,
 Этэрбэһин быатын эрийэ тэбэн,
 Сирэйинэн буору хоруйа түстэ.
 Ойон туран,
 Ойуоккалаан кэлэн,
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр иннигэр
 Чооруос саѳа бэйэтэ
 Чорос гына тура түстэ,
 4620 Туора-маара хаамта,
 Чолох-олох көрдө,
 Хантас гынан
 Хантайан туран
 Тыҥа быһаѳаһынан тыынан,
 Саҥа ангарынан саҥаран,
 Этэн эппэҥнэтэ,
 Саҥаран сатарыта
 Турбута маннык эбитэ үһү:
 – Ойулаатан, ойулаатан!
 Уордаах-кылыннаах
 4630 Уордайа Хаан бухатыыр!
 Тон күөҥҥэр
 Дорообото тут эрэ!
 Хантан тийээн кэллиҥ диэтэргин,
 Илин халлаан
 Эҥийэтин анныгар олохтоох
 Үс саханы үөскэппит,
 Түөрт саханы төрөппүт
 Саха Саарын Тойон,
 Сабыһа Баай Хотун
 4640 Оѳонньордоох эмээхсин
 Илдьит дьэ ыыттылар.

- Тоѳус уолларын тобоѳо,
Аѳыс кыыстарын ардайа буолбут
Аѳыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо кыыстарын
Соѳуруу содуомнаах,
Соххор халлаан улаѳатыгар олохтоох
Суордуйа Хара оѳонньор,
Соппойо Соххор эмээхсин
- 4650 Улахан уоллара
Тимир Тинсирики диэн
Абааһы ааттааѳа,
Көстүбэт күүстээѳэ
Илиэһэй идэмэрдээѳэ кэлэн,
Эриэн Дьаѳыл аттаах
Эриэдэл Бэргэни,
Хара Дьаѳыл аттаах
Хаардыт Боотуру
Өлөрөн-өһөрөн туран
- 4660 Былдыаан-талаан барда.
Ону ириэнэх суолларын ирдээн,
Тон суолун тобулан тийээн,
Күөн-көрсөн,
Күрэс былдыаһан
Көрүөн үһү! – диэн
Этэн-тыынан
Эѳэлэстээн кэбистэ уонна
Эппиэт эрэйэн,
Элэс-мэлэс көрө турда.
- 4670 Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр:
«Чыычаах саѳа да буоллар,
Тыла иччилээх, сагата саталаах,
Тыһы тый аттаах да буоллар,
Сытыы тыалы кытта тэннэ сырсар
Сыыдам сырыылаах
Сатана эбит», – диэн
Иһигэр хайгыы санаата.
- 4680 Ол гынан баран,
Түөһэ томтолдьуйан,
Уоһа орболдьуйан,
Сырдык таас тииһэ сандааран
Саһа саһара, эппиэт этэн
Эѳилдьитэ турбута үһү:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Чэй эрэ, нойон богдо,
Сорук Боллур уол!

- Төрөөбүт-үөскээбит дойдугар
 Тийэ охсон
 4690 Офонньордоох эмээхсини уоскута тур!
 Мин орто дойду оҕолорун
 Суон дурдата,
 Халын хаххата буолар аналлаах
 Айыы аймахтарын араҥаччылааччы,
 Күн дьоннорун көмүскүүр аналлаах этим.
 Онон адьарай уолун
 Тимир Тинсирики
 Ириэнэх суолун
 Ирдээн тийэн,
 4700 Тон суолун
 Тордоон тийэн,
 Тоҕус илии
 Тордохтоох ньуурун
 Тоҕута охсон,
 Сэттэ илии
 Кирдээх сирэийн
 Кэрдэн туран,
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 4710 Сырдык тыынын быһыям,
 Үрүҥ тыынын өрүһүйүөм! – диэн
 Сангаран сатарытан,
 Этэн эҕилдьитэн кэбистэ.
 Сорук Боллур уол ону истэн,
 Үөрэн өрө көтө түстэ,
 Тыһы тый атыгар
 Ыстанан тийэн,
 Үрдүк арҕаһыгар,
 Көй салгын
 4720 Көтөр кынаттааҕа,
 Моонньугар мойбордоох
 Мохсоҕол кыыл курдук
 Көкөс гына олоро түстэ да,
 Илин халлаан
 Ингнэри тардыллар
 Иирэтин диэки
 Элэс гынан хаалла.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 4730 Ангаат-мунгаат алааһын
 Аһара баттаан,
 Киэн кэнкэмэ сыһыытын
 Кэннигэр хаалларан,

- Улуу тунах хочолорун
Унуор туораан,
Алаар-мэлээр алыытыгар
Аһыы сылдыар
Ала Дьоруо атын
Үс үөстээх
4740 Үрүн көмүс көнтөһүнэн,
Сэттэ сиринэн дэбдиргэлээх
Тимир тиһилик тэһиининэн
Көнтөстөөн-тэһииннээн,
Сизтэн силлиргэтэн аҕалан,
Томтоҕор чороон төбөлөөх
Тойон сэргэтигэр
Туомтуу тардан баайан кэбистэ.
Борон былыт
4750 Бототунан ботолоото⁷²,
Кыһыл былыт
Кычымынан кычымнаата,
Чараас былыт
Чаппарааҕынан чаппараахтаата,
Халлаан хатарчыта буолбут,
Көстөөх сиртэн
Күлүмүрдээн көстөр
Үрүн көмүс
Үһгырынан үһгыырдаата,
4760 Хоту халлаан кустуга
Холумунан холумнаата.
Ол кэнниттэн
Иэримэ дьиэтигэр,
Улуу көй уругар,
Аналлаах алаһатыгар
Тиргииһи сүүрэн киирэн,
Үс хос үрүн көмүс куйаҕын
Үрүлүйэ кэттэ,
Икки хос тимир ыстаал ыстаанын
Ыга тардынна,
4770 Алтан-тимир бэргэһэтин
Кытаанахтык тардынна,
Тимир тирэнсэ этэрбэһин
Чинник кэттэ.
Ол кэнниттэн
Үс үөрбэ таас
Үнүүтүн өрө тутта,
Улуу үрэх

⁷² от *бото* – травяной потник, подкладываемый под седло [Пек., т. 1, стлб. 510].

- 4780 Тоѳойдуу түһэн
Сытарын курдук
Тоѳой сэлэ ох саатын
Туора кыбынна,
Оройугар оһоллоох,
Кырыытыгар кырыыстаах,
Кыһыл хаан кырааскалаах,
Суунаѳа хаан утахтаах,
Кыыс оѳо
Кыламаннаах хааһа
Кынталдьыйан көстөр,
Уол оѳо
- 4790 Уостаах тииһэ
Орболдьуйан көстөр
Кылабачыгас бэйэлээх
Сытыы кылыс батаһын
Таһнары тайахтанна,
Сэттэ бууттаах
Ньирилиир дэриэспэ таас мээчигин
Сиебигэр угунна,
Дьиэтин тиэргэнигэр
Тэлэһийэ сүүрэн тахсан,
- 4800 Бар кыыл⁷³ бастаах
Бастын сэргэтигэр
Бааллан турар аналлаах атын
Үс үөстээх
Күн күлүмэ көнтөһүн
Төлө охсон ылла,
Сэттэ сиринэн дэбдиргэлээх
Ый сырдыга тэһиинин
Сыһыйа тардан ылла да,
Аналлаах атын,
- 4810 Көлүнэр көлөтүн,
Соргулаах соноѳоһун,
Миинэр мингэтин
Үрдүк мындаатыгар,
Үрүн көмүс ыңгырыгар,
Хаартан көппүт хабды курдук
«Хал» гына хатана түстэ да,
Соѳуруу халлаан аннын диэки
Салайа тардан кэбистэ.
Ат сылгы барахсан
- 4820 Соруттара барбата,

⁷³ *Бар кыыл* – огромная сказочная птица, называемая иногда *бар ёксёкю кыыл* [Пек., т. 1, стлб. 366].

- Хара сири хайа тэбэн,
Сымара тааһы логлу тэбэн,
Онгочо куйаар кутуруга
Собуруу халлаан аннын диэки
Суос-соботохто
Субурус гына түстэ.
Хара сири хайа үктээн
Хайыта тэбэн кэбиспитэ
- 4830 Аҕыс саһаан сиргэ
Хара ардах буолан
Халыйа тобунна,
Ириэнэх сири ибили үктээн
Эһэн кэбиспитэ
Сэттэ уон саһаан сиргэ
Ибир ардах буолан
Ирбинньиктэнэ тобунна,
Тон сири тобо үктээн
Туора охсон кэбиспитэ
Тобус уон саһаан сиргэ
- 4840 Тон тобурах буолан тобунна.
Сискэл систэри
Сиэр биэ
Сиэлин-кутуругун курдук
Силэйэ тэбэн истэ,
Курун хара тыалары
Куурбут кулуһун курдук
Курдурҕаччы үктээтэ,
Эргэнэ хара тыалары
- 4850 Хаппыт хамыс курдук
Хардырҕаччы үктээтэ,
Улуу тобой үрэхтэри
Унуор-мангаар ойуолаата,
Кураанах от үрэхтэри
Курдары көтүөлээтэ,
Туруук таас хайалары
Туруору сүүрэн туораата,
Очуос таас хайалары
Оройдорун сиигинэн ойуолаата,
Адаар таас хайалары
- 4860 Арҕастарынан ааһыталаата.
Чиргэл таастан тэбинэн
Тэбиэһирэн истэ,
Сымара таастан тайанан
Дьайыгнанан барда,
Очуос таастан дугунан
Ойуһуйан турда,

- 4870 Устунан сиэлигэр-кутуругар сөрөнөн
 Көтөн күүгүнэттэ,
 Кимизллээхтик киирдэ,
 Күтүр күүскэ көттө,
 Саталаахтык айаннаата.
 Атабын анныттан аарыма тыалы
 Аргытан таһаарда,
 Ойоһоһуттан дохсун холоругу
 Тоһо ытыйда,
 Күөнүттэн күтүр күүстээх тыалы
 Күүгүнэтэн түһэрдэ.
 Сэттэ былас
- 4880 Кэлим хара сиэлиттэн
 Сиэрэ уота
 Сирдьигинии умайда,
 Уон былас
 Уһун субуйа кутуругуттан
 Холлоһос быһаһаһа уот
 Умайан күлүбүрээтэ,
 Үс былас
 Өрүкүйэр көбүлүттэн
 Күөх төлөн өрө оргуйда.
 Сүллэр этин сүллүгэстэннэ,
 4890 Сааллар чабылбан кымньыыланна,
 Үрүг былыт үктэллэнэн,
 Хара былыт хайыгнанан,
 Эриэн былыт энгэрдэнэн,
 Сүүрэр былыт суолдьуттанан,
 Соһуруу диэки охсуллан
 Киирэн бара турдаһа.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
- 4900 Сирэйин-харабын
 Сиилинэй силлиэ
 Сиритэ сырбатта,
 Муннун-уоһун
 Модун холорук
 Тоһута оһуста,
 Кулгаабын тыаһа
 Куугунаан истэ,
 Харабын уута
 Халыйан түстэ.
 Ала Дьоруо ат барахсан
- 4910 Күүстээхтик көтөн,
 Омуннаахтык ойон,
 Ууннаран-оһустаран истэһэ.

- Ол иһэн,
Эрилиэс тиэрбэс харабынан
Эргим-ургум көрө истэбинэ –
Собурууну содуомнаах-суостуганнаах
Соххор халлаан
4920 Сонуодуйан түһэр уһугар,
Суоданг хара аартык онгойор айаға
Суодуйан көһүннэ.
Онно тийэн
Ала Дьоруо ат
Чугурус гына тура түстэ.
Суодайа хара аартык
Түөрт өттүгэр
Түөрт сүүнэ улахан
Хаардаах от саға
Харданг эһэлэр
4930 Хааннаах айахтарын кытарчы атан,
Ардьай тиистэрин ардыгынатан,
Харса суох
Хабылалаһа турар
Халыан дойдулара буолан биэрдэ.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Ала Дьоруо атын
Халын кунгуттан
Хайа быһан
4940 Халыс гына быраһан биэрбитин,
Анараа аарыма адьырҕалар
Хааннаах айахтарыгар
«Хах» гына хабан ылан,
Хайыта тыытан
Ыйыстыахтарын икки ардыгар,
Ала Дьоруо ат
Сойуо хара аартык устун
Суос-соҕотохто
Супту түһэн субурус гынна.
4950 Ардьай аһылаахтар,
Адьырҕа кыыллар,
Аһы тиистэринэн
«Лап» гыннаран,
Сыыһа харбаан хааллылар.
Уон былас
Уһун субуйа кутуругуттан
Уон тутум кэрингээҕи
Быһа хабан хааллылар.
Аламаһай манган халлаан
Ааттаах ата,

- 4960 Үрдүк мэнгэ халлаан
 Үтүө дьөһөгөйө
 Айаннаабытын аралдьыппакка,
 Сүүрбүтүн тохтоппокко,
 Ытыллыбыт оноѳос курдук
 Куугунуу көтөн
 Курулаан истэ.
     Ол иһэн,
 Улуу дьаалы баѳайы
 Уот Кудулу байѳал
- 4970 Бэтэрээ биэрэгэр тийэн,
 Дьапталѳа таас хайаѳа
 Түөрт түөрэм көмүс туйаѳынан
 Тон тоһоѳону
 Туруору бырахпыт курдук
 Дьорос гына тура түстэ.
     Ол гынан баран,
 Киһилии кэпси,
 Сахалы сангара турбута үһү:
     – Анньаһа, анньаһа!
- 4980 Эрэллээх иччим,
 Аналлаах атаһым,
 Туһааннаах доѳорум,
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр!
 Этэр тылым иччитин
 Икки тэргэн ыйым курдук
 Кулгааххынан истэн
 Сэгэйэн олоҕ эрэ.
 Ыстанар күнүм ыпсаласта,
- 4990 Көтөр күнүм күөрэйдэ,
 Ойор күнүм уолдыаста,
 Ыкса тутус,
 Кытаанахтык кыпчый.
 Адьарай уола
 Тимир Тинсирики
 Иэримэ дьэтигэр
 Саҥа тийэн эрэр.
 Үс хос бастаах
 Садаѳа Моѳой ата
- 5000 Сэттэ салаалаах
 Дьэбиннээх тимир сэргэтигэр
 Бааллан турар буоллаѳына,
 Үс хос баһын
 Эр бэрдэ эрэ буолларгын
 Быһа дайбаан көрөөр.

- Оччоџо абааһы атамаанын
Ааһар былыт
Албаһын аһарын,
Көтөр былыт
5010 Көлдүнүн сороџун
Суох онгоруо этибит.
Оччоџо эрэ
Илиэһэй уолун,
Идэмэрдээх бэрдин,
Иннин ыларбыт дуу, суоџа дуу? – диэн,
Тыа баһа быһа ыстанарынан
Тыбыыран кэбистэ.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
5020 Уон улуу солонгдону
Туруору тутан кээспит курдук
Уон уһун курбуу тарбахтарынан
Ыһгыырын биттэџиттэн ыпсары ылла,
Туруулаахтык тутуста,
Икки тимир тирэнсэ атаџынан
Атын ойџосторо хомуллуор диэри
Кытаанахтык кыпчыйда.
Айыы атын ааттааџа,
Дьөһөгөй оџотун үтүөтэ
5030 Ала Дьоруо ат барахсан
Дьапталџа таастан тайанан,
Чэгиэн сиртэн тирэнэн,
Үрдүк мэнгэ халлаан
Өрөһөтүн диэки
Өрө көтөн куугунаан таџыста,
Уот Кудулу байџал
Үрүт өттүнэн,
Уоттаах сулус курдук,
Субурус гына түстэ.
5040 Өндөл маһан халлаан
Өрөһөтүн диэки
Кутаа уотунан
Өрө салаамахтаата,
Уһун уот тылынан
Өрө уһуурда,
Ала Дьоруо ат
Өрөџө өттүн түрүтэ сиэмэхтээтэ.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
5050 Миинэр мингэтэ,
Аналлаах ата,

- Соргулаах соноѳоно
 Ала Дьоруо ат
 Алаарыйа кѳтѳн,
 Уот Кудулу байѳал
 Анараа биэрэгэр тийѳн,
 Очуос таас хайа оройугар
 Түөрт түөрэм кѳмүс туйаѳынан
 Тон тоѳоѳону
 5060 Туруору бырахпыт курдук
 Дьорос гына тура түстѳ.
     Адьярай уолун
 Ааттаах дойдутугар,
 Түөкүн уолун
 Түгэх дойдутугар
 Түлүгүрүү сүүрдэн,
 Сиэллэрэн дьигиһитэн,
 Ууннаран-ѳуустаран тийѳн кѳллилэр.
 5070 Барбатах балык миинин курдук
 Бадыа-быдаа дойдуга,
 Буспатах мунду миинин курдук
 Бүдүѳ-бадаа дойдуга
 Тийѳн-тиксэн кѳллилэр.
 Икки атахтааѳы,
 Иннинэн сирэйдѳѳи
 Иннин диэки ыппат,
 Сирэйн-хараѳын
 Сиритѳ охсо турар
 5080 Тингѳнѳ ынах саѳа дѳриѳспѳ таас
 Тибиилѳѳ дойду буолла.
 Бокуйар тобуктаах,
 Босхо бастаах,
 Борон ураанхай
 Муннун-уоһун
 Тоѳо охсо турар
 Бургунас ынах саѳа
 Лочугурас таас буурѳалаах,
 Кыһыл кумаѳы
 Кырылыы кыыннъара турар,
 5090 Үрүн кумаѳы
 Үрүлүйѳ сүүрдѳ турар,
 Хара буору
 Халыта-дьялкыта турар
 Халыан хаѳыс тыаллаах,
 Тооромос⁷⁴ тааһы

⁷⁴ *Тооромос* – маленький кусочек, отбитый, отколотый от чего-л., осколок [БТСЯЯ, Т. 10, с. 464].

- Тоџута охсо турар,
Хайыр тааһы
Хайыта сынньа турар,
Кур тааһы
5100 Күүгүнэччи көтүрэ турар
Холоруктаах дойду буолла.
Буору-сыһы
Үнтү будулутан,
Үрдүк туманы
Өрө ытыйан таһаарбыт
Будулҕан буурҕалаах дойду буолла.
Тардыһа турар талахтаах,
Тэбэ турар тииттэрдээх,
Хатыһа турар харыйалаах,
5110 Охсуһа турар
Очуос таас хайалардаах,
Кырбаһа турар
Кытыы таас хайалардаах,
Сырбатыһа турар
Сымара таастаах,
Тэбиэлэһэ турар
Дэриэспэ таастаах
Дьиикэй дойдута буолла.
«Били баҕайы
5120 Куттанан-куойан,
Куотан хаалла дуу?» – диэн,
Уоттаах сулус харахтарынан
Эргиччи көрөн эрдэҕинэ,
Дэриэспэ таас тыаһа
Дэлби ыстанна,
Хайа хайдарын курдук
Хатан тыас хайа барда,
Тумул тулларын курдук
Бүтэй тыас «лүг» гынна,
5130 Сытыы тыал быһа биэрдэ,
Курас тыал курдары оҕуста,
Хаҕыс тыал хастыы аста,
Үрүг туман үллэн турда.
Ол кэнниттэн,
Хантан кэлбитин
Харахтаабакка хаалла,
Түүлээх уллунҕах,
Түптэ кутурук,
Түүгнү түлүрбэх,
5140 Куйаар кутурук,

- Курбан-татай⁷⁵
 Курбанса Сараһын,
 Адьарай кыһа
 Суос соботохто
 Айыы бухатыырыгар сөрөнө түстэ.
 Ол гынан баран,
 Сис туттан кэдэйдэ,
 Быар куустан быакайда,
 Өттүк баттанан өтөйдө,
 5150 Иннинэн-кэннинэн буолбахтаата,
 Эргичийэн ылла,
 Илэ-сала көттө.
 Онно өйдөөн көрдөбүнэ –
 Сууйууну көрбөтөх,
 Мыыланы билбэтэх,
 Тараах таарыйбатах,
 Кыптый кыттыспатах
 Үс былас тимир чыллырыыт баттаҕа
 Бөртөлөөх бөрө тириитэ⁷⁶ былаатын
 5160 Дьөлө үүнэн тахсыбыт,
 Сүүһүн ортотугар суос соботох
 Хатааһын сулус курдук
 Хатыылааһынан көрбүт харахтаах,
 Аппа хайдыбытын курдук
 Аһаҕас айаҕар
 Аһыс ардыаҕар тиистээх,
 Икки эрийэ хаппыт титириик курдук
 Ингиир-ситии илиитигэр
 Тоҕус тордуохтаах
 5170 Тимир курдук
 Тоҕус токур тарбахтаах эбит.
 Онон-манан синньээн-соноон,
 Симэнэн-киэргэнэн,
 Ситэри киэргэнэн
 Эр киһи бәрдин
 Эргичийэ көтө сырытта.
 Моонньугар тойон киһи
 Тоноҕоһун унуоһун
 Лоһугураччы тиһэн,
 5180 Оһуруо гынан иилиммит,
 Хотун дьахтар
 Харытын унуоһун,

⁷⁵ *Курбан-татай* – вертлявая, легкого поведения [БТСЯЯ, Т. 4, с. 520].

⁷⁶ *Бөртөлөөх бөрө тириитэ* – волчура с черными полосками на передних лапках, лучшая волчья шкура [Пек., т. 1, стлб. 525].

- Сототун унуоѳун
Илин-кэлин кэбиһэр гынан,
Кэчигирэччи иилиммит,
Төрөл киһи
Төбөтүн унуоѳун
Түөс киэргэлэ гынан кэппит,
Кыыс оѳо
- 5190 Кырыытынан Тыкаарай
Курбанса Сараһын
Уһун чумпуур тумсун чуубурѳатан,
Аам-дьаам айаѳын аппаннатан,
Саһа саһаран айаара сырыттаѳа:
– Иһиликпин, таһылыкпын!
Иэхэйбин, чуохайбын!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Илэ бэйэтинэн
- 5200 Тийээн кэллэ курдукчай!
Кэтэһэммин кэлтэгэй буоллум,
Күүппүтүм күтүр өр буолла,
Тэһийбэккэ тэллэхпэр тиэстибитим,
Тулуйбакка суорѳаммар сууламмытым.
Уордайа Хаан бухатыыр,
Уураһаммыт уохпутун уѳарытыах,
Сыллаһаммыт сылаабытын таһаарыах,
Таптаһаммыт таѳылбытын ханнарыах.
Кырдык даѳаны,
- 5210 Кыбынан сытыахха
Кыыс оѳо
Кылааннааѳа буоллаѳым,
Таптаһахха дьахтар киэнэ
Талааннааѳа буоллаѳым.
Иэхэйбин-чуохайбын,
Иһиликпин-таһылыкпын, оѳолоор! – диэн,
Уураһаары
Уһун чупчуур тумсун чуубурѳатта,
Сыллаһаары
- 5220 Сылластыгас муннун сынтаһнатта.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Уордаах санаата
Уолугунан охсулунна,
Хардан санаата
Хабарѳатын хаайда,
Өһөх хаана
Көһсүгэр өрүкүйдэ,

- 5230 Кэтэх санаата
Кэтэжинэн киирдэ,
Киил мас курдук
Кэдирги таттарда,
Чоруун мас курдук
Чоноччу туттарда,
Сибилегин ажай
Сытыы кылыс батаһынан
Өлөрүөх-өһөрүөх буолан,
Ханас өттүттэн
Хаанга баҕарар
- 5240 Кылбаа маҕан батаһын
Хаба тардан ылан,
Абааһы кыыһын
Харса суох
Хайыта дайбаан барда,
Эккирэтэ сылдьан эттээтэ,
Сүүрэ сылдьан сүллүгэстээтэ,
Сырса сылдьан кырбаата.
Сырбаттабын аайы
Сымара тааһы быһа сырбатта,
- 5250 Оҕустабын аайы
Хара сири хайа оҕуста,
Үс үөстээх
Үөрбэ таас үнүүтүнэн
Өтөрүтэ түһэн көрдө да,
Үрүн кумабы үнтүрүтэ түстэ.
Кыыс оҕо
Кырыытынан тыкаарай,
Курбан-татай,
Курбанса Сараһын
- 5260 Куйбас гынан
Кураанабы оҕустарда.
Үс тон күөс быстынга⁷⁷
Сүүрэ сылдьан сүллүгэстээтэ да,
Биирдэ да таппакка,
Уоҕа уҕарыйа быһыытыйан,
Кыыһырбыта кыйдана быһыытыйан,
Уоскуйан оломнуу түһэн,
Тохтоон толкуйдуу түһэн,
Өлбөт-сүппэт сүбэтин булан,
- 5270 Албаҕалыы⁷⁸ соҕус

⁷⁷ Тон күөс быстынга – время, за которое может свариться мёрзлое мясо.

⁷⁸ Албаҕалаа – добиваться чего-л. путем мошенничества, плутовства, коварства, хитрости [ТСЯЯ, Т. 1, с. 403].

- Сага сангаран сайгыта турдаҕа:
– Курбан-татай
Курбанса Сараһын!
Көмүс түөстээх күөрэгэйим,
Алтан түөстээх далбарайым!
Кыһыһырбыккын кыйдаа,
Уордайбыккын уҕарыт.
Олус сөбүлээн оонньоһоммун,
Охсубута буоллум,
5280 Таптыырым бэрдиттэн
Таһыйбыта буоллум.
Хата, ыга сыстыһан
Сыллаһан, сылаабытын таһаарых,
Уураһан уохпутун уҕарытыах,
Таралыйа түһэн таптаһан
Табылбытын ханнарыах,
Ньыгы-ньыгы, ньыгыйыгым оҕотоо! – диэн,
Албыдыйа⁷⁹ соғус
Сага сангара турдаҕа.
5290 Ону истэн, абааһы кыһа
Курбан-татай
Курбанса Сараһын
Уордайбыта уҕарыйда,
Кыһыһырбыта кыйданна,
Уоҕа хараата,
Улугура уулунна,
Сүрэбэ мөбүстэ,
Сүһүөбэ хамсаата,
5300 Сөбүлүү иһиттэ,
Сүргэтэ көтөбүлүннэ,
Чугаһаан чугуруннаата,
Уһун тумсун чуубурҕатта,
Ыкса кэлэн сыстаннаата,
Сыллаһаары
Сылластыгас муннун сыланнатта.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Адъарай кыһын
Синньигэс биилиттэн
5310 Курдары харбаан ылан,
Биэс былас
Тимир чыллырыыт баттабыттан
Бэгэччэгэр үс төгүл
Эрийэ баттаан ылан,

⁷⁹ *Албыдый* – притворяться, хитрить, напускать на себя [ТСЯЯ, Т. 1, с. 408].

- Төбөтүн оройугар
 Өрө көтөбөн таһааран,
 Үс төгүл эргитэн баран,
 Хара тааһы
 Хайа бырабан түһэрдэ.
 5320 Нохтолоох тойон болгуо сүрэжин ортотунан
 Үс үөрбэ таас үнүүтүнэн
 Дьөлө түһэн
 Хараалаан кэбистэ.
 Кыыс оҕо
 Кырыытынан тыкаарай
 Курбан-татай
 Курбанса Сараһын,
 Үс түүннээх күнү быһа
 Өрө мөхсөн баран,
 5330 Кыһыл этин быһыһыттан
 Аҕыс уон аҕыс
 Аһар былыт албаһа,
 Тоҕус уон тоҕус
 Куотар былыт кубулҕата
 Үөн-көйүүр буолан
 Үллэннии тохтон
 Өлөн хаалла.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 5340 Абааһы уолун
 Тимир килиэ дьизэтин
 Тэлэ барбыт тиэргэнигэр,
 Дьэбиннээх тимир сэргэтигэр
 Тимир тиһилик
 Тэһиининэн бааллан турар
 Үс хос бастаах
 Уот Садаҕай Моҕой атын
 Үс хос баһын
 Быта курдук
 5350 Быһа дайбаан кэбистэ.
 Эмискэ үлүгэр
 Сэттэ этин
 Дэлби ыстанар тыаһа лиһигириин,
 Үс сүллэр этин
 Үлтү ыстанар тыаһа лүһүгүрүү түстэ.
 Харах симсэр
 Хараһата сатыылаата,
 Будулан буурҕа буору ытһыда,
 Дохсун холорук тоҕо оҕуста,
 5360 Тон тобурах тоҕо саайда,

- Курулас ардах куугуначчы түстэ.
Ити кэнниттэн
Үрдүк мэнгэ халлаан
Өрөһөтүн анныттан
Аҕыс кырыылаах
Дьэнкир таас үөрбэ
Айыы бухатыырын
Оройун сиигинэн
Супту түһэн
5370 Сурулаан эрдэбинэ,
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Этэ тардан,
Ингиирэ тэбэн,
Аһаран аадаҕыс гына
Ойон биэрбитигэр,
Аҕыс кырыылаах
Дьэнкир таас үөрбэ
5380 Хара сири хайа түһэн,
Сэттэ саһаан холобурдааҕы
Сиргэ тимиччи⁸⁰ түһэн баран
Күөрэйэн тахсыытыгар,
Сытар ынах ханнын саҕа
Сымара тааһы логлу тэбэн,
Тингэһэ саҕа дэриэспэ тааһы
Дэлби тэбэн,
Күөрэс гына түстэ.
Ойоҕоһунан очуос тааска
5390 Охсулунна,
Кырыытынан кытыы тааска
Кынгыр гына охсулунна,
Оройунан тийэн
Тура түстэ да,
Абааһы уола
Илэ бэйэтинэн,
Эт дьүһүнүнэн,
Ыйдангатааҕы харыйа
Күлүгүн курдук
Хара бараан киһи
5400 Аадаҕыс гына тура түстэ.
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сирэйин сылланнатта,
Хайа хайдыбытын курдук
Хаспахтаах хараҕын хатаан,

⁸⁰ Лит.: *тимирчи* – так, чтобы не было видно, глубоко [БТСЯЯ, Т. 10, с. 351].

- Тоѳус илии
Тордохтоох ньуурун ньологнотон,
Аѳыс илии арбахтаах⁸¹,
Сэттэ илии кирдээх
5410 Сирэйн килэнгнэтэн,
Тохсунньутааѳы ойбон
Тонг хайынгын⁸² курдук
Оллой-боллой уонун орбонготон,
Аппа хайдыбытын курдук
Аам-дьяам айаѳын аппаннатан,
Үрдүк тиит төбөлөрө
Үмүрүс гыныар диэри үөгүлүү,
Сыыр сырайа быстыар диэри ыһыыты,
Халлаан хара саappaна
5420 Хайа ыстанан түһүөр диэри
Хаһыыты турбута үһү:
– Ар-дьяалы, арт-татай!
Эминэ тугуй, оѳолоор!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Кэлэ оѳустаѳын түргэнин!
Баар-суох мааны балтыбын
Куйбанса Сараһыны,
Аналлаах аппын –
5430 Улуу Моѳой аппын
Өлөрөн-өһөрөн,
Үйэлээх өскө бардаѳын буолуо!
Аѳыс былас суһуохтаах
Айталыына Куону
Алталаахпыттан анаммытым,
Үстээхпиттэн үлэспитим.
Ону баара,
Охсуһан ол-бу буолан
Урууну уһатар буоллаххына,
Оройгун тобулан,
5440 Уодьугангын тардан,
Уһун унгуоххун урусхаллыам,
Кылгас унгуоххун кыдьымахтыам,
Кыһыл эккин кырбастаан
Айаѳым иһигэр аһылык гыныам,
Субай хаангын сүүрдэн
Уһум иһигэр утах онгостуом!

⁸¹ от *арбах* – ветви дерева, собранные в одно место [ТСЯЯ, Т. 1, с. 541].

⁸² от *хайын* – невысокая насыпь (напр. снежная) вокруг чего-л. (напр., юрты), зава-
линка [БТСЯЯ, Т. 13, с. 205].

- Ухаты уллунгахтаабы,
Уу куттаабы,
Бокуйар тобуктаабы,
5450 Борон ураанхайы
Утары көрдөрбөккө
Урусхаллыыр буоларым!
Инчэбэй эттээби,
Ийэ куттаабы,
Икки атахтаабы,
Иннинэн сирэйдээби
Иннибэр түһэрбэккэ
Ииннээн иһэрим!
Эйигин да экчи-быһа
5460 Эскириэтиэм суоҕа, нохойдоон! – диэн,
Суоһар үлүгэрдик
Суоһурҕана турда.
Итини истэн
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Уордаах санаата
Уолугунан охсулунна,
Бардам санаата
5470 Баһыгар ытынна,
Кэдэрги кэмэлдьитэ
Кэтэбинэн киирдэ,
Өһөх хаана
Көхсүгэр оргуйда,
Киил мас курдук
Кэдэччи таттарда,
Чоруун мас курдук
Чоноччу тутунна,
Сирэйиттэн сиэрэ уота
Сирдиргии сирилээтэ,
5480 Харабыттан хатат уота
Сардыргыы сабылынна,
Күүстээх көмүөл быччыгнара
Быыралыы мөбүстэ.
Үрүн былыт үрэллэринэн,
Хара былыт хайдарынан
Хаһыытыгы турда:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Адьярай уолун ааттаабын
Айабын тыаһа абатын,
5490 Көстүбэт уолун көлдүүнүн
Тумсун тыаһа тууһун
Истэллээр-истибэттээр!

- Айыы аймахтарын атабаастаан,
 Күн дьоннорун күөмчүлээн туран,
 Абыс былас сүһүохтаах
 Айтальыына Куо барахсаны
 Уоран-талаан ажалбыккын,
 Түүлээх уллунгах түөкүн уолун,
 Көлдүүн көтүү көстүбэт уолун,
 5500 Албын сырыы адьарай уолун,
 Тиэрэ уура сытыаран
 Искин тыырыам,
 Умса уура сытыаран
 Көхсүгүн дьөлүөм,
 Халын тириигин хайытыам,
 Хара хаангың тобуом,
 Оонньуу-оонньуу уоккун умуруоруом,
 Күлэ-күлэ күлгүн таптайыам! – диэн
 Этэн-тыынан
 5510 Эбилдьитэн кэбистэ.
 Этиһиилэрэ эстибит,
 Айдааннара ааспыт,
 Үөхсүүлэрэ бүппүт дьон быһыытынан,
 Сон курдук
 Суулаһа түстүлэр,
 Сабынньах курдук
 Саптыһа түстүлэр,
 Икки таас хайа харсарын курдук
 «Лас» гына анныһа түстүлэр.
 5520 Үөгүлэһэ-үөгүлэһэ
 Өттүктэһэн көрдүлэр,
 Хаһытаһа-хаһытаһа
 Халбарыйсан киирдилэр,
 Орулаһа-орулаһа
 Охторсо сатаатылар,
 Ыһытаһа-ыһытаһа
 Ыксары ылыстылар,
 Айдаан ааттааба атахтанна,
 Охсүһуу улаһана олохтонно,
 5530 Өлөрсүү үлүгэрэ үөдүйдэ.
 Ириэнэх талах курдук
 Иэмэхтэһэн киирдилэр,
 Ибили эрийистилэр,
 Үөт талах курдук
 Үөмэхтэһэ түстүлэр,
 Үлтү мускустулар,
 Үс үөстээх
 Үөрбэ таас үнүүлэринэн

- 5540 Сүүрэ сылдьан
Өтөрүтэ түһүстүлэр,
Сытыы кылыс батастарынан
Сырса сылдьан
Быһыта сырбастылар⁸³,
Тэйсэ-тэйсэ
Сэттэ бууттаах
Ньирилиир дэриэспэ таас мээчиктэринэн
Дэлбэритэ быраҕыстылар.
Уңан охтор сирбит
- 5550 Манан буолуо диэн,
Оройдорун дуксустулар,
Таалан охтор сирбит
Манан буолуо диэн,
Хайҕахтаах хара быардарыгар
Хайыта дайбастылар,
Өлөр сирбит
Манан баара буолуо диэн,
Нохтолоох тойон сүрэхтэрин
Туһаайытынан тоҕута охсустулар.
Адъарай уолун үс хос
- 5560 Тимир килиэ куйаҕа
Эмтэрийэрэ биллибэтэ,
Айыы бухатыырын
Үс хос үрүҥ көмүс куйаҕа
Үлтүрүйэрэ көстүбэтэ.
Ол дойду
Ириэнэх сири
Иэччэхтэрин үүтүгэр диэри
Ибили кэстилэр,
Тон буорун
- 5570 Тобуктарыгар диэри
Тоҕо үктээтилэр,
Хара сири хайа тэпсэн,
Хара күдэни халыттылар,
Үрүҥ кумаҕын үнтү үктээн,
Үрүҥ күдэни өрө көттүлэр,
Кыһыл кумаҕын кырылыы тэпсэн,
Кыһыл былыты кытыаһыннардылар,
Томтор сири тоҕута үктээн,
Аппаны аңаттылар,
- 5580 Аппа сири буорунан толорон,
Томтору тоҕуоруттулар.
Утуйалларын умнан туран,

⁸³ В рук.: *сырбастыстылар*.

- Аһыылларын антах анһан туран,
 Ый отут хонугун
 Усталаах туоратыгар
 Охсуспуттарын түмүгэр,
 Сьа дьон сылайа быһыытыһан,
 Эт дьон элэйэ быһыытыһан,
 Сүүс-сүүстэриттэн өйөнсөн
 5590 Өйдөөн көрсүбүттэрэ,
 Адьарай ааттаабын
 Тимир Тинсирики бухатыыр
 Үс хос тимир килиэ куйабыттан
 Икки хос куйаба
 Илды сынныллан
 Илбирийэн түспүт,
 Айыы бухатыырын дуолан бэрдэ
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 5600 Үс хос үрүн көмүс куйабыттан
 Биир хос куйаба
 Тоҕо охсуллан
 Тохтон түспүт.
 Хара көлөһүннэрэ
 Халыйан тахсыбыт,
 Үрүн көлөһүннэрэ
 Үллэн турбут,
 Икки издэстэринэн,
 Систэрин изннэринэн
 5610 Инчэҕэй көлөһүн
 Илигирии сүүрбүт,
 Элэйбит көрүнгэммиттэр,
 Эппэҥнэс бэйэлэммиттэр.
 Тыын ылан,
 Турбахтыы түһэн баран,
 Айдааннарын саҕалаан,
 Кыргыһылары кытаран,
 Охсуһуулары олохтоон,
 Өлөрсүүлэрин үөдүтэн бардылар,
 5620 Үөгүлэрэ үөһэ дойдуга иһилиннэ,
 Хаһыылар халлаанга тийдэ,
 Охсуспут содуллара
 Орто дойдуга билиннэ,
 Атахтарынан аллараа дойдуну
 Аймыы хаамтылар,
 Улуунахтарынан улуу дойдуну
 Уулуу кэстилэр,
 Тингилэхтэринэн илизһэй сирин

- 5630 Ибили кэстилэр,
Сирин-буорун сингнэри үктээн
Уутугар киллэрдилэр,
Уутун өрө дьалкытан
Хонуутугар таһаардылар,
Тыатын кыыллара
Тыымпыга түһэн тимирдилэр,
Үрүн-хара сүүрүктэрэ
Үрэххэ түһэн сүтгүлэр,
Уутун харамайа тыаҕа тахсан
Хайыыларыттан хатаннылар,
5640 Байҕалын балыга
Бадараанҕа быраҕыллан
Бастара хатта.
Хара сири хайыта тэпсэн
Хара былыты халытан таһаардылар,
Харах симсэр
Хараҕатын сатыылаттылар,
Күннэрэ күкээрэ өллө,
Ыйдара ыртачы киирдэ,
Өлүү дүбдүргэнэ үөскээтэ,
5650 Сах быһылаана саҕаланна,
Ойоҕосторугар оһол уола орулаата,
Иннилэригэр илбис кыыһа экирээтэ,
Кэннилэригэр кэлбит
Кэнтиккэ⁸⁴ тэбилиннэ,
Иннилэригэр киирбит
Ибили тэбистэрдэ,
Ойоҕосторугар чугаһаабыт
Оһолго оҕустарда.
Хоро дойдутун суордара
5660 Хооһургаһар буоллулар,
Халлаан хара суордара
Хааһырҕаһар буоллулар.
Ол дойду кыыла-сүөлэ
Кыыллара туран,
Кый-бырах сырыстылар,
Дьоно-сэргэтэ
Дууһалара тахсаары
Туора дойдуга көстүлэр.
Кыамматтара кыаһыланан хаалла,
5670 Сыылбалара сытан хаалла,
Мөлтөхтөрө мөлбөйө оҕуннулар.

⁸⁴ от кэнтик – палочка или колышек, на который натягивается силок-насторожка самострела [БТСЯЯ, Т. 5, с. 500].

- Охсуспуттара түөрт уон
 Төгүрүк хонугун туолуута,
 Ойоѳос өттүлэриттэн
 Одуулаан көрдөххө –
 Абааһы уола
 Тимир Тинсирики,
 Киһи эрэ буоллар,
 Үрүт күүһэ
 5680 Өһүллэн барбыт,
 Алын күүһэ
 Алларыян барбыт,
 Аппа сиргэ
 Ат буолан ылаттыыр буолбут,
 Томтор сиргэ
 Тобуктаталаан
 Тураттыыр буолбут,
 Үс хос тимир килиэ куйаѳа
 5690 Тон тордуйа курдук
 Тоѳута сынныллыбыт,
 Хаппыт хатырык курдук
 Хайыта сынныллыбыт,
 Хара тириитэ
 Хараарыгнаан көстүбүт,
 Эт бэйэтэ
 Элэннээн көстүбүт.
 Ону көрөн,
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 5700 Охсоро дьэ олустанна,
 Тэбэрэ дьэ тэбиэһирдэ,
 Сүүрдэ сылдьан сүллүгэстээтэ,
 Эккирэтэ сылдьан эттээтэ,
 Эмэн эттээтэ,
 Этирик⁸⁵ түөстээтэ,
 Сэттэ сиринэн
 Сиикэй баастаата,
 Аѳыс сиринэн
 Аһаѳас баастаата,
 5710 Тоѳус сиринэн
 Тохтор баастаата.
 Тимир Тинсирики бухатыыр
 Хара тыынын харыстаан
 Хара таастар хаххаларыгар,

⁸⁵ *Этирик* – дугообразный железный скобель, которым смягчают кожу [Пек., т. 1, стлб. 317].

- Очуос таастар ойоџосторугар,
Дьапталџа таастар тастарыгар
Дьалты кѳтѳн,
Сыыһа-халты харбата сырытта.
Ол сылдьан,
5720 Биир тѳбѳлтѳѳ,
Адаар таас хайалар
Анараа ѳттѳлѳригѳр
Аһары кѳтѳн
Аадаџастанан истѳѳинѳ,
Аппа хайдарга дылы гынна,
Сир сингнѳргѳ дылы гынна да,
Адьярай уола
Аат айаџар,
5730 Тѳптѳр тѳгѳѳѳр
Тѳбѳтѳн оройунан
Дьѳлѳ тѳһѳн хаалла.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Үѳдѳн тѳгѳѳин
ѳнгѳс гынан кѳрдѳ,
Этѳн баран ѳџирийѳх иннинѳ,
Кѳрѳн баран чыпчылыыах иннинѳ
Алларааттан ап-чарай быата
Айыы бухатыырын саба тарыйан,
5740 Аллараа диѳки
Аат айаџар
Саба тардан ылла,
Сѳрѳѳ туппут ѳс ѳлѳѳ
Тѳптѳр тѳгѳѳѳр
Тѳннѳри тардан тѳһѳрдѳ.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Кѳѳѳһѳн тѳмѳнѳн,
Үѳһѳѳ диѳки ѳрѳ ыстанан
5750 ѳттѳгѳн ѳѳтѳгѳр диѳри
ѳндѳс гына тѳстѳѳин аайы,
Ап-чарай быата
Быстыахча быстыбакка,
Уһун ѳтѳѳ курдук
Уунагнанаан биѳрѳн истѳѳѳ.
Ол курдук
Үѳһѳ да кѳппѳккѳ,
Аллараа да барбакка,
Тон кѳѳс быстынга
5760 Тоџо мѳхсѳ сытта.

- Ап-чарай быата
 Ытыгах бэйэлээх буолуо дуо,
 Ыга гардан
 Ыпсары ылан истэ.
 Орто дойду
 Дуолан бухатыыра
 Өнгүс баһыгар⁸⁶ диэри
 Өрө көтөн тахсан,
 Өһөх өлүү түгэфин
 5770 Ангайар айабын кырыытыттан
 Кытаахтаһан сытан,
 Саҥа саҥара, тыл этэ сыппыта үһү:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Өндөл маҥан халлаан
 Өһүөтэ буолбут,
 Аламаҕай маҥан халлаан
 Акылаата аатырбыт,
 Күөнэ Көҕөччөр ат сылгылаах,
 Күүстээх-уохтаах
 5780 Күн Күндүлү тойон убайым!
 Ааспыты санааҕар тутума,
 Уруккуну долоҕойгор тохтотума!
 Дьыбардаахха тыыммыппын,
 Саталаахха саҥарбыппын!
 Күн туллара,
 Күнгэһэ⁸⁷ быстара буолла,
 Тимир Тинсирики
 Аҕыс уон аҕыс
 5790 Ааһар былыт албаһыгар,
 Тоҕус уон тоҕус
 Куотар былыт кубулҕатыгар
 Киирэн биэрэн,
 Сырдык тыыным
 Быстара ыксаласта,
 Үрүҥ тыыным
 Өлбөөдүйэрэ үтүрүйдэ.
 Онон, суох да буолларгын
 Баар буол,
 Ыраах да буолларгын
 5800 Чугас буол! – диэн
 Ытыы-сонгуу сыттаҕа.
 Эппит тылын иччитэ
 Илэ дьийһэйэн тийэн,

⁸⁶ *Өнгүс бас* – грудинно-ключично-сосцевидные мышцы (по бокам шеи с обеих сторон) глубоко [БТСЯЯ, Т. 7, с. 445].

⁸⁷ Лит.: *күһэнэ*.

- Күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү
Икки тэргэн ыйым курдук
Тэлээркэй кулгааҕар
Этэ дьиэһэйэн ааста,
Сангарбыт сангатын сатата
Икки таллан таас оройугар
5810 Таба чугуулаан ааста.
Инньэ гынарын кытта,
Дьулусханнаах дьолуо манан халлаан
Дьулайын диэкилтэн
Тоҕус дуолан этин
Тоҕо ытыллан түстэ,
Аҕыс сааллар чаҕылҕан
Сабыта сынньан киирдэ,
Дуолан холорук тоҕо ытылынна⁸⁸,
Улуу буурҕа уһууран түстэ.
5820 Хара былыт халыйан тахсан
Хараҕанан сабардаата да,
Сүүрэр уоттаах сулус курдук
Субурус гынан,
Аҕыс кырыылаах
Кылбаа манан ыстаал үөрбэ
Кылбачыс гынан ааста.
Аллараа диэки аат айаҕар,
Түгэх диэки Үөдэн Ньүкэр түгэҕэр
Субурус гынан супту түһэн,
5830 Аҕыс салаалаах ап-чарай быганы
Быта курдук
Быһа тэбэн ааста.
Ооҕуй оҕус ситимин курдук
Уунанньы сытар быа
Быһа ыстанан,
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Суос-соҕотохто
Уһулу ойон тахсан
5840 Чинг сиргэ тирэнэ түстэҕэ.
Ону көрөн
Тойон убайа,
Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Күүстээх-уохтаах
Күн Күндүлү бухатыыр
Быраатыгар туһаайан,
Манньык диэн

⁸⁸ В рук.: ытыллынна.

- Санга сангаран ааста:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
- 5850 Аллараа дойду ааттааба,
 Көстүбэт уолун күүстээбэ,
 Унуоргутун булларбатах,
 Улабатын туттарбатах
 Улуу дьаалы
 Тимир Тинсирики бухатыыры
 Күүскүнэн кыайангын,
 Аллараа күүһүн алларыппыккын,
 Үөһээ күүһүн өһүлбүккүн.
 Билигин бэйэн да
- 5860 Дьаһайар буолуохтааххын.
 Онон
 Орто дойду дуолан бухатыыра
 Буолуоххун буолбуккун,
 Аан дойдуга
 Аатырыаххын аатырбыккын,
 Айыы аймахтарын араначчылыыр,
 Күн дьоннорун көмүскүүр аналгын
 Толорор тосхолломмуккун.
 Инникитин уон тарбахтаах
- 5870 Куду харбаабатын,
 Уу харахтаах
 Утары көрбөтүн,
 Саалаахтан самныма,
 Охтоохтон охтума.
 Үтүө аатын
 Үүнэ-үрдүү турдун,
 Албан аатын
 Аан дойдуга
 Аатыра турдун! – диэн
- 5880 Алгыы сангаран баран,
 Добун манган халлаан
 Үрүт өрөһөтүн диэки
 Көтөн күлүбүрүү турбута үһү.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр,
 Үчүгэи сангардын диэн
 Үөрэ истибэтэ,
 Куһаҕаны сангардын диэн
- 5890 Курус гыммата,
 Адьарай уолун
 Тимир килиэ дьизэтин
 Тибиилээх тэлгэһэтигэр,
 Уорааннаах тусаһатыгар

- Туруору сүүрэн субуруйан кэллэ.
Тимир Тинсирики бухатыыр
Хантан кэлбитин
Харахтаабакка хаалла,
Иннигэр эмискэ үлүгэр
Сүөдэс гына түстэ.
- 5900 Айдааннарын салжаабытынан бардылар,
Охсуһууларын олохтообутунан бардылар,
Өлөрсүүлэрин үөдүппүтүнэн бардылар.
Адьярай ааттаажа
Отут бууттаах
Суорба таас соҕооччутун
Сулбу таһыйан ылан,
Айыы бухатыырын
Оройун сиигинэн
Ойбоннообутунан барда.
- 5910 Айыы ааттаажа
Ойоҕоһугар оһоллоох,
Кырыытыгар кырыыстаах
Субай хаан суунаҕалаах,
Кыһыл хаан кырааскалаах,
Кыыс оҕо кыламаннаах хааһа
Кынталдьыйан көстөр,
Уол оҕо уостаах-тиийэ
Орболдуйан көстөр
Сытыы кылыс батаһын
- 5920 Ньылбы тардан ылан,
Кыырай халлаан кырсыттан
Сырбатан кыыһыннарбытынан барда.
Илиэһэй уолун
Иитиллибит ийэ сирин
Иэдьэгэй курдук
Ибили кэстилэр,
Айыллыбыт аан ийэ дайдытын
Атыйахтаах ымдаан курдук
Аймыы хаамтылар.
- 5930 Атахтарын анныттан
Араллаан тыалы таһаардылар,
Уллунахтарын анныттан
Улуу буурҕаны түһэрдилэр.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Илиитэ эрчимирэн истэ,
Охсоро олустанан турда,
Тэбэрэ чингээн киирдэ,
Аньара алыстанан барда.

- 5940 Үс түүннээх күн
 Үргүлдү өтөрүтэ түсүһэн,
 Тоѳус түүннээх күн
 Тохтообокко тоѳута охсуһан,
 Уон түүннээх күн
 Утуйбакка уодьуганнарын тардыһан,
 Оройдорун ойбонноһон,
 Көстүбэт уола
 Көппөйө унта,
 Адьарай уола
- 5950 Алтахтыыр адьынаттанна,
 Түөкүн уола
 Төбөтө эргийдэ,
 Сүһүөбэ сүүдүйдэ,
 Сүрэбэ көптө,
 Итиннэ-манна игнэтэлиир буолла,
 Онно-манна охтуталыыр буолла,
 Оччо гынан баран
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
- 5960 Тулутуох бэйэлээх буолуо дуо,
 Тимир Тинсирики
 Тон куйабын
 Туос тордуйа курдук
 Тоѳута оѳуста,
 Хаппыт харыйа курдук
 Хайыта сыста.
 Үс үтүмэх⁸⁹ устата
 Түн-танг түһэрэн
 Түгнэри көтөн,
- 5970 Үс былас тимир чыллырыт баттабыттан
 Илиитигэр үс төгүл
 Эрийэ баттаан ылан,
 Үүттээх өттүгэр
 Өрө мөбүһүннэрэн
 Көтөбөн таһааран,
 Үс төгүл эргитэн кулааһынньыктатан,
 Хара сиргэ сирэйнэн
 Сингэри бырабан түһэрдэ.
 Үрүт өттүгэр
- 5980 Кыпчийар гына олоро түстэ,
 Ханас өттүгүттэн

⁸⁹ *Үтүмэх* – прогонная жердь, к которой привязывается конец длинного ремня (бечева), прикрепленного другим концом к крылу невода, и которую норилом проводят из проруби в прорубь или подледном рыболовстве [БТСЯЯ, Т. 12, с. 566].

- Кыһыл эти биллэҕинэ,
Кыынын быатын
Быһа көтөн тахсар
Сытыы кылыс быһаҕын
Сулбу тардан ылан,
Үрүн сүннүн
Үүттээн эрдэҕинэ,
Абааһы ааттааҕа
5990 Эргичис гынан,
Иттэннэри түһэн,
Айыы бухатыырын
Түөһүн биттэҕиттэн
Өрө анһа сытан,
Өлөөрү гыммыт
Борооску курдук
Өрө мэгийэн,
Сарылыы-орулуу сыттаҕа:
– Буйака, буйака!
6000 Ар-дбаалы, арт-татай!
Абытай, халахай,
Айака эбит оҕолоор!
Айа-айа диэтэхтэринэ
Алларастаан күлэр буоларым,
Өллүм-өллүм диэтэхтэринэ
Үөспүн тартаран күлэр буоларым,
Өлөллөрө диэн
Үлүгэр буолар эбит,
Тыын быстара диэн
6010 Таһыччы да буолар эбит.
Чэй, эрэ, уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Кэриэс-хомуруос тылбын
Истэн абыраа!
Айыы аймахтара
Аһыныгас дииллэрэ,
Күн дьонноро
Көмүскэс дииллэрэ,
Аан дархан
6020 Андаҕар буоллун –
Аны айыы аймахтарын
Атаҕастыам суоҕа,
Күн дьоннорун
Күөмчүлүөм суоҕа,
Үрүн тыыммын өллөйдөө,
Хара тыыммын харыһый.
Өлөрүмэ-өһөрүмэ,

- 6030 Үтүө тылбын ылын! – диэн,
 Албыдыйан ааттана сыттаҕа.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 Хангас өттүгүттэн
 Кыһыл эти көрдөбүнэ
 Кыынын быатын
 Быһа көтөн тахсар
 Сытыы кылыс быһаҕын
 Сулбу тардан ылан,
 Адьарай уолун
 6040 Муос хабарҕатын хайа быһан,
 Нохтолоох тойон сүрэхтэри,
 Хайҕахтаах хара быардары,
 Уһун унньуула оһоҕостору
 Тоҕо тардан ылла.
 Тимир Тинсирики бухатыыр
 Көндөй көхсүн,
 Баараҕай бэйэтин
 Күн-ый ыһыаҕа онгорон,
 Өлөрөн-өһөрөн,
 Ыһан-тоҕон кэбистэ.
 6050 Өстөөбүн өһөрөн
 Өрөгөйө үрдээн,
 Саастааҕын самнаран
 Саргы-дьаалыта салаллан,
 Үөрэн-көтөн,
 Өрөйөн-чөрөйөн,
 Абааһы уолун
 Тимир килиэ дьэитин
 Тиһиликтээх⁹⁰ аанын
 Тэлэйэ тэбэн киирэн,
 6060 Хангас диэки
 Хаппахчы аана
 Халыйан турарын
 Хайа анһан ааста.
 Хараҥа хаппахчы иһигэр
 Ый ытыгытын ытыы,
 Сой сонгуутун сонгуу олорор
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Күүстээх көмүөл түөһүгэр
 6070 Көтөбөн таһаарда,
 Күн сырдыгын көрдөрдө,

⁹⁰ *Тиһилик* – завязка-ремешок (напр., сумы, обуви) [БТСЯЯ, Т. 10, с. 381].

- Ыраас салгынынан тыыннарда.
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо барахсан
Куба курдук куоҕайан,
Кыталык курдук кынтайан,
Туруйа курдук дьоролдьуйан
Арылы сырдык сырайын туһаайан,
Обуйукаан уонун онгонотон,
6080 Сандалы таас тийһин сандаардан,
Ала чуораан айаҕын аһан,
Кэҕэ чуораан кэпсээни
Кэпсии турбута үһү:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр,
Тонг күөнгэр дорообото тут!
Баскыттан атаххар диэри
Бастын барҕа махталла ыл!
6090 Сырдык тыыммын быһаабыккар,
Үрүң тыыммын өрүһүйбүккэр
Үрүң бараа күлүккэр
Үс төгүл сүгүрүйдэҕим буоллун!
Билигин көрдөһөрүм диэн –
Иитиллибит ийэ сирбэр,
Төрөөбүт төрүт түөлбэбэр,
Үөскээбит үтүө дойдубар,
Аналлаах ааттаах алааспар
Улуу Туналыкы Эбэ Хотуннга,
6100 Күн сириң көрдөрбүт
Күн күбэй ийэбэр,
Айан үөскэппит
Аар тойон аҕабар,
Аймах-билэ дьоммор
Тиэрдэн биэрдэргин диэн
Тоноҕостоох бэйэм тонхойдум – диэн,
Саҥа саңаран сандаарыйа турда.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
6110 Күн сиригэр төрөөн-үөскээн
Көрбөтөх күндүтүн көрөн,
Билбэтэх кэрэтин билэн
Сүрэҕэ көптө,
Сүһүөҕэ хамсаата,
Дууһата долгуйда,
Тура уулунна.
Охсуһууга охсуллан

- 6120 Оһоллоох ойбоһостонон,
 Кыргыһыга кыттан
 Кырыыстаах дьайыгнанан,
 Өлөрсүүгэ өйөһөн
 Өһүөннээх көрүгнэнэн,
 Дьүдү-бараан дьүһүннэнэн,
 Кэри-бараан киэптэнэн турарыттан
 Киһи эрэ буоллар
 Килбигийэ кэрингэннэ,
 Кыбыста быһыытыйда,
 Үүтүн тохпут оҕо курдук,
 Умса көрөн суодаллан турда,
- 6130 Айаҕалыы сатаан
 Ала Дьоруо атын хоруотаан ылла.
 Ыгырарын кытта,
 Айыы атын ааттааҕа,
 Дьөһөгөй оҕотун үтүөтэ
 Ала Дьоруо ата
 Кутуругунан-сиэлинэн оонньоон
 Курбуулуу көтөн кэлэн
 «Тин» гына тирэнэ түстэ,
 «Тор» гына тура түстэ.
- 6140 Айыы бухатыырын ааттаах бэрдэ,
 Орто дойду дуолан бухатыыра
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 Аҕыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Түү курдук чэпчэкитик көтөҕөн ылан,
 Куодаан-далаан ытыһыгар
 Төкүнүтэ эргитэн,
 Түү мээчик гынан,
- 6150 Атын уҥа кулгааҕар
 Анһан кэбистэ да,
 Хоту халлаан анһын диэки
 Туһаайа тутан,
 «Кус» гына кымһыылаан кэбистэ.
 Ала Дьоруо ат
 Уон былас
 Онгочо куйаар кутуруга субуруйан,
 Сэттэ былас
- 6160 Кэлим хара сиэлэ силэллэ тэлээрэн,
 Үс былас
 Өрүкүйэр көбүлэ үрэллэн,
 Сүүрэн субулан,
 Сиэлэн дьыгитэн,

- Уунан охсон,
Айаннаан аарыгыра турдаба.
Аарыма хайалары
Арѣастарынан ааһыталаата,
Үрдүк хайалары
6170 Үөһэ өттүлэринэн түһүтэлээтэ,
Туруору хайалары
Төбөлөрүнэн туораталаата,
Очуос таас хайалары
Оройдорунан ойуолаата,
Сымара таас хайалары
Кырыыларынан ыстангалаата,
Аңаат-мунгаат алаастары
Аһары дайбаталаата,
Киэнг нэлэмэн сыһыылары
6180 Кэннигэр хааллартаата,
Улуу тунах хочолору
Унуор-мангаар ойуолаата,
Сэттэ сиилинэй силлиэ сирдьиттэннэ,
Аѣыс араллаан тыал арыалдьыттанна,
Тоѣус дуолан холорук доѣуһуолланна,
Уон улуу буурѣа урууланна.
Ол курдук
Тохтообокко тоѣо түһэн,
Өрөөбөккө өтөрү көтөн,
Сынньаммакка сыыйылла көтөн,
6190 Айыы сири
Ааттаах алаастарыгар,
Күн сири
Күндү дойдуларыгар
Күөрэйэ көтүтэн тийиэн кэллэ.
Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
Уһун дьураа ньууругар,
Киэнг нэлэмэн иэнигэр,
Талба манган таһаатыгар,
Толуу ньургун ньууругар,
6200 Күөх ньээкэ кырсыгар
Ала Дьоруо ат
Айаннаан аарыгыран кэлэн,
Түөрт түөрэм көмүс туйаѣынан
Дьорос гына тура түстэ.
Тоѣус субан туруйа уолаттар
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыры
Уңа өттүттэн,
Аѣыс кындыа кыталык кыргыттар

- 6210 Айталыына Куону
Ханас өттүттэн арыаллаан,
Күөх оту
Күөгэччи тэлгэтэн,
Тобус салаалаах торҕо күөх оту
Тобуорута ууран,
Аҕыс салаалаах ача күөх оту
Арылыа тэлгэтэн,
Сэттэ салаалаах сирэм күөх оту
Силигилии тэлгэтэн,
- 6220 Ол устун хаамтаран
Улуу көй уруктарын,
Иэримэ көй дьиэлэрин,
Аналлаах ааттаах алаһаларын
Аарыктаах аарыма даадар аанын
Аһа баттааннар,
Лип-лап халҕаннарын
Тэлэйэ баттаан,
Дьиэлэрин иһигэр
Сизтэн киллэрдилэр.
- 6230 Саха Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
Күнгэ көрбүт
Көмүс түөстээхтэрин,
Айан үөскэппит
Алтан түөстээхтэрин,
Көрдөр харахтарын дьүккэтин,
Көтүрдэр тиистэрин миилэтин,
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куоларын кытта
- 6240 Аллараа уостарыттан
Алта хамыйах хаан кэлиэр диэри,
Үөһэ уостарыттан
Үс хамыйах хаан кэлиэр диэри
Уураһан-сыллаһан
Ахтылҕаннарын таһаардылар,
Үөрүүлэрин үксэттилэр.
Алаас быһаҕаһын саҕа
Аралы манган остуолга
Айыы аһын
- 6250 Амтаннаағын тардан,
Ураанхай утағын
Умсулҕаннаағын кутан
Томточчу толору ууран бизэрдилэр.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр

- Аччыктаабытын дьэ санаан,
Туоххаһыйбытын дьэ толкуйдаан,
Утаппытын дьэ умсуурдаан⁹¹,
Уна өттүгүттэн
- 6260 Кыһыл эти көрдөбүнэ
Кыынын быатын
Быһа көтөн тахсар
Олуй-молуй быһыччатын
Сулбу тардан ылан,
Суорбан-суорбан саҕаны
Субуйа быһан ылан,
Суулуу-суулуу суккуйда,
Тэллэх-тэллэх саҕаны
- 6270 Тэлитэ быһан ылан,
Ыстаан тэллэнгнэттэ,
Сыттык-сыттык саҕаны
Быһа баттаан ылан,
Ыстаан ыллагнатта.
Уллунун-сототун унуобун,
Төбө өттүлэрин
Турута ыстаан ылан,
Силиитин-симэһинин оборо олордо,
Күтүр улахан
- 6280 Көкөөнөй күөһү
Күөйэ харбаан ылан,
Мэйиирдээх миини
Бэлэһин түгэбэр
Таһнары кутунна.
Томтобор тойон чороону
Толору кутуллубут
Атыыр сылгы бадараанныыр
Арыылаах кымыһы
Айабын түгэбэр
- 6290 Таһнах гыннаран,
Таһнары тутан антах аһарда.
Ымыйа иһиккэ
Ыдааччы кутуллубут
Көмүөллээх көөнньөрбө кымыһы
Көндөй күөмэйигэр
Түһнэри тутан
Түһэрэн кэбистэ.
Ол кэнниттэн
Аһаабыкка сананан,
Топпукка холонон,

⁹¹ Умсуурдаан – в знач.: ханнаран.

- 6300 Туоллан туран
Уна оронго тийэн,
Сэтгэ тыһы эһэ тириититтэн
Тииллэн тигиллибит
Дьэрэкээн тэллэххэ
Тизэрэ түстэ,
Тобус бөрө тириититтэн
Аттарыллан онгоһуллубут
Бэдэр бэрдэ сағалаах
Суостуганнаах суорҕанын
- 6310 Суулуу тардынан, утуйан,
Муннун тыаһа муннукка тийдэ,
Таныытын тыаһа тайҕаҕа тийдэ.
Орто дойду дуолан бухатыыра
Үс түүннээх күнү
Уһуктубакка утуйда,
Түөрт түүннээх күнү
Тэбэн көрбөккө утуйда.
Төрдүс күнүгэр
Уутуттан уһуктан ойон турда,
Ол-бу диэки көрдө.
Ол кэнниттэн
Оҕонньордоох эмээхсингэ туһаайан,
Хоммут уоһун хонһорон,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн
Саҥа саҥара, өс кэпси олордоҕо:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Саха Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун!
- 6330 Ийэхситгэрбит этиилэринэн,
Айыһыттарбыт ахталларынан,
Сиргэ түспүт
Сэрэбийбит быһыытынан,
Окко түспүт
Онгоһуубут тускулунан,
Эһиги кыыскыт –
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо биһи
Аналбыт биир буолуохтаах курдук истибитим.
Айталыына Куону
- 6340 Санаабынан хайҕаатым,
Сүрэхпинэн сөбүлээтим.
Эһиги сөбүлүүр буоллаххытына
Аны үс ыйынан
Сүгүңнэрэ кэлиэбим, – диэн
Санаабыт санаатын

- Сайа этэ олордоҕо.
Ону истэн олорбут
Саха Саарын Тойон,
Олоппос ылан,
6350 Онгостон олорон
Онолуяа туойбута маннык үһү:
– Дьэ-буо, дьэ-буо!
Оҕолоох тойонум,
Уордаах-кылыннаах
Уордаа Хаан бухатыыр,
Олус сөпкө эттин.
Оҕобут сырдык тыынын
Быһһатан баран,
6360 Үрүн тыынын
Өрүһүйтэрэн баран,
Сөбүлээбэт буолуохпут дуо?
Биһиги оҕобут,
Аҕыс былас суһуохтаах
Айталыына Куо
Аналлааҕа буоларгын
Билэн олоробут.
Ол да иһин
Илдьит ыппытым.
6370 Күн-дьыл күүппэт,
Кэм-кэрдии кэтэспэт.
Кэргэннии буолар
Кэрэ кэммитин,
Уруулуу буолар
Улуу уруубутун,
Аймахтыы буолар
Ааттаах ыһыахпытын
Аралдьыйа барбакка,
Сарсынны күнтэн
Саҕалыахпыт буоллаҕа, – диэн
6380 Үөрүүтүн үллэстэ олордо.
Саха Саарын Тойон,
Сабыйа Баай Хотун
Хара Дьаҕыл аттаах
Хаардьыт Боотуру,
Эриэн Элэмэс аттаах
Эриэдэл Бэргэни
Ыңгыран ыланнар:
«Улахан уруу
6390 Улуу бырааһынныгыгын,
Барҕа-мааны малааһын
Улуу тунах ыһыағын
Тэрийэ охсун!» – диэн

- Улахан соруудағы туруоран
Аалбарыйбат⁹² дьаһал ыллылар.
- Хара Дьабыл аттаах
Хаардьыт Боотур,
Эриэн Элэмэс аттаах
Эриэдэл Бэргэн
6400 Кэлэн-баран элэстэнэн,
Сүүрэн-көтөн сүпсүгүрэн,
Тоҕус уон толуу дьоннорун
Сүһүөхтэригэр туруордулар,
Абыс уон арылы манган дьахталларын
Атахтарыгар туруордулар,
Улахан уруу,
Бастын малааһын бэлэмин
Тэрийбитинэн бардылар.
Ыраах ыалларын
6410 Ыңгырыгынан хомуйдулар,
Чугас дьоннорун
Чуораанынан хомуйдулар,
Көрүөх билэ дьоннорун
Күргүөмүнэн мустулар.
Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
Уһун дьураа ньууругар
Киэн нэлэмэн иэнигэр,
Кэтит кэрэ эйгэтигэр,
Күөх сирэм ньууругар,
6420 Чөнгөрө чүөмпэ саҕа
Түһүлгэни төрүттээтилэр,
Сирэм күөх сэлэ чэчири
Сириэдитэ астылар,
Алтан сэргэни астылар,
Тойон сэргэни туруордулар.
Тоҕус уон толуу уолаттар
Сыспай сиэллээхтэн
Сыыла байтаһыннарын,
Хороҕор муостаахтан
6430 Кур оҕустарын
Сүүрдэ сылдьан
Сүүскэ биэрдилэр,
Хаамтара сылдьан
Хабарбаларын хайыттылар,
Улааны уңуо охтордулар,
Хараны хангас охтордулар,
Эриэни илин ингнэрдилэр,

⁹² *Аалбарыйбат* – в знач.: *халбарыйбат*.

- 6440 Саадьябайы аржаа салжаатылар,
Халын хаһаны хайыттылар,
Суон саалы бысталаатылар,
Кыһыл эти кырбастаатылар,
Сымнажас сыаны сыымайдаатылар.
Күөччүт көкөөнөй уолаттар
Күөстээн-астаан бардылар,
Бурулуку-сирэлики уолаттар
Буһаран-хоторон бардылар.
Кындыа кыталык кыргыттар
Кытыт биэлэри ыан
Кымыс кыынһаран кырылаттылар,
6450 Отон киэнин уулаабыттан,
Сугун киэнин буспутуттан,
Дьэдьэн киэнин минньигэһиттэн
Умсулжаннаах утахтары онорон,
Чороон-чороон аайы
Толору куттулар,
Чабычак-чабычак аайы
Чалбараны астаатылар,
Ыажас-ыажас аайы
Ыадаччы куттулар,
6460 Сири иһит манна сириэдийдэ,
Ымыһа иһит манна ыксаласта,
Чороон аях манна чуоһуста,
Кэриэн аях манна кэккэлээтэ.
Аһааттар⁹³ алаастарыгар
Аһарыттан анһан киирбит
Аймак-билэ дьонноро,
Күндү күөх хонууларыгар
Күргүөмүнэн мустубут
Көрүөх билэ дьонноро
Саамал кымыһынан
6470 Санааларын саататтылар,
Көмүөл кымыһынан
Көхсүлэрин чөллөрүттүлэр,
Умсулжаннаах утабынан
Утахтарын ханнардылар,
Халын хаһанан
Хабылык хаптылар,
Суон саалынан
Мохсуо бырахтылар.
6480 Алаа моһустар
Манна астыммыттар,

⁹³ *Аһааттар* – занимающий обширное пространство [ТСЯЯ, Т. 1, с. 495].

- Топпот доботтор
 Манна дуоһуйбуттар.
 Орто дойду оџолоро
 Уон күннээх
 Унньуктаах оонньууну
 Оройуттан туттулар,
 Ураанхай удьуордара
 Тоџус түүннээх күн
 Тохтообокко-өрөөбөккө
 6490 Көрү көџүлүттэн харбаатылар,
 Күүстээхтэр күөн көрүстүлэр,
 Бастын мадьынылар
 Мас тардыһан бачыгыраттылар,
 Хары күүстээхтэр,
 Халбархай бэйэлээхтэр
 Халсаџайдаһан хачыгыраттылар,
 Сылбырџа сырыылаахтар,
 Быһый бэйэлээхтэр
 Сырсан сыбыгыраттылар.
 6500 Кыанар өтгүлэрэ
 Кылыйан кылбаннаттылар,
 Ыстанан ыланнаттылар,
 Куобахтаан чөкөөрүттүлэр,
 Буурдаан бурџаннаттылар.
 Ол ынгырыылаах ыһааха,
 Баараџай малааһынна,
 Улуу урууга
 Оһуохай диэн оонньууну
 Аан бастаан олохтообуттар.
 6510 Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
 Дьогдьойор саалыгар,
 Томтойор түөһүгэр,
 Уйгулаах туонатыгар,
 Күөх ньээкэ ньууругар
 Төбүрүөннээн киирэннэр,
 Төгүрүйэ тураннар
 Ойон-тэбэн барбыттар.
 Оһуохайдыт Охоноон оџонньор
 Этэн эридьиэстээн,
 6520 Туойан долгуһутан
 Уһун күнү кылгаппыт:
 – Оһуо-оһуо-оһуокай,
 Эһиэ-эһиэ-эһиэкэй!
 Саха омук саргыта
 Салаллыбыт күнүгэр,
 Ураанхайдыр омукупт

- 6530 Олохторун тускула
Соргуламмыт күнүгэр,
Үс сахабыт үөрүүтэ
Үрдээн турбут күнүгэр,
Көрүөх билэ дьоннорум
Күргүөмүнэн мустаммыт,
Төбүрүөннээн киирэммит,
Төгүрүччү тураммыт,
Тула хаама сылдьаммыт,
Оһуокайдыыр оонһууну
Олохтуоһун, доһоттоор,
Эһиэкэйдиир оонһууну
Эһэрдиэһин, эрэттээр!
- 6540 Саха омук барахсан
Сайдар-үүнэр анала
Аралыйа сырдыахтын,
Сарсынһылаах буолуохтун!
Ураанһайдыыр омукупут
Олохторун тускула
Соргулардаах буолуохтун!
Айыым сириҥ аймаһа,
Күнүм сириҥ дьонноро,
Кэлэр кэрэ кэскилгит
Кэрэтийэн иһиэхтин,
Кэнгээн-уһаан биэриэхтин!
Уруйдаахай тылбынан
Уруй-тускул туойдаһым,
Айхаллаахай тылбынан
Алгыс тылы эттэһим,
Уруй-тускул буолуохтун,
Айхал-мичил буолуохтун!
- 6550 Оонһуулара олохтонон эрдэһинэ,
Көрдөрө көһүлэнэн эрдэһинэ,
6560 Үрдүк мэнгэ халлаан
Үөһэ өһүөтүттэн,
Үрүт өттүттэн,
Тыстаах баттахтаах хагдан эһэ
Тириитин курдук
Най хара былыт
Таһнары саккыраан түстэ,
Улуу Туналыкы Эбэ Хотун
Соһуруунһу диэки өттүгэр,
Туналы маһан халлаан
6570 Үрүт өрөһөтүн диэки
Былыты быһа үүнэн тахсыбыт
Саар булһунһах

- 6580 Сарайа үллэн турарыгар
 Оройугар анньыллан тохтуу түстэ.
 Үрүт өттүттэн
 Аламаҕай манган халлаан
 Ахсыс хартаҕаһыгар
 Айылан үөскээбит
 Айыы Дьаргыстай Тойон,
 Айынгат Сиэр Хотун
 Улахан уолларыныын –
 Үрдүк мэнгэ халлаан
 Өһүөтэ буолбут,
 Аламаҕай манган халлаан
 Акылаата буолбут
 Күөнэ Көҕөччөр аттаах
 Күүстээх-уохтаах
 Күн Күндүлү бухатыырдыын
 Үһүө буолан
- 6590 Үллэн турар былыт
 Үөһө өһүөттүтэн
 Ойон түстүлэр,
 Төгүрүк түөлбэ саҕа
 Түһүлгэлэрин ортотугар киирэн,
 Алыптаах тылынан
 Алгыы ыллаабытгара үһү:
 – Дьээ-буо, дьээ-буо!
 Санныттан тэһииннээх,
 Аһыныгас санаалаах
- 6600 Айыы аймахтара,
 Көхсүттэн тэһииннээх,
 Көмүскэс санаалаах
 Күн дьонноро,
 Уруу-хаан ураанхайдарбыт,
 Аймах-билэ атастарбыт!
 Үөрүүгүтүн үллэстэ,
 Көргүтүн көҕүлүү
 Үөһэттэн түстүбүт.
- 6610 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 Аҕалаах ийэтэ,
 Улахан убайа буолабыт.
 Аан ийэ дойду
 Акылаата хамсаабатын,
 Орто туруу бараан дойду
 Олоҕо огдолуйбатын,
 Саргы дьаалыгыт салалыннын,
 Өрөгөй талаангыт үрдээтин,

- 6620 Үөһэттэн үргүөр үргүйбэтин,
Алларааттан аргыар аргыйбатын,
Төрүүр оҕоҕут төлкөлөннүн,
Иитэр сүөһүгүт күрүөлэнэ турдун,
Кэлэр кэскилгит кэнээн-тэнийэн истин,
Сайдар аналгыт сардангалаах буоллун!
Аан дойдуга саха омук
Албан аата ааттаннын,
Бүтүн дойдуга ураанхай омук
Суон сураҕа сураҕырдын,
Уруй-тускул буоллун!!! – диирин кытта,
- 6630 Айыы аймахтара
Айхаллаан бардылар,
Ураанхай омуктар
Уруйдаан турдулар.
Ити бириэмэҕэ
Кыырай халлаан кырсыттан
Кынтаҕар быһыылаах,
Кылбаҕар дьүһүннээх,
Кырааскалаах атахтаах,
Кырыылаах тумустаах
- 6640 Кыталык кыыл
Кылбаара көтөн
Кытыы диэки кындал сиргэ
Кынтас гына олоро түстэ,
Үс төгүл эргийдэ даҕаны,
Аламаҕай манган халлаан
Алгыччыта буолбут,
Добун манган халлаан
Домнуччута буолбут
Нуоҕалдьыма удаҕан
- 6650 Илэ бэйэтинэн буола түстэ да,
Түөлбэ күөл саҕа дүнгүрүн
Байтаһын ынах буутун саҕа
Баараҕай былаайағынан
Дор-дор оҕуста,
Алыптаах тылынан
Алгыы ыллаатаҕа,
Дорҕоонноох тойугунан
Уруйдуу туойдаҕа:
– Орто дойду оҕолоро,
- 6660 Айыы хаан аймахтара!
Уруйдаах күннүтүгэр,
Айхаллаах кэмнитигэр
Уруй-айхал этээри,
Аламаҕай халлааным

- Алгысчыта аатырбыт,
 Добун манган халлааным
 Домньуччута буолбут
 Нуоҕалдьыма удаҕан
 6670 Үрдүк мэнгэ халлаантан
 Үөдүйээхтээн түстүм дуу.
 Ураанхайдыыр омукупут
 Олохторун тускула
 Уруйданан турдун дуу,
 Ийэ сирим иччилэрэ
 Кэлэр кэрэ кэскилгит
 Кэрэтийэн истин дуу!
 Төрүүр ини оҕоҕут
 Төлкөлөрө түстэннин,
 6680 Иитэр ини сүөһүгүт
 Күрүөлэнэн ууһаатын,
 Уруй-тускул буолуохтун!
 Айхал-мичил буолуохтун!
 Ол курдук
 Орто дойду оҕолоро
 Уһаты уллунгахтаах,
 Бокуйар тобуктаах,
 Босхо бастаах
 Борон ураанхайдар,
 Аан ийэ дойдум
 6690 Иччилэрэ буолбут
 Эмэн эттээх,
 Уу дууһалаах,
 Салгын куттаах,
 Саллабар бастаах,
 Икки атахтаах
 Иннинэн сирэйдээх,
 Санныттан тэһииннээх,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы аймахтара,
 6700 Көхсүттэн көнтөстөөх,
 Көмүскэс санаалаах
 Күнүм дьонноро,
 Уруйдаах-тускулаах олоҕу
 Оройуттан тутаннар,
 Баай-талым олоҕу
 Барбарда сайыннараннар,
 Ураа муостааҕы
 Ууһатан-тэһитэн,
 Сыспай сизллээҕи
 6710 Сыһыы аайы сырыһыннаран,

- Хороџор муостааџы
Хонуу аайы холботолоон
Байан-тайан,
Барџаран барбыттар.
Аџыс иилээх-саџалаах,
Атааннаах-мөнгүөnnээх
Аан ийэ дойду
Ааттаах арџастарын аайы,
Талба таһааларын аайы,
6720 Орто туруу бараан дойду
Улуу хоннохторун аайы,
Дьоллоох тусаһаларын аайы
Тарџанан-тэнийэн,
Төрөөн-үөскээн
Үс саха үөдүйбүт,
Түөрт саха төлкөлөммүт.
Ол күnnэргэ,
Ити бириэмэџэ,
Ааспыт сахтарга,
6730 Көппүт күnnэргэ
Алдьархайдаах аллараа дойдуга
Абааһы аймахтарыгар
Алдьархай ааннаабыт,
Аас-туор олох саџаламмыт,
Иэдээн энэрдэммит,
Эстии-быстыы элбээбит.
Аллараа алта биистэрин уустара
Барбатах балык миинин курдук
Бадык-будук дойдуларын
6740 Баайын-дуолун
Бараан барбыттар,
Буспатах мунду миинин курдук
Будук-бадык дойдуларын
Сүүрэрин-көтөрүн
Көстө көтүппүттэр,
Хамсыыр харамайын
Харыстаабакка кыдыйбыттар,
Уһугар тийэн
Улуу күтүрдэр
6750 Сүөдэннииргэ эрэ сүгэлэммиттэр,
Барыгныырга эрэ быһахтаммыттар,
Ингсэ мэнэгэйдээхтэр,
Обот соллонгоохтор
Элэннири эрэ эспиттэр,
Хамсыыры эрэ хараммыттар.
Аллараангы алдьархайдаах дойду

- 6760 Аҗа баһылыга буолбут,
Адаҕатын кэппитинэн үөскээбит,
Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн төрөөбүт
Арсан Дуолай оҕонньор,
Арҕаа халлаан
Анныгар олохтоох
Адьярай аймахтарын
Аҕыс биистэрин ууһун
Ааттаах аҕата буолбут
Алаа Монус тойонтон,
Соҕуруунҥу содуомнаах халлаан
Улаҕатыгар олохтоох
Улуу дьяалы күтүрдэр
- 6770 Уон биистэрин ууһун
Улуу тойоно буолбут
Суордайа Хара Тойонтон,
Хоту холоруктаах халлааным
Кулан уорҕатыгар олохтоох,
Көстүбэт күтүрдэр
Тоҕус биистэрин уустарын
Толуу тойоно буолбут
Хотой Хомпоруун Тойонтон,
Аллараа дойду аҕата буолбут
- 6780 Арсан Дуолай оҕонньорго
Кэлэ туруохтаах
Кэһии-тутуу мэлийэн,
Сулуу-тутуу суох буолан,
Олус уордаһан,
Аһара абаран,
Кыһынһа кыһыһыран,
Үс суодайа хара уолаттарын
Үс аһы үүртэлээтэ:
– Арҕааттан Алаа Монус тойону,
Соҕурууттан Суодайа Хаан тойону,
Хотуттан Хотой Хомпоруун оҕонньору
Хомуйан аҕала охсун! – диэн
Ордоотуу олоҕорбута үһү.
Ону истээт даҕаны,
Сорукка сылдыар
Үс суодайа хара уолаттар
Соҕуруу-хоту сус гынан,
Суох буола оҕустахтара.
Кинилэр диэтэх бэйэлээхтэр
- 6800 Иһиттибит-истибэтибит диэтилэр да,
Арҕааны алдьархайдаах халлааны
Аллараа таһаатынан

- Алаара айаннааннар,
Соџуруунну содуомнаах суостуганнаах
Соххор халлааны улаџа өттүнэн
Суодайа сүүрэннэр,
Хотугу кубулџаттаах халлаан
Кулай уорџатынан
Хоройо ойдоннор,
6810 Арџааттан Алаа Монгуһу,
Соџурууттан Суодайа Хараны,
Хотуттан Хотой Хомпорууну
Була охсон,
Ынгыран аџаллылар.
Ол гынан баран,
Үс суодайа хара уолаттар
Адъарай аймаџын
Аџа баһылыга буолбут
6820 Арсан Дуолай оџонньор
Аналлаах алаһатын,
Улуу уоругун,
Тимир килиэ дъиэтин
Халыйан көстөр
Халџаһа таас аанын
Аһа тардан,
Антах диэки аһара оџустулар.
Арџаа халлаанҥа
Адаџыйан айыллыбыт
6830 Адъарай аймахтарын
Аџа баһылыга буолбут
Алаа Монгус тойон
Атах оронго
Айгыраан тийэн
Аа-дъуо олорон кэбистэ.
Соџуруу халлаан
Анныгар олохтоох
Оһоллоох ойоџостоох
Соххор дъоннорун
Уон биистэрин ууһун
6840 Улуу тойоно буолбут
Суодайа Хара оџонньор
Суол аанынааџы оронго
Суку-сакы хааман тийэн
Суодаччы олорон кэбистэ.
Хотугу кубулџаттаах халлааным
Умсар уорџатыгар олохтоох
Улуу күтүрдэр
Тоџус биистэрин ууһун

- 6850 Тойоно буолбут
Хотой Хомпоруун оҕонньор
Кэтэбэрийин оронго тийээн
Киэптии олорон кэбистэ.
Көстүбэт биистэр
Үнэр тангаралара,
Үрдүк тойонноро
Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит,
Адаҕатын кэппитинэн төрөөбүт
Арсан Дуолай оҕонньор
Суодайа хаан оһоҕун иннигэр
- 6860 Аргынньахтыы түһэн
Хатаннык хаһыыран,
Уордаахтык ордоотоон,
Үөһнээхтик үөгүлээн
Мөҕөн-этэн бөөбүнүү олоодоҕо:
– Буйака, буйака!
Ар-дьаалы, арт-татай оҕолоор!
Алаа Моҕус,
Суодайа Хара,
Хотой Хомпоруун,
- 6870 Дьэ көһүннүгүт дуо?
Туох буолан
Сүтэн-сөҕөн хааллыгыт?!
Сулуу-тутуу диэни
Умуннугут дуу, тугуй?
Кэһии-бэлэх диэни
Кэбистигит дуу, тугуй?
Туох ааттааҕы
Тоҕо тардан аҕаллыгыт?
Ханнык бэйэлээҕи
- 6880 Кэһиилэнэн кэллигит?
Кэпси тардын эрэ, нохойдоор! – диэн
Ордоотуу олоодоҕо.
Ону истэннэр,
Үс дойду үтүөлэрэ,
Түөрт дойду түөкүттэрэ
Уку-суку буоллулар,
Кидик-хадык тутуннулар.
Аан бастакынан Алаа Моҕус
Айаҕын атан айдаара турда:
- 6890 – Арсан Дуолай тойоммут,
Алдырхай алларааттан ааннаата,
Үлүгэр үөһэттэн үтүрүйдэ,
Оһол ойоһоспутуттан охсулунна.
Обот соллонноохтор,

- 6900 Инсэ мэнэгэйдээхтэр,
Идэмэрдээх бэртэрэ
Баайбытын бараан эрэллэр,
Булпутун-алпытын
Быһан эрэллэр,
Көтөрбүтүн-сүүрэрбитин
Көбүрэтэн бүтэрдилэр.
Онон си буолуохтааҕар
Сэттэ хоппо
Сиикэй балыгы аҕаллым,
Иэдээн бөҕө атахтанна,
Хоргуйар дьон буоллубут!!! – диэн
Айабын мунунан айаара турда.
Ити кэнниттэн
- 6910 Хоту халлаан
Хоһуун тойоно буолбут
Хотой Хомпоруун Тойон
Хобдьоорон барда:
– Эминэ тугуй, эчикэй бэрдин!
Арҕаа аҕыс биис уустарын
Аҕа баһылыга буолбут
Алаа Монус, алыс наһаа
Тумсугун дулҕаҕа соттума!
Хоту халлаан уорҕатынан
Курдары сүүрэнгин
- 6920 Биһиги баайбытын-дуолбутун
Барҕара тастыгыт,
Көтөрбүтүн-сүүрэрбитин
Көрдөрбүтүнэн көбүрэттигит.
Үтүө үрдүк тойоммут
Арсан Дуолай аҕабыт,
Эйиэхэ анаан
Илии тутуурдаах,
Өттүк харалаах кэллим –
Тоҕус хоппо тон балык,
Аҕыс хоппо эмис эһэ этэ,
Сэттэ хоппо ураа муостаах этэ
Кэһиилээх кэллим.
Инникитин да
Иннибитин-кэннибитин
Көрүнээ инибит! – диэн,
Улуу тойонун
Үс бараа күлүгэр
Үнэн-сүктэн
Сүгүрүс гынна.
- 6940 Соҕуруу диэки олохтоох

- Көстүбэт күүстэрин
 Уон биис уустарын
 Улуу тойоно аатырбыт
 Суодайа Хара Тойон
 Аат эрэ харата
 Алтахтаан туран,
 Аҕа баһылыгар
 Айах атан,
 Аһарына сатаан
 6950 Айдаара турдаҕа:
     – Алаатыгар, арт-татай ини!
 Аҕа баһылыкпыт
 Арсан Дуолай тойон!
 Тон күөҥнэр дорообото тут!
 Аллараа дойдубут
 Баайа-дуола аҕыйаата,
 Аһа-үөлэ аччаата,
 Соҕуруу халлааны
 6960 Улаҕатынан суодайан,
 Аллараа дойдуну
 Аллараатынан арҕаран
 Адьарай ааттаахтара
 Аһардастыы айбардаатылар,
 Илиэһэй бэртэрэ
 Иҥнэри сиэллилэр,
 Иэбэннири эрэ эстилэр,
 Барыҥныыры эрэ бараатылар,
 Сүөдэннири эрэ бүтэрдилэр.
 Онон аччыктыырга ананныбыт,
 6970 Хоргуйарга холоннубут быһыылаах.
 Дьөрү⁹⁴ кэлиэхтээбэр,
 Аҕа баһылыгым тылын
 Быһа гыммакка,
 Биэс бэдэр тириитин,
 Сэттэ эһэ тириитин,
 Аҕыс саһыл тириитин,
 Уон толбонноох ньуурдааҕы
 Туора кыбынан кэллим, – диэн
 Уоҕас-дааҕас тутунна,
 6980 Олорон кэбистэ.
     Итини истэн олорбут
 Аллараа дойду
 Адьарай аймахтарын
 Аҕа баһылыга буолбут

⁹⁴ Лит.: дьөрү – даже, пусть, хоть.

- 6990 Арсан Дуолай тойон
Аппа хайдыбытын курдук
Аам-дьяам айағын атан,
Ардай аһыытын көрдөрөн,
Хааннаағынан хаһылыччы көрөн,
Уоттаағынан супту одуулаан
Ардьах-ардьях гынан
Сага сангаран
Сарылыы олорбута оннук үһү:
– Бай-бай да, доҕоттоор!
Дагдайбыккыт аайы
Далай акаарылар!
Көппөйбүккүт аайы
Көлөөк күтүрдэр!
- 7000 Муннугут анныттан ыраағы
Булан көрбөккүт сүрүн,
Атаххыт анныттан ыраағы
Арааран билбэккит бэрдин!
Тугу билэн-көрөн
Олороҕут, дьиккэрдээр?
Бу орто туруу бараан дойду
Оҕолоро буолбут
Уһаты уллунгахтаах,
Бокуйар тобуктаах,
Борон ураанхайдар
- 7010 Олус туора тоттулар,
Барҕара байдылар –
Ураа муостаахтара,
Ыраахтаах туйахтаахтара,
Сыспай сиэллээхтэрэ,
Субуруйар кутуруктаахтара
Толоон-толоон аайы туоллулар,
Сыһыы-сыһыы аайы сырыстылар,
Сискэл систэригэр
Халын куннаахтара,
- 7020 Сымнаҕас сыалаахтара,
Адаар муостаахтара,
Ачаахтаах туйахтаахтара,
Сырҕан кыыллара
Сыбыытыы сырыстылар,
Үтүрүһэн үөскээтилэр.
Күлүмүрдэс түүлээхтэрэ,
Кырымахтаах кыыллара,
Кэрэмэс бэйэлээхтэрэ
Кэккэлээн тэнийдилэр.
- 7030 Бараммат баһаам балыктаах

- Байҗаллара баһаамнаата,
 Көбүрээбэт көмүс хатырыктаах
 Күөллэрэ үксээтэ.
 Ол баайтан хайдах баһары,
 Ол үптэн хайдах сомсору
 Толкуйдуур тойооскулар
 Буолуоххут дуо? – диэн
 Ордоотуу олорто.
- 7040   Абааны аймаҕын,
 Илиэһэй иччилэрин
 Үс үтүө бэйэлээх
 Үрдүк тойотторо аатырбыт
 Улуу дьяалылар,
 Аҕа баһылыктарын истэннэр,
 Таалан олортохтоон баран,
 Алаа Монҕус
 Олорор сириттэн ойон туран,
 Сибилегин аҕай
 Орто дойдуга тахсан
- 7050   Аһаан-сиэн айбардаан барыах курдук
 Аҕыластаан барда:
         – Аҕа баһылыкпыт,
 Арсан Дуолай тойоммут,
 Аата анаардаҕын ааттааҕын,
 Тобуллаҕын туйгунун!
 Бэрт түргэнник тахсан
 Айыы аймахтарын
 Аан дойдуларын
 7060   Баайдарын-дуолларын
 Аймыы хаамыахпыт,
 Алдьата оонньоохпут! – диэтэҕэ.
         Ону истэн олорто
 Суодайа Хара Тойон
 Суодайан туран кэллэ:
         – Улуу тойоммут
 Сөпкө да эттэ,
 Бэрт сотору
 Ас киэнэ амтаннааҕын
 Аһаан абыраныахпыт,
 7070   Эт киэнэ минньигэһин
 Эмсэхтэнэн көрүөхпүт!
         Ону истэн,
 Арсан Дуолай оҕонньор
 Алтан алыытын курдук
 Адьарыс гына түстэ,
 Тимир аалыытын курдук

- 7080 Дьэбидис гына түстэ,
Көмүс аалыытын курдук
Көбөрүс гына түстэ,
Ситэ этиппэккэ
Өрө үөгүлээн кэбистэ:
– Обот соллонноохтор!
Ингсэ мэнэгэйдээхтэр!
Улуу дьяалылар!
Мэнэгэйдээх бэлэскитигэр,
Айафымсах айаххытыгар
Аһыыргытын эрэ саныыр
Акаары сонноохтор!
Ол орто дойдуга
- 7090 Биирдии бэйэбит табыстаххытына,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Уһун унгооххутун
Урусхал онгоруохтара,
Ону өйдөөн көрбөт
Көлөөх көлбөхтөр буоллаххыт.
Мин эбэлээх этэр тылбын
Ырыналыы олорун эрэ!
Алаа Монус,
Адъарай аймахтарын
- 7100 Арбааны абыс уустарыттан
Абыс адъарай ааттаахтарын,
Суодайа Хара Тойон
Уон улуу биис уустарыттан
Уон көстүбэт күтүрдэртэн
Күтүр күүстээхтэрин,
Хоту холоруктаах халлааным
Анныгар олохтоох
Тобус биистэрин уустарыттан
Хотой Хомпоруун Тойон
- 7110 Тобус дуолан бухатыыры
Кустук курдук куоһаан,
Чиргэл тимир курдук иллээн
Абалыаххыт этэ.
Аны тобус ый
Томточчу туолуутугар
Тобуоруһа мустуохпут этэ.
Арбааттан арбаа халлаан
Ааттааба буолбут
- 7120 Ыстаал-тимир куйахтаах
Ыйыста Хара бухатыыры,
Хотуттан Тон Дуурайы,
Собурууттан Улуу Суодансаны

- Анаан-минээн баарабай баһылык,
 Дуоспуруннаах тойон онгорон
 Ыытаарын, нохолоор.
 Барыларын баһылыктара,
 Улуу тойонноро,
 Ситэриилээх сирдыттэрэ
 Мин уолум улуу бухатыыр
 7130 Уот Уһуму тойонунан буолуоҕа.
 Онон икки кулгаахха иһитиннэрбэккэ,
 Хара харахтаахха көрдөрбөккө,
 Иннинэн сирэйдээххэ биллэрбэккэ,
 Чып кистэлэнгинэн
 Тэринэн көрүҥ эрэ, нэгэйдээр! – диэн
 Этэн энсэн бүттэҕэ.
 Көстүбэт күүстэрин
 Үтүө өйдөөхтөрө,
 Үрдүк сололоохторо
 7140 Адьарай аймахтарын
 Ааттаах бэртэрэ,
 Бэдэр мэйиилээхтэрэ,
 Баарабай баһылыктара
 Үһүөн туран
 Үмүөрүһэ түстүлэр,
 Сүгүрүс гынан
 Үнэн кэбистилэр:
 – Толуу тойоммут,
 7150 Барҕа баһылыкпыт,
 Арсан Дуолай аҕабыт!
 Эппиккин экчи өйдөөтүбүт,
 Сангарбыккын саныы сылдыахпыт,
 Туойбуккун ончу толоруохпут,
 Тоҕус ыйынан барытын толорон
 Тоҕуоруһа мустуохпут, – дэстилэр.
 Дэриэспэ таас тибиилээх
 Дьыэлэрин тэлгэһэлэригэр,
 Лочугурас таас буурҕалаах
 7160 Улуу уруктарын тусаһатыгар
 Туруору сүүрэн табыстылар.
 Алаа Моҕус арҕаа диэки,
 Хотой Хомпоруун хоту диэки,
 Суордайа Хара соҕуруу диэки
 Суодайа көтөн
 Суох буолан хааллылар.
 Аллараа дойду
 Абааһы аймахтарын
 Абыс уон абыс ааттаахтара

- 7170 Айдаарар адьынаттаммыттар,
Илиэһэй иччилэрин
Сэттэ уон сэттэ бэртэрэ
Сири сиксигинэн
Сибигинэхэр идэлэммиттэр.
Ол айдааннара,
Ити сипсиэрдэрэ
Ийэ сир иччитэ буолбут
Икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх
Икки кулгаахтарын уһугар
- 7180 Иһиллэр-биллэр буолбут,
Оройдорун үрдүгэр
Охсуллан аһар буолбут.
Ол сурағы истэн
Саха Саарын Тойон
Тура-олоро толкуйдаан,
Сыта-тура сыаналаан,
Сорукка сылдыар
Сорук боллур уолун
Эриэн Элэмэс аттаах
- 7190 Эриэдэл Бэргэни,
Хара Дьабыл аттаах
Хаардыт Боотуру
Ыңгырталаан ылан,
Кэс тылын кэпсии ололбут:
– Дьээ-буо, дьээ-буо!
Сырыыны сылдыар,
Соругу толорор
Сүүрэр атахтарым,
Охсор илиилэрим,
- 7200 Истэн сэгэйн олорун эрэ!
Алларааттан алдьархай
Ааннаары гынна,
Ойоѳостон оһол
Охсуллаары гынна.
Онон, илин халлаан
Иһнэйэр энэрин диэки олохтоох
Эһэкээн оѳонньору,
Хоту халлаан
Хонноѳун диэки олохтоох
- 7210 Хордоѳостой оѳонньору,
Соѳуруу халлаан
Улаѳатын диэки олохтоох
Солуонһа Боотур Тойону,
Арѳаа халлаан

- Аннын диэки олохтоох
 Түөнэ Моҗол оҗонньору
 Булан аҗала охсун эрэ! – диэтэ.
 Ону: «Иһиттибиэт-истибэтибиэт!» – диэтилэр да,
 Хаардыт Боотур
 7220 Хара Дьабыл атын үрдүгэр,
 Эриэдэл Бэргэн
 Эриэн Элэмэс атын үрдүгэр,
 Сорук Боллур уол
 Тыһы тый атын үрдүгэр
 Түстүлэр да,
 Үс аңыы көтүтэ турдулар.
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Күнүстэри көтүтэн,
 Түүннэри түһэрэн,
 7230 Сарсыардалары сыыйылыннаран,
 Киэһэлэри сиэллэрэн,
 Тийиэхтээх сирдэригэр
 Тилигирии көтүтэн тийэн,
 Кэлбит соруктарын
 Кэпсээн биэрдилэр.
 Ону истэн бараннар,
 Олоруохтара баара дуо,
 Арҗааттан Түөнэ Моҗол,
 Хотуттан Хордоҗостой оҗонньор,
 7240 Илинтэн Энэкээн оҗонньор,
 Соҗурууттан Солуонһа Боотур
 Тоҗус тоҗойдоох
 Толомон манган суолу тобулан,
 Аҗыс аарыктаах
 Айан суолун арийан
 Улуу Туналыкы Эбэҗэ
 Ууннаран-оҗустаран,
 Айаннаан-сэмэлээн
 Тийиэн кэлбиттэр эбит.
 7250 Аҗыс арыалдыт кыргыттар,
 Тоҗус суолдыт уолаттар
 Улуу уоруктарын,
 Иэримэ дьииэлэрин,
 Ааттаах алаһаларын
 Аарыма даадар аанын
 Аһа баттааннар
 Сиэтэн киллэрэн
 Унуо оронноругар
 Олордон кэбистилэр.
 7260 Айыы аймахтарын

- Аҗа баһылыга буолбут
Саха Саарын Тойон
Суодаллаах суостуганнаах
Суорба таас оһоһун иннигэр
Дьоһуннаан олорон эрэн,
Орто дугуй дойду
Отут биэс бийһин ууһун
Тойонноро буолбут
Түөнэ Моһол,
7270 Хордоһостой Тойон,
Эһэкээн уонна Солуонһа Баай
Оһонһотторго туһаайан
Дуоспуруннаах соһустук
Туойа оһорбута үһү:
– Дьэ-буо, дьэ-буо!
Этэр тылым иччитин
Истэн сэнээрэн оһорун эрэ!
Аһараа аһаһпыт анһыттан
Аһдьархай аанһныра кэллэ,
7280 Ойоһос өттүбүтүтгэн
Оһол-төрүөт үөскүүрэ буолла,
Аһарааны аһдьархайдаах дойду
Абааһы аймаһын
Отут алта биистэрин уустара
Орто туруу бараан дойдуга
Оһгостон таһсан,
Аан ийэ дойдубут
Арһаа өттүн алкыйа хааман
Аһыйаһтаах уу курдук
7290 Аймаары гынһылар,
Баайын-дуолун
Бачаачайдыыр буоллулар,
Сүүрэрин-көтөрүн,
Үрүн-хара түүлээхтэрин
Үнтү тэпсэр буоллулар.
Арһаа аартыгынан
Адаарыһан таһсаары
Бэлэмнэммиттэрэ аһыс ый буолла.
Оһон, арһаа халлаан
7300 Анһыгар олохтоох
Айыы аймаһтарын
Аҗа баһылыга буолбут
Түөнэ Моһол Тойон,
Аһыс ааттаах бухатыыры,
Хоту дойду тойоно буолбут
Хордоһостой Тойон

- 7310 Тоѳус дуолан бухатыыры,
Соѳуруу дойду тойоно
Солуонньа Баай Тойон
Уон улуу туйгуннары,
Илин халлаан анныгар олохтоох
Энэкээн оѳонньор
Сэттэ эр бэртэрин
Ох курдук онгоронгут,
Кустук курдук куоһаангыт,
Аны икки ый иһинэн
Бэлэм онгоро охсун!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыры
- 7320 Улуу тойон онгостоммут,
Баараѳай баһылык гынаммыт
Арѳаа халлаан аннын диэки
Киэн Килэдики Эбэ Хотунҥа
Тийиэн көрсүө этибит! – диэн
Эрэллээх бэйэлээхтик
Этэн кэбистэ.
Ону истэн олорон,
Ураанхай омук
Улуу тойотторо,
- 7330 Саха омук
Баараѳай баһылыктара
Ойон турдулар,
Саха Саарын Тойон
Тон күөнүгэр
Тонҥох гыннылар:
– Аѳа баһылыкпыт,
Саамай сөпкө сангардын,
Сүрэхпитинэн сөбүлээтибит,
Санаабытынан хайѳаатыбыт! – дэстилэр.
- 7340 Илин халлаан
Энгийэтин анныгар олохтоох
Энэкээн оѳонньор:
– Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэни
Баһылык онгорон,
Аны икки ыйынан
Баар онгоруом! – диэтэ.
Онтон Хордоѳостой Тойон
Ойон туран:
– Ойуһар соноѳос аттаах
- 7350 Оѳо Очурдааны
Тойон онгорон,
Тоѳус дуолан бухатыыры

- Булгуччу туруоруом! – диэтэ.
Арѣаа халлаан
Аннын диэки олохтоох
Түөнэ Моѣол оѣонньор:
– Аѣыс ааттаах бэртэрин
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыры
7360 Баһылык гынан бэлэмниэм! – диэтэ.
Ону истэн олорбут
Солуонньа Баай Тойон:
– Уһун Улаан аттаах
Уолака Боотур баһылыктаах
Уон улуу бухатыыры
Ох курдук онгорон,
Кустук курдук куоһаан,
Кутуу куйахтаан,
Туттар сэптээн,
7370 Толору бэлэм онгоруом! – диэн,
Тонхох гынна.
Соѣуруу содуомнаах халлаан
Улаѣатын диэки олохтоох
Орто дойду улуу уустарыгар
Орто дойду отут улуу бухатыырдарын
Охсуһууга кэтэр
Кутуу куйахтарын,
Өлөрсүүгэ туттар
Өргөстөөх төбөлөөхтөрүн,
7380 Кыргыһыыга туттар
Кырыылаах биилээхтэрин
Онготторон барбыттар.
Улуу суодайа хара уустар
Түүннэри-күнүстэри
Түрбүүтээн⁹⁵ үлэлээн,
Тимиртэн бэрдин талан,
Ыстаалтан ырааһын талан,
Алтантан ааттааѣын талан,
Көмүстэн күндүтүн булан,
7390 Кынгаан кыладыян,
Ууран-тутан онгорон,
Утуйар ууларын умнан,
Олорон-туран көрбөккө,
Сытан-сынньанан ылбакка
Отут бухатыыр туттар сэбин,
Тагнар тагаһын

⁹⁵ Түрбүүтээ – производить учащенный глухой звук [БТСЯЯ, Т. 11, с. 279].

- Бэлэмнээбиттэрэ үһү.
 Собуруунгу ураанхай омук
 Уон бийһин ууһуттан
 7400 Уһун Улаан аттаах
 Уолака Боотур,
 Илин сэттэ бийһин ууһуттан
 Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэн,
 Хоту орто дойду оҕолорун
 Тоҕус биистэрин ууһуттан
 Ойуһар Соноҕос аттаах
 Оҕо Очурдаан бухатыыр,
 Арҕаа айыы аймахтарын
 Аҕыс биистэрин уустарыттан
 7410 Күүстээх-уохтаах
 Күн Дархан бухатыыр,
 Орто дойду улуу
 Суодайа хара уустарыттан кэлэн
 Отут алта улуу бухатыырдар
 Туттар сэптэрин,
 Тагнар тагастарын
 Ыадаччы ыңгырдан⁹⁶,
 Ыгыччы тийээн ильдэн
 Дойдуларыгар тиэрдэн,
 7420 Дуолан бухатыырдарыгар
 Туттаран кэбиспиттэр.
 Ити икки ардыгар
 Икки ыйдара ааһа охсон,
 Собурууттан-хотуттан,
 Илинтэн-арҕааттан
 Айыы аймахтарын
 Ааттаах буйуннара,
 Ураанхай омук
 Улуу бухатыырдар,
 7430 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 Уораан-аараан дойдутугар
 Киэн Кэнкэмэ Хотунҕа
 Кэнкэмэ⁹⁷ хара тыа
 Киил маһын курдук
 Кэккэлээн киирэннэр,
 Догдоон хара тыа⁹⁸

⁹⁶ Лит.: ыңгырдан.

⁹⁷ Кэнкэмэ – промоина: кэнкэмэлээх үрэх – промоистая речка [Пек., т. 1, стлб. 1035].

⁹⁸ Догдоон – крупный лес на высоком месте; деревья с короткими кронами на сравнительно высоких стволах [Пек., т. 1, стлб. 725].

- 7440 Тойон тииттэрин курдук
Тоџуоруна мустаннар,
Тордуйа туу курдук
Ураһа туруораннар,
Тумул-тумул аайы
Тохтоон кэбиспиттэр.
Сэттэ уон сиилинэй бэртэрэ,
Аҕыс уон аатгаах баатырдар,
Тоџус уон толуу бухатырдар
Тойонноро буолбут
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
- 7450 Буулаҕа бухатырдарын
Мунньан ылан,
Аатгаах баатырдарын
Ыҥыртаан ылан,
Ортолоругар туран
Уоһа орболдьуйан,
Түөһэ томтолдьуйан,
Саһа сангаран сатарыта турда,
Тыл этэн тыылла-хабылла турда:
– Дьээ-буо, көр бу!
- 7460 Адьарай аймаҕа
Айыы аймаҕын
Атаҕастаары гыммыттарын
Араначчылыыр аналлаах чааспыт
Адаҕайан кэллэ.
Көстүбэт күтүрдэр
Күн дьонун
Күөмчүлээри гыммыттарын
Көмүскүүр күммүт
Үтүрүйэ үүннэ.
- 7470 Онон бу Киэн Кэҥкэмэ Эбэ Хотунҥа
Охсуһууга туһаайан,
Олохтоохтук оҥостуохпут,
Кыргыһыыга анаан,
Кыһанан ылсыһахпыт,
Өлөрсүүгэ анаан,
Үгүскэ үөрэниэхпит.
Ый отут хонугун устата
Эрчиллии киэнин
Эрэдэһиннээҕин барыахпыт,
- 7480 Бэлэмнэнии киэнин
Бэрдин ааһахпыт,
Кустук курдук куоһаныахпыт,
Ох саа курдук оҥостуохпут,

- Онтон биир ыйынан
 Быһаарыны атын буолуо! – диэн
 Саталаах тылынан
 Сангаран сатарытта.
 Орто дойду
- 7490 Түөрт уон толуу бухатыырдар,
 Биэс уон бэкийэр бэртэрэ
 Киэн Кэнкэмэ Эбэ Хотун
 Киэн-кэтит киэлитигэр,
 Нэлэгэр кэрэ иэнигэр,
 Уһун дьураа ньууругар,
 Чээлэй күөх кырсыгар
 Биир ый усталаах туоратыгар
 Охсуһуу уустук оскулатын
 Оройуттан туттулар,
 Өлөрсүү үлүгэрдээх үөрэбин
- 7500 Үөһэттэн харбаатылар,
 Кыргыһы кытаанах сырыытын
 Кытыытыттан кытыннылар,
 Кустук курдук куоһаннылар,
 Ох курдук оһоһуннулар,
 Сылайбат сындааһыннаннылар,
 Үрэллибэт үүдэһиннэннилэр,
 Уйадыйбат уһун уңуохтаннылар,
 Быстыбат тыыннаннылар,
 Элэйбэт эттэннилэр,
- 7510 Уолуйбат дууһаланнылар,
 Сэриигэ киирэр
 Сэттэ уон илбистэннилэр,
 Охсуһууга туттар
 Тоһус уон кубулҕаттаннылар,
 Араллаанга анныһар
 Абыс уон албастаннылар,
 Өлөрсүүгэ туттар
 Сүүс сүбэлэннилэр.
 Абыс уон абыс аарыктаах
- 7520 Аартыгы арыһар
 Аналлаах чаастара
 Аарыгыран кэллэ,
 Тоһус уон тоһус тоһойдоох
 Толомон манган суолу тобулар
 Тоһоостоох түгэннэрэ
 Тоһоһолоон тийэн кэллэ.
 Аан ийэ дойдуларын
 Алгысчыта буолбут,
 Орто туруу дойдуларын

- 7530 Домньуһута буолбут
Тыргыл Дыгыйык удаһан
Сыһыы биэтин курдук сыспалдьыйан,
Хонуу биэтин курдук долгулдъуйан,
Аһыс арылы маһан
Кыргыттарынан арыаллатан
Наскылдьыйан кэлэн,
Сэттэ сиринэн илбиргэлээх,
Сиэллээх силигилээх
Эбириэн дьаһыл хамыйаһын
- 7540 Күнү көрсө күөрэтэн бырахпыта,
Хойуостанан тийиэн олоро түстэ.
Айыы аймахтара
Айхаллаан турдулар,
Ураанхай омуктара
Уруйдаан турдулар.
Ол кэнниттэн
Тыргыл Дыгыйык удаһан
Алгыс ааттааһын алһаан,
Уруй тускулун туойан,
7550 Алтан чуораан айаһын атан
Айаара ыллыы турда:
– Дьэ дуу, бизбэйдээр!
Орто дугуй дойдубут
Суоннуур ини дурдата
Буолар ини тускуллаах,
Айгыр ини дойдубут
Халыһныыра хаһхата
Буолар ини аналлаах
Буойуннуура дьоннорбут,
7560 Өстөөххүтүн өһөрөн,
Саастааххытын самнаран,
Өрөгөйгүт үрдээтин,
Саргыларгыт салалыннын!
Уруй-тускул буолуохтун,
Айхал-мичил буолуохтун! Дом! – диэн,
Айан дьонугар анаан,
Суол дьонугар туһаайан
Айхаллыы ыллаата,
Уруйдуу туойда.
- 7570 Орто дугуй дойду
Дуолан бухатыырдарара,
Аан ийэ дойду
Идэмэрдээх бэртэрэ,
Ааттаах баатырдарара
Аналлаах аттарын,
Соргулаах соһоһосторун,

- Миинэр мингэлэрин,
 Көлүнэр көлөлөрүн
 7580 Үөмэн тийибэт
 Үрүт өртүлэригэр,
 Үрдүк мындааларыгар
 Ойон тахсан
 Олоро түстүлэр,
 Ыстанан тахсан
 Кыпчыйа түстүлэр,
 Арҕаа халлаан аннын диэки
 Салайа тартылар да,
 Дорҕоонноох суолу
 7590 Тобулбутунан бардылар,
 Аарыктаах айаны
 Айаннаабытынан бардылар.
 Киэн Кэнкэмэ эбэлэрин
 Кэннилэригэр хааллардылар,
 Аҥаат-муҥаат алаастарын
 Аһары дайбаттылар,
 Уһун тунаар хочолорун
 Ортотунан туораатылар,
 Киэн нэлэмэн сыһыылары
 7600 Кэтэбинэн эргийдилэр,
 Алаар-мэлээр алыылары
 Атыллатан аастылар,
 Эргэнэ хара тыаларын
 Эрбэһин курдук
 Силэйэ кэстэрдилэр,
 Аарыма тайбаларын
 Хаппыт хамыс курдук
 Хардырҕаччы үктэттилэр,
 Курун хара тыаларын
 7610 Куурбут кулуһун курдук
 Курдураччы үктэннэрдилэр,
 Дьапталҕа таас хайаларга
 Дьалкыта сүүрдэн табыстылар,
 Туруук таас хайалары
 Туруору сүүрдэн туораатылар,
 Очуос таас хайалары
 Ойоҕосторунан ойдордулар,
 Сымара таас хайалары
 Кытыыларынан кыйдаатылар,
 Тоҕус дуолан туманы
 7620 Тоҕуорутан туруордулар,
 Аҕыс хара туманы
 Халытан таһаардылар,

- Сэтгэ сизэрэй туманы
Сириэдитэн таһаардылар.
Аатгаах аттарын
Атахтарын тыаһа
Ағыс уон көстөөх сиргэ
Аргыаран иһилиннэ.
7630 Соргулаах соноҕосторун
Тоҕус уон туйахтарын тыаһа
Тоҕус көстөөх сиргэ
Доргуйан иһилиннэ.
Сэтгэ уон
Силлиэ сирдьиттэннилэр,
Ағыс уон
Араллаан тыал аргыстаннылар,
Тоҕус уон
Дуолан холорук добуһуолланнылар.
7640 Ала Дьоруо ат
Аартык арыян
Алаара көттө,
Суол тобулан
Субуруйа сүүрдэ,
Сирдьит буолан
Сиэлэн дьигиһийдэ,
Инники истэ.
Ала Дьоруо ат кэнниттэн
Айыы аймахтарын
7650 Аатгаах бэртэрэ,
Ураанхай омук
Улуу күүстээхтэрэ,
Үс хос үрүн көмүс
Куйахтара күлүмнээн,
Кыргыһыыга туттар
Кырыылаах биилээхтэрин
Кытаанахтык кыбынан,
Өлөрсүүгэ туттар
Өргөстөөх үнүүлэрин
7660 Өрө уунан,
Сиэллэрэн дьигиһитэн,
Ууннаран оҕустаран,
Айаннаан аарыгыран
Арҕаа халлаан аннын диэки
Астаран айаннаан истэхтэрэ.
Ол курдук
Түүннэри түһэрэн,
Күнүстэри көтүтэн,
Түөнэ Моҕол оҕонньор,

- 7670 Төгүрүк Түөлбэ эмээхсин
Төрөөбүт-үөскээбит
Төрүт түөлбэлэригэр,
Иитиллибит ийэ сирдэригэр,
Аналлаах агаат-мунгаат алаастарыгар,
Киэн Килэдики Эбэ Хотунга
Тийэн кэллилэр,
Киэптии астаран
Киирэн кэбистилэр.
Түөнэ Моҕол оҕонньор
Тоҕой сэлэ дьоннорун
7680 Тоҕуоруйа мунһан,
Көрүөх билэ дьоннорун
Күргүөмүнэн мунһан,
Орто дойду дуолан бухатыырдарын
Уруйдуу көрүстүлэр.
Түөнэ Моҕол оҕонньор
Тоҕой сэлэ дьонноругар туһаайан,
Айаннаан кэлбит
Айыы аймағын
Ааттаахтарыгар анаан
7690 Саҥа саңара, тыл этэ,
Өрөөбүт уоһун өһүлэн
Өс кэпсии турда:
– Дьээ-буо, дьэ бу!
Адъарай аймахтара
Аллараа халлаан анныттан
Адаарыһан тахсыбыттара
Аҕыс хонно,
Аара аралдьыйбакка айаннаабыттара
Аҕыс хонно,
7700 Тохтоон олорбокко суолу тобулбуттара
Тоҕус хонно.
Киэн Килэдики Эбэҕэ тийэн
«Тин» гына анһыллыахпыт диэн
Бэркэ тиэтэйэн иһэллэр.
Онон бүгүн-сарсын
Манна баар буолаллара буолуо, – диэн
Этэн бүтүүтүн саҕана,
Арҕаангы алдьархайдаах халлааным
Алын кырытыттан
7710 Арғыар арғыбытынан барда,
Улуу буурҕа уһууран түстэ,
Дохсун холорук тоҕо ытылынна,
Үрүн туман үллэн киирдэ,
Хара туман халыйан тағыста,

- 7720 Сытыгы тыал быһа биэрдэ,
Курас тыал курдары оҕуста,
Хабыс тыал хастыгы аста,
Курулас ардах куугуначчы кутта,
Тон тобурах тоҕо саайда.
Арҕааттан аргыардаах атаһа тыаһа
Аарыгыран иһилиннэ,
Дорҕоонноох туйах тыаһа
Доргуйан иһилиннэ.
Сатала суох айдаан,
Хоһооно суох куугун,
Көдьүүһэ суох күйгүөр
Куугунас буолла,
Кулгаахха охсулунна.
- 7730 Ол кэнниттэн
Киэн Килэдики Эбэ
Арҕаа саҕаҕар
Адьярай аймахтара
Аадагнаһан тағыстылар.
Ол кэнниттэн,
Кинилэр да буоллаллар,
Киэн Килэдики Эбэ Хотун
Баайын-дуолун аңар баһыттан
Айбардыах буолтара табыллыбакка,
Ураа муостаағын,
7740 Сыспай сизллээҕин,
Көтөрүн-сүүрэрин,
Дьонун-сэргэтин
Тоҕо хаамыах буолтара туолбакка,
Арбы-сарбы буолан,
Адаарыһан анныһан,
Чөмөхтөһөн-мустан,
Сүбэлэспитэ буолан сүллэнгэстилэр,
Быһаарсыбыта буолан бырдааттастылар.
Ол кэнниттэн
7750 Уот Уһуму Улуу Дьяалы бухатыыр
Киэн Килэдики Эбэ Хотуну
Ортотунан тоҕо хааман,
Ааттаах алаас, улуу дойду
Ортотугар тохтоон турда.
Ону көрөн,
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Үс үөстээх
7760 Үөрбэ таас үнүүтүн өрө уунан,
Кылбачыгас бэйэлээх

- Сытыы кылыс батаһын
 Тагнарар тайахтанан,
 Хааман лаһыгыраан,
 Сүүрэн лүһүгүрээр,
 Утары тийэн,
 Сото кэбиһэн
 Дьондойон туран кэбистэ.
 Уот Умулу обургу
 Орто дойду
 7770 Дуолан бухатыырыгар туһаайан,
 Хайа хайдыбытын курдук
 Хаспахтаах хараһын хатаан,
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сылластыгас сырайын туһаайан
 Аам-дьяам айаһын атан,
 Ойбон хайынһын курдук
 Оллур-боллур уонун орбонготон
 Саталааһы сагардым диэн,
 Сөптөөбү сөгөдүйдүм диэн
 7780 Сөллөнүү турбута үһү:
 – Буйака, буйака!
 Ар-дьяалы, арт-татай!
 Эминэ тугуй, оҕолоор!
 Уордаах-кылыннаах
 Уордаа Хаан Тойон богдо!
 Этэр тылбын истэн сэнээр эрэ.
 Алдьархайдаах айдааны тарпакка,
 Одурууннаах охсуһууну туппакка,
 7790 Үлүгэрдээх өлөрсүүнү көрбөккө,
 Сүбэ-толкуй тобулан,
 Үс көрүнгэ күөн көрсөн,
 Күрэс былдыһан көрүөбүн.
 Биһиги кыайдахпытына –
 Аан дойдугут
 Арҕаа аһара
 Биһиэнэ буолуоҕа,
 Эһиги кыайдаххытына –
 Айдаана суох
 Аллараа дойдуга
 7800 Аттана туруохпут! – диэн
 Айаһын мунунан айаара турда.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордаа Хаан бухатыыр
 Эппиэт биэрэн,
 Этэн-тыынан эфилдьиттэ,
 Хоруй биэрэн

- Хабарбатын мунунан
Хаһыытыгы турда:
– Дьэ-буо, дьэ-буо!
- 7810 Көр бу,
Адъарай уола,
Уот Уһуму бухатыыр!
Албын тылгынан
Айаарбатах буоллаххына,
Көлдүүн тылгынан
Көөбүнээбэтэх буоллаххына,
Тоҕой сэлэ дьоммун кытта
Толкүйданан баран,
Көрүүх-билэ дьоммун кытта
- 7820 Сүбэлэһэн баран,
Бигэ тылбын биллэриэм.
Албыннаан айаҕаламмыт буоллаххына,
Аһынахпыт-харыһыйахпыт суоҕа,
Адъарай аймахтарын
Аңар өтгүттэн
Алдьатан барыахпыт,
Көстүбэт удьуордарын
Өндөйбөт гына үнтү үктүөхпүт,
Ону өйдөө, нойоон богдо! – диэн
- 7830 Этэн-тыынан эгэлдьитэн кэбистэ.
Ити кэнниттэн
Үс көрүнгэ күрэс былдыһан,
Күөн көрсүөх буолан,
Арҕаа-илин аадастаһа турдулар.
Аан бастаан
Ат сүүрдүүтэ буолар буолла.
Айыы аймахтара,
Күн дьонноро,
Туох да мөккүөрэ суох,
- 7840 Аламаҕай манган халлаантан
Ананан айыллыбыт,
Үөһэ мэнгэ халлаантан
Үтэйиллэн түспүт
Дьөһөгөй оҕотун үтүөтүн,
Айыы атын ааттааһын
Ала Дьоруо аты
Сүүрдэр буоллулар.
Аллараа дойду адьырбалара,
Абааһы аймахтара,
- 7850 Ардырбаһа түһэн баран,
Соҕуруу содуомнаах
Соххор халлаан улабатыгар

- Тура тэбэн төрүүбүт
 Адьарай атын ааттааҕа,
 Үс хос бастаах
 Ала Моҕой аты
 Киллэрэр буоллулар.
 – Аҕыс атахтаах
 Ала Моҕой ат,
 7860 Түөрт төгүүрүк туйахтаах,
 От-мас аһылыктаах
 Орто дойду атын
 Тулутуо баара дуо?
 Иннигэр киирдэҕинэ
 Үс хос баһын
 Уоттаах айаҕыттан
 Уотунан уһууран,
 Түүтүн өнгүн
 Түрүтэ сиэтиэҕэ,
 7870 Кутуругар олордобуна,
 Отут былас
 Уот субуру кутуругунан
 Умса сөрүүҕэ,
 Улуу Суоданса
 Бэйэтэ олордун! – диэн,
 Соҕуруу биис уустара
 Ордоотоһо турдулар.
 Ону истэн,
 Аҕа баһылыктара
 7880 Арсан Дуолай оҕонньор:
 – Аты айааһааччы,
 Сылгыны сыһытааччы
 Аатырбыт сылгыһыт
 Алыс ыарахан ыйааһына суох
 Алтан Чаадай уолу була охсун! – диэн
 Дьаһайа олордо.
 Алтан Чаадай уолу
 Хантан эрэ
 Хаба тардан аҕалан
 7890 Ала Моҕой ат үрдүгэр
 Таллас гына
 Олордон кэбистилэр.
 Ураанхай уустара:
 – Ала Дьоруо аты
 Иччитэ бэйэтэ сүүртүн,
 Миинэр мингэтин
 Билэрэ буолуо! – дэспиттэрин,
 Саха Саарын Тойон

- 7900   Саба сангарда:
                  – Ол үс сүүс буутгаах
Сүүнэ бухатыыры
Ат үрдүгэр олордон
Сылгыны сылатаары,
Аты амньыратаары⁹⁹ гыммыккыт дии!
Сорукка сылдыар
Сорук Боллур уолу
Була охсон, аҕала тардын!
Тэһиини чингник тутар,
Көнтөһү көнөтүк тутар,
7910   Аты сатаан салайар буолара.
Ыйааһына кырата
Ат үрдүгэр баара-суоҕа
Биллиэ суоҕа, – диэтэ.
Ыытан кэбистилэр.
                  Аллараа дойду ааттаах ата
Ала Моҕой ат,
Орто дойду үтүө дьөһөгөйө
Ала Дьоруо ат
Соҕуруу халлаан аннын диэки
7920   Улуу тоҕой ох саа
Уоттаах оноҕоһун курдук
Субурус гынан
Суох буола оҕустулар.
Аан ийэ дойду
Алта ааттаах бэртэрин,
Үрдүк мэнгэ халлаан
Үрүт өттүн диэки
Үллэн турар
Үрүг былыт үрдүгэр
7930   Үтэйэн таһааран
Улуу сүүрүк аттар
Хайдах-туох айаннаан иһэллэрин
Анааран быһаара турун дэстилэр.
Икки аан дойду
Ааттаах аттара
Атахтарын анныттан
Анысхан тыалы таһааран,
Туйахтарын анныттан
Тууспан холоругу тоҕо ытыйан,
7940   Үс сүллэр этин сүллүгэстэнэн,
Аҕыс сааллар чаҕылҕан кымньыланан,

⁹⁹ Амньырытаары – диал. от амньырай = амдырай – ослабеть, обессилеть [ДСЯЯ, с. 45].

- Ала Моҗой ат
 Отут былас уот субурҗа кутуруга,
 Ала Дьоруо ат
 Уон былас онҗо куйаар кутуруга
 Субуруйа субулан
 Соҗуруу халлаан улаҗатынан
 Субулла сүүрэн
 Сундулуһан истэхтэринэ:
 7950 «Уот Моҗой ат
 Уон үтүлүк устата
 Куотан иһэр!!!» – диэн,
 Адьарай уолаттара үөһэттэн
 Айахтара хайдарынан
 Айдаара турдулар.
 Ону истэн, аллараа,
 Арҗаа саҗахха мустан турар
 Абааһы аймаҗа
 Айхалланан алларастаһан,
 7960 Айдааран бардахтара.
 Арҗаангы алдьархайдаах халлаан
 Аллараа саҗатынан
 Ат сылгылар
 Алаара сүүрэн ааһылары саҗана:
 «Ала Моҗой ат атытыыта
 Аҗыс саһаан хаалбыт!» – диэн иһилиннэ.
 Хотугу холоруктаах халлааным
 Кулан уорҗатыгар
 Ууннаран-оҗустаран
 7970 Уһууран түһүүлэригэр:
 «Айыы ата кутуругар олоруста!» – диэн
 Омуннаах сурах иһилиннэ.
 Айыы аймахтара,
 Ураанхай уруулар
 Уруйдаһан бардылар:
 «Ол иһин,
 Ала Дьоруо ат
 Сылайбат сындааһыннаах,
 Ууллубат унуохтаах,
 7980 Быстыбат тыыннаах
 Буолуохтаах этэ!» – дэстилэр.
 Сүүрүк аттар
 Илин илгэлээх халлаан
 Ингнэри тардар энэригэр
 Эргийэ кетөн
 Элэнгнэһэр кэмнэригэр:
 «Ала Дьоруо уонна

- 7990 Ала Моѳой аттар
Тэбис тэнгэ илин-кэлин
Түсүһэн иһэллэр!» – дэстилэр.
Киэн Килэдики Эбэ Хотун
Илин-арѳаа өттүлэриттэн
Үөмэхтэһэн турдулар,
Хаһыы-ыһыы халыан буолла,
Үөгү-үтүрүһүү үлүгэрдээн барда.
Ааттаах аһаарыйар алаас
Илин энгэриттэн
- 8000 Ала Дьоруо ат
Сырдык күөнэ
Арылуйан көһүннэ,
Унуо ойоѳоһун диэкиттэн
Ала Моѳой ат
Үрдүк мөссүөнэ
Үллэрэнгэһэн көһүннэ.
Биэтэккэ тиксиигэ,
Айыы ата
Алта саһаан бадахтаах
Атытыылаах табыста.
Айыы аймахтара
- 8010 Айхаллаһа түстүлэр,
Ураанхай уруулар
Уруйдаһа түстүлэр,
Көхсүттэн тэһииннээх,
Көмүскэс санаалаах
Күн дьоннорун
Үс үтүө бэртэрэ
Сүүрэн тийһэн
Ала Дьоруо аты
Тэһииниттэн тэлэйэ харбаан ыланнар
- 8020 Сиэтэн аҕаллылар.
Сорук Боллур уол эрэйдээх
Суккуруур дууһата,
Сыккырыыр тыына
Быста сыһан,
Биэтэги булбутун
Ат үрдүттэн көтөѳөн ыланнар,
Саарба-киис тириитинэн саптылар,
Куба ньуолах суорѳанынан суулаатылар.
Алтан Чаадай уол эрэйдээх
- 8030 Көппөнгүүр көхсө
Атын үрдүттэн
Суулан түспүтүн
Адьярай ааттаахтара

- Атахтарын таһынан
 Хаһыйа тэбэн кэбистилэр.
 Мангнайгы көрүнгэ
 Орто дойду оҕолоро
 Кыайан-хотон
 Уруйдара улаатта,
 8040 Үөрүүлэрэ үксээтэ.
     Күрэхтэһии иккис көрүнгэр
     Айыы уонна абааһы
     Аймахтарыттан биирдии
     Бэкийэр бэртэрин киллэрэн
     Сырыһыннарар буоллулар.
     Ураанхай удьуордара,
     Күн сириҥ дьонноро
     Кими сүүрдэллэрин
     Мөккүһэ түһэн баран,
 8050 Талан-талан,
     Булан-булан
     Түргэн туттуу,
     Сыыдам сырыы
     Кытыгырас Бараанчай Боотуру
     Киллэрэр буоллулар.
     Адьярай аймахтара
     Айманан бардылар,
     Араллааннаһан турдулар.
     Арҕаалар арҕаа халлаан
 8060 Ааттааҕа буолбут
     Ыстаал-тимир куйахтаах
     Ыйыста Хара бухатыыры ааттаатылар,
     Хотулар Тонг Дуурайы туруордулар.
     Кэмниэ-кэнэҕэс, хомнуо хойут,
     Мөккүөрдэрэ мөҥүрээҥ эрдэҕинэ,
     Этиһиилэрэ иригирэҥ эрдэҕинэ,
     Айдааннара атахтанан эрдэҕинэ,
     Арҕаа халлаан
     Ааттаах баһылыга буолбут
 8070 Алаа Монгус этии киллэрэн
     Арыый уоскуйа түстүлэр.
     Алаа Монгус тойон
     Дуоспуруннаан олорон
     Ордоотоон саҥарда:
     – Тохтооҥ, нойон богдолор!
     Толкуйа суох тойооскулар!
     Түүҥнү түлүрбэх,
     Түргэн туттуу,
     Сытыы сырыы,

- 8080 Сырбан татай
Сырбанса Сараһыны
Умуннугут дуо?
Икки атахтаах
Илиэһэй уолаттара
Эр буолаары
Эккирэтэ сатаан сиппэтэхтэрэ,
Орой буурай уолаттар
Ойох онгостоору эккирэтэн,
Үөдэн уолаттара
- 8090 Үрдүгэр ыттаары
Сүүрэ сатаан сиппэтэхтэрэ.
Икки атахтаабы
Иннигэр киллэрбэтэх,
Кымныылыы ыстанар,
Уоттуу уһуулар
Түүлээх уллунгах,
Түптэ холорук,
Куйаар кутурук
Кини буоллаҕа! – диэтэ.
- 8100 Офонньор киһи
Онолуйбутун истэннэр:
«Кырдьык даҕаны,
Кинини умнан
Олорор эбиппит!» – дэстилэр.
Ол абыс айдаан,
Улуу мөккүөр түмүгэр,
Сырбан Татай
Сырбанса Сараһыны
Киллэрэр буоллулар.
- 8110 Кытыгырас Бараанчай Боотуру уонна
Сараһын кыһын
Арыаллаан илдээннэр,
Киэн Килэдики Эбэ хоту хонноҕор
Кэккэлии туруордулар.
Отут көс эргимтэлээх,
Түөрт уон көс төгүрүмтэлээх
Киэн Килэдики Эбэ Хотуну
Уон төгүл эргийэн
Биэтэги булуохтаах эбиттэр.
- 8120 Ханас өттүлэриттэн
Адьярай атамаана,
Уна өттүлэриттэн
Ураанхай туйгуна
Хамаанда биэрэн
Хаһытыылларын кытта,

- 8130 Уоллаах кыыс
Унаар буруо курдук
Суос соботохто
Субурус гына түстүлэр.
Кытыгырас Бараанчай Боотур,
Эр киһи быһыытынан,
Инникилээн истэ.
Адъарай кыыһын ааттааҕа
Алыс ыраатыннарбакка
Тилэх баттаһа
Тэлээрэн истэ.
Иккиэн даҕаны,
Тэгил сиртэн
Тэннээхтэр тэмтэристилэр,
- 8140 Хол дойдуттан
Холоонноохтор холбостулар быһыылаах,
Эрбии биитин курдук
Тэбис тэннэ эрийистилэр,
Сыарҕа сынгаабын курдук
Тэннэ тардыластылар.
Алтыс эргииргэ
Айыы ааттааҕа
Бастакы буолла,
Сэттис эргииргэ
- 8150 Илиэһэй кыыһа
Инники киирдэ,
Илин-кэлин түстүлэр,
Ойоҕостоһон ойуолаатылар.
Онус эргииргэ
Кэккэлэһэ сүүрэн иһэн,
Биэтэkkэ тахсыыга
Сараһын кыыһа
Ыстанан кэбистэ,
- 8160 Алта харыс атан табыста.
Адъарай аймахтара
Адаарыһа түстүлэр,
Хатан хаһыылар
Халлаанна сатараатылар,
Үлүгэрдээх үөгүлэр
Үөһэ дойдуга дуорайдылар.
Улуу күтүрдэр
Уруйдара улаатта,
Көстүбэт күүстэр
Үөрүүлэрэ үрдээтэ.
- 8170 Сырсан тийэн
Сырбан Татайы

- Сырбан энэ тириитигэр
Сытыара охсоннор,
Өрө көтөҕөн
Үөмэхтээн кэллилэр,
Үөрэ-көтө турдулар.
Орто дойду оҕолоро,
Ураанхай удьуордара:
«Тутуһан туран тустууга,
8180 Хааннаах хапсаҕайга
Хайаан да кыайыахтаахпыт!» – [диэн]
Эрэллэрин эттилэр.
Орто дойду
Дуолан бухатыырын,
Аан ийэ дойду
Ааттаах баатырын
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыры
8190 Утарааччы суох буолла.
Арбаҕастаах аймахтара
Айдаара түһэн бараннар
Уот Уһумуттан
Ордугу булбатылар.
Онон Киэн Килэдики Эбэ
Тобурах тохтооботох
Толомон манган ньуурдаах
Толоонун ортотугар киллэрэн,
Икки дуолан бухатыырдары
8200 Утары туруоран кэбистилэр.
Айыы уонна абааһы
Ааттаах бухатыырдары,
Сүүллэрэ киирэн
Күрдьүөттэһэ турар
Аарыма атыр оҕустар курдук,
Утары кииристилэр,
Уһун дьураа тарбахтарын төбөлөрүнэн
Тардыалаһан бардылар,
Таас сабарай ытыстарынан
8210 Таһнары баттастылар,
Эрчимнээх илиилэринэн
Эрийитэ тардыстылар.
Ол кэнниттэн
Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Халбарыйсан бардылар,
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ
Өттүктэһэн көрдүлэр,
Орулаһа-орулаһа

- 8220 Охторсо сатаатылар,
 Үөл талах курдук
 Үлтү мускустулар,
 Ириэнэх талах курдук
 Ибили эрийистилэр.
 Тирэммит сирдэрин
 Дэлби тэбистилэр,
 Дугуммут сирдэрин
 Туура үктээтилэр,
 Үрүң туманы
 Үллэтэн туруордулар,
 Хара туманы
- 8230 Халытан таһаардылар,
 Тустуу туйгуна туругурда,
 Хапсыһыы хабыра сағаланна,
 Үс түүннээх күнү
 Үнтү биликтэстилэр –
 Сүһүөхтэрэ хамсаабата,
 Биэс түүннээх күнү быһа
 Бэркэ биликтэстилэр –
 Бэртэрин быһаарсыбатылар.
 Кэмниэ кэнэбэс, хомнуо хойут
- 8240 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
 Адьарай ааттаабын
 Хангас илиитинэн
 Халбарыс гына анһан баран,
 Уҥа илиитинэн
 Сототун ортотуттан
 Олуйа охсон ылан,
 Үүттээх өтгүгэр
- 8250 Өрө мөбүһүннэрэн,
 Көтөбөн таһааран,
 Үс саһаан үрдүк холобурдаабы
 Өрө бырабан кууһуннарда.
 Уот Уһуму обургу
 Сиргэ тийэн
 Тимир тирэнсэ атабынан
 Тирэнэ түһүүтүгэр
 Сүһүөбэ мөбөн,
 Умса туруйалаан эрдэбинэ,
 Айыы бухатыыра
- 8260 Ойон тийэн
 Тилэххэ тэбэр тыһа
 Ыирилии түстэ да,
 Көстүбэт уолун

- 8270 Күтүр күүстээбэ
Тирэбин сүтэрэн
Таас сабарай ытыһынан
Алта харыс хара сири
Хайа дайбаан ааста.
Айыы аймахтара
Айхаллаһа түстүлэр,
Ураанхай уруулар
Уруйдаһа түстүлэр,
Өрөгөй үрдээтэ,
Саргы-дьяалы салалынна,
Кыайыы биһиэнэ диэн
Ханытаабыт сангалара
Сатарыы түстэ.
Арҕаа саҕахха
Араллааннаан мустубут
8280 Түгэх дойду түөкүттэрэ,
Улуу тойонноро хотторон
Уордайбытын көрөннөр
Уку-сакы буоллулар,
Сангаларыттан маттылар,
Санаалара түстүлэр.
Уот Умулу улуу дьяалы
Уордайбыта уурайбата,
Кыһыырбыта кыйдаммата,
8290 Кингнэммитэ кэбэлийбэтэ,
Кэмэлдьилээх санаата
Кэтэбинэн киирдэ,
Бардам санаата
Баһыгар ытынна,
Өһөх санаата
Көхсүгэр оргуйда,
Татым тымыра
Тардыалаан барда,
Баараҕай былчыннара
8300 Быыппастан табыстылар,
Сөрүөстүгэс сүнньэ
Сөрүөһүннэри тарта,
Өһөс хаана
Өһөбөр оргуйда,
Уолҕамчы санаата
Уолугунан охсулунна.
Ол гынан баран,
Киэн Килэдики Хотун
Ортотун диэки ойон киирдэ,
Ынырык ыһыыны ыһыыты,

- 8310 Хардан хаһыыны хаһыытыы,
 Үөnnээх үөгүнү үөгүлүү,
 Өрөһөлөнө турбута үһү:
 – Ар-дьяалы, арт-татай!
 Аба-сата баар да буолар эбит!
 Уордайа Хаан бухатыыр!
 Соноҕос соспот
 Суон сурахпын суурайдын,
 Ат таппат
- 8320 Ааттаах ааппын алдыаттын,
 Сирэйбин киргиттин,
 Ньюурбун тоһуттун!
 Ити буоллабына,
 Сүгүнүнэн сүктүбэт
 Сүдү дьон буолуохпут,
 Аргыардаах атаһытынан
 Аан дойдугутун
 Алдыата хаамыаһыт,
 Иэдээннээх энэрбитинэн
 Ийэ сиргитин
- 8330 Түгнэри кэһиэхпит.
 Тугу туоһулаһан таһсыбыппытын
 Толорон төннүөхпүт,
 Ханһыгы санаан таһсыбыппытын
 Ситиһэн тэйиэхпит!!! – диэн,
 Илиэһэй идэмэрдээбэ
 Этэн энгэлитэн кэбистэ.
 Инһэ диирин истэн
 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр
- 8340 Уордаах санаата
 Уолугунан охсулунна,
 Халысхан санаата
 Хабарбатын хаайда,
 Тэбэр тымыра
 Тигинии түстүлэр,
 Кыһыл хаана
 Кыынһан турда,
 Күүстээх мөгүөл былчынһара
 Быыппастан табыстылар,
- 8350 Сирэйиттэн сиэрэ уота
 Сирилэччи сирдиргээтэ,
 Харабатытан хатат уота
 Сырдырбаты тыкта.
 Адьарай уолун уун утары
 Оһоллоох ойоһостоох,

- 8360 Кыырыктаах кытыылаах,
Өргөстөөх үһүктаах
Өлөрсүүгэ туттар сэптэрин
Өрө уунан,
Супту хааман кэлэн
Субу курдук
Суостаах-суодаллаах тылынан
Ордоотуу турбута үһү:
– Дьэ-буо, дьэ-буо!
Көр бу!
Илиэһэй уолун
Бэлэһин бэтиэхэтин
Истэллэр-истибэттээр,
Түөкүн уолун
- 8370 Үөһнээх өһүн
Өйдүүллээр-өйдөөбөттөөр!
Эппит тылын иччитин
Сиргэ тэпсэн,
Санарбыт санан сататын
Сыыска ыһан,
Айыы аймахтарын
Атаҕастаары санаммыккын,
Күн дьоннорун
Күөмчүлээри гыммыккын,
- 8380 Адьарай аймахтарын
Атыйахтаах уу курдук
Аймыы хаамыахпыт,
Көстүбэт уустарын
Күл-көмөр онгоруохпут,
Улуу-дьаалы уустарын
Умса ууруохпут,
Түгэх дойду түөкүттэрин
Төбөлөрүн бысталыахпыт,
Кыратыттан кырдыаҕаһыгар тийэйэ
- 8390 Ангар кырыытыттан кыргыахпыт,
Оҕотуттан улуутугар тийэйэ
Урусхаллыы оонньоохпут! – диэн
Омуннаах соҕустук үһуутуу турда.
Үс саханы үөскэппит,
Түөрт саханы төрөппүт
Саха Саарын Тойон,
Түөнэ Моҕол оҕонньор
Тоҕус дуолан бухатыыры добуһуоллатан,
Аҕыс ааттаах баатыры арыаллатан
- 8400 Киэн Килэдики Эбэ
Кэтит иэнигэр киирэннэр

- Кэпсии турдахтара:
 – Дьэ-бу, дьэ-бу!
 Күн дьонун
 Күүстээх бухатыыра,
 Аллараа дойду
 Ааттаах адырҕата,
 Этэр тылбын истэн турун эрэ!
 Арҕаа халлаан аннын диэки
 8410 Улуу Сыһыы диэн
 Улуу дойду баар буолуо.
 Охсуһуугут содуомун,
 Өлөрсүүгүт үлүгэрин,
 Кыргыһыгыт быһылаанын,
 Атаххыт айдаанын тулуйдаҕына
 Ол дойду тулуйуо.
 Онно тийиэн
 Күөн көрсөн,
 Күрэс былдьаһан көрүн! – диэн
 8420 Сөн куолаһынан
 Сөнөдүйэн кэбистэ.
 Айыы аймахтарын
 Ааттаах баатырдара,
 Орто дойду
 Бастын боотурдара,
 Ураанхай омук
 Улуу бухатыыр дара
 Уордаах-кылыннаах
 8430 Уордайа Хаан бухатыыры батыһан,
 Арҕаа диэки
 Ааллаһан бардылар,
 Айаннатан дайдылар.
 Абааһы аймаҕын ааттаахтара,
 Көстүбэт уустарын күүстээхтэрэ,
 Түгэх дойду түөкүттэрэ,
 Илиэһэй иччитин идэмэрдээхтэрэ
 Адаарыһан турдулар,
 Үөмэхтэнэ түстүлэр.
 Өлөрсөр-өһөрсөр
 8440 Өргөстөөх өйдөннүлэр,
 Кыһыһырсар-кыргыһар
 Кырыыстаах санааланнылар,
 Охсуһууга туттар
 Отут бууттаах
 Суорба таас соҕооччуларын,
 Өлөрсүүгэ туттар
 Өргөстөөх төбөлөөхтөрүн,

- 8450 Кыргызыыга туттар
Кырыылаах биилээхтэрин
Кыбынан кэбистилэр да,
Улуу Сыһыы манан буолуо диэн
Суол тутан субуруһа сүүрдүлэр.
Орто дойду буйуннара
Сиэллэрэн-дьигиһитэн,
Айаннатан-дайдаран
Улуу Сыһыы илин энэригэр
Тийэн кэлэн
Көрөн турдахтарына –
Улуу Сыһыы
- 8460 Сурабырыан сурабырбыт,
Аатырыан аатырбыт
Ийэ сир киэнин бэрдэ,
Дойду киэнин долгурууна
Дойду эбит.
Анараа таһаатын
Алаархай харахтаах
Анааран быһаарбатах,
Унуоргу өттүн
Уу харахтаах
- 8470 Тобулан көрбөтөх,
Кэтэх өттүн
Хара харахтаах
Кыайан көрбөтөх
Унаар-тунаар урсуннаах,
Уһун дьураа ньуурдаах,
Киэн нэлэмэн иэннээх,
Кэтит кэрэмэс киэлилээх,
Отут көс усталаах,
Сүүрбэ көс туоралаах,
- 8480 Түөрт уон көс төгүрүмтэлээх
Ангаат-мунгаат алаас
Ааттааба буолан
Ангаарыйан турар эбит.
Хара буор хаймыылаах,
Туой буор тулалаах,
Үрүн кумах үктэллээх,
Кыһыл кумах кылдьыылаах,
Дьапталба таас дьайыгнаах,
Дэриэспэ таас тэлгэхтээх,
- 8490 Адаар таас хайа арбаастаах,
Суорба таас хайа ойбоҕостоох,
Туруук таас хайа тулалаах,
Эргэнэ хара тыа энэрдээх,

- Хатын чаран хаймыылаах,
 Бэс чагда чаампылаах,
 Иирэ талах энгэрдээх,
 Үөт талах өттүктээх,
 Кырдык даҕаны,
 Улуу күүстэр охсуһууларын,
 8500 Ааттаах адьарайдар анныһыларын,
 Илиэһэй бэртэрин иирсээннэрин,
 Дуолан бухатырдар тутуһууларын
 Тулуйдағына кини эрэ тулуйуох,
 Уйдағына кини эрэ уйуох
 Улуу дьяалы
 Дойдута буолан биэрдэ.
 Бу улуу дойду,
 Ааттаах алаас
 8510 Ангаарыйар таһаатыгар,
 Толомон маңан толоонугар
 Тоғуоруччу анһан киирдилэр,
 Ангаарыһа аанһан киирдилэр,
 Этиһиилэрэ эстибит,
 Айдаанһара ааспыт,
 Үөхсүүлэрэ бүппүт
 Дьон быһыытынан,
 Утарыта тураннар,
 Ибир-сабыр
 Илиилэринэн киирэннэр
 8520 Иирсээннэрин энгэрдээбитинэн бардылар,
 Охсуһууларын олохтообутунан бардылар,
 Кыргыһыларын кытыарбытынан бардылар,
 Өлөрсүүлэрин үөдүппүтүнэн бардылар.
 Кыргыһыга туттар
 Кырыылаах биилээхтэринэн
 Сырбатыспытынан бардылар,
 Өлөрсүүгэ туттар
 Өргөстөөх төбөлөөхтөрүнэн
 Дьөлүтэ түһүспүтүнэн бардылар,
 8530 Охсуһууга туттар
 Отут бууттаах
 Суорба таас соҕооччуларынан
 Ойбонноспутунан бардылар,
 Орулаһа-орулаһа охсустулар,
 Сарылаһа-сарылаһа сабастылар,
 Ыһытаһа-ыһытаһа кырбастылар,
 Сүүрэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
 Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр.
 Хаһыылара хайа кэннигэр

- 8540 Сатараан иһилиннэ,
Үөгүлэрэ үрэх үрдүнэн
Үөр буолан иһилиннэ,
Ыһыылара ыраах сириҥэн ыырданна.
Хара сири хайа тэпсэн
Хара күдэни халытан таһааран
Хараганан харахтаннылар,
Үрүҥ кумаҕы үрэйэ үктээннэр,
Үрүҥ күдэни өрүкүтэ көтөҕөн
Өлбөөркөй дьүһүннэннилэр,
8550 Кыһыл кумаҕы кырылыы тэпсэннэр
Кытыаһыннаран таһааран
Кыһыл туманы кыдыымнаттылар.
Хаһан да буолбатах
Хатан хапсыһы манна сағаланна,
Өтөрүнэн буолбатах
Үлүгэрдээх өлөрсүү манна үөскээтэ,
Ханна да буолбатах
Ааттаах айдаан манна атахтанна,
Ким да билбэтэх
8560 Кытаанах кыргыһы манна кытынна,
Олох да буолбатах
Омуннаах охсуһуу манна олохтонно.
Уһун Сыһыы
Усталаах туоратын тухары
Сүүрэ сылдьан сүллүгэстэстилэр,
Сырса сылдьан кырбастылар,
Эккирэтиһэ сылдьан эттэстилэр,
Иэдээн манна иэнигийдэ,
Үлүгэр манна үөдүйдэ,
8570 Алдьархай манна ааннаата.
Уордаах-кылыннаах
Уордаһа Хаан бухатыыр
Уот Уһумуну кытары
Кыырыктаахтык кыргыстылар,
Суостаахтык охсустулар,
Уһан охтор сирбит
Манан буолуо диэн,
Отут бууттаах
Суорба таас соҕооччуларынан
8580 Оройдорун ойбонностулар,
Өлөр сирбит
Манан буолуо диэн,
Үллэр бүөрдэрин
Дьөлүтэ түһүстүлэр,
Быстар сирбит

- Манан буолуо диэн
 Хайҕахтаах хара быардарын
 Хайыта дайбастылар.
 Охсуспуттарын тобус хонуга
 8590 Томточчу туолуута
 Орто дойду дуолана
 Охсоро олустаммыт,
 Тэбэрэ тэбиэһирбит,
 Анньара алыстаммыт.
 Адьарай уолун
 Алын күүһүн
 Алларытан барбыт,
 Үрүт күүһүн
 Өһүлэн барбыт,
 8600 Чинг тирэбин
 Тэмтэритэн барбыт,
 Кутуу куйабын
 Куруппа курдук
 Курулуу тохпут,
 Ыстаал тимир куйабын
 Тэлитэ сыспыт,
 Тон болгуо куйабын
 Тон тордуйа курдук
 Тоһута охсубут,
 8610 Халын алтан таңаһын
 Хаппыт хатырык курдук
 Хайыта сыспыт,
 Халын тириитин хайыппыт,
 Хара хаанын халыппыт,
 Сэттэ сиринэн
 Сиикэй баастаабыт,
 Абыс сиринэн
 Аһаҕас баастаабыт,
 Тоһус сиринэн
 8620 Тохтор дьүһүннээбит.
 Уот Уһуму обургу,
 Киһи эрэ буоллар,
 Аллараа күүһэ алларыйбыт,
 Үөһэ күүһэ өһүллүбүт,
 Уһун тыына кылгаабыт,
 Үтүө мөссүөнэ өлбөөдүйбүт,
 Өрөгөй өйө көппүт,
 Өлөр-өһөр дьүһүннэммит.
 Оччо гынан баран,
 8630 Уордаах-кылыннаах
 Уордайа Хаан бухатыыр

- Уһатыах бэйэлээх буолуо дуо,
Отут саһаан сиргэ
Умса туруйалатан илдьэн,
Үс былас тимир чыллырыыт баттабыттан
Сөрүү тутан ылан,
Үүттээх өттүгэр
Өрө мөбүһүннэрэн
8640 Үөһэ көтөҕөн таһааран,
Хара сири
Хайа быраҕан түһэрдэ,
Үрүң сүннүүн үүттээтэ,
Нохтолоох тойон сүрэҕин
Тобулута оҕуста,
Хайҕахтаах хара быарын
Хайыта сыста,
Өлөрөн-өһөрөн
Күн күдэнэ,
8650 Ый ыһыаҕа онгорон
Ыһан-тоҕон кэбистэ.
Ити бириэмэҕэ
Илдьиккэ кэлбит
Сорудаҕы толорор,
Сурах-садьык хомуйар,
Түүннү түлүрбэх,
Түүлээх уллунгах
Куйаар кутурук,
Курбан-татай
8660 Сырбанса Сараһын
Адьярай кыһа
Киэн Килэдики Эбэ Хотунна
Суһуоҕа субуруйан,
Кутуруга куйааран,
Тэллэҕэ тэлээрэн,
Сүүрэн кэлэн,
Аллараа дойду
Аҕа баһылыгар
Арсан Дуолай оҕонньорго
Илдьити тиэрдэн
8670 Сарылыы-орулуу, аймана турда:
– Иһиликпиин-таһылыкпыын,
Иэдээникпин, оҕолоор!
Алдьархайбыт ааннаата,
Үлүгэрбит үөдүйдэ,
Иэдээникпит энгэрдэстэ,
Өлүү бөҕө үтүрүөтэ.
Уот Уһумуну умсардылар,

- 8680 Тон Дуурай буорайбыт.
 Айыы дьонун ааттаахтара
 Ангардастыы айбардаан эрэллэр.
 Иэдээникпин-куодааныкпын
 Эбитин, оҕолоор! – диэн
 Иэйэн-куойан
 Эппитин истэн,
 Арсан Дуолай оҕонньор
 Аллараа дойду
 Аарыма баһылыктарын,
 Түгэх дойду
 Дьонун тойотторун –
- 8690 Алаа Монҕуһу,
 Суодайа Хараны,
 Хотой Хомпорууну
 Хомуйа охсон ылан:
 – Хоту халлаан
 Куоҕайан түһэр улаҕатыгар,
 Хоро-хара аартык устун
 Куотан көрүөбүн,
 Абыс айдаана суох,
 Тоҕус дорҕооно суох
- 8700 Суолга туруна охсун! – диэн
 Сорудахтаан кэбистэ.
 Ону истээт,
 Уку-сакы буолан,
 Суһал үлүгэрдик
 Хомуна охсон,
 Тоҕус уон
 Толуу тордохторун
 Туруорбутунан хаалларан,
 Хоту халлаан аннын диэки
- 8710 Хотобос курдук субустулар,
 Сылбах курдук сыыллылар.
 Ити кэмгэ
 Айыы аймахтарыттан
 Илдьити тиэрдээччи,
 Сурабы аҕалааччы
 Кытыгырас Бараанчай Боотур
 Сорук Боллур уоллуун
 Уһуура сүүрэн кэлэн
 Үтүө сурабы, кэрэ кэпсээни
- 8720 Кэпсээн эппэннэтэн кэбистилэр:
 – Күн дьоннорун
 Күүстээх көкөттөрө
 Күннээн эрэллэр,

- 8730 Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Уот Умулуну умса көттө,
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан
Тон Дуурайы
Муонун-туйабын тоһутта,
Буулабатын тутта.
Айыы ааттаахтара
Абааһы уолаттарын
Айгыратан эрэллэр,
Күн дьонун күүстээхтэрэ
Көстүбэт уолаттарын
Күл-көмөр онгорон эрэллэр! – диэн
Үрдүк үтүө үөрүүлээх
Солуну аҕалан
- 8740 Айхаллаһа турдулар.
Улуу Сыһыыга
Төһөнөн кэлэн
Кэтээн көрөр буоллаһа –
Аллараа дойду атамаана,
Соҕуруу содуомнаах халлаан
Улуу бухатыыра
Улуу Суоданса
Эр бэрдэ Эрбэнтэй Бэргэни
Этирик түөстээбит,
- 8750 Эмэх эттээбит,
Кыһыл хаанын
Кырылыы тоһпут,
Үрүн тыынын
Өлбөөдүттэрэ үүммүт.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан обургу
Ону көрөн
Ойон кэлэн,
Уолукка анһан,
- 8760 Оройго охсон
Тоһотон баран,
Эрбэнтэй Бэргэни
Хангас илиитинэн
Хаһыйан кэбистэ.
Ону хап-сабар
Алта арылы манган кыргыттар
Бэдэр тэллэххэ
Биллэҕи¹⁰⁰ быраҕан

¹⁰⁰ от биллэх – положить, бросить, поднимать так, чтобы повисло [ТСЯЯ, Т. 2, с. 318].

- Ильдэ бардылар.
 8770 Онно өйдөөн-дьүүлээн көрдөххө,
 Киэн Килэдики Эбэ Хотун
 Кэтэх өттүгэр,
 Кэриискэ тыа кэннигэр
 Кэккэлэхэ турар
 Отут ураһа иһигэр
 Оһолломмут-охтубут
 Орто дойду улуу боотурдарын
 Мунһан аҕалан
 Сытыараллар эбит.
- 8780 Аан ийэ дойду алгысчыта,
 Орто туруу дойду домһуһута
 Тыргыл Дыгыйык удаҕан
 Быстаары гыммыттары салҕаан,
 Өлөөрү гыммыттары өрүһүйэн,
 Силлии-силлии ситимнии силбээн,
 Салыы-салыы самсыы сыһыаран,
 Үрэ-үрэ үмүрү тутан,
 Ыһыллаары гыммыт
 Ыпсыылары сыһыаран,
 8790 Үрэллээри гыммыт
 Үүдэһиннэрин тутан
 Үтүөрдэн иһэр эбит.
 Уордаах-кылыннаах
 Уордаа Хаан бухатыыр
 Улуу Суодансаны кытта
 Кытаанах кыргыһыны
 Кыргыһан бардылар,
 Уорааннаах охсуһууну
 Охсуһан турдулар,
 8800 Ааттаах анһыһыны
 Анһыһан бардылар.
 Киэн Кэнкэмэ
 Арҕаа саҕатын диэки
 Арҕаа халлаан
 Ааттааҕа буолбут
 Ыстаал-тимир куйахтаах
 Ыйыста Хара бухатыыр,
 Уһун Улаан аттаах
 Уолака Боотуру
 8810 Үрүн көмүс куйағын
 Үрэйэ охсубут,
 Алтан тимир куйағын
 Хайыта сыспыт,
 Халын тириитин хайыппыт,

- 8820 Хаарыан хаанын тохпут.
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр
Уолака Боотур
Сырдык тыынын быыһы,
Үрүн тыынын өрүһүйэ
Ыстанан кэлэн,
Икки бухатыыр
Икки ардыларыгар
Барыс гына тура түстэ.
Уолук уолуктарыттан
Олуйсубутунан бардылар,
Иирэ талах курдук
Үлтү мускустулар.
Ити бириэмэбэ
- 8830 Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Улуу Суодансаны
Олус уһаппакка
Умса-төннө түһэрдэ,
Уйатыгар уу киллэрдэ,
Ингнэри-таннары түһэрдэ,
Мэйиитин эргиттэ,
Мэй-тэй ыытта.
- 8840 Абааһы уола
Аһара көтөн
Аданхастыы¹⁰¹ сырытта,
Куота көтөн
Суодайа сүүрдэ,
Күрэнэ көтөн
Көөдөбөстүү сырытта,
Сэттэ саһаан сиргэ
Тэмтэрийэр идэлэннэ,
Абыс саһаан сиргэ
Ат гынан ылла,
- 8850 Тобус саһаан сиргэ
Туруйалатан туруорда.
Адьярай уола
Кыһыл этэ кытаран көстүбүт,
Хара хаана халыйа тохтубут.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Улуу Суодансаны

¹⁰¹ *Аданхастыы* – от *аданхалаа* – неуклюже и широко шагать, бегать, прыгать [ТСЯЯ, Т. 1, с. 289].

- 8860 Отут бууттаах
Суорба таас соџооччутунан
Оройго охсон
Унгаран түһэрдэ,
Үс үөстээх
Өргөстөөх үнгүүтүнэн
Үрүн сүнньүн үүтгээн барда,
Сытыы кылыс батаһынан
Хайџахтаах хара быарын
Хайа дайбаата,
Өлөрсүүгэ тутгар
Өргөстөөх төбөлөөбүнэн
- 8870 Көхсүн хараџын дьөлө оџуста,
Өлөрөн кэбистэ.
Ыстаал тимир куйахтаах
Ыйыста Хара бухатыыр
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыры
Күүс өттүнэн көнгү көтүппүт,
Кыаџынан кыайа туппүт,
Икки хос үрүн көмүс куйаџын
Илдьи сынньан
- 8880 Илбиритэн кэбиспит,
Үнтү охсон
Үрэйэн түһэрбит.
Ол да буоллар,
Күүстээх-уохтаах
Күн Дархан бухатыыр
Охсорун уураппатах,
Анньарын аччаппатах,
Өлөрсөрүн мөлтөппөтөх,
Өсөһөн туран өрөлөһөн
- 8890 Өлөрсө сылдыар эбит.
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр
Ойон кэлэн,
Орто дойду
Икки бухатыырдара
Икки өттүттэн
Ибили охсон киирдилэр,
Хайыта сынньан бардылар.
Өр-өтөр гымматылар,
- 8900 Тоџус тон күөс быстынга
Тоџута охсон,
Аџыс күөс быстынга
Хайыта сынньан

- Күүһүн мөлтөттүлэр,
Уоҕун уҕарыттылар.
Ити курдук
Тон болгуо куйаҕын
Тоҕута охсон,
8910 Чэгиэн тимир куйаҕын
Тэлитэ сынньан,
Халын алтан куйаҕын
Хайыта сынньан,
Кытаанах ыстаал куйаҕын
Кырылыы тоҕон,
Кыайан-хотон
Кыһыл этин кырбастаан,
Халын кунун хайытан,
Үллэр үөһүн дьөлөн
Өлөрөн-өһөрөн кэбистилэр.
8920 Адьарай аймахтарын
Атын адырбалара,
Абааһы уолаттара
Баараҕай баһылыктарын баратан,
Үтүө тойотторун өлөттөрөн,
Кыргыһар кыахтара кыччаан,
Өлөрсөр өрөгөйдөрө өһөн,
Охсуһар күүстэрэ мөлтөөн,
Утарар оохтара уурайан
8930 Арҕаа халлаан аннын диэки
Арҕам-тарҕам сырыстылар,
Тыыннарын көмүскээн
Тыас хомуннулар,
Аҕыйах ахсааннаахтара
Арҕааны хаан дьаралык
Аартык устун бас-баттах
Аат дойдутугар куоттулар,
Түгэх дойду диэки
Түн-тан түстүлэр.
Үгүс өттүлэрэ
8940 Үөрбэҕэ үөлүллэн өллүлэр,
Уһуктаахха уолдьаһан оҕуннулар,
Кырыылаахха кырбастанан бараннылар,
Батыһаҕа быһыта сынныллан быһыннылар.
Айыы аймахтарын
Сырдык тыыннарын быһаары,
Үтүө дьоннорун
Үрүн тыыннарын өрүһүйээри,
Ураанхай омуктар
Олохторун туһа диэн,

- 8950 Орто туруу бараан дойдуларын
Өстөөхтөн өрүһүйээри,
Үрүн тыыннарын толук ууран
Охсуһуу толоонугар охтубут
Орто дойду оёолорун
Көмүс унгоохтарын көтөбөн,
Алтан унгоохтарын арагастаан
Улуу Сыһыы хоту өттүгэр
Хоһуун улахан тумулга
Арагас ааттаабын
- 8960 Аарыма атахха туруоран,
Сааһын тухары
Самныбакка турдун диэн
Баарабай тииттэн
Бајана анһаннар,
Аарыма манган
Чардаат¹⁰² тарданнар,
Киил тииттэн
Кэриискэ¹⁰³ тэлгэтэннэр,
Кэлэр-барар дьонноор
- 8970 Кэриэстии сырыттынар диэн
Кириэстээн килбэһэн,
Үтүө үөл тииттэринэн
Төгүрүччү күрүөлээн
Көстөөх сиртэн
Күлүмнээн көстөр гына
Ууран-тутан онорон
Туруоран кэбистилэр.
Адъарай аймахтарын,
Түгэх дойду түөкүттэрин
- 8980 Үгүөрү үгүс өлүктэрин,
Олус элбэх унгоохтарын
Толуу томтор курдук
Томточчу мунһан
Логлоччу чөмөхтөөн,
Ураа муостаахтан
Сүүһүнэн ахсааннаах
Сүүнэ оҕустары көлүйэн ајалан,
Сыспай сиэллээхтэн
Ајыс уон ааттаах аты
- 8990 Араллааннатан ајалан,

¹⁰² *Чардаат* – крыша над могильным крестом; крыша над могилой; надгробный камень [Пек., т. 3, стлб. 3580].

¹⁰³ *Кэриискэ* – расположенный в ряд, рядами; тянущийся беспрерывной грядой [БТСЯЯ, т. 5, с. 318].

- Аарыма даадар сыарбаларыгар
Адаарыччы тиэйэн,
Кырбас да эти,
Кыырпах да унгуобу
Олох хаалларбакка
Кырылыы кыстаан,
Собуруу содуомнаах халлаан
Умса түһэр улабатын диэки
9000 Субуруттан суодатан тийиэн,
Өлүү чөлкөчүөк¹⁰⁴ төрдүн
Дьөлө үктээн,
Үөдэн түгэбин диэки
Ингнэри анньан,
Суккуйа кутан
Суох онордулар.
Өнгөйөн көрдөххө
Өнөх туманынан
Өрө оргуйар
9010 Өлүү түгэбин
Өнгөлдүйэр үөлэһин
Үрүң кумабынан
Үллэччи кутан,
Хара буорунан
Халыта кутан,
Дьапталба тааһынан
Сабыта дьаптайан кэбистилэр.
Аан ийэ дойду
Арбаа диэки
9020 Аллараа анньан киирэр сирин диэки,
Абааһы аймабын
Аартыктара буолбут
Хаан Дьаралык аартык
Айаба ангайан турарын,
Айыы ааттаахтара тийиэннэр
Туой буору
Толору кутаннар,
Үрүң буору
Үллэйэ кутаннар,
9030 Сымара тааһынан
Саба баттатан кэбистилэр.
Хотугу кубулбаттаах халлааным
Куоҕайан түһэр улабатын диэки
Хоро-хара аартык
Хоруллан түһэр сирин

¹⁰⁴ от өлүү чөркүчүөх – страна смерти и бедствий [Пек., т. 3, стлб. 3673].

- 9040 Тон буору
Толору кутан,
Туруук таас хайа төбөтүн
Туура тардан ылан,
Туох да тахсыбат гына
Томточчу көмөн кэбистилэр.
Ол кэнниттэн
Күн дьонун күтүр күүстээхтэрэ,
Айыы аймағын ааттаах бэртэрэ,
Орто дойду дуолан бухатыырдар
Тобуору мустан,
Тобус толуу тордохторуттан
Өлөөрү гыммыттарын
Өрөһөлүү тийээн,
9050 Быстаары гыммыттарын
Сыарбаҕа сытыаран,
Сиэллэрэн сэгэтэн,
Сүүрэн сүлдүгүчүтэн,
Айаннаан аарыгыран
Киэн Килэдики Эбэ Хотунна
Тийээн кэллилэр.
Санниттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймахтара,
9060 Көхсүттэн көнтөстөөх,
Көмүскэс санаалаах
Күнүм дьонноро
Ааллаһан табыстылар.
Орто дугуй дойдум
Оҕолоро буолбут
Ураанхай удьуордара
Уруйдаан турдулар,
Тобуоруһа муһуннулар.
Бу түгэннэ, ити кэмнэ
9070 Иэримэ дьэтиттэн,
Аналлаах алаһатыттан,
Улуу уоругуттан тахсан
Аҕыс айыы кыргыттарынан арыаллатан,
Сэттэ сир симэҕэ бэйэлээхтэринэн сиэттэрэн,
Түөнэ Моҕол оонньор,
Түөлбэ Төгүрүк эмээхсин
Күнгэ көрбүт
Көмүс түөстээх күөрэгэйдэрэ,
Сырдыгы көрдөрбүт
9080 Алтан түөстээх далбарайдара,
Уон былас

- Долгун хара суһуохтаах
Туналыкы маңган күнүм
Суһумун курдук
Туналы маңган ньуурдаах,
Сырал маңган күнүм
Сардагатын курдук
Ыраас чабыл сирэйдээх,
Киирэн эрэр күнүм
Килбиэнин курдук
- 9090 Кэрэ тэтэркэй имнэрдээх,
Үчүгэй Үөкэйдээн диэн
Баар суох мааны кыыстара
Куба курдук куюбайан,
Кыталык курдук кынтайан,
Туруйа курдук дьоролдьуйан,
Уунан-устан тийиэн кэлэн,
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан бухатыыр иннигэр
- 9100 Куба моонньун тонхотон,
Уус киһи ууран тутан
Оңорбутун курдук
Обуйукаан уонун оңоннотон,
Саҥа саңаран сандаара турдаҕа:
– Дьэ-буо, дьэ бу!
Уордаах-кылыннаах
Уордайа Хаан Бухатыр
Тойон богдо!
Тон күөнгэр дорообо буоллун!
Ураанхай омук улуу буйуннара,
- 9110 Саха омук ааттаах бэртэрэ,
Сыа дьон сылайдаххыт,
Эт дьон элэйдэххит,
Улуу көй уорукпар,
Иитиллибит ийэ дьиэбэр,
Айыллыбыт аналлаах алаһабар
Анаан-минээн киирэн,
Аһаан-сынньанан аһын – диэн
Тииһэ сандаарынгны турда.
Уордаах-кылыннаах
- 9120 Уордайа Хаан бухатыыр
Ону көрөн туран
Сүрэбэ мөбүстэ,
Сүһүөбэ сүүдүйдэ,
Дууһата долгуйда,
Туруга хамсаата:
– Алаатыгар оҕолоор,

- Араас бэйэлээхтэри кытта көрсүбүтүм,
Бэрт бэйэлээхтэри кытта билсибитим да,
Маннык долгуйа илигим.
- 9130 Үс дойдуга
Үтүө да бэйэлээхтэр
Үөскүүр эбиттэр,
Орто дойдуга
Олус да үчүгэйдэр
Төрүүр буолар эбиттэр! – диэн
Сөҕө-махтайа турда.
Тоҕус субан туруйа уолаттар
Доҕуһуоллаан тийиэн
Улуу уоруктарын
- 9140 Аарыма даадар аанын
Аһа баттаан биэрдилэр,
Айыы аймаҕын ааттаахтара,
Күн дьонун күүстээхтэрэ
Баһаам киэнг
Баараҕай балаҕанна
Бадаҕаччыһан киирэннэр
Кэрийэ көрбүттэрэ –
Сүүс саһаан усталаах,
Тоҕус уон саһаан туоралаах
- 9150 Толуу улахан көй уорук
Устатын тухары
Сандалы маһан остуолу
Сандаарыччы таппыттар,
Айыы аһын амтаннааҕын
Араас көрүнгүн
Адыкыччы таппыттар,
Ураанхай утаҕын умсулҕаннааҕын
Уһаты-туора уурбуттар,
Толору кымыстаах
- 9160 Чороону чуоһуппуттар,
Ыдааччы кутуллубут
Ымыйа айахтары ыксарбыттар,
Килэччи кутуллубут
Кэриэн айахтары кэккэлэппиттэр.
Остуол уһа уһугар
Үс саханы үөскэппит,
Түөрт саханы төрөппүт
Саха Саарын Тойон,
Киэн Килэдики Эбэ Хотун
- 9170 Иччитэ буолбут
Түөнэ Моҕол оҕонньор
Түөһүллэн олороллор.

- Үс саха үтүүлэрэ,
Түөрт саха төрөллөрө
Төбүрүүннээн кэлэннэр
Төгүрүччү олордулар.
Саха Саарын Тойон
Кэс тылын кэпсиитурда:
– Дьээ-буо, дьэ бу!
- 9180 Көр бу!
Санньиттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Айыым аймахтара,
Көхсүттэн көнтөстөөх
Көмүскэс санаалаах
Күнүм дьонноро!
Өстөөхпүтүн өһөрөммүт
Өрөгөйбүт үрдээтэ,
Саастаахпытын самнараммыт
- 9190 Саргы-дьаалыбыт салалынна!
Саха омук
Сайдар аналын аартыга арылынна,
Ураанхай омук
Олоҕо тупсар суола тобулунна!
Мантан инньэ
Сарсынҥы күммүт
Сарданалаах буолуо,
Үүнэр күммүт
Күлүмүрдүү көрүү,
- 9200 Олохпут тускула
Соргулаах буолуо,
Кэлэр кэрэ кэскилбит
Кэнээн-тэнийэн биэриэ,
Өлбөт-өспөт өрөгөйбүт
Үүнэ-үрдүү туруоҕа!
Уруй-тускул буолуохтун!
Айхал-мичил буолуохтун!
Аҕа баһылыктарын
- 9210 Айхаллаах тылын,
Улуу тойоннорун
Уруйдаах тылын
Бүттүүн бары сүһүөххэ туран,
Уруй-тускул эттилэр.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО «УОРДАЙА ХААН»

1...*өллүргэлээх* – от лит. *өлбүргэ* – огузок, шкурка с задней части животного) [БТСЯЯ, Т. 7, с. 417]; от *өлбүгэ* – часть, доля.

2 *Алгыччыт...* – лит.: *алгысчыт*.

3 *Болуонай...* – от *болуо* – огромный, жесткий, твердый [ТСЯЯ, Т. 2, с. 380].

4 *Арбаангы...* – лит.: *арбаангы*.

5 ... *лэпсэлээх* – от *лэпсэ* – вальтрап, чехол на седле, наседелье [Пек., т. 2, стлб. 1489].

6 *Отохтоон...* от *отох* – запоздалый в росте, захудалый (человек, скотина); бедный; незначительный; малорослый [Пек., т. 2, стлб. 1897].

7 ...*дугуй...* – существующий самостоятельно, не сливающийся с другими, отдельный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 181].

8 *Тыаһа-ыма...* – лит.: *тыаһа-ууһа*.

9 ...*хартаҕаһыгар...* – лит.: *хартыгаһыгар*.

10 ...*сургуустаах* – запечатанный или залитый сургучом [БТСЯЯ, Т. 9, с. 173].

11 ...*арбардан* – от *арбар* – побывать во многих местах, исходить повсюду вдоль и поперек [ТСЯЯ, Т. 1, с. 548].

12 ...*ааллаһан...* – от *ааллас* – двигаться взад-вперед толпой, разливаться, растекаться [ТСЯЯ, Т. 1, с. 138].

13 *Хонгорой ...* – узкий, высокий и лишенный растительности лес [Пек., т. 3, стлб. 3490].

14 *эргэнэ хара тыалара* – обнаженный от иголок (осенью) темный лес; крупный темный лес [Пек., т. 1, стлб. 288].

15 ...*бэдьэйбит* – от *бэдьэй* – бежать трусцой [ТСЯЯ, Т. 2, с. 834].

16 ...*былдырыыттаах* – от *былдырыыт* – кулик; бекас сибирский [ТСЯЯ, Т. 2, с. 707].

17 *Хоһоохтообу...* – от *хоһоох* – враждебное чувство по отношению к другому человеку; недоразумения [Пек., т. 3, стлб. 3522].

18 ...*суоданса...* – от *суодай* – быть большим, крупным, внушительным [БТСЯЯ, Т. 9, с. 134].

19 *Буддун...* – лит.: *булдун*.

20 *Тутуу...* – В знач.: *туттуулаах*

21 *Чускааннаах...* – лит.: *чысхааннаах*.

22 ...*кыыралдьыт* – делать высокие и длинные прыжки [БТСЯЯ, Т. 5, с. 428].

23 *Чугуулаан...* – от *чугуулаа* – разбежавшись и сделав несколько прыжков на одной ноге (на последнем этапе якутской спортивной игры кылыы) [БТСЯЯ, Т. 14, с. 228].

24 *Мохсуо...* – игра в городки [Пек., т. 2, стлб. 1598].

25 *Суо-баадай...* – от *суо* – большой, значительный, солидный [БТСЯЯ, Т. 11, с. 133]; от *баадай* – тяжело ступать, переваливаясь с боку на бок своей грузной, толстой фигурой [ТСЯЯ, Т. 2, с. 50].

26 *Дьүөдэ...* – лит.: *дүөдэ*.

27 *...кытыаһыннардылар* – от *кытыаһын* – гореть ярким пламенем, ярко пылать, полыхать [БТСЯЯ, Т. 5, с. 401].

28 *Моойнугар...* – лит.: *мооннугар*.

29 *Араама...* – четырехугольное скрепление из брусьев, планок [ТСЯЯ, Т. 1, с. 511].

30 *Дьурулуу...* – от *дьурулаа* – пронестись быстро, оставляя за собой сплошной длинный прямой след [ТСЯЯ, Т. 3, с. 451].

31 *Далгы...* – с широким круглым основанием [ТСЯЯ, Т. 3, с. 99].

32 *Долду ураһаҕа* – лит.: *далла ураһа* – маленькая ураса (летняя юрта) [Пек., т. 1, стлб. 672].

33 *...идэмэрдээбэ* – от *идэмэрдээх* – алчный, жадный [ТСЯЯ, Т. 3, с. 561].

34 *...хомурахтаах...* – от *хомурах* – надутая ветром куча снега, снежный занос, сугроб; вьюга [Пек., т. 3, стлб. 3475].

35 *...кыдымахтыырбыт* – от *кыдымахтыыр* – покрываться шугой, торосами [БТСЯЯ, Т. 5, с. 187].

36 *...буһураҕынан* – лит.: *буһурук* – туманный или метельный [ТСЯЯ, Т. 2, с. 586].

37 *...кэбэлийэ...* – от *кэбэлий* – убираться, уходить прочь, проваливать куда-либо [БТСЯЯ, Т. 5, с. 447].

38 *Мэнэгэйдээх...* – от *мэнэгэй* – прожорливость [Пек., т. 2, стлб. 1552].

39 *Тумук...* – тонкий, вытянутый, заостренный конец чего-либо [БТСЯЯ, Т. 11, с. 105].

40 *Албыдыйа...* – от *албыдый* – притворяться, хитрить, напускать на себя [ТСЯЯ, Т. 1, с. 408].

41 *Үүн тиэрбэһин...* – от *үүн тиэрбэһэ* – железные кольца у лошадиных удил [Пек., т. 3, стлб. 2655].

42 *Хохучуоллаһар...* – вступать в ссору, браниться, ругаться [БТСЯЯ, Т. 13, с. 634].

43 *...үөрэбэстээҕинэн* – от *үөрэбэс* – звено, отрезанная часть большой рыбы, отрубок дерева [Пек., т. 3, стлб. 3149].

44 *Анхалааттары...* – от *анхалаат* – яма, углубление на поверхности земли [ТСЯЯ, Т. 1, с. 499].

45 *Аабылааннары...* – от *аабылаан* – заросль, густой кустарник [ТСЯЯ, Т. 1, с. 116].

46 *...тэмирдьигэннээх* – лит.: *тэмэлдьигэн* – стрекоза [БТСЯЯ, Т. 11, с. 482].

47 *...кэмэддьитэ* – лит.: *кэмэлдьитэ*.

48 *...соҕоочутунан* – маленький пест, пестик (кухонный инструмент) [БТСЯЯ, Т. 8, с. 492].

49 *...хартаҕаһын* – лит.: *хартыгас*.

50 *Албағалаах...* – от *албаға* – плутовской, хитрый, коварный [ТСЯЯ, Т. 1, с. 403].

51 *Төкүрүтэ...* – лит.: *төкүнүтэ*.

52 *...суо-даан...* вариант *суо-хаан (дархан)* – имеющий внушительный вид [БТСЯЯ, Т. 9, с. 133].

53 *Холлоѳос...* – высокое, длинное пламя [БТСЯЯ, Т. 13, с. 536]

54 *...сугулаанга* – от *сугулаан* – дом родового управления, мирская изба; сборный пункт в наслеге, заменяющий сборную избу и станцию [Пек., т. 2, стлб. 2319].

55 *...баппыыска...* – письменное, с подписью подтверждение [ТСЯЯ, Т. 2, с. 184].

56 *Суллаан...* – снимать, сдирать, счищать верхний слой, защитную оболочку с чего-либо [БТСЯЯ, Т. 9, с. 119].

57 *...кычымнаах* – от *кычым* – савры, тебеньки седельные, кожаные лопасти по бокам седла, иногда украшаемые узорами; боковые части вышитого чапрака [Пек., т. 2, стлб. 1454].

58 *...холумнаах* – от *холун* – ремень, подпруга седельная [Пек., т. 3, стлб. 3464].

59 *...өтүөтэ* – лит.: *үтүөтэ*.

60 *...дэбдиргэлээ* – от *дэбдиргэ* – жертва, бросаемая или вешаемая (напр., перед неводью) для умиловивления духа данного места [Пек., т. 1, стлб. 680].

61 *...хонсуотугар* – от *хонсуоччу* – крючок на луке с передней стороны седла [БТСЯЯ, Т. 13, с. 583].

62 *Быыппаѳар...* – напряженный, способный быстро напрягаться [ТСЯЯ, Т. 2, с. 807].

63 *Улуу ойуун күөччэбин...* – от *күөрчэх ойуун* – якутская деревянная игрушка в виде круга на вращающейся оси [БТСЯЯ, Т. 5, с. 67].

64 *Ирбэннык...* – заплетчивый, цепкий [Пек., т. 1, стлб. 954].

65 *Таман...* – жир у конного скота между ребрами и наружным мясом; жир на боках [Пек., т. 3, стлб. 2544].

66 *...силиитин* – от *силии* – костный мозг [БТСЯЯ, Т. 8, с. 382].

67 *Ньылба...* – родившийся раньше срока теленок, недоносок, выкидыш [БТСЯЯ, Т. 7, с. 160].

68 *...ардьаах туу* – от *ардьа* – большая верша, морда для ловли карася и другой крупной рыбы [ТСЯЯ, Т. 1, с. 557].

69 *...хайынгын...* – от *хайын* – невысокая насыпь вокруг чего-либо (проруби) [БТСЯЯ, Т. 13, с. 205].

70 *...сааннаһын* – от *сааннас* – вихрь большой силы, несущий черные тучи [БТСЯЯ, Т. 8, с. 81].

71 *Таалалаах...* – от *тааѳылаах* – линяющий жеребенок.

72 *Бототунан ботолоото* – от *бото* – травяной потник, подкладываемый под седло [Пек., т. 1, стлб. 510].

73 *Бар кыыл...* – какая-то огромная сказочная птица, называемая иногда *бар ёксёкю кыыл* [Пек., т. 1, стлб. 366].

74 *Тооромос...* – маленький кусочек, отбитый, отколотый от чего-либо, осколок [БТСЯЯ, Т. 10, с. 464].

75 *Курбан-татай* – лит.: *курбай-татай* – вертлявая, легкого поведения

[БТСЯЯ, Т. 4, с. 520].

76 *Бөртөлөөх бөрө тириитэ* – волчура с черными полосками на передних лапках, лучшая волчья шкура [Пек., т. 1, стлб. 525].

77 *...тонг күөс быстынга* – время, за которое может свариться мёрзлое мясо.

78 *Албаҕалыы...* – от *албаҕалаа* – добиваться чего-либо путем мошенничества, плутовства, коварства, хитрости [ТСЯЯ, Т. 1, с. 403].

79 *Албыдыа...* – от *албыдый* – притворяться, хитрить, напускать на себя [ТСЯЯ, Т. 1, с. 408].

80 *...тимиччи...* – лит.: *тимирчи* – так, чтобы не было видно, глубоко [БТСЯЯ, Т. 10, с. 351].

81 *...арбахтаах* – от *арбах* – ветви дерева, собранные в одно место [ТСЯЯ, Т. 1, с. 541].

82 *...хайынгын...* – от *хайыг* – Невысокая насыпь (напр. снежная) вокруг чего-л. (напр., юрты), завалинка [БТСЯЯ, Т. 13, с. 205].

83 в рук.: *сырбастыстылар*.

84 *Кэнттиккэ...* – от *кэнттик* – палочка или колышек, на который натягивается силок-насторожка самострела [БТСЯЯ, Т. 5, с. 500].

85 *Этирик* – дугообразный железный скобель, которым смягчают кожу [Пек., т. 1, стлб. 317].

86 *Өнүс бас* – грудинно-ключично-сосцевидные мышцы (по бокам шеи с обеих сторон) глубоко [БТСЯЯ, Т. 7, с. 445].

87 *Күнгэнэ...* – лит.: *күнгэнэ*.

88 В рук.: *ытыллынна*.

89 *...үтүмэх...* – прогонная жердь, к которой привязывается конец длинного ремня (бечева), прикрепленного другим концом к крылу невода, и которую норилом проводят из проруби в прорубь или подлёдном рыболовстве [БТСЯЯ, Т. 12, с. 566].

90 *Тиһиликтээх...* – от *тиһилик* – завязка-ремешок (напр., сумы, обуви) [БТСЯЯ, Т. 5, с. 381].

91 *...умсуурдаан* – в знач.: *ханнаран*.

92 *Аалбарыйбат...* – в знач.: *халбарыйбат*.

93 *Ангааттар...* – занимающий обширное пространство [ТСЯЯ, Т. 1, с. 495].

94 *Дьөрү...* – лит.: *дьүрү* – даже, пусть, хоть.

95 *Түрбүүтээн...* – от *түрбүүтээ* – производить учащенный глухой звук [БТСЯЯ, Т. 11, с. 279].

96 *...ыгырдан* – лит.: *ыгыырдаан*.

97 *Кэнкэмэ...* – промоина: *кэнкэмэлээх үрэх* – промоистая речка [Пек., т. 1, стлб. 1035].

98 *Догдоон...* – крупный лес на высоком месте; деревья с короткими кронами на сравнительно высоких стволах [Пек., т. 1, стлб. 725].

99 *...амньырытаары...* – диал. от *амньырай* = *амдьырай* – ослабеть, обессилеть [ДСЯЯ, с. 45].

100 *Биллэби...* – от *биллэх* – положить, бросить, поднимать так, чтобы повисло [ТСЯЯ, Т. 2, с. 318].

101 *Аданхасты...* – от *аданхалаа* – неуклюже и широко шагать, бегать, прыгать [ТСЯЯ, Т. 1, с. 289].

102 *чардаат* – крыша над могильным крестом; крыша над могилой; надгробный камень [Пек., т. 3, стлб. 3580].

103 *Кэриискэ* – расположенный в ряд, рядами; тянущийся непрерывной грядой [БТСЯЯ, Т. 5, с. 318].

104 *Өлүү чөлкөчүөк...* – от *өлүү чөркүчүөх* – страна смерти и бедствий [Пек., т. 3, стлб. 3673].

Ю.П. Борисов, М.Т. Сатанар

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО «УОРДАЙА ХААН»

Аан Алахчын Хотун – дух-хозяйка Земли, обитающая в священном дереве *Аал Луук Мас*. 207, 252, 2658, 2901, 2907, 2913.

Айталыына Куо – суженая главного героя, младшая дочь *Айыы Саарын Тойона* и *Сабыйа Баай Хотун*. 4031, 4088, 4220, 4268, 4440, 4521, 4645, 4709, 5433, 5496, 6068, 6074, 6145, 6210, 6239, 6337, 6339, 6364.

Айынгат Сизэр Хотун (Айынгат Сизэр Хотун) – мать главного героя, супруга *Айыы Джаргыстай Тойона*. *Айынгат* – (фольк.) общее название божеств айыы, олицетворяющих доброе начало. 882, 2618, 3308, 6580.

Айыы Дьаргыстай Тойон (Айыы Джаргыстай Тойон) – житель Верхнего мира, отец главного героя. 881, 2617, 3307, 6579.

Айыы Намыһын удаҕаттара (Айыы Намысын удаганы) – шаманки *Юрюнг Аар Тойона*; упоминаются только в зачине, не участвуют в действии олонхо. 56.

Айыы Саарын, Дьылҕа Хаан (Джылга Хаан), **Одун Хаан** – божества Верхнего мира, сыновья *Юрюнг Аар Тойона*. 327, 376, 844.

Айыы/Саха Саарын Тойон – родоначальник племени айыы, отец *Айталыыны Куо*; с женой *Сабыйа Баай Хотун* являются первыми жителями Среднего мира. 350, 717, 823, 4028, 4098, 4204, 4428, 4476, 4638, 6230, 6327, 6348, 6381, 7184, 7262, 7333, 7898, 8396, 9168, 9177.

Айыыһыт (Айыысыт) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 210, 6330.

Ала Дьоруо ат (Ала Джоруо конь) – богатырский конь главного героя. 2640, 2990, 3192, 3568, 3618, 3670, 3688, 3781, 3857, 3887, 3895, 3996, 4738, 4909, 4922, 4936, 4945, 5030, 5046, 5053, 6131, 6135, 6155, 6201, 7639, 7647, 7846, 7894, 7918, 7944, 7977, 7987, 7998, 8018.

Ала Моҕой ат (Ала Могой конь) – трёхглавый, восьминогий устрашающий конь Нижнего мира; участвует в состязании богатырей Среднего и Нижнего миров. 7856, 7859, 7890, 7916, 7942, 7950, 7965, 7988, 8002.

Алаа Монгус/Моҕус (Алаа Монгус) – глава восьми родов племени абаасы, обитающих на западной стороне Нижнего мира. 6766, 6789, 6810, 6831, 6867, 6888, 6916, 7046, 7098, 7161, 8070, 8072, 8690.

Алтан Чаадай уол (Алтан Чаадай парень) – представитель племени абаасы, всадник из Нижнего мира *Ала Могой* коня на состязании. *Алтан* – медный; *чаадай* – низкорослый. 7885, 7887, 8029.

Арсан Дуолай – родоначальник племени абаасы Нижнего мира. 865, 6760, 6780, 6819, 6858, 6890, 6925, 6953, 6985, 7053, 7073, 7150, 7880, 8668, 8685.

Арылы Кустук Куралай Боотур – страж хранилища богатырских доспехов и снаряжения главного героя. 3352, 3379, 3415, 3528.

Арылыяа Куо – девушка айыы, дочь старика *Хонгордой Тойон* и старухи *Хонгкууда Хотун*; её похищает богатырь Нижнего мира *Муус Болуонай* – первый противник главного героя. 1099, 1123, 1254, 1273, 1313, 1482, 1543, 1554, 1604, 1691, 1706, 2054, 2748.

Иирэр Сэлээр эмээхсин (старуха Иирэр Сэлээр) – родоначальница племени абаасы Нижнего мира, жена *Арсан Дуолая*. 868.

Иэйэхсит – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту. 211, 6329.

Курбанса/Куйбанса Сараһын (Курбангса Сарасын) – девка абаасы, младшая сестра богатыря абаасы *Тимир Тингсирики*. *Курбанса* от *курбаннаа* – быть ловким, проворным; *сараһын* – дрянной, паршивый. 5142, 5191, 5259, 5273, 5292, 5327, 5427.

Күн Дархан (Кюн Дархан) – предводитель восьми достойных богатырей из восьми западных родов племени айыы; послан с этими богатырями стариком *Тюёнэ Могол* в страну главного героя для защиты Среднего мира от чудовищного вторжения обитателей Нижнего мира. 7359, 7411, 8728, 8817, 8875, 8885.

Күн Күбэй Хотун (Кюн Кюбэй Хотун) – супруга *Юрюнэ Аар Тойона*; упоминается только в зачине, не участвует в действии олонхо. 48.

Күн Күндүлү/Күндэли (Кюн Кюндюлю) – старший брат главного героя, богатырь Верхнего мира. 1881, 2491, 2518, 2525, 2602, 2621, 2704, 2857, 5780, 5804, 5845, 6588.

Күөтчүт Көкөөнөй (Кюөтчют Кёкёёнёй) – парень, раздувающий меха для огня трёх великих *Хара даадар* кузнецов Среднего мира. 3239.

Кытыгырас Бараанчай Боотур – бегун племени айыы; участвует в состязании племён Среднего и Нижнего миров. 8054, 8110, 8130, 8716.

Муус Болуонай – богатырь абаасы, обитающий под северной стороной неба и сватающийся к девушке айыы *Арылыяа Куо* против её воли; умеет обернуться птицей өксөкү кыыла (двуглавая или трёхглавая мифическая птица). 1249, 1310, 1332, 1410, 1431, 1479, 1550, 1587, 1665, 1673, 1685, 1784, 1806, 1819, 1834, 1872, 2056, 2300, 2308, 2329, 2385, 2410, 2423, 2505, 2591, 2596, 2713.

Нуоҕалдыма удаҕан (Нуогалджыма удаган) – шаманка Верхнего мира; спускается в Средний мир, обернувшись стерхом, чтобы благословить людей племени айыы во время свадебного праздника ысыах. 6649, 6668.

Оҕо Чочурдаан/Очурдаан (Ого Чочурдаан) – богатырь айыы, младший брат *Арылыяа Куо*; может обернуться соколом; позже объявляется предводителем девяти достойных богатырей из семи северных родов племени айыы и посылается стариком Хордогостой с этими богатырями в страну главного героя для защиты Среднего мира от чудовищного вторжения обитателей Нижнего мира. 1128, 1173, 1241, 1280, 1350, 1365, 1413, 1420, 1496, 1529, 1545, 1580, 1670, 1778, 1858, 2058, 2476, 2710, 7350, 7407.

Оҕо Тулаайах (Ого Тулаайах) – нареченное имя главного героя в детстве. 914, 924, 1049, 1863, 1902, 2011, 2038, 2044, 2078, 2227, 2241, 2296, 2310, 2347, 2379, 2429, 2444, 2477, 2502, 2610, 2668, 2754, 2763, 2838, 2903, 2995, 3064, 3091, 3163, 3171, 3186, 3281, 3312, 3330, 3357, 3405, 3433, 3441,

3457, 3491, 3529, 3539, 3608, 3642, 3669, 3705.

Охоноон офонньор (старик Охоноон) – основатель и первый запевала национального кругового танца осуохай на ысыахе. 6518.

Сабыя Баай Хотун – родоначальница племени айыы в Среднем мире, мать *Айталыыны Куо*, жена *Айыы Саарын Тойона*. 351, 718, 824, 4029, 4099, 4205, 4429, 4477, 4639, 6231, 6328, 6382.

Солуонна Баай Тойон / Солуонна Боотур – глава десяти родов племени айыы, населяющих южную сторону Среднего мира. 7213, 7241, 7271, 7309, 7362.

Соппойо Соххор эмээхсин (старуха Соппойо Соххор) – мать богатыря абаасы *Тимир Тингсирики*, жена старика *Суордайа Хара*. 4210, 4524, 4649.

Сорук Боллур – посыльный парень у *Айыы Саарын Тойона* и *Сабыя Баай Хотун*. 4493, 4498, 4505, 4542, 4604, 4687, 4714, 7188, 7223, 7906, 8021, 8717.

Суоданга Суор хотун (госпожа Суоданга Суор) – мать богатыря абаасы *Муус Болуонай*, жена старика *Хонорой Хотой*. 1248.

Суордайа/Суодайа Хара (Суордайа Хара) – глава десяти родов племени абаасы, обитающих на южной стороне Нижнего мира, отец богатыря абаасы *Тимир Тингсирики*. 4209, 4523, 6772, 6811, 6841, 6868, 6944, 7063, 7102, 7163, 8691.

Сырбанга Сараһын (Сырбанга Сарасын) – бегунья племени абаасы; участвует в состязании между племенами двух миров. 8081, 8108, 8659.

Тимир Тингсирики (Тимир Тингсирики) – богатырь абаасы; похищает *Айталыыну Куо*, суженую главного героя. *Тингсирики* – обнюхивающий что-л. в поисках чего-л. 4212, 4250, 4326, 4435, 4467, 4526, 4651, 4697, 4995, 5592, 5677, 5712, 5787, 5855, 5895, 5961, 6044.

Тонг Дуурай (Тонг Дуурай) – богатырь абаасы, главарь девяти свирепых богатырей из девяти северных родов племени абаасы; прислан *Хотой Хомпоруун Тойоном* с этими богатырями к **Уот Усуму** для коварного вторжения в Средний мир. 7121, 8063, 8678, 8729.

Төгүрүк Түөлбэ/Түөлбэ Төгүрүк эмээхсин (старуха Төгюрюк Тюөлбэ) – жена старика *Тюёнэ Могол*, мать красавицы *Ючюгэй Юёкэйдээн*. 7669, 9075.

Туоралдыма/Туоралдыя Боотур (Туоралдыма Боотур) – тунгусский богатырь; помогает в спасении похищенной девушки *Арылыя Куо* по просьбе её брата; ездит на оленях. 1521, 1536, 1574, 1628, 1669, 1678, 1736, 1764, 1795, 1813, 1853, 1890, 2037, 2048, 2089, 2307, 2327, 2479, 2514, 2648, 2709.

Түөнэ Моҕол офонньор (старик Тюёнэ Могол) – глава восьми родов племени айыы, населяющих западную сторону Среднего мира, отец красавицы *Ючюгэй Юёкэйдээн*. 7216, 7238, 7269, 7303, 7356, 7668, 7678, 7685, 8397, 9074, 9171.

Тыргыл Дыгыйык удаҕан (Тыргыл Дыгыйык удаган) – удаган Среднего мира; предсказывает победу богатырей Среднего мира в битве племён двух миров, благословляет их перед вторжением племени абаасы, исцеляет раненых богатырей айыы во время битвы. *Тыргыл* – чёткий, светлый, тонкий (о струе, луче света); *дыгыйык* от *дыгый* – легко и быстро переступить ногами. 7531, 7547, 8782.

Улуу Дьаалы ат / Уот Моҕой ат/ Садаҕа Моҕой ат/ Уот садаҕай Моҕой ат/ Улуу моҕой ат (Улуу Джаалы конь) – жуткий трёхглавый, восьминогий, похожий на дракона конь богатыря абаасы *Тимир Тингсирики*; умеет извергать из своей пасти пламя. 4166, 4174, 4968, 4999, 5347, 5429.

Улуу Суодангса (Улуу Суодангса) – богатырь абаасы, главарь десяти свирепых богатырей из десяти южных родов племени абаасы; прислан стариком *Суордайа Хара* с этими богатырями к *Уот Усуму* для коварного вторжения в Средний мир. 7122, 7874, 8747, 8795, 8832, 8857.

Улуу Суорун Тойон – прародитель 39 родов племени абаасы Верхнего мира; упоминается только в зачине, не участвуют в действии олонхо. 33, 851.

Уолака Боотур – богатырь айыы, смотревший за конём главного героя до момента становления богатыря; позднее назначается предводителем десяти достойных богатырей из десяти южных родов племени айыы и посылается *Солуонньа Баай Тойоном* с этими богатырями в страну главного героя для защиты Среднего мира от чудовищного вторжения обитателей Нижнего мира. 2966, 3167, 3174, 3555, 3607, 3785, 3821, 3844, 7364, 7401, 8809, 8818.

Уордайа Хаан – главный герой олонхо, защитник племени айыы. *Уордайа* от *урдай* – гневаться, негодовать. 2642, 2992, 3385, 3615, 3751, 3791, 3859, 3882, 3962, 3995, 4514, 4565, 4616, 4630, 4671, 4719, 4898, 4935, 4984, 5019, 5049, 5198, 5205, 5222, 5307, 5339, 5372, 5424, 5465, 5599, 5699, 5733, 5747, 5837, 5885, 5935, 5959, 6012, 6031, 6086, 6109, 6143, 6207, 6255, 6355, 6610, 7319, 7431, 7449, 7757, 7785, 7803, 8188, 8241, 8315, 8339, 8429, 8572, 8631, 8725, 8756, 8794, 8831, 8856, 8892, 9098, 9106, 9120.

Уот Уһуму / Уот Умулу (Уот Усуму) – зловещий богатырь абаасы, сын самого *Арсан Дуолая*; выступает главарём всех богатырей абаасы, коварно вторгшихся в Средний мир погубить мирную жизнь людей племени айыы. 7130, 7750, 7768, 7812, 8192, 8253, 8286, 8573, 8621, 8677, 8726.

Үрүҥ Аар Тойон (Юрюнг Аар Тойон) – главное божество Верхнего мира. 47, 227, 246, 258, 281, 312, 371.

Үс Күн Дьөһөгөй уолаттара (Три юноши Кюн Джёсөгөй) – слуги *Юрюнг Аар Тойона*. 284, 291.

Үс суодайа хара уолаттар (три громилы) – посыльные парни *Арсан Дуолая*. 6787, 6796, 6816.

Үчүгэй Үөкэйдээн (Ючюгэй Юёкэйдээн) – девушка айыы, дочь старика *Тюёнэ Могол* и старухи *Тёгюрюк Тюёлбэ*. 9091.

Хара даадар уустар – три великих кузнеца Среднего мира, живущих под краем южного неба; указывают главному герою место хранения его доспехов. 2978, 3261, 3296, 3320, 3407, 7374, 7383, 7413.

Хаардыт Боотур (Хаарджыт Боотур) – один из двух караульных, поставленных родителями *Айталыыны Куо* на южном и северном холмах местности для её охраны и защиты. 4107, 4229, 4325, 4377, 6384, 6396, 7192, 7219.

Хатан Тэмизрийэ – дух-хозяин огня и домашнего очага в Среднем мире. 3025, 3034.

Хонгкууда Хотун эмээхсин (старуха Хонгкууда Хотун) – мать красавицы *Арылыяа Куо*, жена старика *Хонгордой Тойон*. 1075, 1090, 1264, 1448, 1542, 2052.

Хонгордой/Хонгорой Тойон оҕонньор (старик Хонгордой Тойон) – житель местности *Улуу Сысыы эбэ хотун* в Среднем мире, отец красавицы *Арылыяа Куо*. *Хонгорой* – голый выступ. 1074, 1089, 1263, 1447, 1541, 2051.

Хонорой Хотой оҕонньор (старик Хонорой Хотой) – отец богатыря *абаасы Муус Болуонай*. 1247.

Хордоҕостой оҕонньор (старик Хордогостой) – глава девяти родов племени айыы, населяющих северную сторону Среднего мира. *Хордоҕостой* от *хордоҕос* – небольшой сухой вытянутый пригорок на поляне, бугор. 7210, 7239, 7270, 7306, 7347.

Хотой Хомпоруун Тойон – глава девяти родов племени *абаасы*, обитающих на северной стороне Нижнего мира. 6778, 6791, 6812, 6850, 6869, 6911, 7109, 7162, 8692.

Хотун Куохтуйа – прародительница 39 родов племени *абаасы* Верхнего мира; упоминается вместе с *Улуу Суорун Тойоном* только в зачине, не участвует в действии *олонхо*. *Куохтуйа* – пожиратель. 34, 852.

Ыйыста Хара – богатырь *абаасы*, главарь восьми свирепых богатырей из восьми западных родов племени *абаасы*; прислан стариком *Алаа Монгус* с этими богатырями к *Уот Усуму* для коварного вторжения в Средний мир. *Ыйыста* от *ыйыһын* – проглотить что-л. 7120, 8062, 8807, 8873.

Элэс Боотур, Кураҕаччы Сүүрүк, Баай Байанай – имена духа-хозяина тайги; в *олонхо* упоминаются как отдельные духи разных видов лесов. 626, 629, 635, 932, 934, 940.

Эрбэнтэй Бэргэн – богатырь айыы, предводитель семи достойных богатырей из семи восточных родов племени айыы; послан стариком *Эсэкээн* с этими богатырями в страну главного героя для защиты Среднего мира от чудовищного вторжения обитателей Нижнего мира. 7343, 7403, 8748, 8762.

Эриэдэл Бэргэн – один из двух караульных, поставленных родителями *Айталыыны Куо* на южном и северном холмах местности для её охраны и защиты. 4109, 4244, 4323, 4376, 4656, 6386, 6398, 7190, 7221.

Эһэкээн оҕонньор (старик Эсэкээн) – глава семи родов племени айыы, живущих на восточной стороне Среднего мира. 7207, 7240, 7271, 7312, 7342.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное восьмиствольное древо, выросшее на восточной стороне родины главного героя; в нём обитает дух-хозяйка Среднего мира *Аан Алахчын Хотун*. 2868, 2938.

Араал байҕал (Араал море) – море, ставшее «хребтом» Среднего мира. 127.

Болуонай муустаах байҕал (Громадное Ледяное море) – ледяное море, ставшее «ребром» Среднего мира. 118.

Дэбилики эбэ – большое озеро на южной стороне местности *Киэнг Кэнг-кэмэ Эбэ Хотун*, в котором с детства купается главный герой. *Дэбилики* от

дэбилий – бурлить. 2802.

Итии байдал – море, ставшее «бортом» Среднего мира. Итии – теплый. 99.

Киэнг Килэдики Эбэ Хотун (Госпожа Киэнг Килэдики) – огромное озеро на южной стороне местности *Улуу Туналыкы Эбэ Хотун*. *Килэдики* от *килэй* – блестять гладью. 609.

Киэнг Килэдики Эбэ Хотун (Киэнг Килэдики Эбэ Хотун) – алаас, место, где живут старик *Тюёнэ Могол* со своей старухой *Тёгюрюк Тюёлбэ*, и где происходит первая встреча племен двух миров. 7323, 7674, 7702, 7730, 7736, 7751, 7991, 8113, 8117, 8194, 8307, 8400, 8661, 8771, 9054, 9169.

Киэнг Кэнгкэмэ Эбэ Хотун (Киэнг Кэнгкэмэ Эбэ Хотун) – благодатная местность в Среднем мире, родина главного героя. *Киэнг* – обширная; *кэнгкэмэ* – промоина. 891, 929, 1053, 1065, 1862, 1900, 2023, 2043, 2345, 2500, 2628, 2768, 2794, 2840, 2861, 2878, 2892, 3185, 3445, 4509, 4562, 4606, 4732, 7433, 7470, 7491, 7592.

Одун байдал (Одун море) – море, ставшее «подстилом» Среднего мира. 90.

Орто туруу бараан дойду / Орто тунгуй дойду / Орто дугуй дойду / Орто дьабыл бараан дойду – Средний мир, родина племени айыы. 11, 36, 73, 75, 176, 186, 216, 260, 337, 346, 361, 397, 427, 860, 3406, 6615, 6720, 7005, 7266, 7285, 8950.

Өлүү чөлкөчүөк (Ёлюю чёлкёчюёк) – Страна смерти и бедствий (Нижний мир); люди племени айыы, разрушив основание *Өлүү чөлкөчүөк*, выкидывают тела богатырей Нижнего мира в *Юёдэн тюзгэ*. 9000.

Суодан/Суодайа/Сойуо хара аартык (Громадный мрачный перевал) – перевал на краю южного неба, ведущий в Нижний мир, в страну богатыря абаасы *Тимир Тингсирики*. 4919, 4924, 4946.

Улуу Сыһыы Эбэ Хотун (Улуу Сысыы Эбэ Хотун) – местность в Среднем мире, где живут старик *Хонгордой Тойон* со своей старухой *Хонгкууда Хотун*. 1072, 1453.

Улуу/Уһун Сыһыы (Улуу Сысыы) – обширная равнина под западным небом в Среднем мире, единственное место, способное выдержать битву могучих богатырей. 8410, 8451, 8456, 8459, 8563, 8741, 8957.

Улуу Туналыкы Эбэ Хотун – местность в Среднем мире, где живут *Айыы Саарын Тойон* и *Сабыйа Баай Хотун*. *Туналыкы* от *туналый* – выделяться ярко-белым цветом. 347, 403, 439, 522, 591, 715, 4024, 4169, 4339, 4424, 6099, 6195, 6414, 6510, 6567, 7246.

Уот Кудулу байдал (Уот Кудулу море) – Огненное море Нижнего мира. 4969, 5036, 5055.

Хара Дьаралык аартык (Хара Джаралык перевал) – перевал под северным небом, ведущий в Нижний мир, в страну богатыря абаасы *Муус Болуоннай*. *Хара дьаралык* – мрачный отблеск. 2204, 2206, 2219.

Хаан Дьаралык аартык (Хаан Джаралык перевал) – перевал Нижнего мира на западной стороне, ведущий абаасы Нижнего мира в Средний мир. *Хаан дьаралык* – кровавый отблеск. 8934, 9022.

Хоро-хара аартык (Хоро-хара перевал) – перевал на краю северного неба, где водятся племена абаасы. 8696, 9033.

С.Д. Львова

СЮЖЕТ ОЛОНХО «УОРДАЙА ХААН»

Структура	Эпизоды	Строки
<i>Вступление</i>	Первотворение Среднего мира. Описание страны. Аан Алахчын Хотун, Айыысыт и Иэйэхсит поднимаются в Верхний мир, чтобы просить главное Верхнее божество Юрюнг Аар Тойон сотворить жителей Среднего мира. По велению Юрюнг Аар Тойона божества Айыы Саарын, Джылга Хаан, Одун Хаан спускают на землю Саха Саарын Тойона, Сабыйа Баай Хотун, чтобы они стали родоначальниками племени айыы. Описание красоты природы, животных и духов Среднего мира. Описание жилища Саха Саарын Тойона и Сабыйа Баай Хотун.	1-835
	Из Нижнего мира в Средний мир стали выходить племена абаасы. Это видят божества Верхнего мира и спускают в Средний мир трехлетнего младшего сына Айыы Джаргыстай Тойона и Айынгат Сиэр Хотун, чтобы он стал защитником людей. Ого Тулаайах вырастает очень быстро.	836-1060
	Страна Улуу Сысыы эбэ хотунг, житьё-бытьё и богатства старика Хонгордой Тойона и его старухи Хонгкууда Хотун, их дочери красавицы Арылыяа Куо.	1061-1113
<i>Завязка первого звена сюжета</i>	Появление богатыря абаасы Муус Буолунай обургу в Улуу Сысыы эбэ Хотун и его встреча с Ого Чочурдааном. Описание внешности богатыря абаасы. Его заявление о намерении взять в жены Арылыяа Куо.	1114-1277
<i>Развитие первого звена сюжета</i>	Ого Очурдаан Боотур приходит в ярость. Поединок Ого Очурдаан Боотура с Муус Буолунай обургу. Богатырь абаасы начинает одолевать, Ого Очурдаан Боотур оборачивается соколом и улетает. Муус Буолунай обургу похищает красавицу Арылыяа Куо.	1278-1493
	Ого Очурдаан прилетает к тунгусскому богатырю Туоралджыма Боотур и просит помочь спасти его сестру Арылыяа Куо. Туоралджыма Боотур соглашается, и богатыри отправляются в Нижний мир.	1494-1631
	Прибытие богатырей в Нижний мир. Муус Буолунай обургу ожидает их. Начинается жестокая битва. Хотя богатыри сражаются с Муус Буолунай	1632-1898

	<p>обургу попеременно, богатырь абаасы превосходит их в силе. Туоралджыма Боотур предлагает сделать перерыв.</p> <p>Муус Буолунай обургу засыпает. Туоралджыма Боотур отправляется за подмогой к Ого Тулаайах и богатырю Кюн Кюндюлю.</p>	
	<p>Описание внешнего вида Ого Тулаайах и его повседневной жизни. Он очень вырос и окреп.</p>	1899-1976
	<p>Прибытие Туоралджыма Боотур к Ого Тулаайах. Туоралджыма Боотур рассказывает Ого Тулаайах о том, что абаасы похитил красавицу Арылыяа Куо и что он пришел к нему за помощью. Однако, увидев, что Ого Тулаайах совсем еще дитя, Туоралджыма Боотур уходит. Слова Туоралджыма Боотура задевают Ого Тулаайах, и он сам отправляется в Нижний мир, чтобы доказать свою силу. Ого Тулаайах добирается до ворот Нижнего мира. Хитростью проходит через ворота, заманив трех волков горными баранами. Описание Нижнего мира.</p>	1977-2295
	<p>Приход Ого Тулаайах к месту битвы Ого Очурдаан Боотура и Туоралджыма Боотура с Муус Буолунай обургу.</p>	2296-2309
<i>Кульминация первого звена сюжета</i>	<p>Начинается ожесточенная битва Ого Тулаайах с Муус Буолунай обургу. Ого Тулаайах не может одолеть богатыря абаасы, Ого Очурдаан решает ему помочь, а Туоралджыма Боотур просит Верхние божества о помощи. Его просьбу слышит богатырь Верхнего мира Кююстээх-уохтаах Кюн Кюндюлю. Описание внешности богатыря Верхнего мира. Приход богатыря Кюн Кюндюлю в Нижний мир. Кюн Кюндюлю с ходу оглушает наповал богатыря абаасы Муус Буолунай обургу.</p>	2310-2599
<i>Развязка первого звена сюжета</i>	<p>Сообщение богатыря Кюн Кюндюлю о предназначении Ого Тулаайах: Ого Тулаайах является ему братом и его настоящее имя Уордаах-кыланнаах Уордайа Хаан богатырь с Ала Джоруо конём. Кюн Кюндюлю бухатыыр говорит Ого Тулаайах, что его хитростью заманили в бой и, что ему еще рано вступать в битву. Слова брата приводят Ого Тулаайах в бешенство, он отказывается от предложения брата отвезти его домой и, пригрозив убить, прогоняет. Ого Очурдаан и Туоралджыма Боотур добивают оглушенного богатыря абаасы и освобождают Арылыяа Куо из темницы, а Ого Тулаайах отправляется домой. Описание повседневной жизни Ого Тулаайах.</p>	2600-2607

<p><i>Завязка второго звена сюжета</i></p>	<p>Чтобы узнать, где взять своего богатырского коня, богатырскую одежду и доспехи, он отправляется к священному дереву Аал Лук Мас. Дух-хозяйка Земли Аан Алахчын Хотун, обитающая в священном дереве Аал Луук Мас, сообщает ему, что его конь находится у Уолака Боотур, а место, где находятся его доспехи могут указать только великие кузнецы. Аан Алахчын Хотун советует Ого Тулаайах идти за ними только через два-три года, так как у него кости еще не окрепли, и он еще не окреп, просит прислушаться к её совету. Но Ого Тулаайах берёт благословение от духа огня и отправляется в путь за своим верным конём и богатырскими доспехами.</p>	<p>2608-3162</p>
<p><i>Развитие второго звена сюжета</i></p>	<p>Ого Тулаайах в пути. Он приходит к Усун Улаанаттаах Уолака Боотур, велит приготовить к его возвращению богатырского коня. В противном случае Ого Тулаайах грозит его убить и обещает обернуться через девять дней. Ого Тулаайах направляется к великим кузнецам. Его приход к огромному каменному дому великих кузнецов. Он просит кузнецов указать, где находятся его доспехи. Великие кузнецы удивляются преждевременному появлению Ого Тулаайах, но все же указывают местонахождение его богатырских доспехов. Ого Тулаайах идет к Арылы Кустук Куралай Боотуру, охраняющему его доспехи.</p>	<p>3163-3355</p>
	<p>Ого Тулаайах приходит к каменному жилищу Арылы Кустук Куралай боотура. После словесной перепалки, Арылы Кустук Куралай боотур предлагает заключить кровавый контракт. Ого Тулаайах дает обещание не вступать в битву в течении двух лет и подписывает кровавый контракт. После чего он выбирает свою богатырскую одежду и доспехи из трех других. Арылы Кустук Куралай боотур благословляет Ого Тулаайах и тот продолжает свой путь. По пути домой он заглядывает к Уолака Боотуру, чтобы забрать предназначенного ему коня. Тот просит Ого Тулаайах прийти через 3 года. Ого Тулаайах обижают его слова и, еле как усмирив могучего, резвого коня, которого до него безуспешно пытались обуздать многие силачи, садится на него. Уолака Боотур поражается силе и сноровке Ого Тулаайах и дает своё благословление, признав его великим богатырем Ала Джорую аттаах Уордаах-кылыннаах Уордаа Хаан.</p>	<p>3356-3993</p>
	<p>Возвращение Уордаа Хаан богатыря домой с богатырскими доспехами на могучем верном коне. Крепкий богатырский сон.</p>	<p>3994-4023</p>

	<p>Описание жизни в местности Улуу Туналыкы Эбэ Хотун. Описание внешнего вида, неземной красоты дочери Айыы Саарын Тойона и Сабыйа Баай Хотун – Айтальыны Куо. Айыы Саарын Тойон, Сабыйа Баай Хотун очень берегут свою красавицу дочь. Хаарджыт Боотур и Эриэдэл Бэргэн охраняют мирную жизнь семейства.</p>	4024-4086
<p><i>Завязка третьего звена сюжета</i></p>	<p>Появление богатыря абаасы на трёхглавом, восьминогом устрашающем коне. Описание внешнего вида богатыря абаасы Тимир Тингсирики. Заявление абаасы о намерении взять в жены красавицу Айтальыну Куо. После словесной перепалки Тимир Тингсирики предлагает Хаардыт Боотуру и Эриэдэл Бэргэн устроить поединок на скале. Жестокая схватка богатырей Среднего мира с богатырем абаасы. Тимир Тингсирики начинает одолевать, Хаардыт Боотур и Эриэдэл Бэргэн убегают. Богатырь абаасы похищает красавицу Айтальыну Куо.</p>	4087-4488
<p><i>Развитие третьего звена сюжета</i></p>	<p>Айыы Саарын Тойон и Сабыйа Баай Хотун отправляют посыльного к Уордаёа Хаан с просьбой помочь вернуть красавицу дочь. Посыльный Айыы Саарын Тойона приезжает к Уордаёа Хаан. Уордаёа Хаан соглашается спасти Айтальыну Куо. Собрав свои доспехи, усевшись на могучего верного коня, он отправляется в путь.</p>	4489-4912
	<p>Уордаёа Хаан у ворот Нижнего мира. Ворота Нижнего мира охраняют четыре огромных медведя. Хитростью Уордаёа Хаан проходит через ворота в Нижний мир. Неожиданно конь заговаривает человеческим голосом и советует, убить сначала трёхглавого, восьминогого устрашающего коня Тимир Тингсирики, чтобы было легче одолеть богатыря Нижнего мира.</p>	4913-5017
	<p>Уордаёа Хаан прибывает в Нижний мир. Описание Нижнего мира. Уордаёа Хаан подстерегает девка абаасы Курбангса Сарасын. Описание внешности девки абаасы. Курбангса Сарасын настаивает на поцелуе. Уордаёа Хаан Бухатыыр приходит в гнев, пытается расправиться с девкой абаасы, но та не поддается. Поэтому Уордаёа Хаан идёт на хитрость и обманом убивает её.</p>	5018-5337
	<p>Приход Уордаёа Хаан к жилищу Тимир Тингсирики. Убийство трёхглавого, восьминогого устрашающего коня богатыря абаасы. Ожесточенная битва Уордаёа Хаан с Тимир Тингсирики.</p>	5338-5764

<i>Кульминация третьего звена сюжета</i>	Уордайа Хаан начинает уступать своему противнику. Его мольба о прощении и помощи к брату – богатырю Верхнего мира Кюн Кюндюлю. Появление богатыря Верхнего мира Кюн Кюндюлю. Кюн Кюндюлю заявляет, что его помощь брату не нужна, так как Уордайа Хаан сам вот-вот справится с богатырем абаасы и сам может добить его. Он благославляет Уордайа Хаан и покидает Нижний мир. Продолжение смертельной схватки богатырей Среднего и Нижнего мира. Тимир Тингсирики слабеет, просит о пощаде. Уордайа Хаан приходит в ярость и убивает абаасы.	5765-6049
<i>Развязка третьего звена сюжета</i>	<p>Уордайа Хаан находит место заточения красавицы Айтальына Куо. Айтальына Куо благодарит его и просит доставить ее домой к родителям. Уордайа Хаан Бухатыр влюбляется в красавицу и освобождает ее. Богатырь подзывает своего верного коня, обращает девушку в пуховый шарик и едет в свою страну – в Средний мир.</p> <p>Очень долгий и трудный путь в свою страну. Айыы Саарын Тойон, Сабыйа Баай Хотун в честь возвращения дочери и богатыря устраивают пир. Три дня длится богатырский сон богатыря Уордайа Хаан. Решение богатыря жениться на красавице Айтальына Куо. Родители девушки дают согласие. Описание подготовки к свадьбе. Благословление родителей. Приглашение всех близких и дальних родичей на большую свадьбу-ысыах. В Среднем мире устанавливается мирная счастливая жизнь в достатке.</p>	6050-6726
<i>Завязка четвертого звена сюжета</i>	Тем временем в Нижнем мире наступают тяжелые времена, племена абаасы страдают от голода. Повелитель Нижнего мира Арсан Дуолай призывает трех главарей племени абаасы Алаа Монгус, Суодайа Хаан, Хотон Хомпоруун и велит быстро подготовить самых свирепых богатырей к нашествию в Средний мир.	6727-7173
<i>Развитие четвертого звена сюжета</i>	Родоначальник племени Айыы Саарын Тойон предчувствует надвигающееся вторжение племени абаасы и также созывает родоначальников племен Среднего мира старика Эсэкээн, старика Хордогостой, Солуонья Баай Тойона, старика Тьюэнэ Могол. Начинается подготовка ко вторжению абаасы.	7174-7518
	Вторжение племён абаасы. Абаасы сталкиваются с племенами Среднего мира и Уот Усуму предлагает устроить состязания по трем видам с условием: если	7519-7834

	<p>победа будет на стороне абаасы, то они разрушат Средний мир, а если проиграют, то уйдут с миром. Племя айыы держит совет и решает согласиться.</p>	
	<p>В первом состязании, в конных скачках, посыльный парень на коне Ала Джоруо одолевает восьминогую коня Нижнего мира Ала Могой. Во втором состязании, в беге, соперники десять раз обегают Киэнг Килэдики Эбэ Хотун. Девка абаасы Сырбангса Сарасын, которую не могли догнать все быстроногие абаасы Нижнего мира, обгоняет Кытыгырас Бараанчай Боотур. В третьем состязании, в хапсагае, Уордаайы Хаан побеждает богатыря абаасы Уот Ухуму. В итоге в состязаниях побеждают богатыри Среднего мира. Абаасы Нижнего мира приходят в ярость и объявляют войну.</p>	7835-8393
<i>Кульминация четвертого звена сюжета</i>	<p>Саха Саарын Тойон, старик Тьюэнэ Могол приводят девять громадных богатырей, восемь конных богатырей и предлагают продолжить бой в Улуу Сысыы. Начинается ожесточенная, разрушительная, кровавая война богатырей Среднего мира с племенем абаасы.</p> <p>Абаасы начинают уступать богатырям Среднего мира и пытаются вызвать подмогу из Нижнего мира, но богатыри Среднего мира оказываются намного сильнее. Богатыри Среднего мира одерживают верх.</p>	8394-9055
<i>Заключение</i>	<p>Богатыри Среднего мира с победой прибывают к старику Тьюэнэ Моголи старухе Тьюэлбэ Тёгюрюк. Ысыах в честь победы. Всеобщая радость. Устанавливается счастливая жизнь племени айыы в мире и достатке.</p>	9056-9213

А.Е. Божедонова

ОПИСАНИЕ РУКОПИСИ

Рукопись олонхо «Айыы Джурагастай» состоит из 6 ученических тетрадей.

Тетрадь № 1. На обложке написано название олонхо, отмечен номер тетради – «I». Тетрадь состоит из 13 листов. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими. Листы не пронумерованы. Строчные буквы другим почерком исправлены прописными буквами для обозначения начала поэтических строк, таким образом текст расчленен на поэтические строки. Откорректированы знаки препинания. Текст начинается словами «Былыргы былдыаһыктаах дьылым», заканчивается – «Сайбаарда олордоҕо үһү».

Обложка тонкая. Рукопись реставрировалась.

Дефекты: 2 листа оторваны от основного текста.

Тетрадь № 2. Состоит из 12 листов. На обложке отмечен номер тетради – «II»; красной пастой написано «14 сирэй» (14 страниц). Листы пронумерованы другим почерком. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими. Другим почерком строчные буквы исправлены прописными буквами для обозначения начала поэтических строк, таким образом текст расчленён на поэтические строки; местами поверх слов написаны исправления, откорректированы знаки препинания. Текст на первой странице начинается со слов «Буйака, буйака!», заканчивается на 14 странице словами «Үөрүүлэрин үллэһиннилэр».

Обложка тонкая. Рукопись реставрировалась.

Дефекты: отсутствуют.

Тетрадь № 3. Состоит из 11 листов. На обложке отмечен номер тетради – «III». Красной пастой написано «27 сирэй» (27 страниц). Листы пронумерованы другим почерком. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими. Другим почерком строчные буквы исправлены прописными буквами для обозначения начала поэтических строк, таким образом текст расчленён на поэтические строки; местами поверх слов написаны исправления. Откорректированы знаки препинания. Текст на первой странице начинается со слов «Ити кэнниттэн Аһыныгас санаалаах», заканчивается на 24 странице словами «Буруйдааҕы була, дьүүл дьүүллүү, сыана быһа».

Обложка тонкая. Рукопись реставрировалась.

Дефекты: отсутствуют.

Тетрадь № 4. Состоит из 12 листов. На обложке отмечен номер тетради – «IV». Красной пастой написано «43 сирэй» (43 страниц). Листы не пронумерованы. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими на 14 страницах. Другим почерком на 8 страницах строчные буквы исправлены прописными буквами для обозначения начала поэтических строк, таким образом текст расчленен на по-

этические строки. С 9 страницы расчленения на строки не сделаны. Знаки препинания не откорректированы. Текст на первой странице начинается со слов «Быһаарыы таһаара олордохторо», заканчивается на 14 странице словами «Тыһа күрүлүү түстэ».

Обложка тонкая. Рукопись реставрировалась.

Дефекты: отсутствуют.

Тетрадь № 5. Состоит из 12 листов. На обложке отмечен номер тетради – «V». Красной пастой написано «51 сирэй» (51 страниц). Листы не пронумерованы. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими. Текст не расчленён на поэтические строки. Исправлений мало. Текст на первой странице начинается со слов «Тоҕой сэлэ дойдум!», заканчивается на 24 странице словами «Куйабыттан биир хос куйаҕа».

Обложка тонкая. Рукопись местами реставрировалась.

Дефекты: отсутствуют.

Тетрадь № 6. Состоит из 51 листов. На обложке отмечен номер тетради – «VI». Красной пастой написано «69 сирэй» (страниц). Листы не пронумерованы. Текст написан синей шариковой ручкой местами стихотворными строками, местами – прозаическими. Другим почерком строчные буквы исправлены на 9 страницах прописными буквами для обозначения начала поэтических строк, таким образом текст расчленён на поэтические строки, откорректированы знаки препинания. Начиная с 10 страницы исправления не внесены, знаки препинания не откорректированы. Текст на первой странице начинается со слов «Ибили сынньыллан илдьирийэн», заканчивается на 7 странице словами «Үөгүлүү турбута үһү».

Обложка тонкая. Рукопись местами реставрировалась.

Дефекты: отсутствуют.

На этом рукописные записи обрываются.

Сохранилась только часть рукописи текста олонхо П.П. Решетникова «Айыы Джурагаастай», часть – утеряна. В связи с этим издание олонхо и текстологические работы производятся на основе сохранённых рукописей и отпечатанного электронного варианта.

Рукописи текста олонхо П.П. Решетникова «Уордайа Хаан» утеряны. Публикация и текстологические работы произведены на основе отпечатанного электронного варианта.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Бурнашев Н.П. Кыыс Дэбиллийэ: Якутский героический эпос. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1993. – 330 с. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).

Васильев Г.М. Якутское стихосложение. – Якутск: Кн. изд-во, 1965. – 126 с.

Жирмунский В.М., Кононов А.Н. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод акад. В.В. Бартольда. Репринтное воспроизведение издания 1962 г. – СПб.: Наука, 2007. – 299 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М.: Наука, 1980. – 375 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск: Наука, 2000. – 192 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – М.: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1983. – 246 с.

Илларионов В.В. Искусство якутских олонхокутов / ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – 128 с.

Илларионов В.В. Сергей Зверев – түһүлгэ тойуксута / Сунтаар оройуонунаабы дьаһалтатын культураба салаата, оройуоннаабы «Ньургунун» айар түмсүү. – Сунтаар, 1992. – 14 с. (на якутском языке).

Илларионов В.В. Эпическое наследие народа саха. – Новосибирск: Наука, 2016. – 344 с.

Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / отв. ред. Н.А. Алексеев; М-во образования и науки; Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск: Наука, 2006. – 189 с.

Илларионова Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соготох»: сравнительный анализ разновременных записей. – Новосибирск: Наука, 2008. – 96 с.

Каратаев В.О. Могучий Эр Соготох=Модун Эр Соҕотох: якут. героич. эпос / [Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии; ред. кол.: Н.А. Алексеев и др.; сказитель В.О. Каратаев; подгот. текста: В.В. Илларионов; пер.: П.Е. Ефремов, С.П. Ойунская, Н.В. Емельянов; вступ. ст.: Н.В. Емельянов, С.П. Рожнов; музыковед. ст. Э.Е. Алексеева]. – Новосибирск: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1996. – 437 с.

Кузьмина А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы. – Новосибирск: Наука, 2014. – 160 с.

Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов): эксп. изд. / Рос. акад. наук, Сиб. Отд-ние, Ин-т филологии. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. – 1383 с.

Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

Пухов И.В. Олонхо – древний эпос якутов. – Якутск: Сайдам, 2013. – 47 с.

Шестакова Е.И., Павлова Т.И. Ийэ олонхохот Петр Егорович Решетников –

Көһөнгө Бүөтүр: [биобиблиографической испиһэк] / хомуйан онгордулар: Е.И. Шестакова, Т.И. Павлова. – Ытык Күөл, 2018. – 12 с.

Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М.: Наука, 1974. – 402 с.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Саха тылын диалектологической тылдьыта / П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с.

Афанасьев П.С. Саха тылын быһаарылаах кылгас тылдьыта. – Дьокуускай: Бичик, 1994. – 261 с.

Саха түөлбэ тылын тылдьыта / М.С. Воронкин, М.П. Алексеев, Ю.И. Васильев. – Новосибирск: Наука, 1995. – 296 с.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – М., 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

Попов Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А – Дь. – Новосибирск: Наука, 2003. – 180 с.

Саха тылын быһаарылаах тылдьыта = Толковый словарь якутского языка: в 15 т. / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 3.

Саха тылын быһаарылаах улахан тылдьыта = Большой толковый словарь якутского языка: в 15 т. / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2007. – Т. 4; 2008. – Т. 5; 2009. – Т. 6; 2010. – Т. 7; 2011. – Т. 8; 2012. – Т. 9; 2013. – Т. 10; 2014. – Т. 11; 2015. – Т. 12; 2016. – Т. 13; 2017. – Т. 14; 2018. – Т. 15.

СОКРАЩЕНИЯ

БТСЯЯ – Большой толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2007; 2018.

ДСЯЯ – Диалектологический словарь якутского языка / П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с

Лит. – литературный

Пек. – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т., 2-е изд. – М., 1959.

В знач. – в значении

В рук. – в рукописи

Русск. – русский

С. – страница

Сиб.-русс. – сибирско-русский

Стлб. – столбец

Т. – том

ТСЯЯ – Толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004; 2006.

ОЛОНХО НОМОХТООХ ОЛОХ

Олонхо – саха омук тылынан уус-уран айымньытын чыпчаала. Кини үйэлэртэн үйэлэргэ, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн, күн бүгүнүгэр диэри тыыннаах кэлбитэ – биһиги дьолбут, барба баайбыт, уратыбыт, киэн туттуубут, суон дурдабыт, халын хаххабыт.

Олонхо сайдар эйгэтэ өрүү эриэ-дэхси буолбатаба биллэр. Ордук, сырдыгы сахпыт ХХ үйэбэ – үтүрүллэр, атарахсытыллар, хаалынньан олох сорботун, баай-бардам сааталын курдук ылынар хаҕыс сыһыан үөскээбитэ. Алааһынан бытанан «һайдыы-һаттыы» сылдыбыт буор сахалар үөрэхтэнэн, үлэлэнэн, холхуоһунан холбоһон, бөһүөлэктэринэн бөдөҥсүйэн, билиитэ оһохтонон, сытыары дьиилэнэн – былыргы быһыыбытыттан-майгыбытыттан тэйдэр тэйэн барбыппыт. Көмүлүөк иннигэр оллоонноон олорор олонхоһут диэни тыыннаахтыы көрөр-истэр дьоллоох түгэн сэдэхсийэн испитэ. Арай улуу убайбыт Былатыан Ойуунускай тутуу былдыһа олонхону, фольклору хомуйууну тэрийбэтэх буоллун? Кини 30-сс. айар үлэтэ дириҥ бөлүһүөктүү хабааннааба, олонхону өрө тутан, дириҥник чинчийэн, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону суруйан хаалларбыта – дьингнээх хорсун быһыы, саха эпоһа өлбөт-сүппэт дьылҕаланыытын сүрүн олуга эбит диэххэ сөп.

XXI үйэбэ, олонхо аан дойдуга ЮНЕСКО хараһын далыгар тахсыытыгар, Тааттаттан биһиги күндү киһибит Петр Егорович Решетников-Көһөҥө Бүөтүр уонна Дьаангыттан Дарья Андреевна Томская-Чаайка – ийэ тыллаах олонхоһут тыыннаах туоһута буолбуттара оруннаах. Кинилэр – олонхо түөлбэлэригэр төрөөбүт-үөскээбит дьингнээх олонхоһуттар тылларын-өстөрүн ийэ үүтүн кытта эмсэхтэммит, удьуордаах-хааннаах, төрүттээх-уустаах дьоннон. Ол курдук, Дьаангы улууһугар XIX үйэбэ талааннаах фольклорист Иван Александрович Худяков, кылгас кэмнэ күлүүһэ суох хаайыыга олорон, сөбүмэр элбэх үлэни онгорбута. Аан бастаан «Хаан Дьаргыстай» олонхону толору сурукка түһэрэн, билим таһымыгар чинчийбитэ. Онтон Таатта улууһа – былыр-былыргыттан олонхо түөлбэтинэн биллибит, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» биһигэ буоллаба.

Икки ийэ тыллаах олонхоһут, үөлээннээхтэрин курдук, сэбиэскэй кэм дьонун олоһунан олоһуоттара. Ол эрэри кыра оҕо эрдэхтэринэ ингериммит эйгэлэрин, удьуорунан бэриллибит дьобурдарын уһугуннаран, сүрэхтэрин бағатынан салайтара, олонхоһон дьарыгырдаһтара. Киһи эрэ барыта олонхоһут буолбат. Баай-талым саха тылын толору баһылаабыт, ону талбытынан имитэр-хомулар, хоһуйар-туойар, өйгө тутар, уһун тыыннаах, кылыһахтаах-кырааскалаах, чөллөркөй куоластаах, сылайбат сындааһыннаах, киэн көбүстээх – эттэххэ дөбөн!

Көһөҥө Бүөтүр төрөөбүт дойдутугар – ытык Чөркөөбөр дьонун-сэргэтин ортотугар олонхоһут буолан уһаарыллан тахсыбыта. Кини үтүө-мааны майгыта, кыайыһаһа-хотугаһа, дэгиттэр талаана, кэргэн, аҕа, эһэ, доһор быһыытынан эйэбэһэ-истинэ – олонхолоох сырдык олоһо бүтүннүүтэ уос номоһор хааллаба.

ТӨРДҮН-УУҺУН КЫЛГАСТЫК ТҮӨРДЭХХЭ...

Олонхоһут түн былыргы өбүгэтэ Баҕа Баатыр диэн улахан күүстээх киһи эбит. XVI үйэбэ арҕаа диэкилтэн көһөн кэлэн, Удаҕан Алааһынан, Уорҕанан, Ньалхалааһынан, Окумалынан тэнийэн олорбут. Таас Уллунгах уонна Ньамах Маҕаас диэн ааттаах уолаттардааҕа биллэр. Баҕа Баатыртан Маҕаас аҕатын ууһа үөскээбит. Чөркөөххө бу аҕа ууһуттан Решетниковтар, Федоровтар, Оҕонньоороптор, Петровтар, Протодьконовтар тарҕаммыттар.

П.Е. Решетников-Көһөҥө Бүөтүр аҕата Егор Петрович Решетников 1870 с. төрүүх. үс группалаах биир кылаас үөрэхтээх буолан, өрөбөлүүсүйэ иннинэ икки сүл нэһилиэгэр кинээстээбит. Кини үрүҥ көмүс бэчээтэ билигин Чөркөөх музейыгар хараллан сытар.

Дьөгүөр Решетников 20 сааһыгар бастакы кэргэнин ыларыгар тутуллубут быһах биитэ баппат «ньиэмэстии» мундуктаах балаҕана (ол аата 1890 с. энгээр) билигин да Окумал алааһыгар турар. Бу балаҕаны Таппын Уус – сахаттан бастакы юридической наука доктора Федоров Михаил Михайлович аҕата – туппут.

Дьөгүөр бастакы кэргэнэ Акулина – Ытык Күөлгэ олохтоох Паапа Заболоцкай кыыһа. Киниттэн биир уол, икки кыыс оҕолооҕо. Иккис кэргэнэ Евдокия Исаевна Новгородова Чурапчы Болтонготуттан Исай Новгородов-Иэп Ноҕуруодап диэн олонхоһут кыыһа. Иэп Ноҕуруодап кыра соҕус унуохтаах эрээри, ыллаан-туойан, олонхолоон бардаҕына, истээччилэрин хараҕар үрдээн, улаатан көстөрө үһү. Саха суругун-бичигин айбыт аҕатын Семен Андреевич Новгородов чугас аймаҕа.

Чуораайытта алааһыгар үөскээбит Евдокия Исаевна эмиэ бэртээхэй ырыаһыт эбит. Икки уол, икки кыыс оҕону төрөппүт. Бастаан сүктэн кэлэригэр – кэргэнин улахан уолун Киргизлэйи кытта эт саастыы – уон аҕыстаах эр. Сэрии сылларыгар Дьэбдьиэ – чугас аймахтарын, тулаайахтары – Чурапчы көһөрүүтүн алдьархайыттан быһаабыт, бэйэтигэр олордон киһи-хара гыммыт үтүөлээх.

Петр Егорович абаҕата Биэскэлэй Дьөгүөр, 300 (сорохтор 400 дииллэр) сүөһүлээх буолан, баайдар ахсааннарыгар киирсэрэ. Чөркөөх таңаратын дьиэтин тутууга 15 баайтаһын ынаҕы, 15 баайтаһын биэни сиэртибэлээбит, түһээн хомуйан тутуу маһын бэлэмнэппит. Таңара дьиэтигэр бастакы ыстаарастанан үлэлээбит. Кини кыра үөрэхтээх, сүрдээх дьаһаллаах киһи эбит. Аны – көмүс ууһа. Кини онгорбут илин-кэлин кэбиһэрин сорҕото, көмүс ньуоска, ат үрүҥ көмүс симэбэ, үрүҥ көмүс бэчээт – бэйэтэ туттарбыт таңаратын дьиэтигэр тэриллибит музейга көрдөрүүгэ тураллар. Биэскэлэй кыыһа Дьэбдьиэ Таатта улуһун маҕнайгы кулубатыгар Иван Елисеевич Кулаковскайга-Оонньуулаах Уйбаанҕа (Өксөкүлээх Өлөксөй убайыгар) эргэ баран, икки кыыс, икки уол оҕоломмут.

Бу аймахха Решетников Николай Егорович-Көһөҥө Ньюкулай (1890-1938) диэн биллэр олонхоһуттаахтара. Кини хос аатын кэлин Петр Егорович ылыммыта. Итини таһынан, ийэ да, аҕа да өртүттэн көрбүөччүлэр, ойууннар, удаҕаттар бааллара. Олортон хойукка диэри олорбут көрбүөччү Семен Гаврильевич Решетников-Мын Сэмэн (1901 с. төрүүх) туһунан чөркөөхтөр билингэ диэри сөҕө-махтайа кэпсииллэр.

ЮНЕСКО стипендиата П.Е. Решетников-Көһөнгө Бүөтүр 1929 с. бэс ыйын 8 күнүгэр Таатта Чөркөөбөр, Күнээйи нэһилиэгэр Удабан алааһа диэн сиргэ үһүс оҕонон төрөөбүтэ. Кыра эрдэбиттэн, аҕата анаан ыңыран аҕалан, Мырылаттан Оччоох Борокуопай, Сиэллээхтэн Дарыбыан Дабыыдап, Күнээйиттэн Дэниис Элбэрээкэп диэн аатырбыт олонхоһуттары истэрэ. Сэрии сылларыгар сайын ахсын (1943-1946 сс.) «Бойобуой» холхуос туттарар үүтүн соботоһун арыы собуотугар оҕуһунан таһа сылдьан, уһун суолу быһа олонхоһуттары үтүктэн туойарын туһунан кэпсирэ. Харанаҕа линкинэс тыаны, хойуу туманы быыһынан айанныырыгар син саллар буоллаҕа. Ол иһин бухатыыр курдук туттан, ууннаран-оҕустаран, кыайан-хотон, санаатын бөһөрөгөтүнэр, ыллаан-туойан уһун суолун кылгатар идэлэммит. Онон олонхоҕо хардыы оҕо сааска ити курдук саҕаламмыт.

ҮӨРЭХ-ҮЛЭ СУОЛУНАН

Бүөтүр кыра сааһыттан сытыы-хотуу, тыллаах-өстөөх оҕо эбит. Араас дьээбэтэ-хообото элбэх. Чөркөөх сэттэ кылаастаах, онтон Ытык Күөл орто оскуолатыгар үөрэнэр кэмигэр биир бастын үөрэнээччи, спортсмен, көрдөөх сыанкаларга күллэртиир артыыс быһыытынан биллэрэ. 1951 с. Дьокуускайга икки сыллаах учуутал үөрэбэр киирбитэ. 1953 с. ахсаан, физика учууталын идэтин ылан, Эдьигээн оройуонугар саҕа арыллыбыт Баахынай оскуолатыгар ананан тийбитэ. 1954 с. биэлсэринэн үлэлиир олохтоох кыһы, Анна Спиридовна Иннокентьеваны кытта олохторун холбообуттара. Үс уол, биир кыыс оҕоломмуттара.

Петр Егорович бастын учуутал, эйбэс-сайаҕас киһи, булчут-балыксыт байанайдааҕа – бэркэ тапсан, табыллан Баахынайга алта сыл, онтон 1960-1969 сс. оройуон киинигэр Эдьигээнгэ – барыта 15 сыл устата үлэлээбитэ. Манна да айар талаана биллэрэ. Ол курдук тойуктуура, сыанаҕа умнуллубат оруоллары ооннуура. Анна Спиридовналыын иккиэн элбэх кэнсиэри кизгэппиттэрэ. Нэһилиэк, оройуон общественной, культурнай олоһун инники күөнүгэр сылдыбыттара.

1969 с. Решетниковтар Чөркөөххө көһөн кэлбиттэрэ. Дьиз-уот туттубуттара, сүөһү-ас тэриммиттэрэ. Петр Егорович 1974 с. диэри орто оскуолаҕа учууталынан, завуһунан, дириэктэринэн үлэлээбитэ. Онтон нэһилиэк сэбиэтигэр, «Таатта» сопуоска рабочкомунан, юриһынан, профком бэрэссэдээтэлинэн боһуоттаах сынньаланга тахсыар диэри энкилэ суох сыраласпыта. Кини биир үчүгэй өрүтүнэн – туохтан да иннэн турбат, харса суох иннин диэки баран иһэр майгытын бэлиэтиллэр. Хаһан да, кимиэхэ да akkaастаабат улгум киһи. Үлэ ханна тыңаабыт, ыгылыыбыт сиригэр Петр Егорович тийэн быһаарсара. Аһардас кыһыл тылынан дьону көбүлүүр, итэбэтэр дьобурдааҕа.

70-80-сс., Аҕа дойду улуу сэриитин уонна педагогическай үлэ бэтэрээнэ Петр Васильевич Толстяков салайар дракуруһоугар сылдыбыта. Бииртэн биир айылҕаттан талааннаах артыыстар хайа да оруолу кыайа-хото туталлара. Репертуардардарыгар «Ини-бии», «Күкүр Уус», «Сайсары», «Көмүстээх үрүйэ» о.д.а. пьесалар уонна драмалар киирэллэрэ. Норуот театрын аатын көмүскүүллэригэр Михаил Доһордуурап «Аймалҕан» драматын туруорбуттара.

Онно Петр Егорович Сэмэниискэ Сэмэнэп оруолун оонньообута.

Ити сылларга, Дмитрий Кононович Сивцев-Суорун Омоллоон көбүлээһининэн, Чөркөөххө политической сыылка музейа тэрриллэн, ыраахтанчугастан дьон тобуоруһар буолбута. Музей атабар туруутугар Петр Егорович үтүөтэ-өнгөтө улахан этэ. Манна ытыллар араас тэрээһиннэргэ, ыалдьыттары көрсүүһүгэ кини биир баһылыыр-көһүлүүр киһинэн буолара. Хардатын – аман алгысчыт, ийэ тыллаах олонхоһут ситэн-хотон тахсарыгар, аан бастаан истээччилэрин түмэригэр – бу түһүлгэ тирэх буоллаҕа.

Айылҕа маанылаан хатаҕалаабыт киһитэ өй-санаа, эт-хаан өртүнэн эмиэ дэгиттэр сайдыылааҕа. Эдэр сааһыгар волейболга, үрдүгү ойууга, хайыһарга, сүүрүүгэ оройуон чизһин көмүскүүрэ. Саахыматы, дуобаты олус таптыыра. Саахымакка 1 разрядтаах, дуобакка спорт маастарыгар кандидат этэ. Аҕыс уонугар үктэниэр диэри массыынаны, тыраахтары, матасыкылы талбыт ытыра. Оҕолорун, сиэннэрин тизэй сылдьан оттуура-мастыыра, сир-астыыра, илиминирэ. Өбүгэлэрин өтөбөр, төрөөбүт төгүрүк алааһыгар, ытык Чөркөөбөр сылаас тапталын кэнчээри ыччатыгар ингэрэн, уһун, дьоллоох олоҕу олоһобута.

Манна даҕатан эттэххэ, Петр Егорович Решетников төрөөбүт нэһилиэгиттэн бочуоттаах олохтоох бастакы нүөмэрдээх дастабырыанньатын туппуттан олус үөрэр-астынар этэ.

АЛГЫС УОННА ОЛОНХО

Петр Егорович Решетников алгыс сиэрин-туомун олоһун орто омурҕанын ааһыта толорор буолбута. Бэйэтэ кэпсииринэн, алгыска иккис холонуута 1983 с. П.А. Ойуунускай 90 сылын бэлиэтиир улахан ыһыахха түбэспитэ. Онно саха саарыннара Авксентий Егорович Мординов уонна Михаил Михайлович Федоров киниэхэ хоно-өрүү сытаннар: «Тылын-өһүгэ тийимтиэ, үчүгэй алгысчыт буолуһуккун», – диэн сыныктаан, санаатын кынаттаан ааспыттара.

Ити курдук Чөркөөбүн ыһыахтарыттан саҕалаан, ыңгырыыга сылдьар алгысчыт буолан биллэн-көстөн барбыта. Улуус уонна өрөспүүбүлүкэ таһымнаах өрөгөйдөөх тэрээһиннэри барытын аахпакка туран, кини толорор алгыстара дьонун-сэргэтин үгүс бэлиэ түгэннэригэр туһуланаллара диэххэ сөп. Холобур: урууга, саҕа дьибэҕэ киириигэ, кыһыл оҕону көрсүүгэ, кырдыаҕас сирдэргэ түһүлгэни сөргүтүүгэ о.д.а. Дэлэҕэ даҕаны, Петр Егоровичка «Таатта бочуоттаах алгысчытын» аата ингэриллиэ дуо...

Көһөнгө Бүөтүр олонхоҕо ылсарыгар, олорон ааспыт олоһун устатыгар бары өртүттэн бэлэмнэммит курдук эбит. Тойуксут, алгысчыт, сыана артыыһа, устар ууну сомоҕолуур уус тыллаах, ахсаанньыт, саахыматчыт буолан тобуллаҕас толкуйдаах, өйгө хатыыр дьобурдаах, аны ингэн-толлон турбат майгылаах. Бочуоттаах сынныаланҕа тахсыбытын кэннэ, кэнсиэргэ олонхо көрүнүн киллэрэннэр, аан бастаан Чөркөөххө кулуупка олонхолообут. Үгэс курдук: «Чэ, түксү, кылгат, бүт», – диэн тыллары элбэхтэ иһиттэр даҕаны, самнан хаалбакка, син биир бэйэтэ бэйэтигэр дьарыктана сылдьыбыт. 2000 с. С.А. Зверев-Кыыла Уола 100 сылыгар аналлаах олонхоһуттар күрэхтэригэр улуус киинигэр Ытык Күөлгэ кыттыбыт. Ол кэнниттэн Чөркөөх музейыгар магнитофонна устуулаах бастакы олонхо дьоро киэһэтин Изабелла Яков-

левна Жерготова тэрийбит. Дмитрий Кононович Сивцев-Суорун Омоллоон өнгөтүнэн Көһөнгө Бүөтүр чинчийээччилэр болжомтолоругар киирбит. Кинини кытта үгүстүк ГЧИ олонхо кииниттэн Надежда Афанасьевна Дьяконова үлэлэспитэ. Ити курдук сыыйа сэнгээрллэн, санаата көтөфүллэн, хонножо аһыллан, сайдан-үүнэн, Петр Егорович Решетников-Көһөнгө Бүөтүр 2005 с. саха олонхото киһи аймах харыстанар кэрэтин аатын ыларыгар бэйэтин кылаатын киллэрдэбэ. Биир хомойоро диэн – эдэр-сэнэх кэмнэрин куоттаран, сэттэ уон сэттис хаарыгар эрэ олонхохут быһыытынан билиниини ылбыта этэ.

Кини бастакы олонхото «Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах Сыыйалла Хара сүүрүк аттаах аһыныгар санаалаах Айыы Дьураҕастай», иккиһэ – «Тоҕус көс сири туйабын анныгар туората үктүүр, абыс көс сири атабын анныгар аралдыта үктүүр ала дьоруо аттаах Уордаах-кылыннаах Уордаа Хаан бухатыыр» диэн ааттаахтар. Түөрт уонна биэс аңаар чаас толоруулар айымньылар. Кэлин кыра саастаах оҕолорго анаан «Ала чуоҕур аттаах Араат Мохсоҕоллой бухатыыр», «Күүстээх-уохтаах Күн Дархан боотур», «Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр» диэн үс олонхону суруйан бэлэх ууммута. Олонхохут бэйэтэ дьэллэм, дэлэгэй айылгылаабынан эбитэ дуу, кини айымньылары, кинигэ буолан тахса иликтэриттэн кумаабыга түһэриллэн, илииттэн илиигэ тарбанан элбэхтэ сыанаҕа турдулар. 2007 с. Үүнэр көлүөнэ тыйаатыра Көһөнгө Бүөтүр «Айыы Дьураҕастайынан» Москубаҕа «Кыһыл көмүс мааска» театральнай фестивалыга ситиһиилээхтик кыттыбыта.

ААТА ААТТАНАР, УТУМА САЛБАНАР

Көһөнгө Бүөтүр сырдык аатын үйэтитиигэ биир дойдулаахтара эрэ буолбакка, бэйэтин сыдыааннара эмиэ кытталлар. Кини олобун аргыһынаан Анна Спиридоновналыын олус иллээхтик, эйэлээхтик 59 сыл эн-мин дэһэн олоруттара. Түөрт оҕолоруттан 11 сиэннээхтэр, 23 хос сиэннээхтэр. 2004 с. кыһыл көмүс сыбаайбаларыгар Таатта улуунун Бочуотун кинигэтигэр киллэриллэбиттэрэ.

Кинилэр улахан уоллара Виталий Петрович – газосварщик идэлээбэ, уран уус дьобурдааҕа. Кэргэнэ Варвара Федоровна, педагогической үлэ ветерана, документалист суруйааччы, хоһоонньут. Чөркөөх нэһилиэгин историятын чинчийиигэ сыраласпыт, кинигэ икки туомун ааптардарыттан биирдэстэрэ. Петр Егорович 80 сааһыгар олонхохут туһунан бэртээхэй кинигэни онорбута, айар үлэтин сырдаттыга ыстатыйалардаах. Улахан уола Егор Чөркөөх музейыгар, онтон технолог идэлээх Прокопий «Кэскил» тыа хаһаайыстыбатын тэрилтэтигэр үлэлиилэр. Чөркөөх народнай театрын бастың артыыстара. Эһэлэрин олонхолорун дьиз-кэргэнинэн толорууга кырачаан кыргыттарын, уолаттарын кытта көхтөөхтүк кытталлар. Улахан кийиит Анна Филипповна – музыкаҕа уһуйааччы, уруһуйдьут. Оҕо олонхолорун иллюстрациялаан, таңан бэчээккэ бэлэмнээбитэ. Кыра кийиит Анастасия – мындыр арааһаах фотохудожник.

Иккис уол Анатолий Петрович – туруу үлэһит, биир бастакы урбаанньыт, хамнас кэлбэт кытаанах сылларыгар дьону-сэргэни иэс килиэбинэн хааччыбытын чөркөөхтөр умнубаттар. Анатолий Петрович кыһа Мария, күтүөтэ Па-

вел Макаровтар – эмчиттэр. Уола Дьулус – чааһынай предприниматель.

Решетниковтар соботох кыыстара Розалия Петровна, ийэтин курдук, акушерка идэлээх, доруобуйа харыстабылын бэтэрээнэ. Кини төрөппүттэрин ба-тан, кылыһахтаах куоластаах тойуксут, бэртээхэй ырыаһыт, сыана артыыһа. Билигин өрөспүүбүлүкэ таһыгар тийэй киэнг сириэнэн тэлэһийэн, олонхону толорор «Дьолуо» этно-бөлөх кыттыылааба. Аҕатын айар үлэтин тарҕатааччы. Кэргэнэ Трофим Романович – тиис тиэхиньигэ, чааһынай тиис онгорор клиника салайааччыта. Оҕолоро Петр, Анна, күтүөтэ Тимур Васильев – кини биир идэлээхтэрэ. Кийиитэ Ольга – реанимация сиэстэрэтэ. Александра кэргэнин Анатолий Егоровтыын – юристар, ХИФУ үлэһиттэрэ.

Кыра уоллара Геннадий Петрович Решетников өрөспүүбүлүкэ үөрэбин эйгэтин биир биллэр салайааччыта, саганы киллэрээччитэ этэ. Таатта улуухугар уонна Дьокуускай куоракка оҕону иитии-үөрэтии аныгы хайысхаларын сайыннарыыга айымньылаахтык үлэлээн, бэйэтин суолун-иһин хаалларбыта. Кини аҕатын олонхолоругар олобуран «Олонхо – үүнэр көлүөнэбэ» диэн дириг научнай анаарыылаах учууталга көмө үөрэх кинигэтин суруйан хаалларбыта. «Аранас сулус» айар түмсүү биир талааннаах хоһоонньута. Үс уол, биир кыыс оҕолоох. Дмитрий – системнай администратор, Гурий – маркшейдер, геодезист, Елизавета – экономист, Алексей – тохсус кылааска үөрэнэр. Кийиитэ Наталья юрист, күтүөтэ Владислав Окороков омур тылын учуутала идэлээхтэр.

Петр Егорович Решетников-Көһөнгө Бүөтүр – ЮНЕСКО стипендиата, Саха Өрөспүүбүлүкэтин културатын туйгуна, «Гражданской килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Октябрьской нэһилиэк, Таатта уонна Эдьигээн улуустарын бочуоттаах олохтооҕо, Таатта улуухун бочуоттаах алгысчыта этэ. Орто дойдуттан 2013 с. балаҕан ыйын 29 күнүгэр 84 сааһыгар барбыта. Кини олохун тиһэх күннэригэр диэри олонхо туһунан аан дойду араас омуртарын дьонун бэйэтин дьэтигэр-уотугар көрсөн кэпси-ипси, кыра саастаах уһууаан оҕолорун, култуура кэллиэһин устудьуоннарын, талааннаах эдэр олонхотуттары дьарыктыы, үөрүүнү кытта улуустарынан айанныы, дьоллоох Дьокуускай туонатыгар олонхо тэрээһиннэригэр ыалдьыттыы, айа-тута сылдыбыта. Кини 90 сылыгар олонхолоро кинигэбэ тиһиллэн күн сириэн көрөн эрэллэриттэн долгуйабыт, бары үлэлэспит дьонго ис сүрэхтэн махтанабыт.

*Мария Афанасьевна Решетникова – Арылы Дуйдаах,
П.Е. Решетников – Көһөнгө Бүөтүр кийиитэ,
СӨ доруобуйаҕа харыстабылын туйгуна,
СӨ суруйааччыларын Союуһун чилиэнэ, поэт*

БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ийэ олонхоһут Петр Егорович Решетников – Көһөнгө Бүөтүр: [биобиблиографической испиһэк] / [хомуйан онордулар: Е. И. Шестакова, Т. И. Павлова]. – Ытык Күөл, 2018. – 12 с.

Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр: кыра оҕолорго аналлаах олонхо / П. Е. Решетников – Көһөнгө Бүөтүр; [ойууларын онордо А. Ф. Решетникова]; Саха Респ. Үөрэҕин м-вота. – Дьокуускай: Компания «Дани Алмас», 2009. – 22 с.: ил.

«Уордаах-кылыннаах Уордаа Хаан бухатыыр» олонхо [электронный ресурс] / П. Е. Решетников: ["Ийэ олонхоһут" Петр Решетников – Сунтаарга]. – Якутск: Сахафильм, сор., 2006.

Петр Егорович Решетников – Көһөнгө Бүөтүр // Таатта улууһа. Сүүс сыл, сүүс суруйааччы / [хомуйан онордулар: А. Ф. Постников уо.д.а.]. – Ытык Күөл, 2012. – С. 83-86. Иһинээбититтэн: [кылгас биоҕр.]; «Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах сыыйылла хара сүүрүк аттаах аһыныгас санаалаах Айыы Дьураҕастай бухатыыр» (олонхоттон быһа тардыылар).

***

Милосердный богатырь Айыы Дьураҕастай: этно-синтез спектакль олонхо / П. Решетников // «Театр юного зрителя» = The state budgetary establishment of the Sakha Republic (Yakutia) «Theatre for young audiences» / М-во культуры и духовного развития Респ. Саха (Якутия); [авт. проекта А. Павлов]. – Якутск, 2012. – 82 с.: цв. фот. – Текст на рус. и англ. яз.

Подвиги богатырей Среднего мира: олонхо для детей мл. и сред. шк. возраста / худож. В. Ноева. – Якутск: Бичик, 2012. – 128 с. – (Мир олонхо). – Содерж.: Богатырь по имени Пронзающий насквозь / Сергей Васильев. – С. 3-58; Доблестный богатырь Бэргэн / Мария Обутова-Эверстова. – С. 59-86; Милосердный богатырь Айи Джюраҕастай / П. Решетников. – С. 87-127.

Фольклор и литература народов Сибири: традиции и новации: материалы Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Г. У. Эргиса и Г. М. Васильева (г. Якутск, 24-25 нояб. 2008 г.) / [сост. А. Н. Данилова; редкол.: Н. А. Алексеев (отв. ред.) и др.]; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера Сиб. отд-ния РАН. – Якутск: Изд-во ИГиИПМНС СО РАН, 2010. – 244 с. – История видеозаписей олонхо П. Е. Решетникова «Великодушный Айыы Джюраҕастай богатырь» / Н. А. Дьяконова. – С. 92-94.

Ысыах олонхо на Таттинской земле // Олонхо ыһыаҕа=Ысыах Олонхо / Мин-во культуры и духов. развития Респ. Саха (Якутия) и др.; [сост.: Донской М. М. и др.; отв. ред.: В. В. Илларионов, проф., докт. филол. н.]. – Якутск: Бичик, 2012. – С. 66.

***

Ийэ олонхоһут Бүөтүр Эрэһиэнникэп: «Олонхо дойдутунуу кэрэ олоҕу баҕарабын» / суруйда Сындыыс // Таатта. – 2006. – Тохсунньу 5 к.

Ийэ олонхоһут кэпсиир: [Петр Решетниковы кытта бэсиэдэ / кэпсэттэ Л.

Уваровская] // Эңсиэли. – 2009. – Бэс ыйын 13 к. – С. 3.

Олох бэйэтэ олонхо: [Петр Решетниковы кытта бэсиэдэ / кэпсэттэ С. Баснаева] // Саха сирэ. – 2009. – Ахсынны 3 к. – С. 11.

***

Эһэбит Көһөҥө Бүөтүр / [хомуйан онордулар: В.Ф. Решетникова, Е.В. Решетников]. – Чөркөөх, 2009. – 55 с.

Ийэ олонхоһут – Көһөҥө Бүөтүр / А. Аржакова // Чөркөөх олонхоһуттара / [хомуйан онордулар: И. Я. Жерготова, Е. П. Слепцова]. – Чөркөөх: [и. с.], 2009. – С. 3-6.

***

Решетников Петр Егорович: (1929-2013) // Аартыгы арыяаччылар: библиогр. справ. / «Таатта» хаһыат редакцията, авт. тэрилтэ; И. А. Аргунов аатынан Таатта улуунун б-ката; [хомуйан онордулар: Т. Д. Бочорокова уо. д. а.]. – Ытык Күөл, 2012. – С. 125-127.

***

Решетников Петр Егорович: (1929-2013) // Энциклопедия культуры и искусства Якутии / М-во культуры и дух. развития Респ. Саха (Якутия); сост. В. А. Босиков и др. – Якутск: Бичик, 2011. – С. 419.

***

Саха героической эпоһын Олонхону чөлүнэн хаалларыы, үөрэтии уонна тэнитии дьаһалларын туһунан Саха Республикатын Президенин Ыйааҕа // Саха сирэ. – 2005. – Ахсынны 30 к.

***

Андросов, П. Х. Үйэлээх таптал ыллыгынан / Дьөҥкү Сээн // Саха ыала. – 2004. – Ахсынны 16 к.

Архипова, З. Олонхо аныгы киһи харабынан: [П. Решетников олонхото «Сүүрэр сулус сырыыта сырыылаах, сыыйыллар хара сүүрүк аттаах, аһыныгас санаалаах Айыы Дьураҕастай бухатыыр»] / Зинаида Архипова // Саха сирэ. – 2007. – Бэс ыйын 7 к. – С. 16.

Билинии бэлиэтэ буолар: [ийэ олонхоһут П. Е. Решетниковы кытта кэпсэтии] / суруйда Г. Федотов // Кыым. – 2006. – Кулун тутар 2 к.

Бүөтүр Эрэниэнникэп: «Олонхо дойдутунуу кэрэ олоҕу баҕарабын» / суруйда Александр Постников // Саха сирэ. – 2005. – Ахсынны 12 к.

Григорьев, П. Алгыһынан саҕаламмыт олох / П. Григорьев // Таатта. – 2009. – Балаҕан ыйын 18 к.

Жегусов, Д. Олонхо алыптаах хомуһунун ингэриммит Ийэ олонхоһут / Д. Жегусов // Таатта. – 2009. – Бэс ыйын 11 к.

Жерготова, И. Кылыһах кырыымпа: [П. Решетников норуот маастара, саха национальной музыкатын пропагандалааччы А. И. Чаховы кытта көрсүһүүтэ] / И. Жерготова // Таатта. – 2006. – Кулун тутар 29 к.

Жерготова, И. Сценаҕа – Ийэ олонхоһут олонхото: [Чөркөөххө П. Решетников «Аһыныгас санаалаах Айыы Дьураҕастай Бухатыыр» олонхо-испэктээкил көрдөрүлүннэ] / Изабелла Жерготова // Таатта. – 2007. – Ыам ыйын 29 к.

Иовлев, Н. «Айыы Дьураҕастай бухатыыр» / Н. Иовлев // Таатта. – 2008. – Бэс ыйын 27 к. – С. 1.

Морхоева, А. Ийэ тыллаах олонхоһуппут – бочуоттаах ыалдьыт: [Сунтаарга ытытыллар Саха сирин норуоттарын 4-с спортивнай оонньууларыгар П. Е. Решетников ыалдьыттыаҕа] / А. Морхоева // Таатта. – 2006. – Бэс ыйын 30 к.

Николаева, М. Уутуйан үөскээбиттэрэ: [олонхоһуттар тустарынан] / Мария Николаева // Саха сирэ. – 2010. – Муус устар 8 к. – С. 5.

Олонхо уонна олонхоһут: [П. Е. Решетников туһунан] // Сэһэн тоҕой. – 2006. – Бэс ыйын 30 к.

Постников, А. Улуу олонхоһуттар далаһа уурааччы (фоторепортаж) / Александр Постников // Таатта. – 2005. – Ыам ыйын 31 к.

Постников, А. Ийэ олонхоһут кэс тылын эттэ: [П. Е. Решетников] / А. Постников // Сунтаар сонуннара. – 2006. – От ыйын 6 к.

Решетникова, В. Барыбытын түмэр киһибит / В. Решетникова // Саха сирэ. – 1999. – Бэс ыйын 12 к.

Решетникова, В. Өбүгэ үгэһин ингэринэн / В. Решетникова // Таатта. – 2009. – Бэс ыйын 11 к.

Решетникова, В. Ф. Үтүөкэннээх олоһу олорон ааста: [Ийэ олонхоһут П. Е. Решетников төрөөбүтэ 85 сыла] / В. Ф. Решетникова // Таатта. – 2014. – Бэс ыйын 13 к. – С. 2.

Собакин, Д. Олонхолуур Петр Решетников / Дмитрий Собакин // Таатта. – 1999. – Алтынньы 2 к.

Собакин, Д. Сомоҕо Бүөтүрү чиэстээһин / Дмитрий Собакин // Таатта. – 2006. – Ыам ыйын 31 к.

Үтүө аат умнуллубат // Таатта. – 2013. – Сэтинньи 8 к. – С. 7.

Федорова, А. Ийэ олонхоһуту үйэтитии / Айыына Федорова // Таатта. – 2007. – Бэс ыйын 30 к.

Федотов, Г. Билини бэлиэтэ буолар / Г. Федотов // Таатта. – 2005. – Сэтинньи 3 к.

***

Дьяконова, Н. А. Олонхоһут Петр Решетников / Н. Дьяконова // Далбар Хотун. – 2006. – №2.

Захарова А. Е.: «Олонхону үүнэр көлүөнэлэргэ тиэрдиэхпит» / Гуманитарнай чинчийиилэргэ институт Олонхо киинин сэбиэдиссэйэ А. Е. Захарованы кытта кэпсэтии / суруйда Елена Баишева // Илин. – 2007. – № 3-4.

Решетникова, А. Ф. Решетников П. Е. – Көһөҥө Бүөтүр оҕолорго аналлаах олонхолорун үөрэтии: [изучение олонхо П. Е. Решетникова в shk.] / А. Ф. Решетникова // Чөмчүүк саас. – 2009. – №3. – С. 31-34.

***

Решетников, П. Е.: «Олонхосут – это вам не Галкин!»: [беседа с олонхосутом Петром Егоровичем Решетниковым] / записала М. Павлова // Якутия. – 2006. – 23 февр. – С. 8.

Сказитель героического эпоса Петр Решетников: «Я моделирую мир»: [беседа с якутским олонхосутом П. Е. Решетниковым] / вела Яна Никулина // Якутск вечерний. – 2009. – 30 янв. – С. 53.

*Е.И. Шестакова, Т.И. Павлова,
Ытык-Кюельская центральная библиотека им. И.А. Аргунова,
Таттинская централизованная библиотечная система*

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Корякина А.Ф.</i> Эпическое творчество олонхосута П.Е. Решетникова – Көһөнө Бүөтүр	3
<i>Борисов Ю.П.</i> О стилистических особенностях текстов олонхо П.Е. Решетникова «Айыы Джурагастай» и «Уордайа Хаан».....	14
АЙЫЫ ДЬУРАҒАСТАЙ	23
<i>Сатанар М.Т.</i> Примечания к тексту олонхо «Айыы Джурагастай»	164
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо «Айыы Джурагастай»	167
<i>Павлова О.К.</i> Сюжет олонхо «Айыы Джурагастай».....	172
УОРДАЙА ХААН	177
<i>Борисов Ю.П., Сатанар М.Т.</i> Примечания к тексту олонхо «Уордайа Хаан» ...	383
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо «Уордайа Хаан»	388
<i>Божедонова А.Е.</i> Сюжет олонхо «Уордайа Хаан»	394
Описание рукописи.....	400
Использованная литература	402
Лексикографические источники	403
Сокращения	403
<i>Решетникова М.А.</i> Олонхо номохтоох олох (О жизни П.Е. Решетникова).....	404
Библиографический список	410

Научно-популярное издание

Решетников Петр Егорович

**АЙЫЫ ДЖУРАГАСТАЙ. УОРДАЙА ХААН
Олонхо**

Верстка *Галактионова Т.Н.*

Оформление обложки *Старостин М.Г.*

Подписано в печать 25.04.2019 г.

Формат 70х100/16. Усл.п.л. 33,54

Тираж 300 экз.

Издательство "Кытыл"
"Медиа-Холдинг Якутия"